

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги _____

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети
Тошкент Давлат шарқшунослик институти

**ШАРҚ МУМТОЗ
ПОЭТИКАСИ**
манбалари

Ҳамидулла БОЛТАБОВ
таълиқларида

Биринчи китоб

Қайта нашланган ва тузатилган
иккинчи нaшри

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
Тошкент — 2008

84(5)
Ш 27

Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари
Ҳамидулла Болтабоев талқинларида. 1 китоб;
ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги,
М. Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий уни-
верситети, Тошк. давл. шарқшунослик ин-ти. - Т.:
Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. -426 бет.

ББК 84(5) я 73

Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган
(4-сон баённома, 2007 йил 26 декабрь)

Масъул муҳаррирлар:
ЎзРФА академиги Неъматулла ИБРОҲИМОВ,
профессор Нажмиддин КОМИЛОВ

Тақризчилар:
ЎзРФА академиги Алибек РУСТАМОВ,
профессор Умарали НОРМАТОВ

№ 651-2006 Alisher Navoiy nomidagi
Ўзбекистон миллий кутубхонаси

ISBN 5-89890-149-3

© Ҳ. Болтабоев, 2006
© Ўзбекистон Миллий энциклопедияси
давлат илмий нашриёти, 2006

ТАҚДИМ

Муҳтарам китобхон! Хабарингиз бор, Истиқлол шарофати билан ўзбек ва шарқ филологияси факультетларида «Тасаввуф ва мумтоз поэтика асослари» курси махсус фан сифатида ўқитила бошланди. Мазкур фан доирасида талабаларни, аввало, миллий адабиётимизнинг руҳий-маънавий асослари билан таништириш мақсадида 2005 йили «Исломотасаввуфи манбалари», 2006 йили эса бевосита мумтоз адабий-назарий тафаккур намуналарини ўз ичига олувчи «Шарқ мумтоз поэтикаси»нинг биринчи китоби чоп этилган эди. Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек мумтоз адабиёти кафедраси мудири, профессор Ҳамидулла Болтабоев томонидан тайёрланган, УзФА академиклари Неъматулла Иброҳимов, Алибек Рустамов, шунингдек, Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққулов, Баҳодир Назаров, Султонмурод Олимов, Музаффар Комиловдек етук мутахассислар синчков таҳрири, нигоҳидан ўтиб, ўқув қўлланмаси сифатида нашрга тайёрланган ҳар иккала китоб ҳам талабали, қолаверса, хос китобхонлар учун муносиб тортиқ, ташна қалблар учун айни маънавий оби ҳаёт бўлди. «Исломотасаввуфи манбалари» ва «Шарқ мумтоз поэтикаси» китобларининг 2007 йили Республика олий таълим муассасалари орасида йилнинг «Энг яхши дарслиги ва ўқув адабиёти муаллифи» танловида 1-ўринни эгаллаб, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг махсус мукофоти билан тақдирлангани тасодифий эмас.

Маълумки, шарқ мумтоз поэтикаси кенг қамровли тушунча, у араб, форс ва турк тилидаги манбалар билан чекланмай ҳинд, хитой, япон, корейс каби ўнлаб халқлар адабий-назарий тафаккури тажрибаларини ҳам ўз ичига олади. Қўлингиздаги китобда эса исломотасаввуфи, аниқроғи, исломотафаккури таъсирида шаклланиб ривож топган араб, форс ва туркий адабиётларга оид назарий тафаккур дурдоналари жаржамалари берилган. Иккинчи китобда эса ҳинд, хитой, япон ва корейс тилидаги манбаларнинг эълон этилиши режалаштирилган. Кейинги минг йиллик давомида ўзбек мумтоз адабиёти ривожини биринчи галда айни шу араб, форс

ва турк тилидаги адабий-бадий, фалсафий тафаккур билан узвий алоқада, ҳамкорликда кечганлиги кундай равшан. Демак, мазкур ўқув қўлланмасининг айна шу тарзда ташиқил топшиши теран мантиқий-илмий асосга эга.

Форобийдан тортиб то Фитратга қадар минг йилликда яратилган ғоят бой илмий-адабий манбаларни беришда мақбул йўл танланган – ҳам мумтоз поэтика табиатини, ҳам замонавий поэтика назарияси тажрибаларини назарда тутган ҳолда улар «Бадий сўз табиати, шоирлик таърифи», «Сурат (шакл) ва маъно бирлиги», «Шеър тузилиши ва аруз илми», «Бадий санъатлар», «Қофия илми», “Тил одоби, бадий нутқ ва услуб” каби тизимларга солинган.

Мазкур манба ва талқинлар китоби камтарона тарзда «ўқув қўлланмаси», «мажмуа» деб аталса-да, айна пайтда жиддий илмий тадқиқотлар маҳсули ҳамдир. Ундаги муқаддима, боблар олдида берилган муаллифлар ҳақидаги мухтасар маълумот, мавзуга оид кенг талқин ва шарҳлар, китоб охиридаги батафсил изоҳлар, шунингдек, исмлар, асарлар, истилоҳлар кўрсаткичи юксак илмий савияда адо этилган. Ушбу китобдаги манба ва талқинлар ҳам мумтоз поэтика масалаларини, ҳам замонавий адабиёт назарияси муаммоларини теран тушунувчи назариётчи олим заҳматининг натижасидир.

Қўлингиздаги китобда жамланган мумтоз адабиётимиз поэтик тафаккури намуналари билан танишиб чиққанда табиий равишда қалбларда миллий ифтихор туйғуси жўш уради: ота-боболаримиз минг йиллар муқаддам жаҳон илғор адабий қарашларидан хабардор бўлганлар, айна пайтда, жаҳон адабий тафаккури хазинасига муносиб улуш қўшганлар. ХХI асрда Оврўпа мамлакатларида яратилган ва яратилаётган замонавий руҳдаги энг янги адабиёт назарияси китобларидан ҳам айна шарқ мумтоз поэтикасига оид маҳсус боблар муносиб жой олмақда.

Умидимиз шулким, мазкур илмий мажмуада бошланган хайрли ишлар давом этади, уларнинг талқинлари янада такомиллаштирилади, манбалар таржимаси сайқал топади. Шубҳа йўқки, мамлакатимиз ташқарисида ҳам уларга қизиқиш, эҳтиёж ортади, табиийки, улар ўзга халқлар тилларига ҳам таржима этилади.

Муносиб тортиқ муборак бўлсин, азизлар!

Умарали НОРМАТОВ

МУМТОЗ АДАБИЁТНИНГ БАДИЙЛИК АСОСИ ВА ЛИСОНИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАРИ

Бадиий сўз табиати

Инсон кўзи билан кўрилган, ақлий ва ҳиссий идроки билан анланган борлиқ дунёнинг буюк соҳиби Аллоҳнинг яратувчанлик қудрати маҳсулидир ва шунинг учун ҳам Тангри таоло ҳукмидадир. Инсон жамики жамод (жонсиз нарсалар) ва махлуқотдан устун қилиб яратилган экан, унинг «шарифлиги» тили, қалби ва ақли биландир. Мўъжиза ва ҳикматларнинг манбаи бўлган Куръони каримда Яратганининг ўзи шундай марҳамат қилади: «Сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотга элтувчи *Ҳақ сўзга*) эргашадиган зотларга хабар беринг! Ана ўшалар Аллоҳ ҳидоят қилган зотлардир! Ва ана ўшаларгина ақл эгаларидирлар!» (39:18). Бу ўринда СЎЗ – Каломуллоҳ маъносида кечса ҳам, унинг энг гўзали – *Ҳақ сўзга* эргашадиган зотларнинг Аллоҳ ҳидоят қилган кишилар сифатида улуғланиши, ушбу СЎЗ билан муқаррам бўлган Инсон сифатининг яна бир бор ортиси СЎЗ билан эканидадир. Эҳтимол, шу илоҳий сўз қудратидан (*“Икром бисми роббика!”* – *“Аллоҳнинг номи билан бошлаб, ўқинг!”*)¹ унга буюк истеъдод ато қилингандир. Ҳазрат Пайғамбарга юборилган СЎЗ (Куръони карим) нозил бўлиши учун яна бир Аллоҳнинг номини улуғловчи калима (*бисми роббика!*) керак бўлди ва ўшандагина унга юборилган сўзни таниш, ўқиш истеъдоди инсонга насиб қилди (*икром!*).

Сўз хусусида сўз кетганда, Жалолиддин Румийнинг *“Сўз Ҳақнинг сояси... Инсонни соя ўзига тортар экан, унда ҳақиқат янада яхшироқ жазб этади. Ҳар нарсанинг асли – сўз... Сўз амал дарахтининг мевасидир. Чунки у амалдан туғилади. Улуғ Тангри оламни сўз билан яратди ва “бў!” дейиши билан бўлди... Сўз инсоннинг қиймати қадар қадрлидир”*² каби қуръоний каломлар Сўзнинг нафақат муқаддас китоб ёки инсон шарифлигининг боиси, балки амалий ҳаёт меваси

¹ Куръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. —Т.: 1992. -Б. 531.

² Жалолиддин Румий. Фиҳри ма фиҳри. / Ислоҳ тасаввуфи манбалари. —Т.: Ўқитувчи, 2005. —Б. 186-191.

экани маълум бўлади. Жалолиддин Румийнинг ўз устозлари хусусида сўз кетганда, *“Аттор руҳ буд... мо бад аз Аттор омадим”* (Аттор руҳ эди... биз Аттордан кейин келдик) сўзларини эслаб, буюк мутасаввифнинг руҳи бўлган Фаридиддин Атторга сўз берамиз: *“Икки оламнинг асоси сўздир, чунки сўз Ҳақдан мужда бўлиб келди. Ахир арши аълода битилган “Лавҳу-л-маҳфуз” ҳам сўздир. Ҳамма нарса Сўзда ижод этилган ва Сўзга қайтади...”*³ Ушбу иқрорнома Сўз ҳақидаги қарашларимизни бир оз бўлсин-да теранлаштириб, азал ва охират китоби “Лавҳу-л-маҳфуз” ҳам сўз билан ижод этилганини эслатади. Нафақат исломий манбаларда, балки жумла жаҳон китобдорларига нозил бўлган муқаддас битикларда сўзнинг мартабаси улуг экани яқдил ифодаланган. Янги Аҳд китоби (Инжил)даги Юҳаннонинг биринчи мактубида шундай ёзув бор: *“Коинотнинг Тангриси Ўз неъматларида ягона эмас эди. Унинг ёнида ниятларини тушунадиган, бутун яралимиш махлуқларга бахт ато этишда Унинг қувончидан бахраманд бўлган Зот бор эди: “Азалда Калом бор эди. Калом Худо наздида эди. Калом – Худо эди. Азалданок У Худода эди”* (Юҳ. 1, 1.2). *“У Ўз қудратли каломи ила коинотни асрайди”* (Ибр. 1,3)⁴. Демак, сўзни дунёнинг ибтидою интиҳоси деб билиш фақатгина мусулмон оламига хос бир руҳоний ҳолат эмас, балки барча яралмишлар томонидан фитрат этилган (яратилган) неъматларда улуг калом сифатида акс этган. Мумтоз адабиётшуносликда сўз ҳақидаги қарашлар қадимги мажусийларнинг “Авесто” китобида, Ўрхун-Энасой обидалари таркибида ҳам бор. Лекин бевосита адабиёт оламига дохил фикрлар Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарининг муқаддимасидан бошланганини сўнгра эса “Кутадғу билиг”, “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асарлари таркибида ҳам бадий сўз ҳақидаги қарашлар акс этганини мумтоз адабиётнинг бу ўлмас дурдоналари орқали сезиб кузатамиз.

Турк тилидаги илк бадий дoston “Кутадғу билиг” да сўзни санъат сифатида улугловчи шундай жумлалар бор:

³ Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. – Т.: Ёзувчи, 1994. – Б. 11.

⁴ Уайт Е. Улуғ оталар ва пайғамбарлар. Printed in Russia. – Б. 9.

*Сўз ерга яшил кўкдан тушди,
Сўзи туфайли инсон ўзини улуғ қилди.
Ўлганлардан тирикларга мерос сўздир,
Мерос сўзки, нафъи юздир.
Сўзи яхши бўлса, кишининг юзи сувлидир (оқ бўлади)ʼ.*

СЎЗнинг Аллоҳ томонидан нозил қилингани ва яшил кўкдан ерга тушиб, инсоннинг юзи бўлгани, инсон шарифлигининг боиси сўз экани, у тилга эътибор бериб, ўз нутқини гўзал сўзлар билан зийнатлаши лозимлиги Юсуф Хос Ҳожиб томонидан тил одоби ва нутқ гўзаллиги зикрида баён қилинади. Ҳазрат Алишер Навоий қалб кўзи очик шоир сифатида тавсиф берган Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асарида “сўз дурларини терган”, “таҳсинга лойиқ сўзларни қадрлаган” иждоқорлар ҳақида фикр юритилади.

Араб тилида сўз санъатига бағишланган асарлар қадимдан, ҳатто жоҳилийя даври олимлари ишларида қайд этилган бўлса-да, бевосита уни Сўз санъати, яъни баднийлик маъносида қўллаш Форобийнинг машҳур “Китобу-ш-шеър” асарида кузатилади. Абу Наср Форобий бадний сўз табиати ҳақида “Каламу-ш-шеър ва-л қавофи” (“Шеър ва қофиялари ҳақида сўз”), “Китобу-л-хитоба” (“Риторика ҳақида китоб”), “Китобу-л-луғат”, “Китобун фи синоъати-л-китоб” (“Ҳаттотлик ҳақида китоб”) асарларида ўз мулоҳазаларини билдирган. Юқорида тилга олинган “Китобу-ш-шеър” асарида Арасту ҳақимнинг “Фи синоъати-ш-шеър” (“Поэтика”) асарида айтилган фикр-мулоҳазаларни шарҳлаб, юнон шеърини таълимига тааллуқли бўлган назарий муаммолар баён қилинади: “Бу санъатда шоирликнинг танлааниши одамда жуда ҳам улкан бойлик саналади. Бу худди ҳозирги замондаги баъзи шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Агар бир сўзни шеърда бошқа сўзга қофиядай қилиб қўйиб, олдинги байтда лозим бўлган нарсаларни ёки тасвирлаш ниятида бўлган нарсаларни ярата олса, у ҳолда

⁵ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қаюм Каримов. — Т.: Фан, 1971. - Б. 101.

одамда хузурбахш ҳолат пайдо бўлади. Бу санъат аҳли билан рассом санъатида қандайдир муносабат бор. Ўша иккала яратилган нарсада - уларнинг шаклларида ва мазмунларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик ҳамда фарқ бор. Аммо иккаласи ҳам одамлар тасаввури ва сезгиларида бир мақсадга, тақлид қилишга йўналтирилган бўлади” – деб изоҳлайди алюма Арасту ҳакимнинг мимесис назариясини⁶. Бу ўринда муаллими соний сўз санъати талқинида ўзига устози аввал санаган Арасту ҳаким сўзларини изоҳ қилиш билан чекланмайди, балки уни имкон қадар санъатнинг бошқа турлари, хусусан, рассомлик санъати билан уйғун ва фарқли жиҳатларини таъкидлаш орқали сўз санъатининг хос хусусиятларини ўз асарида кўрсатиб улгуради.

Унесуру-л-Маъолий Кайковус машҳур “Қобуснома” номли насихатномасининг алоҳида бир бобини шеър ва шоирлик таърифига бағишлаган: “Шоир бўлишни истасанг, ҳаракат қилки, сўзинг осон ва фойдали бўлсин, бошқалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмагил, чунки шеър халқ учун ёзилади, ўзи учун эмас. Бир хил вазн ва қофияга қаноат қилмагил, тартибсиз шеър айтмагил. Фазални гўзал ва равшан ёзгил, мадҳда бақувват ва баландҳиммат бўлгил, ҳар бир одамга лойиқ сўз айтгил ва ҳар бир кишининг қадрига қараб шеър битгил”⁷. Бу донишманд бир маликнинг ўз фуқароларига ёки аллома отанинг фарзандларига берган ўғитиғина эмас, балки сўз санъатининг жозиб талаб ва эҳтиёжларидан бохабар бўлган мутахассис олимнинг эътирофи сифатида ҳам қабул қилиниши мумкин.

Низомий Арузий Самарқандий “Чаҳор мақола” (ўзбек тилига “Нодир ҳикоятлар” номи билан таржима қилинган) асарининг “Шеър алмининг моҳияти ҳақида”ги бобида “Шоирлик шундай санъатки, бу санъат орқали ҳаяжонлантирувчи тушунчалар ҳосил қилинади ва таъсирчан ўхшатишларни бир-бирига боғлайди. У шундай йўлда кичик маънони каттага, каттани кичикка айлантиради. Чиройли(к)ни хунук либосда кўрсатади, хунукни чиройли суратда

⁶ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 119.

⁷ Кайковус. Қобуснома. – Т.: 1982. – Б. 98.

*жилвагар қилади...*⁸ деб ёзади. Табиийки, бу ерда фикр сўзнинг бадийлик табиатига кўчади, шоирлик касб эмас, балки уста санъаткорлик эканини, хунуки жозиб бир тарзда жилвагар қилиш, кези келганда, гўзални хунук либосда тасвирлай билиш маҳорати унда ҳунар каби мавжуд бўлиши лозимлигини уқтиради.

Сайфи Саройининг “Гулистони би-т-туркий” асарини таркибида “Шоирлар талқинида” деган махсус боб берилган бўлса, улуғ форс шоири Абдураҳмон Жомий “Силсилату-с-заҳаб” (“Тариқат силсиласи”) дostonида шеър санъати ҳақида: “*дунёда қанчадан-қанча тил-синос бўлса, сўз унинг калити*», «*сўз сайқалигина дил зангини ювади*” дейиш билан сўзнинг ҳиссий қудратинигина эмас, балки санъатнинг бир турини сифатидаги салоҳиятини таъкидлайди⁹. Навоийга қадар айтилган бу мулоҳазалар мумтоз адабиётшуносликда сўз қадрининг баланд бўлганлигини, бадий сўз санъат сифатида ҳам қадрланганлигини кўрсатади.

Алишер Навоий асарларидаги фикр теранлиги, озод руҳ, мустаҳкам иймон, туйғулар нафосати ва ниҳоят, мукаррам ва улуғвор турк (ўзбек) сўзининг қудратини англамай туриб, маънавий йўлимиз қанчалик ёруғ ва равшан бўлмасин ундан дадилроқ одимлаш мумкин эмас. Улуғ адиб ўзигача мавжуд барча илоҳий-фалсафий-адабий илмларни изчил ўрганиб, уларни ўз асарларида мукамал бир суратда тартиблай олган эдики, зеро Навоий сўзлари бағридаги ҳикматни, дарду ҳасрат ва санъатни англаш ҳамда ўша буюк руҳий дунё ичига кириш учун унинг бадий сўз ҳақидаги қарашларини ўрганишимиз керак бўлади.

Ҳазрат Навоий “Ҳамса” муқаддимасида ва “Ҳайратул-аброр” дostonида сўз таърифига айрича боб бағишлаган. Унда сўзнинг барча маънолари, яъни Лавҳул-маҳфуз, Каломуллоҳ, инсон шарифлиги ва бадий сўз жиҳатларини қамраб олади. Навоий таърифида сўзнинг “*башар вужудининг сипеҳри (юлдузи), инсон зотининг*

⁸ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. – Т.: 1986. – Б. 47.

⁹ Абдураҳмон Жомий. Танланган асарлар. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Шомуҳамедов). – Б. 174.

жавҳари” эканлиги уқтирилади ҳамда назм таркиби ва наср тартиби сўз билан изоҳ қилиниши айтилади.

Мумтоз адабиётда сўзнинг муқаддас саналиши ва унинг асосида мукаррам бир санъат вужудга келиши сўзга Яратганнинг буюк мўъжизаси деган муносабатдадир. Чунки сўзга дунёнинг ибтидоси деб қаралиши сўз санъаткорлари ўйлаб топган ҳикмат эмас, балки Яратганнинг ҳукми билан эканини Навоийнинг талқини орқали аниқроқ илғаймиз:

*Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,
Не жаҳонки, кавн ила макон сўнгра.*

Жаҳонга аввал сўз келгани, ҳали жаҳон бор бўлмади туриб, борлиқ ва маконга сўз келгани Куръони карим оятларида ҳам мавжуд эди. Яралмиш дунё вужудга келишидан аввал “кун - ярал!” деган илоҳий сўз Яратганнинг қудратини рўёбга чиқарди:

*Чунки мавжуд бўлса нуктаи “кун”,
Бўлди мавжуд тоза, йўқса куҳун.*

Дунёнинг янгидан мавжудлиги, тўғрироғи, таваллудига “кун-ярал!” сўзи сабаб бўлдики, йўқса “куҳун” шаклидаги борлиқ дунёга айланармиди?!

Алишер Навоий эстетикасининг дастурига айланган «Инсоннинг гуҳари шарифлиғи», яъни яралмиш зотлар ичида мукаррам ва улуғлиги сўз билан («Сўз айладики, инсонни жудо ҳайвондин...») дейилишининг асоси шундаки, Сўз билан зийнатланган гўзал ва мукамал тарзда яратилган Инсон ўзининг энг гўзал сўзини, энг самимий ва табиий туйғуларини Яратганга бағишлайди, унга ҳамду муножотлар айтади, Холиқ билан юзма-юз мулоқотдагина (*Ҳадиси шарифга кўра «Намоз – мўъминнинг меърожи»*) юзага чиқариши табиий бир ҳолдир.

Аллоҳ сўзини танишдай истеъдод соҳибни қилиб яратилган шоир ўзининг гўзал ва улуғворлиги сўз билан эканлигини қайсидир маънода, қайсидир даражада англагани учун ҳам уни халқ қилган Холиқига сўз билан мурожаат қилади, ўзининг энг олий фикрлари, инсоний туйғулари ва илоҳий

кайфиятларини ўша сўзда ифода қилади. Яратган уни сўзга ошно қилганлигининг боиси учун ҳам Ҳазрат Навоий ёзади:

*Ки сўз зодаи табъи фарзанд эрур,
Чу фарзанд эрур, жонга пайванд эрур.*

Сўз табъ (истеъдод)нинг фарзанди бўлгандагина у жонга пайванд бўлади. Табъли фарзанд эса зода, яъни яралмишлар ичида эътиборлисидир. Шунинг учун ҳам ўзининг бутун истеъдоди сўз билан эканлигини англаган шоир ёзадики:

*Сўзни гар туз дедим ва оздим,
Неки тақдир айладинг ёздим...*

*Кими ўлурда варақни нигор менга
Қайда бор эди ихтиёр менга.*

*Ҳар не қилким вараққа ёзди бу кун,
Қилки тақдир ёзмиш эрди бурун.*

Демак, шоирлик Ҳазрат Навоий талқинича, тақдир экан, у сўзнинг тузуклари - қондаларини билиши, “кўз” орқали атрофга, дунёнинг боши ва охирига разм солиши ҳам зарурдир. Чунки сўз фақат ибтидо эмас, балки интиҳо ҳамдир, ҳатто интиҳогина эмас, бу икки қутб ўртасидаги мавжудлик белгисидир:

*Ҳар киши даҳр аро ҳаёт топиб,
Сўнгра дам сўз ила нажот топиб.*

*Англа у сўзни нуктаи тавҳид,
Ваҳдат аҳлида йўқ мунча тардид.*

*Бас, сени аввал ул қилиб зоҳир,
Сенга ҳам аввал ўлди ҳам охир.*

*Аввалу охиригга солғил кўз,
Бил ҳам аввал сўзу охир сўз¹⁰.*

¹⁰ Алишер Навоий. Ҳайрат-л-аброр. Муқаммал асарлар тўплами (МАТ). 7-жилд. — Т.: Фан, 1991. — Б. 60.

Демак, Ҳазрат Навоийнинг СЎЗ ҳақида айтилган фикрларининг йиғиндиси сифатида Сўз – азал-абад китоби (*Лавҳу-л-маҳфуз*), Сўз – дунёнинг ибтидоси (*кун – ярал!*), Сўз – Қуръони карим («Сўзга қуроқ тугиб...»), Сўз – инсонни инсонлатирувчи шарифлик белгиси («...*гуҳари шарифроқ йўқ ондин*») каби қарашлар силсиласидан фақат бадий сўз – нафис адабиётга даҳлдор маъноларинигина ажратиб олиб, уни ушбу мажмуа доирасида ўрганишга бурчлимиз.

Турк тилидаги адабиётшуносликка оид манбалар орасида сўз санъати ва унинг хусусиятларига доир нисбатан йирик манба Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоғ” асаридир. Рисола беш қисмдан иборат бўлиб, *адабий тур ва жанрлар, аруз илми, қофия, шеър санъатлари ва муаммо илмига* бағишланган. XV асрнинг биринчи ярмида яратилган бу манба мумтоз адабиётшуносликнинг мавжуд қўлгина соҳаларини ўз ичига олгани учун ҳам бу мўътабар асарга нафақат бадийлик табиати, балки мумтоз адабиётшуносликнинг юқорида номлари зикр қилинган бўлимларини ўрганиш барида муурожаат қиламиз.

Бундан ташқари Фузулий, Амирий, Нодира, Огаҳий девонларининг дебочаларида сўз санъати ва унинг улуғвор хусусиятлари васф қилинган. Айрим ижодкорлар бадий асарлар ёки уларнинг дебочалари таркибида СЎЗ ҳақида сўз айтиш билан кифояланмай, бу борада алоҳида илмий-маърифий рисола битиб (шеъррий йўлда) ўз мулоҳазаларини аниқлаганлар. Зокиржон Фурқат “Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида” асарида шеърнинг “қилу қоли”, яъни *сўзнинг таъриф ва тавсифи, наср ва назм билан зийнатланган шакл-шамойили* ҳақида фикр юритилган.

XIX аср бошларига келиб дунёнинг барча борлиқ нарсаларига бўлган муносабатларнинг ўзгаргани каби сўз санъатига нисбатан ҳам қарашлар ўзгарди. Энди уни *табиатга тақлид* (Арасту), *объектив борлиқнинг субъектив ифодаси* (Ҳегел), *кишилар ўртасидаги туйғу етказиш воситаси* (Л.Толстой) деб билишлик билан чекланмай сўзнинг коммуникатив имкониятларини биринчи навбатта олиб чиқишлар бўлди. Гарчи ўзбек шоирлари

тилни *“воситани робитани олам миёндир”* (Аваз) деб атаган бўлса — да, Фарбдаги мавжуд қарашлар ўзбек назарий тафаккури тарзига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қўймади. *“Танглайн мумтоз адабиёт анъаналари асосида кўтарилган”* профессор Абдурауф Фитрат ҳам дастлабки асарларида сўз санъатининг қимматини унинг ҳиссий қувватидан излаган бўлса, 20-йилларнинг ўрталарига келиб ўз қарашларини оврўпача андозаларга сола бошлади. Шеърни *“каломи мавзун муқаффа”* (вазили, қофияли гап) дея таъриф қилган сўнгги араб шоирларидан фарқли равишда *“вази”* ва *“қофия”*си бўлган турли маънисиз сўзлар¹¹ йиғиндиси шеър бўлолмаслигини, шеърда *“кишиларнинг қонини қайнатгучи, сингирларини ўйнатгучи, миясини титраткучи, сезгусини қўзгатгучи маънавий бир куч”* бўлиши зарурлигини уқтирди¹¹. Шундай бир маънавий куч-қудратга эга бўлмаган сўз шеър бўла олмаслигини, унинг қадри вази ва қофия билан безалишида эмас, балки ҳиссий таъсир қувватида эканини аниқлади. 1926 йилда тартиб берган *“Адабиёт қондалари”* номли муаллимлар ва адабиёт ҳаваслилари учун ёзилган қўлланмасида бадний адабиётга шундай таъриф берди: *“адабиёт - фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир”*¹². Бу таъриф бирмунча соддароқ бўлиб кўрингани билан Шарқ мумтоз поэтикасидаги баднийлик хусусиятига доир фикрларни ҳам, Фарб фалсафасидаги компрагивистик (мавжудлик белгилари асосида) қарашларни ҳам умумлаштиришга эришган қондалардан бири сифатида кўринди.

Фитратнинг замондоши Шарқ фалсафий тафаккури тарихи ва назарий қарашларни ундан бир неча йил олдин *“маркеча установка”*га солишга улгурган Абдурахмон Саъдий *“Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари”* қўлланмасида дастлаб *“Адабиёт сўзи араб тилидан олинган*

¹¹ Фитрат. Шеър ва шоирлик // Иштирокиюн. — 1919. — 24 июль.

¹² Абдурауф Фитрат. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма. (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). — Т.: Уқитувчи, 1995. — Б. 19.

бир сўз бўлиб, «адаб» моддасидандир. Адаб сўзи эса тарбияшлик, нозиклик, гўзал қилиқ, бошқалар билан яхши, кўркем муносабатда, яхши муомилада бўлмоқ маъноларини ўз ичига олади” дейиш билан унинг “одоби кулленёт” сифатидаги белгиларини ҳам, “*литература (литера – ёзма) маъносидаги хусусиятини ҳам беришни унутмади: «адабиёт деган сўздан бир тартибга солиниб сўйлаган ёки ёзилган ҳамма фикр ва тушунчаларни, туйғу ва хаёлларни англаймиз»*. Бунинг натижасида “*мана шу «адабиёт» сўзи бизга ҳам шу маънолари ила кўчиб, бизда ҳам ҳикоя, рўмон, достон ва масалларга ўхшааш кишилик ижодларига айтилади*р” деган хулосага келди¹³.

XX асрнинг 30-йилларидан эса собиқ шўролар тазйиқи кучли ҳудудларда Шарқ мумтоз поэтикасидаги гўзал таърифлар ҳам, Ғарб фалсафасидаги қарашлар ҳам эскилик сарқити ёки буржуа идеологияси сифатида йўқсиллар зўравонлиги (пролетариат диктатураси) қаърига кириб, синфийлик ва партиявийлик деган кушандаларга дучор бўлди. Шарқ мумтоз адабиётининг зукко билимдони, зариф навойшунос ва Фитратдай улуғ алломанинг шоғирди Иззат Султон ҳам “Адабиёт назарияси” китобларида (илк наشري 1939, кейинги наشري 1980) бу маънавий бўйинтуруқдан халос бўла олмади.

Шарқ адабий-назарий тафаккурининг қарийб минг йилдан улуғроқ тарихига назар ташлаганда, бизга маълум бўлган назарий ҳодисалар, адабий қарашлар ва гўзал таърифларни бир мажмуага йиғишдан мақсад келгусида бу фикрият дурдоналаридан адабий хулосалар, назарий умумлашмалар яратиш орқали шу вақтга қадар ўзаро қарама-қаршиликда тушунтирилган дунёнинг икки қутби Шарқу Ғарбдаги адабий-назарий тафаккур дурдоналарини йиғиб, изчил бир тизимга солиш ва бунинг натижасида яхлит бир *адабиёт назарияси* яратмоқдан иборатдир. Шу ниятда ҳаракат қилаётган илм аҳллариға Аллоҳ таоло сабру баракот ато этсин!

Ҳамидулла Болтабоев, профессор

¹³Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. — Т.: 1923. — Б. 32.

БАДИИЙ СЎЗ ТАБИАТИ, ШОИРЛИК ТАЪРИФИ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ (873-950)

Арис дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойида Ўтрор қишлоғида туғилган. Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро ва Самарқандда таҳсил олган. Араб мамлакатларида яшаган, Боғдодда фозиллар билан учрашган, Дамашқда вафот этган.

Форобий ўз даврининг мавжуд илм соҳаларига оид 160 дан ортиқ илмий рисодалар яратган. «Иҳсо ал-улум ва-таъриф» («Илмлар санъати ва таърифлари») номли рисоласида ўттиздан ортиқ фан соҳасининг таснифи берилган. Тадқиқотчилар Форобий шугулланган фан тизимлари фалсафанинг умумий масалалари, инсон билиш фаолиятининг фалсафа ва аниқ фанларга муносабати, материянинг миқдори ва ҳажми, материяни ўрганувчи, яъни табиий фанлар, ижтимоият, сиёсат ҳамда филология (илми адаб) каби йўналишларини аниқлаганлар.

Форобийнинг филологик тадқиқотлари «Каламу-ш-шеър ва-л-қавофи» («Шеър ва қофиялари ҳақида сўз»), «Китобу-л-хитоба» («Риторика ҳақида китоб»), «Китобу-л-луғат» («Луғатлар ҳақида китоб»), «Китобун фи-с-синоъату-л-китоб» («Хаттотлик ҳақида китоб») ва бошқалардан иборат. Булардан ташқари санъат соҳасида «Мусиқа китоби», «Мусиқа ҳақида сўз», «Катта мусиқа китоби», «Ритмлар ҳақида китоб», «Ритмлар таснифи ҳақида китоб» асарлари ҳам маълум.

Абу Наср Форобий Афлотун ва Арасту асарларининг шарҳловчиси сифатида ҳам машҳурдир. Айниқса, Арастунинг ўндан ортиқ илмий асарларига шарҳлар ёзгани маълум. Мана шундай шарҳлар орасида Арастунинг «Фи синоъати-ш-шеър» («Поэтика») асарига ёзилган шарҳи нафақат юнон олимининг поэтикага доир таълимотини тушунтиришида, балки санъат ва адабиёт хусусидаги назарий билимлар соҳасида ҳам олдинга ташланган қадамдир.

«ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»

Бу ерда (келтираётган) мулоҳазалардан мақсадимиз ҳаким Арастунинг «*Фи синоъати-ш-шеър*» («*Шеър санъати*») асарида¹ айтган фикр-мулоҳазаларни исботлаб кўрсатишдан, унинг маъноларига ишора қилишдан иборатдир. Зеро, бу орқали шеърий санъат билан ишқибозларнинг барчасини таништириш ниятидамиз. Шуниси ҳам борки, Ҳаким Арасту ўзининг шеър санъати у ёқда турсин ҳатто муғолата (*софистика*)² ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам мукаммал баён қилиб улгурмаган эди. Шунинг учун бу борадаги гапларнинг ҳаммасини ипидан-игнасигача муфассал қилиб, тартиби билан битмоқчи ҳам эмасмиз. Чунки «*Софистика санъати*»³ асарининг охириги жумлаларида Арасту айтиб ўтган мулоҳазага қараганда, у бунинг сабабини аҳоли чинакамига ифодалаб бериши учун ўздан олдин ўтганларнинг асарларига қабул қиладиган тартибга туширадиган ҳолда улар асосида янгиларини пайдо қиладиган бирор усул ва қонун-қоидалар топа олмаганига йўнган.

Ҳаким Арасту ўзининг шундай фазилати ва даҳоси билан тугатиб қўйишга жазм қила олмаган бир ишни биз ниҳоясига етказишга интилишимиздан кўра, бу санъатда фойда берадиган ва ҳозирги замонда учрайдиган қонун-қоидалар, мисол ва мулоҳазалар келтириш билан чеклансак яхшироқ бўлар эди. Модомики шундай экан, биз деймизки, лафз-сўзлар ё бирор маънони билдириши ҳам, билдирмаслиги ҳам мумкин; улар шу икки ҳолатнинг бирида бўлишдан ҳоли эмас. Маънони билдирадиган сўзлар бирор мулоҳазани ё англатади, ё англатмайди. Мулоҳазани англатадиганларининг қатъий жазмлилиги ва жазмсизи бўлади. Қатъийлари ё тўғри, ё ёлғон бўлади. Ёлғонларидан баъзилари эшитувчилар зехнига уни англатадиган маъно билан бирга ўрнашиб қолади, ваҳоланки, бошқалари унинг онгида нарсаларнинг ўхшаши-акси билан ўрнашиб қолади. Мана шу нарса *тақлидлар*⁴ - шеърий мулоҳазалар саналади. Мана шу акс ўхшашликларнинг баъзилари энг мукаммал бўлади, бошқалари нуқсонли эканини аниқлаш шоирлар, турлитуман тил ва лугатлардаги шеъриятни ўрганаётган маърифат

аҳлининг фикр доирасига киради. Лекин бундан ҳеч ким софистика билан акс тақлид икковини бир сўз деб ўйламасин. Булар иккови ҳам баъзи сабабларга кўра бир-биридан бутунлай фарқ қилади.

*Софистнинг*⁵ мақсади билан *тақлидчининг*⁶ мақсади бир-биридан фарқ қилади. Софист эшитувчини ғалатга ундаб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган нуқсонли нарсаларни кўз олдига келтириб қўяди. Ҳатто у мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса мавжуд деб тасаввур қилдиради. Тақлидчи бўлса нарса тасаввурининг тескарисини эмас, балки унга ўхшашини тасаввур қилдиради. Бу шундайки, ўз жойида жим турган киши шундай ҳолатга тушса, гўё ҳаракат қилаётгандай бўлади. Масалан, кемага минган киши кемадан тушиб қирғоқда қолганларга қараса, ёки ёз чоғида осмондаги ой ва юлдузларга тез юраётган булутлар остидан қаралса, шундай бўлади. Бундай ҳол одамларнинг ҳисларини чалғитади. Аммо кўзимизга ёки ялтироқ силлиқ жисмга қараган кишининг ҳоли худди шундай бўлади, унга назар ташлаб, ўша нарсаларга ўхшаш нарсани кўраётгандай туюлади, мулоҳазалар бошқа қисмларга ҳам бўлиниши мумкин. Хулласи калом, бу шулардан иборат: мулоҳаза ё қатъий, ё қатъий эмасликдан ҳоли бўлмайди. Бордию, агар у қиёсий бўлса, у ҳолда билкувват унинг табиатидан бўлади, ё бўлмаса билфёъл-ҳаракатидан бўлади. Бордию, агар унинг табиатидан бўлса у ҳолда ё истиқро (*индуктив*)⁷ бўлади, ё бўлмаса мулоҳаза *тамсилӣ* (*аналогия*)⁸ бўлади. Тамсил эса, кўпинча, шеър санъатида ишлатилади. Бундан аён бўлишича, шеърӣй мулоҳаза тамсил аналогияга киради.

Қиёслар ҳам, умуман олганда, мулоҳазалар ҳам бошқа турларга бўлиниши мумкин. Айтишларича, мулоҳазалар ё бутунлай рост, ё бўлмаса бутунлай ёлғон бўлиши ҳам мумкин. Ё бунинг тескариси ёки тўғри ва ёлғон меъёрида баббаравар бўлиши мумкин. Буткул рост мулоҳаза, ҳар сўз, *бурҳонӣ-исботли*⁹ деб аталади. Борди-ю, унинг бутунлай рост томони кўпроқ бўлса, у ҳолда *жадалли - диалектик*¹⁰ бўлади. Борди-ю рост ва ёлғон иккови тенг келиб қолгудай бўлиб қолса, у ҳолда *хитобӣй - риторик*¹¹ бўлади. Рост бутунлай камайиб бораверса, у ҳолда суфастойӣ - софистик бўлади, бутунлай ёлғон бўлса, у ҳолда уни ҳеч шубҳасиз, шеърӣй¹² деб аталади. Ушбу қисмларга бўлинишидан кўринишича,

шеърый мулоҳаза на исботли, на диалектик, на хитобий-риторик ва на софистикдир. Шу билан бирга, у *сулужисмусиллогизмга*¹³ ёки унга қарам бўлган навъларнинг бирига бориб тақалади, яъни «қарам бўлган навълар» дейишимдан кўзланган мақсадим истиқро-индукция, мисол-аналогия, *фаросат-интуиция*¹⁴ ва шунга ўхшаш нарсалар бўлиб, уларнинг мантиғи қувватида ўша қиёс — силлогизмнинг куч-қуввати бўлади...

Энди биз сenga айтсак, шоирлар чиндан туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади ва уларда ташбиҳ ва тамсилга лаёқатли яхши ишлайдиган бўлади. Бу хил шоирлар ё шеър навъининг кўп турида¹⁵, ё бир турида ижод қилишга лаёқатли бўладилар. Лекин бу хил шоирлар шеър санъатидан керак бўлганича хабардор бўлишавермайди, балки улар туғма қобилиятларининг яхшилиги билангина қаноат ҳосил қиладилар, уларнинг ўзлари мўлжалланган ҳозирликларига кўра иш тутадилар. Бундай шоирлар чинакам мусалжис-мулоҳазакор шоирлардан саналмайдилар. Чунки уларда шеър санъатини ўзлаштириб олиш учун камолот етишмайди ва бу санъатда турғунлик бўлмайди. Кимки, ундай одамнинг шеърини кўриб, у қобилиятли одам экан деб ўйлаган бўлса, бу шунинг учунки, унинг феъл-атрофида шоирларга хос бўлган турқ - кўриниш мавжудлигидангина шундай мулоҳазага келинган. Ё бўлмаса, бу хил одамлар чинакамига шоирлар санъатини эгаллаган бўлишади, ҳатто шеър ижодига хос бўлган хусусиятлардан бирортаси ҳам у қайси шеър турига алоқадор бўлмасин, барибир, бу қонун-қоидалар ундан қочиб кутулолмайди. Улар шеърят санъатида қўлланиладиган ташбиҳ ва тамсилларни жудаям маҳорат билан ишлатадилар. Бу хил шоирлар чиндан ҳам қобилиятли шоирлар дейишга сазовордирлар. Ёки бўлажак шоирлар ўша юқорида айтиб ўтилган аввалги икки табақа шоирлар ва улар феълларига тақлид қилувчилар бўладилар. Булар ўша аввалги иккала табақа шоирлар йўли-ижодини ёқлайдилар. Бу турдагиларнинг ўзларида туғма шеърый табиат бўлмагани ҳолда, шеърый санъат қонун-қоидаларидан хабардор бўлмай туриб, ташбиҳ-ўхшатиш ва тамсил кабилар кетидан борадилар. Йўлдан адашадиган ва тоядиган шоирларнинг кўпчилиги¹⁶ худди мана шу табақа шоирлар ичидан чиқади.

Энди биз сенга айтсак, ўша юқорида айтиб ўтганмиз уч тоифа шоирларнинг ҳар бири ижодда ё табиийлик, ё мажбурийликдан ҳоли бўлмайди. Бундай дейишдам кўзланган мақсадим шуки, бир шоир, кўпинча, мадҳияга ва ё бир яхши сўз айтишга табиатли бўлса, баъзан вазият ундан ҳажвий ва бошқа турда шеър айтишга ҳам мажбур қилиб қолади. Айтайлик, бир шоир шеърят наъларининг маълум бир навъида ижод қилиш санъатини танлаб олган ва ўзини шу хилдагина шеър ёзишга одатлантирган бўлса, баъзи ҳолларда, танлаб олмаган турларда ҳам шеър ижод қилишга тўғри келади, бу эса унинг учун ўзи ижод қилишга одатланган шеър турида нисбатан бошқа бир навда мажбурий битилган шеър бўлади. Бу мажбурият ё ички, ё ташқи сабаблар билан боғлиқ бўлади. Аммо шоирнинг энг яхшиси туғма шоир бўлгани саналади.

Сўнгра шоирларнинг шеър ижод қилиш борасидаги аҳволи камолотга етишгани ва етишмагани жиҳатидан турлича бўлади. Бу эса ё гоя жиҳатидан, ё бўлмаса, мавзу жиҳатидан шундай бўлади. Аммо гоя жиҳатидан олган тақдиримизда улар шеърга баъзан ёрдам берса ҳам, баъзида унга ёрдам беролмай қолади. Бунга баъзан руҳий (нафсоний) кайфиятлар сабаб бўлади. Шунда ё руҳий кайфиятлар устун келади, ё бўлмаса, баъзан ўзи унга муҳтожлигидан тушкунликка учраб, пасайиб кетади. Аммо бу бобдаги текширишларимиздан мақсад бу масаланинг ипидан-игнасигача синчиклаб аниқлашдан иборат эмас, чунки буларнинг ҳаммаси ахлоқ ва руҳий кайфиятлар тавсифлари ҳамда улардан ҳар бирининг инсон руҳига алоҳида таъсири ҳақида битилган китобларда керагича баён қилинган. Аммо мавзу жиҳатидан олган тақдиримизда, кўпинча, бири иккинчисига ўхшайдиган икки нарса ўртасида ўхшашлиги мавжуд бўлади. Бунда аксар одамларга уларнинг яқинлиги кўриниб туради. Буларда шоирнинг етук ва етук эмаслиги ҳақидаги мулоҳаза ўша ўхшатишнинг ҳақиқатга яқин ё узоклигига боғлиқ бўлади. Баъзан шунақаси ҳам бўладики, шеър санъатида энг орқада қолган шоир ҳам юқори даражада ажойиб шеър яратиши мумкин, ҳатто бу соҳада билагонлар ҳам унга тенг келадиган нарса (шеър) яратолмаслиги ҳам мумкин. Лекин шуниси ҳам борки, бунга сабаб бахт ва тасодифнинг тўғри келишидан бўлади. Лекин ундай одам (қанчалик ажойиб шеър ёзган бўлмасин) бу ёзган шеъри билан у мулоҳазакор шоир

деган номга сазовор бўлолмайди. Ташбиҳ даражалари ўзининг ўхшатишларига кўра турлича бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан қараганимизда, ўхшатишнинг яқин ва муносиб бўлмоғи мавзуга ҳам боғлиқ; ё бўлмаса, шоирнинг бу санъатдаги маҳоратига ҳам боғлиқ. Ҳатто шу уста шоир бир-биридан узоқ бўлган икки нарсани, мулоҳазаларни орттириш билан бир-бирига мувофиқдек қилиб кўрсата олади. Бу эса шоирлардан яширин бўлмаган ҳоллардандир. Шу жумладан, шоирлар А билан Б ни ва Б билан Ж¹⁷ ни бир-бирига ўхшатадилар. Чунки бунда А билан Б ни ўртасида яқин ва муносиб ҳамда маълум бўлган ўхшашлик бор. Улар сўз маъносини шунга буриб, ҳатто сомий-эшитувчи, муншид-ўқиб берувчиларнинг фикр-зикрини, гарчи улар ораси узоқ бўлса ҳам А билан Б ва Б билан Ж ўртасида бўлган ўхшашликдан огоҳлантирмоқчи бўладилар.

Бу санъатда шоирликнинг танланиши одамда жуда ҳам улкан бойлик саналади. Бу худди ҳозирги замондаги баъзи бир шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Улар шундайки, агар бир сўзни шеърдаги байтга қофиядош қилиб қўйиб, олдинги байтда лозим бўлган нарсаларни ёки тасвишлаш ниятида бўлган нарсаларни бита олса, у ҳолда одамда жуда ажойиб хузурбахш ҳолат пайдо бўлади.

Биз яна шундай деймиз: бу санъат аҳли билан (уйга) нақш берувчи рассом санъати ўртасида қандайдир муносабат бор. Булар иккаласининг санъатидаги моддаси турли-туман бўлса ҳам, аммо шаклда, яратилиш ва мақсадларда бир-бирига мос келади. Ёки айтайлик, ўша иккала яратилган нарсада, улар шаклларида ва мақсадларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик бор. Бу шундайки, шеър санъатини безайдиган нарсабўёқлар саналади. Буларнинг иккови ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ҳам одамлар тасаввури ва сезгиларида бир мақсадга, тақлид қилишга йўналган бўлади.

Шоирлар санъати илмини ўрганувчилар фойдаланадиган умумий қонун-қоидалар мана шулардан иборат. Бу қонунларнинг кўпини (илмий нуқтаи назардан) текшириб чиқиб, мулоҳазалар билдириш ҳам мумкин эди, лекин бундай санъат соҳасида илмий текшириш беришдек нарса инсонни санъатнинг бир навъида бир томонлама мулоҳаза олиб боришга элтиши ҳамда бошқа навълар ва қарашлардан юз ўгиришга олиб келиши мумкин.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ (XI аср)

Асли исми Юсуф бўлган илк турк достоннависи Болосоғунда туғилган. Хос Ҳожиб (айрим манбаларда Юсуф Болосоғуний) шоирнинг унвони бўлиб, унинг асари ҳукмдорга тортиқ қилингандан сўнг шундай номга сазовор бўлган. Муаллифнинг бизгача етиб келган ягона асари хижрий 462 (1069-70)да ёзиб тугалланган «Кутадғу билиг» («Бахтлиланиш билими») бўлиб, муаллиф ўз асарини 18 ойда ёзиб тугатган. Асардаги тўрт рамзий қаҳрамон Қунтуғди (адолат), Ойтўлди (давлат), Ўғдулмиш (ақл) ва Ўзғурмиш (қаноат) тимсоллари орқали Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг ижтимоий-сиёсий, адабий-фалсафий қарашларини ифода қилган.

Асар бизгача уч нусхада етиб келган бўлиб, биринчиси сақланиш ўрнига кўра «Вена нусхаси» деган ном билан юритилса ҳам, аслида Ҳиротда 1439 йилнинг 17 июнида котиб Ҳасан Қора Соийл Шамс томонидан уйғур ёзувида кўчирилиб тугатилган. Иккинчи нусха кўчирилиш ўрни, топилуши ва сақланишига кўра «Қоҳира нусхаси» (Қоҳирадаги Ҳидув кутубхонасида сақланаётгани 1896 йилда маълум бўлган) деб номланади. Учинчи нусха — «Наманган нусхаси» номи билан илмга кирган бўлиб, 1923 йили Фитрат томонидан қўлга киритилиб, Тошкентга келтирилган. А.Кононовнинг аниқлашича, ушбу қўлёзма мавжуд нусхалар ичида энг мукаммалдир. У 6329 байтдан иборат, маснавий (арузнинг «мутақороби мусаммани маҳзуф») вазнида ёзилган.

Асардаги илмнинг хосияти, билим — бахт калити экани ва тил одоби хусусидаги қисмлардан нарчалар келтирилди.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”дан
ЙАНГЛУҚ АҒИРЛИҚИҢ ТАНУРЛАЙУР
БИЛИГ БИРЛА (ИНСОННИНГ ҚАДРИ
БИЛИМ БИЛАН БЕЛГИЛАНАДИ)

Тўрутти ўзурди сечу йал(и)нглуқуғ
Ангар берди эрдам билиг ўг уқуғ
(Сечу, яъни ҳар ерда маълум Худо, инсонни яратди,
Танлади, унга хунар, билим ва уқув берди).

Кўнгил берди ҳам ма йуритти тилиг
Ўвуг берди қилқ ҳам қилинчи силиг
(Унга кўнгил берди, тилини йўриқ (равон) қилди,
Андиша, хулқ ҳамда гўзал феъл ато қилди).

Билиг берди йанглуқ безуди бу кун
Уқуш берди ўтру йазилди тугун
(Билим берди (шу туфайли), инсон бу кун
улуғлиққа эришди, Уқув берди, сўнг (шу туфайли
берк) тугунлар ечилди).

Байат кимка берса уқуш ўг билиг
Ўқуш эзгуликка узатти алиғ
(Худо кимга уқув, ақл-идрок, билим берса,
У кўп эзгуликлар қилишга қўл узатади).

Билигни безуг бил уқушни улуғ
Бу эки безутур ўзурмиш қулуғ
(Билимни буюк, уқувни улуғ бил,
Бу иккиси танлаган бандасини улуғлайди).

Бу сўзка тануқи муну келди сўз
Бу сўзни эшитгил сўзунг менда ўз
(Бу сўзнинг исботи учун мана шундай сўз бор,
Бу сўзни эшитгин, (тегишли) сўзингни мендан ол:

Уқуш қайда бўлса улуқлуқ бўлуғ
Билиг кимда бўлса безуглуқ алуғ
(Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклик олади).

Уқушлиғ уқар-ул билиглиг билир
 Билигли уқуғли тилакка тегир
 (Заковатли уқади, билимли билади,
 Билимли, заковатли тилакка етади).

Билиг маъниси бил неку тер билиг
 Билиг билса ўтру йирар эрда иг
 (Билим маънисини билгин, билим нима дейди:
 Билим билса, сўнг кишидан бало-офатлар йироқлашади).

Билигсиз киши барча иглиг бўлур
 Игиг эмламаса киши терк ўлур
 (Билимсиз кишилар барчаси дардлик бўлади,
 Дардни даволамаса, киши бот ўлади)

Йури эй билигсиз игингни ўта
 Билигсиз ўтин-сен э билга қута
 (Кел, эй билимсиз, дардинга даво қил,
 Билимсиз (бўлсанг)-тубансан, доно (бўлсанг) -
 бахтлисан).

Уқуш-ул бурундуқ ани йетса эр
 Тилакка тегир ул туман арзу йер
 (Билим гўё бир бошбоғ кабидир, агар киши унга
 эриша олса, Тилакка етиб, туман орзуларга эришади).

Уқуш бўлса эрка кўр асғи ўқуш:
 Билиг билса ўтру бўлур эр кўшуш
 (Кишида заковат бўлса, (унинг) нафи каттадир,
 Билим ўрганса, сўнг киши азиз бўлади).

Уқуш бирла ишлар қамуғ иш кузуг
 Билиг бирла беглар бу булмиш ўзуг
 (Ҳамма (ҳам) иш-амалларни заковат туфайли бажаради,
 Беглар давр-давронга билим туфайли эришганлар)...

**КИТАБ ИЗИСИ ЎЗИНГА УЗР АЙУР
 (КИТОБ ЭҒАСИ ЎЗИГА УЗР АЙТАДИ)**

Тилаким сўз эрди э билга бўгу
 Кезин келдачиқа ўзум сўзлагу
 (Тилагим сўз эди, эй билағон доно,
 Кейин келувчи(лар) учун ўзим айтадиган (сўзлар эди).

Уқуш келди ўтру айур бутру кўр
Сўзунг бўлса йанглуқ сенга бўлга кўр
(Заковат пеш келди, ишонарли қилиб айтади, кўр,
Сўз(лар)инг янглиш-хато бўлса, сен учун зарар бўлади)...

Йашил кўкдин инди йағиз йерка сўз
Сўзи бирла йанглуқ ағир қилди ўз
(Сўз бўз ерга яшил кўкдан тушди¹,
Сўзи туфайли инсон ўзини улуғ қилди).

Киши кўнгли тубсуз тенгиз-тег турур
Билиг йунжу сани тубинда йатур
(Киши кўнгли тубсиз денгиз кабидир,
Билим инжу каби (унинг) тубида ётади).

Тенгиздин чиқармаса йунжу киши
Керак йунжу бўлсун керак сай таши
(Денгиздан киши инжуни чиқармаса,
У хоҳ инжу бўлсин, хоҳ сой тоши¹ бўлсин (бефойдадир).

Йағиз йер қатиндақи алтун таш-ул
Қали чиқса беглар башинда туш-ул
(Агар бўз ер қатидаги олтин тош
қазиб чиқарилса, беглар бошида безак бўлади).

Билиглиг чиқармаса билгин тилин
Йарутмаз анин билги йатса йилин
(Билимли билимини тили орқали чиқармаса,
Унинг билими йиллаб ётса (ҳам) ёритмайди).

Уқушли билигли эзи эзгу нанг
Қали булсанг ишлат учуб кўкка тенг
(Заковат (ва) билим - жуда эзгу нарса,
Агар (уларга) эришсанг, ишлат, учиб кўкка кўтарил).

Неку тер эшитгил бу эл кент беги
Уқушқа билигқа йетурмиш ўги
(Бу эл ва кент беги нима дейди, эшитгин,
Заковатга, билимга фаҳми етган (киши):

Ажун тутғуқа ер уқушлуғ керак
Будун басғуқа ўг керак ҳам йурак

(Жаҳон тутиш учун киши заковатли бўлиши керак,
Халқни босиш учун ақл-фаросат (ва) юрак керак).

Уқуш бирла тутти ажун тутғучи
Билиг бирла баста будун басғучи
(Жаҳонгир(лар) заковат билан олам тутди(лар),
Халқни босувчи(лар) билим билан босди(лар))...

<...> Ўлугдин тиригқа қумару сўз-ул
Қумару сўзи тутса асғи йуз-ул
(Улган(лар)дан тирик(ларга) мерос сўздир,
Мерос сўзи (яъни оталар сўзи)ни тутилса, нафи юздир)

Билигсиз қарағу туруп белгулуг
Е кўзсуз қарағу билиг ал улуг
(Билимсиз муайян кўрдир,
Эй нобино³, кўр, билимдан улуш ол).

Қиши кўрки сўз-ул бу сўз-ўк телим
Йури эзгу сўзлуг кишиг ўг тилим
(Кишининг кўрки сўздир, сўз эса талайдир,
Кел, эй тилим, эзгу сўзли киши(лар)ни мадҳ қил.

Масал келди туркча мунар мензатур
Ани сўзладим мен муну йанзатур
(Бунга ўхшатадиган туркча масал бор,
Бунга мослаб шу (масал)ни сўзладим):

Уқуш кўрки сўз-ул бу тил кўрки сўз
Киши кўрки йуз-ул бу йуз кўрки кўз
(Заковат кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки сўздир,
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки кўздир).

Тили бирла йанглуқ сўзи сўзлайур
Сўзи йахши бўлса йузи сувланур
(Инсон ўз сўзини тили орқали сўзлайди,
Сўзи яхши бўлса, юзи сувланади (яъни обрў қозонади))...

**АЙТЎЛДИ ЖАВАБИ ЭЛИГГА
(ОЙТЎЛДИНИНГ ЭЛИГГА ЖАВОБИ⁴)**

Бу Айтўлди айди сўз асғи телим
Қали сўзлайу билса ўш бу тилим

(Ойтўлди айтди: Сўзнинг фойдаси (жуда) кўп,
Агар бу тилим уни таърифлаб бера олса).

Йава сўз билигсиз тилиндин чиқар
Билигсиз кишиг билга йилқи атар
(Беҳуда сўз билимсиз тилидан чиқади,
Билимсиз кишини доно йилқи⁵ атайди).

Қара қилқи тенгсиз йава сўзлаган
Йава сўз турур бу қара баш йеган
(Жоҳилнинг одати тенги йўқ беҳуда сўзлашдан иборат,
Қора бошни еган нарса беҳуда сўздир).

Йава сўзласа сўз неча йас қилур
Агар сўзлайу билса асғи бўлур
(Сўзни беҳуда сўзласанг, қанчадан-қанча зиён
келтиради,
Агар сўзлай билсанг, унинг фойдаси бўлади).

Қара қарни тўзса кўр уз-тег йатур
Йава сўзка авнур ўзин семритур
(Жоҳил қорни тўйса, ҳўкиздеқ ётади, кўр,
Беҳуда сўзга фарқ бўлиб ўзини семиртиради).

Йеса тўзса йатса бу йилқи турур
Бу йилқи тедуқум бу қилқи турур
(Еса, тўйса ва ётса - бу демақ йилқидир,
Бу йилқи деганим унинг қилиқлари (учун)дир).

Билиглиг кишилар этўз йавритур
Билиг бирла авнур жанин семритур
(Донишманд кишилар ўз жисмларини койитадилар,
Билим билан овуниб ўз жонларига ором берадилар).

Этўз улги барча бўғуздин кирур
Бу жан улги чин сўз қулақдин кирур
(Жисм (тана)нинг ҳиссаси бўғиздан киради,
Жон (руҳ)нинг ҳиссаси эса чин сўз бўлиб, у
қулоқдан киради).

Билиг белгуси кўр эки нанг турур
Бу экики била эр қизил энг урур

(Билимнинг белгиси икки нарсадир, кўр,
Бу икки (нарса) билан кишининг юзи ёруғ бўлади):

Бири тил туруп кўр бириси бўғуз
Бу эки баса тутса асғи ўкуз
(Бири - тил, бири эса бўғиздир (нафсдир),
Шу иккаласини тия билсанг, фойдаси дарё кабидир).

Билиглиг боғуз тилқа эрклиг керак
Бўғуз тил кўдазган билиглиг керак
(Билимли, нафс (ва) тилга иродали бўлиши керак,
Нафс (ва) тилни тиядиган киши билимли бўлиши
керак)...

**АЙТЎЛДИ ЖАВАБИ ЭЛИГКА
(ОЙТЎЛДИНИНГ ЭЛИГГА ЖАВОБИ)**

Бу Айтўлди айди ўкуш сўз ул-ул
Айитмади сўзлаб ирикса кўнгул
(Ойтўлди айтди: Сўзнинг кўпи шулдирки,
Сўрамаган (сўз)ни сўзлаб кўнгилга тегса)⁶.

Бу аз сўз ул-ул ким айтмихқа ўз
Жавоб берса сўзка йанут қилса сўз
(Сўзнинг ози шулдирки, сўраганга киши
Жавоб берса, сўзга (тенг) сўз билан жавоб қилса.

Мунгар менгзату айди шаъир сўзи
Тили сўз била тузди ачти йузи
(Шоир сўзини бунга ўхшатиб айтди,
(У) тилини сўз билан безади, юзини очди [яъни
хушрўй бўлди]:

Сўзуг йақши сўзла эзу сақну ўз
Айитукта сўзла йана теркин уз
(Ўзинг жуда ўйлаб сўзни яхши сўзла,
Сўраганда сўзла, яна тезликда тамом қил.

Ўкуш сўз эшитгил телим сўзлама
Укуш бирла сўзла билиг бирла туз
(Сўзни кўп эшитгин, лекин ортиқ сўзлама,
Идрок билан сўзла, билим билан андазала)⁷...

КАЙКОВУС (1021-1099)

Унсуру-л-Маолий Кайковус Каспий денгизининг жанубий қирғоғидаги Гилон қабиласидан бўлиб, унинг отаси машҳур шоҳ Шамсу-л-Маъолий Қобуснинг ўғлидир. Қобус ўз даврида таназзулга юз тутган самавийлар хонадонини тиклашга уринди, бироқ бунга эришиш учун Маҳмуд ёрдами билан Табаристонни забт этиб, пойтахт қилган (унинг ҳузурда маълум муддат Беруний ҳам яшаган). Қобуснинг набираси ўз замонасининг илмий ҳукмдорларидан бўлиб, ўғли Гилоншоҳга бағишлаб «Насиҳатномаи Кайковус» асарини ёзди. Асарни машҳур шоҳ бобосининг номи билан «Қобуснома» деб атади. Муаллифнинг бундан бошқа асарлари борлиги маълум эмас. «Қобуснома» 1083 йили Журжонда ёзилган бўлиб, 44 бобдан иборат.

Асар бобларининг мундарижасидан маълум бўлишича, муаллиф замонасининг фозил ва зукко кишиларидан бўлган. Нафақат подшоҳлик мансаби ва масалаларида, билим ва маданий-ахлоқий ишларда ҳам намуна бўла олган. Шунинг учун бўлса керак, «Қобуснома» 1432 ва 1705 йиллари турк тилига, 1786-87 йили уйғур, 1881 йили эса татар тилига таржима қилинган. Оврўпада 1886 йилги русча ва французча, 1811 йилги немисча таржималари мазкур бўлган. Ушбу мажмуага 1860 йилда Огаҳий томонидан амалга оширилган таржима асос бўлди. «Қобуснома» фақатгина ахлоқий насихатнома бўлмай, унда бадиий ижод билан боғлиқ масалалар ҳам акс этганки, шу жиҳатдан у XI асрнинг адабий-назарий манбаси сифатида эътибор уйғотади.

«ҚОБУСНОМА»дан

Шоирлик ҳақида

Эй фарзанд, шоир бўлишни истасанг, ҳаракат қилки, сўзинг осон ва фойдали бўлсин, англашилмайдиган, қийин сўзларни ишлатмагил, ўзинггина билиб, бошқалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмагил, чунки шеърни халқ учун ёзиш керак ва ўзи учун ёзмайди. Бир хил вазн ва қофияга қаноат қилмагил, санъатсиз, тартибсиз шеър айтмагил. Шеър зарб ва шаклда *альбал'* бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлади. Шоирлик қоидасига кўра (шеър ёзишда) санъатдан гофил бўлмагил. Масалан, шоирларнинг зарур усуллари шулар: *мужонис (ўхшаш), музмар (яширин), мутобиқ (уйғун), мушокил (шаклдош), мулавван (бўялган), муташобиҳ (аллегорик), мукаррар (такрор), мувассал (уланган), мураддаф (радибли), мусаммат* (шеърнинг бир бандидаги қофия ва бошқа мисралардаги қофиядан фарқ қилади), *муқаттаъ (кесик), мусажжаъ (қофиядош), мутазод (қарама-қарши), мувашишаъ (безатилган), мустаар (кўйма маъноли), мухаллаъ (бўртмоқ), мустахиёт (ўзгариш), муставий (равон), муздаваж (жуфт), мувоана (паралел), зулқофиятайн ражаз мақлуб* (кўш қофияли мақтов шеъри) ва шунга ўхшашлар².

Аммо сўзнинг юксак (ва таъсирчан) бўлишини истасанг, киноя, истехзоли гапни (кўп) сўзлама, мумкин қадар истиораларни ишлатгил. Маҳда истиорани ишлатгил. Агар ғазал ёзмоқчи бўлсанг осон, равон ва латиф сўзлар билан ёзгил ва машҳур қофиялар билан зийнатлагил, совуқ ва ёқимсиз қофияларни ишлатмагил, ошиқона ўз аҳволингни ва гўзал (ёқимли) сўзларингни қўлдан бермагил ва яхши масалларни ҳам қўлдан бермагил, шундай ёзсанг, юқори табақа ҳамда оддий халққа маълум бўлади ва сенинг шеъринг шуҳрат топади.

Оғир вазнда ва *арузда*¹ шеър ёзмагил, чунки аруз ва оғир вазн ёқимсиз қилиқли, совуқ (табиатли), латиф ва нозик маънилardan маҳрум бўлган одамлар учун яхшидир. Агар бирор киши шундай шеърни талаб қилса, ёзсанг бўлади. Аммо аруз, шоирлик, *тахаллус*⁴ илмини ўрганиш билан шеър (ёзишни) ўргангил. Агар шоирлар орасида мунозара бўлса, ё бир киши сен билан кашфиёт ҳақида баҳслашиб

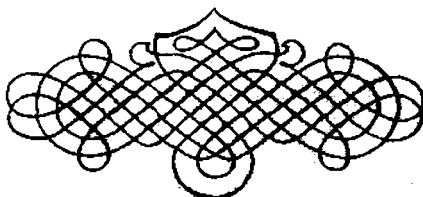
қолса ёки сени имтиҳон қилиб кўрса, енгилиб қолмагил, *аруз доираларини*⁵, уларнинг отларини, доиралардан пайдо бўладиган баҳрларнинг отларини билгил. Масалан, *ҳазаж, рамал, ҳазаж и макфуф, ҳазаж ахраб, ражжази матвий, рамали мажнун ва мансух, ҳафиф, музореи ахраб, муқтазаб, мутақориб, қариби ахраб, мансухи кабири басит, мадид, комил ва вофир*. Буларнинг монандини ва бу баҳрларнинг барча аруз ва зарбларини билиб олгил. Мадрҳия, ғазал ё ҳажв ёки марсия ёзмоқчи бўлсанг, сўзни мукамал ишлатгил, сўзни нотамом ишлатмагил. Насрда ишлатилган сўзни назмда ишлатма, негаки наср - райят, назм подшо мартабасидадир. Агар бир нарса райятга лойиқ бўлмаса, подшога ҳам лойиқ эмас.

Ғазални ғўзал ва равшан ёзгил, мадрҳ ёзишда бақувват ва баландҳиммат бўл. Ҳар бир одамга лойиқ сўзни айтгил ва ҳар бир кишининг қадрига қараб шеърни билиб ёзгил. Агар одамда қахрамонлик бўлмаса, уни *шижзоатли, баҳодир* деб мақтамагил. Агар одам белига пичоқ тақмаган бўлса, унга, қилич билан шерни ўлдирасан, найза билан *Бесутун*⁶ тоғни тешасан, ўқни чумолининг кўзидан ўтказасан, демагил. Ҳар одамки, отга минмаган бўлса, унга сенинг отинг *Дулдулга*⁷, *Рашига*⁸, *Буракча*⁹ ўхшайди, демагил. Ҳар бир одамга муносиб сўзни айтгил. Аммо шоир мадрҳ қилинувчининг табиатини ва унга қандай сўз маъқул бўлишини билиши лозим. Унинг хоҳишига лойиқ мадрҳ қилгил. Шундан кейин унинг инъомидан кўнглинг хоҳлаганча кўз тутгил ва ҳимматингни паст тутмагил, ҳар бир масалада ўзингни банда ва ўзгани ходим деб кўп айтмагил, агар мақтаган кишинг шу сўзга лойиқ бўлса, айтгил.

*Ҳажж*¹⁰ қилишни одат қилмагилки, ёмон бўлади. Агар шеърда ёлгон ва муболағани яхши десалар ҳам, ёлгонни ҳаддан ошириб юбормагил, дўстларнинг ва халқнинг баланд мартабали эканини айтишни зарур деб билгил. Аммо ғазал ва марсияни бир хил услубда, ҳажв ва мадрҳни ҳам бир хил услубда ёзмагил. Агар ҳажв ёзишни билмасанг, мадрҳнинг тескарисини ёзгилки, бу ҳажв бўлади, марсия ва ғазални ҳам шундай қил. Ҳар хил нарса ёзмоқчи бўлсанг, ўз фикринг билан ёзгил, бошқаларнинг сўзини такрорлама, агар бошқаларнинг сўзини такрорласанг, кўнглинг очилмайди, шеър майдони сенга кенг бўлмас ва дастлабки шеър ёзган

даражангда қолаверасан. Табиатинг очилиб, шоирликка қодир ва моҳир бўлганингдан сўнг, агар бирор ердан бирор ажойиб маънили сўз эшитсанг, сен шу сўзни маъқул кўрсанг, бу сўзни бошқа ўринда ишлатишни истасанг (шундай сўзни ишлатдим деб), тақаббур бўлиб кетмагил, лекин бу сўзни ишлатмагил, агар шундай сўзлар мадҳда ишлатилган бўлса, сен ҳажвда ишлатсанг (маъқул бўлади), ғазалда бўлса, марсияда ишлатгил, чунки киши бу сўзни қасрда ишлатилганини билмасин.

Агар мақтовчини талаб қилсанг ёки бозор ишини қилсанг, қовоғинг солиқ, кийиминг ифлос бўлмасин, ҳамма вақт чеҳранг очиқ бўлсин, кулиб тургин. Нодир ҳикояларни, кулгили сўзларни ёд ол, чунки мақтовчининг олдида шоирнинг бундан бошқа чораси йўқдир.

НИЗОМИЙ АРУЗИЙ САМАРҚАНДИЙ (XI аср охири - 1160)

Улуғ шоир ва адабиётшунос олимнинг исми Аҳмад ибн Умар, Низомий — шоирлик таҳаллуси, аруз илмининг етук мутахассиси бўлгани учун қалам аҳли уни Арузий деб атаган. Асли Самарқанддан бўлиб, 45 йил Гур ва Бомиён (Афғонистоннинг шимолий ғарби) вилоятлари ҳукмдорларининг хизматида бўлган. Гур вилоятининг молики Аловуддин Ҳусайн Жаҳонсуд билан кўп ҳарбий сафарларда ҳам қатнашган, номи Низомий Ганжавий асарларида тилга олинади.

Низомийга шуҳрат келтирган асосий асар «Чаҳор мақола» («Тўрт мақола») бўлиб, 1157 йилда Бомиёнда ёзилган. Ушбу асар ўзбек тилига «Нодир ҳикоятлар» номи билан ўгирилган. Китоб ҳамд, наът, муқаддима қисмларидан ташқари тўрт мақолани ўз ичига олгандир:

1. Дабирлик (котиблик) илмининг моҳияти ва етук дабир сифатлари.

2. Шеър илмининг моҳияти ва шоир салоҳияти.

3. Юлдузлар илмининг моҳияти ва мунажжимлар салоҳияти.

4. Тиб илмининг моҳияти ва табиблар зарурияти.

Низомий талқинчи, мамлакат ишларининг мустаҳкамлиги шоҳга, унинг номини (қасабаси, мулки, вилояти, лашкари, хазинаси) қолдириш даврига, унга шуҳрат бахш этиши шоирга, турмуш тадбирларининг ўнгидан келиши мунажжимга, бадан сиҳати табибга боғлиқ. Шунингдек, агар илмдан баҳра топмаган, ҳар бир нуқтани ёд олмаган, ҳар ҳақимдан бир ҳикмат эшитмаган ва ҳар адибдан бир санъат ўрганмаган дабирнинг сўзлари аъло даражага етмайди.

Асарнинг ҳозирга қадар сақланган 12 та қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, шулардан иккитаси XIV асрга оид. Эрон олими Мирзо Муҳаммад Қазвиний асарнинг танқидий матнини 1909 йили нашр эттирган. Жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинган. Бу китобнинг Шарқ филологияси тараққиёти учун ҳам хизмати улуғдир.

«ЧАҲОР МАҚОЛА»
(«Нодир ҳикоятлар»)дан

*Шеър илмининг моҳияти ва шоирнинг
салоҳияти ҳақида*

Шоирлик шундай санъатки, (шоир) бу санъат орк ҳаяжонлантирувчи тушунчаларни ҳосил қилади ва таъсиғ *қиёсларни*¹ бир-бирига улайди. У шундай йўл бил масалан, кичик маънони каттага, катта маънони эса кичикка айлантиради, чиройликни хунук либосда кўрсатади, хунукни эса чиройли суратда жилвагар этади. Илҳом санъати билан ғазаб ҳамда ҳиссий қувватларни кўзғатади, натижада кишилар табиатида қайғу ёки хуррамлик пайдо бўлади. Бу эса улуг кишилар фаолиятида оламни тартибга солиб туриш учун хизмат қилади.

*Шоир ва шеърнинг қандай
бўлиши ҳақида фасл*

Шоирнинг руҳи тоза, фикри кенг, таъби латиф, кўнгли тўғри ва зеҳни ўткир бўлмоғи лозим. У яна турли фанлардан хабардор бўлиши, ҳар хил одатлар билан таниш бўлмоғи керак. Чунки шеър ҳар бир илмда қўл келиши ва ҳар хил илм шеърда ифодаланиши мумкин².

Шоир мажлисларда ширинкалом ва дўстлар даврасида очик чеҳра бўлиши лозим. Шеърлари эса ҳаёт саҳифасида боқий қоладиган, покиза табиатли кишилар тилидан тушмайдиган, баёзларга ёзиб олинадиган ва шаҳарларда ўқиладиган даражага етган бўлиши керак. Шеърдан кўзланладиган катта мақсад ва улкан ният бу номни боқийлаштиришдир. Шеър ўқилмаса ва кўчирилмаса, бу мақсад ҳосил бўлмайди. Бу даражага етмаган шеърнинг таъсир қуввати бўлмайди. Агар шеър ўз боқийлигига эга бўлмаса, у қандай қилиб ўзга кишиларнинг номини адабийлаштириши мумкин!

Агар шоир ёшлик айёмида ва йигитлик давронида ўтмиш шоирларининг шеърларидан йигирма минг байтни хотирасида тутмаса, замондошларининг асарларидан ўн минг байтни ёд билмаса, устодлар девонини пайваста

ўқимаса, сўзнинг нозик томонлари ва қийин жойларини қандай йўл билан ҳал этганликларини ўрганмаса бундай юксак даражага етолмайди ҳамда шеър навълари⁷ ва йўллари унинг табиатида ўз ифодасини топмайди, шеърнинг соз ёки нуқсонли томонлари ақлининг саҳифасида ўз аксини кўрсатмайди, сўзлари буюклик томон, таъби эса юксаклик сари майл этмайди.

Ҳар кимнинг шеър таъби мустаҳкам, сўзлари эса равон бўлса, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришади. Устод Абулҳасан Сараҳсий Баҳромийнинг «Ғоияту-л-арузайн» асарини ҳамда «Канзу-л-қофия», «Нақди маоний», «Нақди алфоз», «Сариқот» ва «Тарожим» китобларини⁸ мутолаа қилади. У мазкур фаннинг ҳар бир турларини шу фанни яхши билувчи устод қўлида ўзи устодлик даражасига етмагунча, юқорида биз санаб ўтган устодлар каби унинг номи ҳам ҳаёт саҳифасида пайдо бўлмагунча таълим олади. У ўз ҳомийси ва мамдўҳидан⁹ нимани олган бўлса, уларнинг номини адабийлаштириш билан ҳақини узади. Подшоҳ ҳам шоирлар унинг хизматида рўёбга чиқиши ва ўзи шоирнинг мақтовидан шуҳрат топиши учун улар тарбиясидан қўл тортмаслиги лозим. Агар шоир бу даражадан кам бўлса, унинг учун пул сарфлашга ва шеърларига илтифот қилишга ҳам арзимайди, хусусан, агар у кекса бўлса! Мен буни кўп текшириб кўрганман, бу оламда қари шоирдан кўра бадтарроғини кўрмаганман, унга берилган пулдан кўра зое кетган пул бўлмайди. Эллик йил ичида ҳам мен айтган гапларнинг ростлигини билиб, шу даражага етолмаган нўноқ киши қайси пайтда ета олади?!

Шоир ёш бўлса-ю, шеърлари яхши бўлмаса, аммо қобилятли бўлса, унинг яхши шоир бўлишига умид қилса бўлади. Олийжаноблик қондаси бўйича, бундай шоирнинг тарбиясига киришиш вожиб, у ҳақда қайғуриш фарз, меҳрибонлик кўрсатиш шартдир! Подшоҳнинг олдида бадиха айтишдан кўра яхшироқ нарса йўқ! Бадиха билан подшоҳнинг кўнгли шод бўлади, мажлислари қизийди, шоир эса мақсадига етади. Бадиха айтиш ва тез шеър тўқиш билан сомонийлар сулоласи даврида Рудакий эришган бахтга⁶ ҳали ҳеч ким эришган эмас!

АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ (XIII аср)

Адабиётимиз тарихида Адиб Аҳмад номи билан из қолдирган бу ўзига хос шоирнинг ҳаёт саналари маълум эмас. Шунинг учун илмда унинг асари тил хусусиятлари ва айрим тарихий номлардан келиб чиқиб, XII-XIII асрларда яшагани ҳақида бир тўхтамга келинган.

Фарғона водийсининг Йўғноқ қишлоғида туғилган. Бизгача етиб келган ягона асари «Ҳибату-л-ҳақойиқ» («Ҳақиқат совғалари»)ни Фарғона ҳукмдори Дод Сипоҳсолорбек Ҳабашийга бағишлаган.

Адиб Аҳмад Югнакийга Алишер Навоий катта ҳурмат билдириб, уни «Насойиму-л-муҳаббат» асарида таърифлаб кўрсатган. Асарнинг бизгача сақланган қўлёзма нусхалари XV асрда кўчирилган бўлиб, улар Истанбулда сақланади. Таълимий дoston сифати билан адабиёт тарихига кирган ушбу асар исломий адабиётнинг намунаси ҳисобланиб, унда Қуръони каримдаги оятлар ва Ҳадиси шариф ҳикматларининг шарҳи берилган. Шу билан бирга илм манфаати, илм ўрганиш ҳақида Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтганлари, тил маданияти каби масалалар акс этган.

«Ҳибату-л-ҳақойиқ» асаридан Илм манфаати ва Тил одоби ҳақидаги айрим лавҳалар тавсия қилинди.

«ХИБАТУ-Л-ҲАҚОЙИҚ»дан

**АН-НАВЪУ-Л-АВВАЛУ ФИ МАНФАЪАТИ-Л-ИЛМИ ВА
МАЗАРРАТИ-Л-ЖАҲЛ
(ИЛМ МАНФААТИ, ЖАҲОЛАТ ЗАРАРИ ҲАҚИДА)**

Биликтин айурман сўзумга ула
Биликликка йа дўст ўзунгни ула
(Билим ҳақида сўзлайман, сўзимга қулоқ сол, эй
дўст илмли кишига ўзингни яқин тут).

Билик бирла билнур саъадат йўли
Билик бил саъадат йўлини була
(Билим билан саодат йўли очилади, (шунга кўра)
илмли бўл, бахт йўлини изла).

Баҳалиқ динар ул биликлик киши
Бу жаҳил биликсиз баҳасиз биши
(Билимлик киши баҳолик динордир, илмсиз
жоҳил киши қимматсиз емиш (мева)дир).

Биликлик биликсиз қачан тенг бўлур
Биликлик тиши эр жаҳил эр тиши
(Илмлик киши билан илмсиз одам қачон тенг
бўлади, билимлик хотин киши - эр кишидир,
билимсиз эркак - хотин кишидир).

Сўнакка йилик тек эранга билик
Эран кўрки ақл ул сўнакнинг йилик
(Сўнгақда¹ илик бўлиши лозим эканлиги каби эр
кишига билим керақдир, эр кишининг кўрки
ақлдир, сўнгакнинг кўрки эса илиқдир).

Биликсиз йиликсиз сўнгак тек хали
Йиликсиз сўнгакка сунулмас элик
(Илмсиз иликсиз сўнгак каби бўшдир, иликсиз
сўнгакка эса қўл урилмайди).

Билик билти бўлти эран белгулук
Биликсиз тирикла йитук кўргулук

(Илмли кишиларнинг (номи) машҳур бўлди,
билимсиз (кишилар) эса тириклайин ўлди ҳисоб ва
бу унга кўргуликдир).

Биликлик эр ўлти ати ўлмату
Биликсиз эсан эркан ати ўлук
(Билимли киши ўлса ҳам, унинг номи ўчмайди,
илмсиз кишининг ўзи ҳаёт бўлса ҳам, оти ўликдир).

Биликлик биринга биликсиз мингил
Тенгакли тенгади биликнинг тенгин
(Билимликнинг бири билимсизнинг мингига тенг,
илмли кишилар илм-маърифатнинг қадрига етади).

Бақа кўргил эмти уқа синайу
Не ненг бар биликтин асиглиқ ўнгин
(Энди ўзинг синаб, уқиб, боқиб кўр, билимдан
фойдалироқ қандай нарса бор).

Билик бирла алим йуқар йуқлади
Биликни биликсиз узун не қилур
(Билим билан олим юқорига кўтарилади,
илмсизлик эса кишини тубанлаштиради).

Билик бил усанма бил ўл ҳақ расул
Билик кимда эрса сиз арқанг деди
(Билимли бўл, ҳеч қачон эринма, Ҳақ Расул(и)
ким илмли бўлса, уни сиз мақтанг (қидиринг) деб
айтди).

**ВА ЗАЛИКА ҚАВЛИҲИ АЛАЙҲИССАЛАМ
УТЛУБУ-Л-ИЪЛМА ВА ЛАВ БИЙСИН
(ИЛМ УРГАНИШ ҲАҚИДА [ПАЙҒАМБАР]
АЛАЙҲИССАЛОМНИНГ АЙТГАНЛАРИ)**

Биликлик биликни эдраган бўлур
Билик татғинг эй дўст биликлик билур
(Билимли киши илмни фарқлайди, эй дўст, илм
қадрини маърифатли одам билади).

Билик билдурур эрга билик қадрин(и)
Биликни биликсиз узун не қилур
(Илмнинг қадрини кишига билим билдиради,
маърифатни нодон, тубан киши нима қилади).

Биликсизга ҳақ сўз татиқсиз эрур
Анга танд насиҳат асифсиз эрур
(Илмсизга тўғри сўз маъносиздир, унга ўғит-
насиҳат фойдасиздир).

Не турлук ариқсиз арир йув деса
Жаҳил йуб аримас ариғсиз эрур
(Турли ювиқсизларга (ифлос кишиларга) ювин
деб буюрилса тоза бўлур, аммо жоҳил қанча
ювинмасин пок бўлмайди).

**ҚОЛА РАСУЛИЛЛАҲИ САЛЛАЛЛОҲУ
БАЛАЙҲИ ВА САЛЛАМ МА АЪЗЗА-Л-ЛАҲУ
ЙУЖАҲЛУ ҚАТТА СОДАҚА РАСУЛИЛЛАҲИ
(ТАНГРИНИНГ МУЪЖИЗАЛАРИ ЖОҲИЛЛИКДАН
ТИЙИЛИШ, ХУДОНИНГ РАСУЛИГА СОДИҚ БЎЛИШ
ҲАҚИДА ПАЙҒАМБАР АЛАЙҲИССАЛОМНИНГ
АЙТГАНЛАРИ)**

Биликлик киши кўр билур иш ўзин
Билиб этар ишни ўқунмас кен(д)ин
(Билимли киши ўз ишини билиб қилади, билиб
қилган ишига кейин ўкинмайди).

Не турлук иш эрса биликсиз ўнги
Ўқунч ўл анга йўқ ўнг анда азин
(Турли ишлар юз берса, билимсиз наздида ўнг
кўринади, (бу) унга ташвиш, бундан бошқа чора
(ўнг нарса) йўқ).

Биликлик кераклик сўзин сўзлайур
Кераксиз сўзини кўмуб кизлайур
(Билимли киши керакли сўзни сўзлайди, кераксиз
сўзни кўмиб яширади).

Биликсиз не айса айур уқматин
Анинг ўз тили ўз башини йейур
(Илмсиз киши нима гапирса, нодонлиги сабабли
сўзлайди, шунинг учун унинг тили ўз бошини ейди).

Билик бирла билнур туратқан изи
Биликсизлик ичра хайир йўқ деди
(Яратган Тангри илм билан танилади, илмсизлик
яхшилиқ келтирмайди, деган (гап бор)).

Билик билмагандин бир анча бузун
Ўз элгин бут этиб изим бу теди
(Кўп кишилар илмсизликдан ўз қўлини бут қилиб,
Тангрим бу, деди).

Билиқлик сўзи панд-насиҳат адаб
Билиқликни ўғди ажам ҳам араб
(Билимли кишининг сўзи ўғит-насиҳат, одобдир,
шунинг учун илмлиларни араб, ажам олқишлади).

Таварсизга билги туганмас тавар
Ҳисобсизга билги йарилмас ҳисаб
(Молсиз фақир кишига унинг илми туганмас
бойлиқдир, ҳисобсизга унинг билими ечилмас
(очилмас) ҳисобдир)...

**АН-НАВЪУ-Л-АХИРУ ФИ АБЪАТИН
МУТАФАРРИҚАТ ЙАШТАМИЛУ
ФИ МАЪОНИН МУХТАЛИФАТ
(ОХИРГИ БЎЛИМ: ТУРЛИЧА МАЪНО
БИЛДИРУВЧИ БАЙТЛАР ҲАҚИДА)**

Уқуб сўзла сўзни эва сўзлама
Сўзунг кизла кезин башинг кизлама
(Сўзни уқиб сўзла, шошиб (беҳуда) гапирма,
сўзингни яшир, кейин бошингни яшириб юрма).

Минг эр дўстунг эрса ўкуш кўмагил
Бир эр душман эрса ана азлама
(Мингта дўстинг бўлса, кўп кўрма, биргина
душманинг бўлса, уни оз дема)...

**ФИ ЁУЗРИ БИ-ТАМОМИ-Л-КАЛОМИ
(ОХИРГИ СЎЗ (СЎЗНИНГ ТУГАЛЛАНИШ САБАБЛАРИ))**

Битидим китаби мавъиз масал
Ўқуса татир тил йемиш тек асал
(Кишиларга ибрат, таълим берувчи, одобга
чақирувчи бу китобни ёздим, ким ўқиса тили асал,
мева егандай чучийди).

Ким эрса бу сўзга азинлар сўзин
Тенгаса тенгади дурустқа бадал
(Ким бўлмасин бу сўзларни бошқалар сўзига
алмашгирса, у унга дуруст (бошқалар сўзини)
сўзни тингласин).

Адиб Аҳмад атим адаб пинд сўзум
Сўзум мунда қалур барур бу ўзум...
(Отим Адиб Аҳмад, сўзим панд-насиҳат, сўзим
бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман)...

Анин уз эрур бу китаб бир сўзуг
Тўлулаб кетурдум кемиштим йузуг
(Бу китоб шунинг учун ҳам нафисдирки, ҳар бир
сўзни тўлатиб ёздим, кераксиз юзаки сўзларни ташладим).

Навадир сўзуг аз булур азл ўкуш
Жўз атлас бўлур қиз учузи бўзуг
(Бир кийимлик атлас қиммат, бўз арзон бўлгани
каби қимматли сўз оз, ҳазил сўз кўп)...

Адиблар адиби фазиллар баши
Гўҳартин сўз аймиш азин сўз биши
(Адиблар адиби, фозиллар боши гўҳар каби пухта
сўз дурларини териб айтгандир⁵).

Уган раҳмат этсун бу саъат анга
Йарин қубса бўлсун йаранлар баши
(Тангри шу соатда унга ёр бўлсин, Тангри
қиёматда у ёронларга бош бўлсин)...

САЙФИ САРОЙИ (1321–1396)

Хоразм яқинидаги Қамишли қишлоғида туғилган. Олтин Ўрда давлатининг пойтахти Сарой шаҳрида яшаган, ҳаётининг сўнгги йилларини Мисрда ўтказган ва у ерда вафот этган. Шоирнинг «Девон»и ҳалигача тўла ҳолда эълон қилинмаган. Унинг девонидан айрим намуналар 1926 йили Истанбулда чоп қилинган «Турк адабиёти намуналари»да берилган.

Бизгача шоирнинг адабий меросидан бир неча ғазаллари, қасида, қитъа, рубойлари, “Сухайл ва Гулдурсун” достони (1394) ҳамда Саъдий Шерозий асарининг таржимаси “Гулистон би-т-турки” (1390-91) етиб келган. Айрим асарлари Истанбулда (1926) «Турк адабиёти намуналари»да берилган.

“Сухайл ва Гулдурсун” достони ўзбек эпик шеърляти тараққиётида ўз ўрнига эга. Достон халқ афсонаси «Гулдурсун» асосига қурилса-да, унда реал тарихий воқеалар, яъни Амир Темурнинг Хоразмга юриши ҳам акс этган.

«Гулистони би-т-турки» номли ушбу таржиманинг муқаддимасида шоирларни уч гуруҳга ажратиб, уларни булбул, зог ва тўти деб билади, у билан шоирлик табиати хусусидаги ўзига хос қарашларини баён қилган.

“ГУЛИСТОНИ БИ-Т-ТУРКИ”дан

Илиқ ёз кунларидан бир куни бўстон ичинда, гуллар орасинда бир неча зариф олимлар билан ўтуруб, иншо илминдан баҳс қилиб, абёти ғариб ва ашъори ажиб ўқудим эса, ул олимларнинг улуси аруз илминдан бир мушкул байтнинг тақаттуъин¹ савол этти. Филҳол жавобин эшитиб айтти: «Эй адиби ғариб, сенга бир мувофиқ насиҳатим бор, қабул қилсанг, хайрли бўлғай». Айтгим: «Буюрунг». Айтти: «Шайх Саъдий “Гулистон” ин туркий таржима қилсанг, бир соҳибдавлат эр отина, мисраи ёдгоринг жаҳонда қолсун деб». Ул азизнинг муборак нафасин қабул этиб айтгим: «...аммо қувватим заиф турур анинг қавий маънийларина».

Мен дағи Тангрига таваккул қилиб, ҳиммат белин рағбат эли билан боғлаб бошладим тамом бўлғай деб. Аммо бу китоб оти ул сабабдан «Гулистон» бўлдиким, ажойиб ҳикоят ва ғаройиб насойх² ва анвоъи латоиф билан мурагтаб ва музайян бўлуб турур.

Шеър

Эй жаҳони илму устоди ҳунар,
Маърифатнинг манбаи соҳибназар.

Гул тиласа хотиринг тўли³ табақ,
Бу «Гулистон»имдан ўқи бир варақ.

Гул жамоли бир неча кунда кечар,
Бу «Гулистон» доимо кўнгул очар.

Ул ажойиб, ким ғаройиб мунда бор,
«Хусраву Ширин» ичинда қанда бор?!

Бу латоиф боғи бўстони дурур,
Булбули маъни гулистони дурур.

Бу сифатлар бирла кўзларга тўлуб,
Не ажаб, бўлса масобиҳу-л-қулуб⁴.

Туркийга қайтиб ажамдан бу китоб,
Маърифатга очти саккиз турлу боб.

Текма бир жонга муфарраҳ⁵ бўлмаға,
Текма хотирни мушарраф қилмаға.

Бу «Гулистон»га тамошо қилган эр,
Дам-бадам маъни емишин тоза ер.

Жон қачон бўлғай «Гулистон»дин малул⁶,
Чун кўружак шодмон бўлур кўнгул.

Хайр этиб бўлган маликлар номдор,
Кетти кўйуб ҳар бири бир ёдгор.

Эйгу⁷ оти қолса эрнинг яхшироқ,
Сўнгра қолгинча тўли олтуғ равоқ.

Ёдгори қолса кимнинг эйгу от,
Ўлмас ул эр кимда бўлса бу сифот,

Бу сифатли эр букун хайри касир,
Миср ичинда бор бир ориф амир,

Эйгулуктур дам-бадам элга иши,
Жоҳу давлат, фатҳу нусраттур эши.

Лутфу ахлоқу қарам кони дурур,
Эйгу оти доимо тилда юрур.

Дину дунё, давлати зоти шариф,
Маърифатнинг маъдани ўзи шариф.

Бу «Гулистон» зийнати Тайҳосбек,
Ҳожибу-л-ҳужжоб⁸ султона хос бек,

Ҳар бирига жон бекин элга ярар,
Ўлтуриб ёрғу⁹ ёзарда қил ёрар.

Ҳақ таъоло давлатин қилсун зиёд,
Динидин олсун танаъум¹⁰ бирла дод.

Эй малак сурат, малик нусрат аён,
Жуд¹¹ ичинда Ҳотами Тойи замон.

Бадри¹² давлат олама қутлу юзунг,
Ким билик баҳри ўзунг, жавҳар сўзунг.

Биликли фориссан¹³ ул арслон юрак,
Ким букун уштур сенга меҳтар¹⁴ керак.

Сенсан ул лашкарда сафлар ўзган эр.
Эрдаминда эрдамин кўргузган эр.

Кўрмалим ориф, назаринг жавҳарий,
Дурри маънийга мубассир¹⁵ муштарий.

Назм этиб кўркли дуолар зотингга,
Тонг ҳадия културубман отингга.

Ул ҳадия бу китоб эрур муфид¹⁶,
Жумла алфози тўлу маъни жадид,

Ўзина бўлуб муборак бу китоб,
Доим олсун нафъ мундин шайху шоб.

Эйгу оти ёди бирла кўб замон,
Тоза бўлсун бу “Гулистон”и жинон.

Бу «Гулистон» боғбони ул адиб,
Ким Саройи Сайф эрур назми ғариб...

<...> Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,
Кими булбулдурур, сўзда кими зоғ.

Кими тўти бикин чайнар шакарни,
Кими лафзи билан ўртар дурарни¹⁷.

Кимининг сўзлари мавзуну ширин,
Кимининг лойиқи ташрифу таҳсин.

Кими ўзганинг ашъорин меним дер,
Кими ҳалво киби шалғам чўбин ер¹⁸.

Кими маъни кўюб, лафзин тузатур,
Кими вазнин бўзуб, санъат кузатур.

Аларнинг уш бири Сайфи Саройи,
Жаҳон орифларининг хоки пойи.

Ани сен жумла шоир камтари бил,
Қамар юзга ҳамиша муштари бил...

<...> Бир насиҳат шартин ўш¹⁹ қилдук баён
Ким, истамас бўлса бизга не зиён.

Ул биликли ким, эшитиб иш этар,
Лоҳарам²⁰ мақсудина осон етар.

Йўл учун озуқ ануқ²¹ этмак керак,
Чун бу манзилдан кўчуб кетмак керак.

Мунда дойим эйгулук эткан киши,
Жаннат ичинда тамошодур иши.

Муддати ҳижрат эди юз тўқсон уч
Йил эдиким, оз эди алимда куч.

Аввали шаввол эдиким, эй азиз,
Хатм ўлди бу гулистонномамиз²².

Комил эр айб истамас, кўзлар ҳунар,
Муддан кўзлаб ҳунар, айбин кизар.

Дам-бадам бу ранж ичиндадур ҳасуд²³,
Кўргузар доим мурувват аҳли жуд.

Ё илоҳий, сен муродин бер анга,
Ким бу мискинни дуо бирла анга.

Хайр уза тут бу китобат котибин,
Раҳматинг бирлан ганий эт соҳибин...

Қил назар Сайфи Саройи ёрлига,
Афв этиб ёзуқларини ярлига²⁴.

Ул қўюб кетти жаҳонда ёдгор,
Бу гулистонни тари чун навбаҳор.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ (1414-1492)

Абдурахмон ибн Низомиддин Аҳмаднинг тахаллуси Жомий, нисбаси Нуриддин - нуру-л-миллати ва-д-дин (миллат ва диннинг нури) бўлиб, Ҳирот яқинидаги Жом шаҳрида туғилган. Таҳсилни Ҳиротдаги Низомий мадрасасида олган. Тасаввуфда Саъдиддин Кошғарийга мурид бўлиб, ўзига пир тутган. Жомий темурий султонлардан Шохруҳ Мирзо, Абулқосим Бобур, Абу Саъид ва Ҳусайн Бойқаро даврида яшаган. Жомийни Султон Ҳусайн Бойқаро, унинг ўғиллари ва Алишер Навоий ўзига пир-муришид деб билган.

Абдурахмон Жомий катта адабий ва илмий мерос қолдирган бўлиб, юзга яқин асарлар битган. Навоий Жомийнинг 38 асарига тавсиф берган. Унинг «Ҳафт авранг» («Етти тахт») мажмуасига «Тухфату-л-ахрор» («Нуронийлар тухфаси»), «Сибҳату-л-аброр» («Озодалар, яъни нафс қуллигидан ҳутулганлар тасбиҳи»), «Лайлову Мажнун», «Юсуфу Зулайҳо», «Ҳирадҷомаи Искандар», «Силсилату-з-заҳаб» («Тарихат силсиласи»), «Соломон ва Абсол» дostonлари киритилган. Шеърӣ асарлари асосида уч девон тузган.

Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи аруз», «Рисолаи қофия», «Рисолаи мусиқий», «Рисолаи кабир дар муаммо» («Муаммога доир катта рисола»), «Рисолаи мутавассит дар муаммо» («Муаммога доир ўрта рисола»), «Рисолаи сағир дар муаммо» («Муаммога доир кичик рисола»), «Рисолаи асғари манзума дар муаммо» («Муаммога доир кичик назмӣ рисола»), «Фавоиди зиёия» («Зиёилик фойдалари»), «Сарфи форсии манзуму мансур» («Форсий назм ва насрнинг морфологияси») каби илмий-назарий рисолалари ҳам бор.

«Ҳафт авранг» таркибига кирган дostonларининг муқаддима ва хотималарида ёки алоҳида мақолатлар билан шеър ва шоирлик хусусида айтган фикрларидан ҳамда «Баҳористон»даги айрим назарий лавҳалардан фойдаланилди.

СИЛСИЛАТУ-3-ЗАҲАБ
(«Тариқат силсиласи») достонининг
биринчи дафтаридан

УЛУҒ ШОИРЛАР ХОТИРАСИ
На хушдурки, бўлмиш улуғ шоирлар,
Соҳибсухан ўз касбига моҳирлар.

Қалам билан кўп номлар тирилтган¹,
Дафтарларга мадҳу санолар битган.

Жисман йўқдур гарчи улар дунёда,
Номларидур аммо тирик ҳар жойда...²

Бу сўзларнинг хулосаси шундай экан бил:
Абадийдир насру ашъор, эй оқил!

Сўз сайқали дил зангини йўқ этар,
Сўз панжаси чигал тугунни ечар.

Тушса бошқа агарда бир мушкilot,
Топилмаса ҳал этишга бир нажот,

Сўз қудратин ишга солсанг ўшал он
Мушкулотинг бўлур, албатта, осон!

СЎЗ ВА ҚАЛАМ ФАЗИЛАТИ ҲАҚИДА

...Гарчи қалам сўзга намойиш берур,
Асли эса сўзга у фарзанд эрур.

Сўз очажак сир юзидан пардалар,
Санъатидан зинда бўлур мурдалар.

Бўлса агарчанд суҳандон киши,
Бўлмаса сўз юрмагусидир иши.

Сўз ила жўрлашса-да, сози анинг,
Роҳатижон бўлғай овози анинг.

Гар фараз этсакки, нафас жонга банд.
Сўзни нафас жони, бил, эй диллисанд.

Гар у нафас, тан эса жони сухан,
Хўп ярашур бир-бирига жону тан.

Сўзда агарчанд туман нуқта бор,
Ҳар бири бир инжу эрур беғубор.

Инжу эмас, инжудан афзал турур,
Нуқтасининг ҳар бири ноёб эрур,

Ҳарфи агар зер ўқулур ё забар,
Аҳли зако олдидадир мўътабар...

Нуқтаси гар дилда ҳувайдо⁴ бўлур,
Маънисига эл бари шайдо бўлур...

Соз элининг кайфу сафоси сухан,
Кўкка етар созу навоси сухан.

Сўз зарини буйла маҳак⁵ айлади..
«Зар» сўзининг минатини тортмадим!

Бўлса тарози агар ул осмон,
Палласига ою қуёш бир томон.

Палласининг ул бирига сўзни гар,
Салмоғини билмоқ учун қўйсалар,

Ою қуёш палласи енгил кўчар,
Лекин у сўз палласи оғир келар.

Сенда агар бўлса шу сўз гавҳари,
Борма тилаб Жомий, бировлар сари.

Паст кишига эгма бошинг зар учун.
Сўз гавҳари бор-ку ўзингда бугун.

**БАЛАНДПАРВОЗ, СЕРПАРДОЗ
ШОИРЛАРГА ТАНБЕҲ**

Қофиясанч⁶- нуктадонлар токи дилга йўл топар,
Хийра дилларнинг юзига рамз эшигин боғлашар.

Нукта майдонида жавлон этсалар борми, улар,
Олам ичра қўзғатурлар ғулғула-овозалар.

Танни ташлаб, ҳар бириси бегумон бир жон бўлур,
Тоғ кесиб, конлар очиб, дунё аро шоён бўлур.

Тоғ кесишлик жон узишликдир уларга касбу кор.
Осмон саррофи⁷ айлар бошларидан зар нисор.

Эй азизим, сенки қон оқизган экансан, яхши бил,
Кон қазиб гавҳар олибсан меҳнат айлаб муттасил.

Ушбу коннинг гавҳари бир хил эмас, бер эътибор,
Бўйла Уммон дурларининг қийматию, фарқи бор.

Гар асил гавҳар тиларсан кон дилига юз ўгир
Яхшисин топсанг, яна ҳам яхшироғига югур!

Кимки хас бирла қаноат айласа у хас эрур
Олийҳиммат бўлки, у олий тилакка еткурур!

Дилни пок этмай туриб, покизалик қилма ҳавас,
Покиза дил шеъри ҳам покиза бўлғай ҳар нафас.

Поку нопок дил нишони бўлғуси сўздан аён,
Чунки дилда ҳарна бўлса тил этар они баён.

Бир ўлимтик мурдаси тўсса ариқни ногаҳон,
Соф зилол ҳам қўланса ҳидли бўлғай бегумон.

Тонг насими нофаларга⁸ эсса ҳар жойда агар,
Эл бўлур онинг муаттар ҳидларидан баҳравар⁹.

Шеър ўз номи билан ҳеч тенги йўқ гавҳар эрур,
Балки гавҳардан нафосат бобида устун келур.

Сўз жаҳонгашта эса, маъни мусофир бир ғариб,
Аммо зийрак зеҳндан турмас узоқда эй ҳабиб.

Қофия чин шойисидек нодиру камёб эрур,
Вазн эса ўйноқи сув тўлқинларини эслатур.

Шеър асли ҳар нечук ортиқча пардоздан йироқ,
Мақтаниш кибру ҳаводан ҳолидир бошдан оёқ.

Топғусидир меҳнату ижод ила ҳусну жамол,
Меҳнату санъатнинг мухлисидир ушбу навниҳол.

Бир гўзалдирки, топибдир парвариш юз ноз ила,
Йўқ чиройининг иши пардозу ҳам андоз ила.

Юзларига хол ярашгай, ҳаддан ортиқ тушмаса,
Хол бузар ҳуснини гар ўрни мувофиқ тушмаса.

Хол қўшишнинг ҳам ўзига хос амал қонуни бор,
Маъшуқа рухсорасида ўрнию мазмуни бор.

Ҳаддан ошган хол ярашмас нозанинларга сира,
Ойга доғ тушган каби оппоқ юзин айлар қора.

Ҳамма айтилган бу сўзлар тўғрию, сен тингла боз,
Барча ишлар бўлғуси асли муҳаббат бирла соз.

Бир муҳаббатки, фалакка чирмашур овозаси,
Шул муҳаббатдан бўлур маҳкам суҳан шерозаси.

Бўлмаса гар Жомий, сенда шул муҳаббатдан нишон,
Яхшиси сўз ҳақида очма бировга дoston.

Мардлар қалбида сўнмасдир муҳаббат машъали,
Ишқнинг ўти - ҳақиқатда нафосат сайқали.

АЛИШЕР НАВОЙЙ (1441-1501)

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Мир Алишер Навоий асарларида адабий-назарий муаммолар кўплаб ўз аксини топган. Унинг «Хазойину-л-маоний» номи билан дунёга танилган чор девонининг дебочасида, «Хамса»нинг муқаддимасида, «Муҳокамату-л-луғатайн», «Лисону-т-тайр» асарларида ҳам адабиётнинг назарий жиҳатларини ўрганишга ва ўзининг адабий-эстетик қарашларини ифода қилишга интилиш бўлган.

Навоийнинг адабиётшунослик масалалари акс этган «Мажолису-н-нафоис» тазкираси, «Мезону-л-авзон» исмли назарий рисоласи кенг китобхонлар томонидан асрлар оша ўрганиб келинмоқда. Бундан ташқари «Муфрадот», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Хамсату-л-мутаҳаййирин» каби асарларида ҳам адабиёт, шоир ва шеърят масалаларига бағишланган мулоҳазалар акс этган.

Ҳазрат Навоий тасаввуф олими ҳамдир. Унинг «Лисону-т-тайр» асари сўфийлик дostonи бўлиб, Шайх Фаридиддин Аттор анъаналари руҳида ёзилган бўлса, «Насойиму-л-муҳаббат» Ҳазрат Жомийнинг «Нафаҳоту-л-унс...» йўлида етти юздан ортиқ шайх ва сўфийлар ҳақидаги маълумотларни ўзида жамлаган «Тазкирату-л-авлиё»дир.

Ушбу мажмуага киритилган «Сўз таърифиди», «Бир неча сўз ул маънида...» деб номланган назарий мувоҳасалар Алишер Навоий асарлари («Ҳайрату-л-аброр», «Назму-л-жавоҳир»)нинг 20 жилдлиги асосида тайёрланди.

”ҲАЙРАТУ-Л-АБРОР”дан

Сўз таърифидаким, башар вужуди *сипехрининг*¹ кавокиби *жаҳонтоби*² ва инсон зоти *маъданиннинг*³ жавоҳири сероби дурур ва саъд кавкабларнинг бир-бири бирла *қирони*⁴ яхши асар кўргузуридин ва *самин*⁵ жавҳарларнинг бир-бирига *иқтирони*⁶ *дилпазир*⁷ кўрунуридин, назм таркибин наср тартибига таржиҳ қилмоқ.

Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Тўрт садаф *гавҳарининг*⁸ дуржи ул.
Етти фалак *ахтарининг*⁹ буржи ул.

Боғчаи даҳрки юз тоза гул,
Топти қаёнким назар этти кўнгул.

*Қатми адам*¹⁰ гулшани ичра *нуҳуфт*¹¹,
Гунчалар эрди бориси *ношугуфт*¹².

Чун бу насим эсди азал тоғидин,
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.

Қайси насим улки эрур *гулфишон*¹³,
Барги гулу настарин андин нишон.

Бу ики яфроғни қачон *зуфунун*¹⁴,
Бир-бирига қўйса бўлур «*кофу нун*¹⁵»...

Даҳри муқайяд била озодаси,
Борча эрур «*коф*» ила «*нун*» зодаси.

Зодасидан зода бўлиб беадад,
Зодага ҳам волид ўлуб, ҳам валад,

Васф не нафъ ўлғай анга эл сўзи,
Ҳар не сўз айтилса эрур чун ўзи,

Жон ўлуб ул, руҳ анинг қолиби,
Ким танида руҳ, анинг толиби.

Борча кўнгил дуржи аро жавҳар ул,
Борча оғиз ҳуққасида гавҳар ул.

Гар худ эрур ханжари пўлоди тил,
Суфти доғи инжулари сўзни бил.

Тил бу чаманнинг варақи лоласи,
Сўз дураридин бўлубон жоласи.

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
Руҳ дағи тан аро сўздин қалок.

Тиргузуб ўлганни каломи *фасиҳ*²²,
Ўзига «жонбахш» лақаб деб *Масиҳ*²³,

Боис ўлуб шаҳ сўзи бедодга,
Туҳмат ўлуб ўртада жаллодга.

Сўздин этиб ўтга азимат *Халил*²⁴,
Сўз юкига ҳомил ўлуб *Жабраил*²⁵.

Тенгрики, инсонни қилиб ганжи *роз*²⁶,
Сўз била ҳайвондин анга имтиёз.

Гунча оғизлик санами нўш *лаб*²⁷,
Сўздин агар айласа, хомўш лаб...

Лаъли майи ақлни маст айласа,
Маст неким, бодапараст айласа,

Сурат ила бўлса маҳи осмон,
Сурати дивор ҳамон, ул *ҳамон*²⁸...

Донаи дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.

Мунчаки шарҳ этти қалам сўзга ҳол.
Насридадур, назмида бор ўзга ҳол.

Сўз аро ёлгон киби йўқ нописанд,
Айлар анинг назмини доно писанд.

Ўрнида тишлар дури манзум эрур
Чун сочилур қиймати маълум эрур.

Варду шажар шоҳид эрур боқ аро
Лек ўтун силкидадур тоғ аро.

Мунда паришонлиғи нохуш қилиб,
Анда *мураттаблиғи*³⁰ дилкаш қилиб.

Навъи башар бошига рабби *ғафур*³¹,
Қўйди тафовут била тожи зуҳур.

Шоҳки гулшанни бисот айлагай,
Базм тузуб, азми *нишот*³² айлагай,

Ҳар киши ўз пояси бирла мақом
Тутса эрур анжуман ичра низом.

Эмдики май *зойил*³³ этиб хушни,
Шаҳ ёнига тортти *човушни*³⁴,

Қул бег ила тузди узун можаро,
Қайда ҳаловат яна ул базм аро?

Арсада шатранжни улким тўқар,
Неча йиғоч порасидурким *ўқар*³⁵.

Чунки биров ўлтуруибон ҳар тараф,
Терса бисот ичра ани икки саф.

Ҳар ён ики саф ики мисраъ киби,
Тўрт саф ўлса, *ики матлаъ киби*³⁶.

Ҳар бири бир турфа муаммо бўлуб,
Отлар анинг зимнида пайдо бўлуб,

Фикри саҳиҳ элга бисотида от,
Қилса паришонлиғ ўлуб анда мот.

Дафтари назмида *чу шерозадур*³⁷,
Гул варақи гулшан аро тозадур,

Узди чу шерозасини дафтари,
Ел учурур ҳар варақин бир сари.

Назм анга гулшанда очилмоғлиғи,
Наср қаро ерга *сочилмоғлиғи*³⁸.

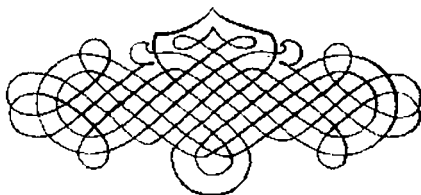
Бўлмаса *эъжоз*³⁹ мақомида назм,
Бўлмас эди Тенгри каломида назм.

Назмда ҳам асл анга *маъни дурур*⁴⁰,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.

Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хўб эмас.

Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Ёраб ани халқ дил афрўзи эт,
Хаста Навоийга дағи рўзи эт.

«НАЗМУ-Л-ЖАВОҲИР»дан

Азизу ниёз гулчехралари юзидин бу навъ парда очар ва аларнинг зулфи сунбулларин чехралари гуллари узра сочарким, Ҳақ субҳонаху ва таолоким, инсонни сойири махлуқотдин мумтоз ва мажмуи офаринишга сарвар ва сарафроз¹ қилдиким: «*Ва лақад карамно бани Одама*»² (ояти) каримаси андин мухбирдурур, «*Ва лақад халақно ал-инсона фи аҳсани тақвими*»³ анга мушғир. Мунга жиҳат шарафи нутқ ва мақол эрди ва мужиби лутфи каломи фархунда маол⁴. Ҳар ойина бу жавҳари жонбахш башар хилқати конидин ва бу лулуи равонбахш инсон вужуди уммонидин зоҳир бўлмаса эрди - Исо⁵ била марқаби аросида не тафовут ва Солиҳ⁶ бида ноқаси ўртасида не муғоярат бўлғай⁷ эрди.

Рубоия:

*Сўздурки нишон берур ўлукка жондин,
Сўздурки берур жонга хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.*

Бу сўзким, сойири ҳайвонот билан инсон орасида дағи тафовут анинг сабабидиндур. Турфа буким, анинг орасидағи тавофут беҳадду фарқ беададдурки, «*Каламу ан-носу ала қадри уқулиҳим*»⁸ андин хабар берур.

Маълум бўлдиким, сўзга маротиб бор ва ҳар мартабада ҳунар маъйиб ва ул маротиб ижмоли юзидин идрок ва диққатойинлари ва уқул хурдабинлари⁹ қошида уч қисм бирла мунтақасимдурур. Ва лекин тафсил ҳисобида кўпрак мутафариъ бўлур.

Чун мухтасар мақолотда сўз маротиби мабоситининг кушойиши йўқ эрди ва муҳаққар калимотда сўз мадорижи рифъатининг оройиши сиғмас эрди, ҳар оинаким, ижмол тариқи била ихтисор қилдиким, аъло ва авсат ва адно¹⁰ бўлғай, аъло бобида кўпдур ва сўз йўқ деганнинг ҳам сўзи хўбдур, ул кундин аввалини малики қадим каломида ва сўзи таърифидида ўз расулидин халойиққа пайғомидурким, ваҳи котиблари лавҳан ваҳйосор ўз қалами мўъжиз нигори

билан: «*Фаату бисуратин мин мислиҳи*»¹¹ салоси урубдурлар. Ва балоғат бобида якқаламлиқ садосин сипеҳр муншисидин ошурубтурлар. Ва мундин сўнгра нубувват тилдининг осориким: «*Ва ма янтиқу ан алҳо*»¹² анинг шонидадур. Рисолат лисонининг гуфториким: «*Инна ҳу илло вуҳу юқо*»¹³ анинг баёнидадурким, назмда балоғат ва насрда фасоҳат таърифиди «*Инна мин аш-шеърили ҳикматун ва инна мин ал-баёни-с-сеҳран*»¹⁴ буюрубдурур ва сеҳр демайким, мўъжиза кўргузубдур.

Мундин сўнгра ҳидоят гулистонининг булбули хушил-хони ва валоят шакарстоннинг тўтийи ширинзабони, каромат сарпанжаси била балоғат Хайбари эшикин очқон ва қарам зўрдасти била каромат баҳри лаолисин замона аҳли бошиға сочқон: ики забоналиқ қилки зулфиқоридин нишона ва ул қилки забоналари суръатда дилдулидек равона бу баргузиданинг назми гавҳарнишони ва насри луълу-фишонидур. Андин сўнгра машойих ва авлиё («*розийаллоҳу анҳу*») сўзи бўла олур.

Ва авсат сўз жамоати фусаҳойи балоғатшиор ва булағойи фасоҳатдисор иборати фархунда ишоратларидурким, зоҳир юзидин саноеъ ойин ва бадоеъ тазйин воқеъ бўлубтур: «*ало қадри маротибиҳим*»¹⁵

Ва адно сўз хайли авом тақаллуми, балки сойиру-н-нос тараннумидурким, баъзининг алфозидин кишига маъни маълум бўлур ва баъзидин бўлмас. Ва баъзи кишининг балиғ маънилиқ алфозини маълум қилмас, балки маънисиз алфозини ҳам гарази бемаъни эрканин билмас.

Аллоҳ, Аллоҳ! Сўз маротиби таҳқиқи не дақиқ-дурким, анинг силкидаги жавоҳир ўзин ҳарфи тирзиққа еткурур.

Рубоия:

*Рифъат аро фавқи Арши аъзам*¹⁶ сўз эмиш,
*Жонбахш дами Масиҳи Марям*¹⁷ сўз эмиш,
*Маъни дурри анда барча мудғам*¹⁸ сўз эмиш,
Улким анга маъни ўлмағай ҳам сўз эмиш.

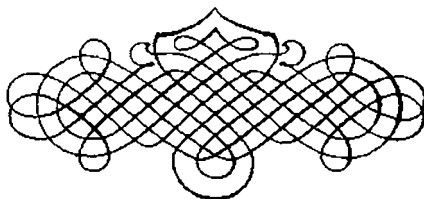
Сўз боғи ажаб гулистонедурким, анда жонбахш атрлиқ ашжори мавзун ва руҳпарвар ройиҳалиқ раёҳини гуногун

кўпдурур ва лекин фойдасиз хасу хошоки, балки зарарлиқ хори ҳалоки ҳам бордур.

Рубоия:

*Лекин бу баҳор жилва оғоз қилур,
Бўстон аро гул шўхлари ноз қилур,
Гар зоғ тикан аро ватан соз қилур,
Булбул бори гул баргига парвоз қилур.*

Чун бу нотавоннинг булбули таъби сўз гулистонин нишиман қилди ва андалиби руҳи сўз гулшанин ватан айлади - гул иси ройиҳаси димоғиға жўш солди ва гулбун насими жониға анча хуруш юзландурдиким, хасу хошок сори кўз солмади ва тикан осибидин кўнглига парво қилмади, яъни бу заифи ҳақирға чун инояти азалий ва саодати лам назалий сўз жамиласин марғуб этти ва маъни турфасин маҳбуб. Ҳодийи тавфиқ борча сўзнинг тузрак тариқиға йўл кўргузди ва маънийи таҳқиқ борча маънининг ростроқ навосин базмида тузди: лоҷарамким, кўпрак авқотим Каломуллоҳ иштиғоли¹⁹ ва анинг тафосири қийлу қоли била ўтар эрди, то аҳодис дарёсиға гавс қилур эрдим ва андин гаронмоя гавҳарлар иликка кивурур эрдим, то Ҳазрати амир сўзлари равзалари томошосиға қадам кўяр эрдим ва ҳар равзада «*Ва ҳур атника мисол сул-луълу ал-макнун*»²⁰ висолларидин баҳра топар эрдим: батаҳсис «*Насру-л-лаолий*»²¹ким, ул Ҳазратнинг валоят дарёсидин чиққон самин лаълулардир ва каромати уммонидин ҳосил бўлган гаронмоя инжулар...

ЗОКИРЖОН ФУРҚАТ (1853 - 1908)

Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли Фурқат Кўқон шаҳрида савдогар оиласида туғилган. Ўзи ҳам савдогарлик билан шуғулланган. Зокиржон Фурқатнинг барча шеърий асарлари девонга жамланган бўлиб, унда XIX аср шеърисидаги мавжуд барча жанрларни учратиш мумкин. Бундан ташқари шоирнинг қатор маснавийларида ўз замонасидаги ўзгаришлар, фан ва техника ютуқлари ҳам акс этган.

Бадий мероси орасида қатор шеърий ва насрий мактублар, хотира ва хабарлар ҳам салмоқли ўрин олган. Унинг машҳур «Саргузаштнома»си ўз даври воқеаларини акс эттирувчи муҳим ҳужжатдир. Шоир айрим адабий-илмий мулоҳазаларини акс эттирган манзум асарлар ва рисолалар муаллифидир. Шунингдек, унинг аруз ҳақидаги кичик рисоласи Навоийнинг машҳур «Мезону-л-авзон» асари таъсирида ёзилганини англаш қийин эмас.

Мажмуага шоирнинг машҳур маснавийларидан бири киритилди.

**«ШОИР АҲВОЛИ ВА ШЕЪР
МУБОЛАҒАСИ ХУСУСИДА»**

Ёзай нуктайи шоир аҳволидин,
Баён айлабон қийл ила қолидин¹.

На хуш кўрса оламда таъриф этар,
Ани яхши сўз бирла тавсиф этар.

Агар ўлса ҳар ерда бир яхши жой,
Музайян иморат ва ёким сарой.

Ваё ўлса бир боғи олий мақом,
Киши бўлса хурсанд анда мудом.

Ваё ўлса саҳройи доман *васиъ*²,
Кўруб бўлса ҳар кимнинг кўнгли *рафиг*³.

Ваё фазл аҳлики, топган камол,
Ваё одаме бўлса соҳибжамол.

Аларнинг хусусида шоир ҳамон,
Демай, яхши сўзни нечук дер ёмон.

Чунончи, саёҳатда Саъдий юруб,
Китоб ёзди кўп ишлар кўруб⁴.

Сафар айлади неча йил даҳр аро,
Қилиб неча кун сайр ҳар шаҳр аро.

Ўшал шаҳарларда тамошо қилиб,
Туруб неча кун анда маъво қилиб,

Кўруб ҳар нечук мардум ойини,
Алар расму қонун ила динини,

Таажжуб қилиб ёзди гаҳ наср ила,
Гаҳи назму *тулу*⁵, гаҳи *қаср ила*⁶.

Кими кўрмаган ишга қилса ажаб,
Бировдин ажабдур анга бесабаб.

Чунончи, биз эллар мусулмон эли,
Хусусан, бир оз халқи Фарғон эли,

Бориб Русия шаҳрида турмаган,
Алар расму тартибини кўрмаган.

Кўруб қолса ногоҳ имкон ўлуб,
Таажжуб қилур ақли ҳайрон ўлуб.

Агар шоир одам тамошо қилур,
Таажжуб кўруб, назм иншо қилур.

Балоғат эрур шеър оройиши,
Агар бўлса бир нуқта *кунжойиши*⁷.

Чунончи, мусулмония шоирлари,
Ки шеър илмига моҳирлари

Эди Ҳофизу Саъдий, Фирдавсий ҳам
Учов оти даҳр ичра бўлган алам.

Дебон неча сўзларни ҳаддин баланд,
Сухандон кишиларга қилди писанд.

Балоғат чу бир жангу ҳангомада
Будур, деди Фирдавсий «Шаҳнома»да:

*«Зи сумми стурон дар ин паҳн дашт
Замин шаш шуду осмон гашт ашт»⁸.*

Балоғат била ушбу сўзларни дер,
Қачон осмон саккизу, олти ер?!

Ўшал байт бизларга марғуб эрур,
Латофатлар анда баса кўп эрур.

Ёзармиз, баса, шод бўлса кўнгул,
Ваё ғамга *муътод*⁹ бўлса кўнгул.

На ҳол ўлса анга мувофиқ қилиб,
Яна рамзу мазмунига лойиқ қилиб.

Баҳар ҳол яхши сўз била *таҳрир*¹⁰ этиб,
Қилурмиз баён элга таҳрир этиб.

АБДУРАУФ ФИТРАТ (1886-1938)

Абдурауф Абдурахим ўгли Фитрат Бухоро шаҳрида савдогар оиласида туғилган. Мирараб мадрасасида таҳсил олган. 1909 йили Истанбулга ўқишга борган, Воизон мадрасасида маърузалар ўқиган. Шоирнинг шеърлари *Мижмар*, сўнгра Фитрат тахаллуси билан «Сайҳа» (1912), «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) номли тўпламларда эълон қилинган. «Ҳиндистонда бир фаранги билан бухороли бир мударриснинг усули жадида мактаблари хусусида қилган мунозараси», «Ҳинд сайёҳи баёноти» қиссалари ҳам Истанбулда чоп қилинган.

1914 йилдан Фитратнинг «Раҳбари нажот» («Нажот йўли»), «Мухтасар ислом тарихи», «Ойила», «Мавлуду шариф ёхуд хайрул башар» номли диний-ахлоқий асарлари босилиб чиққан. 1917 йилдан Самарқандда «Хуррият» номли газетада муҳаррирлик қилган. «Ўқув» номли биринчи дарслик китоби, ўзбек тили қоидалари ҳақида ёзган «Она тили» дарслиги, «Тилимиз», «Шеър ва шоирлик» мақолалари 1918-19 йилларда яратилган.

1919-1928 йиллар оралиғида «Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма», «Энг эски турк адабиёти намуналари», «Ўзбек адабиёти намуналари (1-жилд)» каби дарслик ва мажмуалари эълон қилинган. Мана шу йиллари Фитратнинг Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Турди, Машираб каби ўзбек адиблари, Фирдавсий, Сайфи Исфаранги, Умар Хайём, Мирза Бедил каби форс шоирлари ҳақида ёзилган рисола ва мақолалари эълон қилинди. «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи», «Шарқда шахмат», «Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври» каби асарлари билан серқирра олим сифатида кўринган Фитрат 1936 йили «Аруз ҳақида» номли монографиясини ёзиб, аруз вазнининг ўзбек шеърлятидаги истиқболларини белгилаб берди. 1938 йилнинг 4 октябрида қонунсиз равишда қатл қилинди.

ШЕЪР ВА ШОИРЛИҚ (Адабий мувоҳаса)

Шеър ва шоирлик деган сўзлар бизда янгигина бир нарса эмас. Турк улуси ўз борлигини очунга кўрсаткали шеър ва шоирликни билибгина келганлар. Ҳар ким ишонадирким, турк улусининг борлиги ва маданийлиги араб келгач бошланмаган. Турклар Олтой теграсинда маданият қуруб, ҳукумат ясаб, тинчгина яшаб турғанда арабларнинг Арабистондаги ҳолларини, эҳтимолким, ўзлари ҳам билмас эдилар. Маданий бир улуснинг шеърсизлигин сўйламак эса, гапуруб турган бир кишининг жонсизлигина ишонмоқ каби кулинчдир. “Турклар мусулмонликдан бурун ҳам буюк маданий донгли бир кун кечирганлар”. Мана бу сўзни қабул қилдикми, “Туркларнинг мусулмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди” демакдан ўз бошимизни қутқара олмаймиз. Ўзбек, татар, қирғиз, туркман орасинда турк оди каби унутилмас бир йўсунда бу кунгача яшаб келган чўбчаклар, маталлар, эртақлар, ўлан ва лапарларнинг ҳар бирини эшитиб юрамиз. Туркман, қирғиз эллариндаги наврас¹ кишилари, кичкина болалар, ўқув, ёзув билмаган халқ(нинг) қизларининг сўз усталиқлари борлигини билиб турамыз. Мана шунларнинг ҳар бири турк эски адабиёт мадрасасиндан тушуб қолган баҳоли тошлардан бошқа нарса эмасдир. Улус ора оғиздан-оғизга айланиб юрган чўбчаклардан яшигина онглашилурким, турк эски адабиёт мадрасасинда севги ва ошиқдан бошқа фалсафа, ҳикмат ва ахлоқдан ҳам кўб нарсалар бор экан...

<...>Адабиётимизнинг икинчи бўлими мусулмонликдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу бўлими учун керак бўлган негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборганлар. Биз мусулмонликдан сўнг адабиёт йўлларини ияручиликдан² сира қутултира олмаганмиз, адабиёт йўлларинда энг катта ҳунаримиз кўпрак эронлиларга, ундан кейин арабларга иярмак бўлган. Адабиёт йўллариндаги бу ияручилигимизининг кўзга кўринур ерларини чизиб ўтайлик.

Сўнгги араб адиблари шеърни “каломи мавзуни муқаффа” дея таъриф қила(р) эдиларким, “вазнли, қофияли гап” де-

макдир. Бизнинг шоирларимиз ҳам шеърни шул бино қабул этдилар. Шунинг учундирким, “вазн” ва “қофия”си бўлган турли, маънисиз сўзларнинг шарафина ишонган сайин шеърнинг ҳақиқатиндан узоқлашиб қолдилар. Етти-саккиз сўзни билгили бир вазнда тизиб, кетинда билгили бир сўзни қофия қўймоқ билан шеър орасинда ердан кўккача айирма бордир. Шеърда кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини³ ўйнатғучи, миясини титраткучи, сезгусини қўзгатғучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз вазн ва қофияси бўлсун шеър бўла олмайдир.

Юқорида дедикким, шеърни “ваззли, қофияли сўз” деб таъриф этканлар. Арабнинг сўнг адиблари дейдилар: бу сўз тўғридир. Арабнинг ясама шоирлари бўлган мантиқ илмлиси шеърни янглиш йўлда таъриф қилганлар. Арабларнинг чин ва табиий шоирлари бўлган жоҳилият шоирлари⁴ эсалар, шеърни бу маънода билган, онглаган эдилар. Тарихи исломни ўқуған мактаб болалари ҳам биларким, араблар Қуръон оятларина қарши “*хува қовлу шоир*” (ва шоир сўзидир, шеърдир) деган эдилар. Қуръон ва “*Ва ма хува би қовли шоир*” (бу шоир сўзи эмас, шеър эмас) деб⁵ сўзларини қайтарган эди. Табиий шоир бўлган жоҳилият шоирлари шеърни “вазн” ва “қофия”ли сўз деб билган бўлса эдилар, “вазн” ва “қофия”си бўлмаган Қуръон оятларини “шеър” демас эдилар. Биз ҳам шеърни “вазн” ва “қофия”дан иборат (деб) билиб турганча чин шеърға, яқинлаша олмаймиз. Талабимиз қилган каби “*шароб, жом, хумор, ҳол, хат, қош, кўз, гул, булбул*” сингари ўн-ўн беш сўзни билгили вазн тизиб, “*ол, ҳол, хол*” каби сўзларни “қофия” қилармиз-да, ўзларимизни шеър ёзган атаб ўтуб кетармиз. Ҳолбуки, шеър бошқа, “қофия” билан “вазн” бошқадир. Уйла эса “шеър” надур?

Биласизким, ҳар биримизда жон ва онгимизни теграмиздаги нарсалар ва ҳодисалардан чорландуруб турғучи “беш сезгич” (ҳаввоси хамса)⁶ бордир. Жонимиз шул беш сезгич орқали дунёнинг ўз теграмизга эришкан нарса ва ҳодисаларни билиб тура(р) ва ҳар бирисиндан қайғи, севинч, кўрқув, қизиш, қайнаш каби сезги ва туйғилар оладир. Қишнинг қорли совуқ бир кунда йиртиқ чопонли, кўк бетли, оқ соқолли бир тиланчи бобонинг ўрнида йиқилиб қолганини кўрганда юрагимиз сезгисиз қоларми? Шундаёқ ёп-ёлғуз бу йўлда бир кишининг яралариға ўралиб,

қонлариға беланган ўлукни қўйуб қочар; бири ўлукнинг бошиға тутуб, унинг бўялиб ётқон гавдасини кўрганда ҳар ким ўзиға яраша бир нарса сезар: бири буюк бир кўркув билан ҳолиға йиғлар; бири чуқур қозиб кўмар; бири эса ул ярали гавдани кўргач, қони қайнаб кетар. Бу ишни қилган виждонсиз йиртқишларни топуб ўлдирмак учун ҳар ён чопар. “Шеър” юракимизда ҳосил бўлган ана шундай сезгиларни хунарлича сўзлар билан бошқаларнинг юрагига ўткармакдир. Шоир теграсиндаги нарса ва ҳодисалардан олдиғи сезгуларни хунарлича (хидматкорона) сўзлар билан бошқаларға ўткармакчи бўладир. Кишининг юраги қанча “сезагон” (мутахассис) эса, шунча яхши шоир бўлар. Шоирлик учун юракда бир сезги ва у сезгини хунарлича сўзлар билан бошқаларға ўткарғучи бир куч керакдир. “Қофия” билан “вазн”нинг эса, шеърнинг ҳақиқатиға таъсири йўқдир. Бир неча кишилар шеър учун “хунарлича сўзлар”нинг ҳам тейишлигини инкор қилалар. “Шеър юракдаги сезги тўлқунларини сўз орқали ташқариға тўкмакдир” дейдилар. Бу қараш бир оз ифротдир⁷. Шеърнинг бир санъат бўлганлигини қабул эткандан кейин бу қарашнинг аҳамияти қолмас, айниқса, биз каби “чин шеър ва санъат” очуниндан узоқлашганлар эсимизга келган ҳар бир сўзни “юракимиздаги сезги тўлқунлари” гумон қилиб ташқариға ота берсак, Тангри кўрсатмасун, ўқучиларимиз қочарға йўл тополмай қоларлар...!

Шеър ики турлидир: *манзум шеърлар* (тизим шеърлари), мансур шеърлар (сочим шеърлар). Тизма сўзлар билан шеър сўйламак бўлгани каби сочиқ сўзлар билан ҳам шеър сўйламак бўлар. *Сочиқ шеърлар* (мансур шеърлар) учун “вазн” ва “қофия”нинг тейишлиги бўлмас ҳам сўзларнинг хунарлича (санъаткорона) бўлиши тейишдир⁸.

II

Ўткан мақоламизда шеърнинг “нималиги”ни (моҳиятини) айткандан кейин ики турлилигини кўрсатдик. Ики турли шеърдан сочим шеър тўғрисида қисқагина гапуруб, тизим шеър тўғрисидаги сўзни икинчи мақолага қўйган эдик. Тизим шеърларининг ойдин ва очик бир сифати “вазн” билан “қофия”дир. Биринчи мақолада “вазн билан қофиянинг шеърни ўқитурға таъсирлари йўқдир” деган эдик.

Бу ерда эса *тизим шеър*да вазн ва қофиянинг кераклигини сўйлармиз. Вазн билан қофиянинг шеърға таъсири йўқдир, вазн ва қофияси бўлмаган кўп шеърлар бўлгани каби “шеър” бўла олмаган вазнли, қофияли сўзлар ҳам кўпдир. Шеър юрак сезгиларини кўрсатмақдир. Вазн ва қофия эса, сўзнинг “безаги” (зийнати)дир. Юракимиздаги сезгиларни тўғри бермақчи бўлсоқ қофиясиз, вазнсиз бир шеър (сочим шеър) ёзиладир. Шеъримизни безамақчи эсак, вазнли, қофияли шеър (тизим шеър) ёзармиз. Вазн ва қофия юракимиздаги сезгиларимизни тасвирлай олмайдир; сезгиларимизни тасвир этучи сўзларимизни безайдир (зийнат берадир); сезгиларимизни бошқаларға ўткармақ учун айтилғуси сўзлар вазнли, қофияли бўлганда мусиқа оҳангини бериб турадир, шунинг учун қулоққа ёқимлироқ келадир.

Қоп-қоронғу бир кечада бошқа бирисининг пучмоғинда севгилисини кўзлаб турған бир киши шамолнинг эсиши билан япроқ ва бутоқ тебранишлариндан чиққан мунгли мусиқага ияриб бир шеър айтадир. Бу шеърнинг етти-саккиз сўз бир вазнда тизилган, бир вазнда кўринган ҳар сўз туркумининг оғир нидо - қулоқға бир турлигина таъсир беручи сўзлар кўйилса, ул шеърнинг таъсири, албатта, яхшироқ бўлар. Мана шеърда вазн ва қофия безаги (зийнати) шудир...

<...> Форси(й)ча дунёнинг энг ўйноқи ва нозли сўзларидандир. “Вазн” чанбаринда театру саҳнасиндаги қизлар каби ўйнаб турадир. Турк сўзи эса, оғир, виқорли, гавдалидир. “Мафозийлун, мафозийлун” чанбаринда ўйнаб турмоқ нари турсин, вазнга кира олмайдир, сиғмайдир. Эрон вазнида туркча шеър ёзганлар икки турли ишка мажбур қолалар. Биринчиси, шеър орасинда кўбрак арабча сўзлар киргузалар. “Мафозийлун” вазнини туркча сўзлардангина тўлдуролмайлар. Икинчиси, вазн райиаси билан туркча сўзларнинг гавдасини бузарлар, Эрон вазнида шеър айтқон бутун турк шоирлари шул ики касалга тутилганлар, бирортаси ҳам қутула олмаган. Туркча шеърда арабча, форсча сўзлар киргузган турк шоирларимизнинг ҳар ҳолда билгили бир йўллари бор эди. Ундан ҳам сўзнинг маънисини англаб ўз еринда кўя(р) эдилар. Ҳозирги шоирларимиз эсалар, бус-бутун йўлсиз ва қоидасиз кета(р)лар...

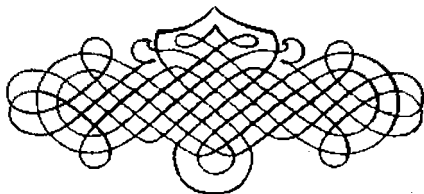
<...> Туркча сўзларнинг гавдасини бузмай олмоқға кўб тиришкан шоир Навойидир. Навойининг шеърларинда

гавдаси бузилган сўз оз кўринадир. Демак, Навоийи ҳазратлари бу ишнинг совуқлигини онгламиш, бироқ ўзини бутун қутқара олмамишдир. Мисол айтиб, Навоийининг шул шеърини кўрсатамиз:

*Юзингни кўриб, мени рамида⁹
Ишқ утига бўлғали гирифтор.*

Шул байтдаги “юз” сўзини бузуб “йузз” қилмағунча вазн тўғри келмайдир. Эмди шул ики ишқа шеърларни, байтларни охтарайлик. Юқорида сўйлаган эдикким: зоҳиран ўз юракиндаги эзгу туйғуларини сўзлар воситаси билан бошқаларга бериб ўтқармакчи бўладир. Бошқа турли айтканда: шоир сўз орқали бошқаларга таъсир этмакчи бўладир. Бунинг учун шоирга қеракдирким: сўзларининг яхши қабул бўлишига тиришсун, шеърни бузғучи сўзлардан узоқлашиб турсун.

<...> Форси(й)ча шеър сўйларга берилган кўб турк шоирлари бор. Уларнинг бу ишлари учун кўб сабаблар кўрсатиладир. Бироқ менга ул сабабларнинг биринчиси Эрон вазнидан туғилган шул қабоҳатлардир. Туркча шеърнинг ўзига кўра бир узри бор. Эрон вазнида сўйламак фикрий шул тонуклар ила чурутилгач, турк вазнининг олий (суфати) қолиб кетадир. Уни бошқа бир мақолада сўйлармиз¹⁰.

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ
(Адабиёт муаллимаари ҳам
ҳавасшлари учун қўлланма)»дан

САЊЪАТ

Адабиёт сўзини тузуқгина онгламоқ учун бошлаб санъат ҳам *гўзал санъатлар* деган сўзни таъриф қилиб ўтиш лозимдир. Санъат лугатда ҳунар демақдирким: бир нарсани яхши¹ ишлаб чиқаришдан иборатдир. Бир киши бир ишни ўзига касб қилиб олиб шунга берилиб, яхши ишлаб чиқаратурған бўлса, шу иш унинг санъати бўладир. Бир киши тобоқчиликда², бир киши тикгу(в)чиликда яхши ишласа, шу иш унинг санъати бўладир. Бу санъаткорлардаги яхшиликдан мақсад ишга ярамоқдир. Танбур, дутор ясамоққа санъатли бўлган бир кишининг танбур, дутори шунга яхшироқ ярайдир.

Бу маънодаги “санъат”дан тилақда бошқача бўлган бир турли санъатлар ҳам бор. Олайлик, санъати танбур чолиш бўлган бир кишини яхшилаб чалинган бир “Ироқ”³ куйи бу кишининг санъатидир. Бироқ яхшилаб чалинган “Ироқ” куйининг тилаги билан яхшилаб ясалган бир танбур, бир танбурнинг тилаги орасида каттакан айирма бордир. Бошқача айтганда, Ироқ куйининг яхшилиғи билан тобоқ, танбурнинг яхшилиғи бир эмасдир. Тобоқ, танбурнинг яхшиликлари буларнинг ишқа яраганликларидир. Ироқ куйининг яхшилиғи эса кишига маънавий таъсир этмак, унинг миясини тўлқинлантирмоқдир. Шунинг учун бунинг яхшилиғига, яхшилик эмас, гўзаллик дейиладир. Бундай санъатларга эса “гўзал санъатлар” дейиладир.

ГЎЗАЛ САЊЪАТЛАР

Тирик бир кишининг бир қўб тилақлари, истаклари, умидлари, эҳтиёжлари бўладир. Шуларга эришса севинадир, эришмаса қайғурадир. Одам ўзининг теғрасидаки турли воқеалардан, бўлуб турған ишлардан, турли кўринишлардан, бошқа кишиларнинг бошларига тушкан бахтли-бахтсиз воқеалардан ҳам таъсирланадир: шодланадир ё қайғурадир.

Ҳар ким ўзининг шодлиқли-қайғули туйғуларини бошқаларга билдирмак, уларни ҳам шу туйғулар билан туйғулантирмоқ истайдир. Буюк бир шодлиқ кўрган киши ўзининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб, шодлигини орттирадир. Улуғ бир қайғуга учраган эса, ўз дардини бошқаларга ўткариб, ўзини овунтирган бўладир. Мияси юксалмаган болалар санъатдан хабарсиз кишилар шодлиқли-қайғули туйғуларини сакраб, ўйнаб, кулуб, йиғлаб, талпиниб жонлантирадилар, очикқа чиқариб бошқаларга онглатадилар-да, шу йўл билан овунтирилган бўладилар, санъат эгалари эса турли товар (материал)лар ёрдами билан ўзларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқарадир. Шу йўлда бошқаларни ўз туйғулари билан туйғулантиришга тиришадир. Мана шундай “юрак, фикр, туйғу тўлқунларини сўз, товуш, бўёв, шакл, ҳарф, ҳаракат каби товарлар (материаллар) ёрдами билан жонлантира чиқариб, бошқаларда ҳам шу тўлқунни яратмоқ” ҳунарига *ғўзал санъатлар* дейиладир.

Ғўзал санъатларда товар (материал) товуш, оҳанг бўлса, ғўзал санъат *муסיқий* бўладир; бўёвлар, чизиқлар бўлса, *расм* бўладир; тош ё бошқа турли маъданлар эса, *ҳайкалчилик* бўладир; тош, ёғоч, кирпич, ганж, турпоқ, бўлса, *меъморлиқ* бўладир; тан, *муға ҳаракатлари*⁴ эса *ўйун (танс)* бўладир; гап, сўз эса *адабиёт* бўладир.

1. Муסיқий.
2. Расм.
3. Ҳайкалчилик.
4. Меъморчилик.
5. Ҳўйун (танс).
6. Адабиёт.

Ғўзал санъатларнинг мана шу олти турлари бир-бирларига яқинлашмоқ эътибори билан ики туркумга айриладир. Адабиёт, мусиқа, ўйун (танс) бир туркум; расм, ҳайкал, меъморлиқ бир туркум бўладир⁵.

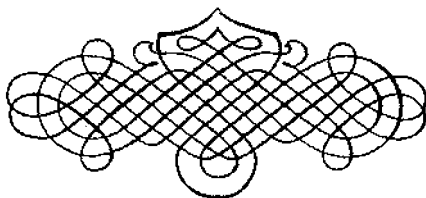
АДАБИЁТ

Мана, юқоридаги маълумотдан сўнг адабиётни шу йўлда таъриф этишимизга йўл очилган бўлди: адабиёт - фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан

тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир. Бу таъриф адабиётнинг тўғри таърифидир. Шул билан ёзилган асарларга адабий асар дейиладир.

Адабиётнинг икинчи бир таърифи бир турли тартибга солиниб ёзилган бутун асарлардир. Бу таърифга қараганда, бир тилда ёзилган бутун асарлар шу тилнинг адабиёти бўладир. Ҳам шундай ишлатадирлар: *Рус адабиёти бойдир. Узбек адабиёти камбағалдир* каби. Бироқ бу таърифнинг бизнинг дарсимизга бойланиши йўқдир. Бизнинг адабиётимизга кирган “адабиёт” сўзи биринчи таърифдаги “адабиёт” дир.

Биринчи таърифга кўра, адабиёт саналган асарлар ёзмоқ учун кўзда тутилиши лозим бўлган тузуқлар, қонунларга *адабиёт қоидалари* дейиладир. Бизнинг бу дарсда кўрганимиз шу “адабиёт тузуқлари” дир.

АБДУРАҲМОН САЪДИЙ (1889-1953)

1889 йили Бошқирдистоннинг Уфа шаҳри яқинида мударрис оиласида туғилган. Оренбургдаги Муҳаммадия мадрасасида, Туркиядаги Истанбул университетида ўқиган. 1911-17 йиллари татар тили ва адабиётидан дарс берган. Злотоустда уч йиллик татар-бошқирд (1917-20), сўнгра Боку (1921) педагогика курсларида ўқиган.

1921 йилдан Тошкентда Маориф институтида, САГУ (Ўрта Осиё давлат университети)да Шарқ мумтоз адабиётидан дарс берган. 1925-30 йилларда Қозон университетида чақириб олинган. 1929 йилда Қозон Шарқ педагогика институти унга профессорлик унвонини берган. 1930 йилдан Ўзбек Педагогика академияси (Самарқанд, 1930-32)га ишга таклиф қилинган. 1932 йилдан Тошкентда Маориф вазирлиги қарамоғидаги институтларда дарс берган. 1933-37 йиллари Фарғона педагогика институтида адабиёт кафедрасини бошқарган. 1936 йили диссертация ҳимоясисиз филология фанлари номзоди илмий даражаси берилган.

1939-41 йиллари Самарқанд университетида, 1942 йилдан САГУнинг Ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида мудирлик қилган. 1948 йилдан умрининг охирига қадар Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида етакчи илмий ходим сифатида фаолиятда бўлган. 1948 йилда «Алишер Навоий ижоди — ўзбек мумтоз адабиётининг юқори босқичи» мавзусида докторлик диссертациясини ёқлаган.

Адабиёт назарийчиси сифатида «Қавоийиди адабия ва унга илова», «Адабиёт усуллари», «Адабиёт муаллими» (татар ва бошқирд тилларида), «Ўзал санъат дунёсида», «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари», «Символизм тўғрисида», «Футуризм», «Комплекс усули» каби рисола, мақола ва ўқув қўлланмалари муаллифидир.

Шарқ адабиёти ва фалсафаси тарихига оид Форобий, Ибн Мискавайҳ, Имом Ғаззолий, Аҳмад Яссавий, Роғиб Исфажоний, Алишер Навоий, Абай каби аллома ва адиблар тўғрисида мақола ва тадқиқотлар яратган.

«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ»дан

АДАБИЁТ НИМАДИР?

Адабиёт сўзи араб тилидан олинган бир сўз бўлиб, адаб моддасидандир. Адаб сўзи эса тарбиялилик, нозиклик, гўзал қилиқ, бошқалар билан яхши кўркем муносабатда, яхши муомилада бўлмоқ маъноларини ичига олади. «Адабий муомила», «адабий ҳаракат» таъбирлари ҳам шундан олингандир. Мана шу маъно эътибори ила адаб сўзини арабчадан «адабиёт» равишида кўблик (жамъ) қилиб ҳикоя, шеър, қисса, масалларга атама қилгандирлар. Чунки булар одамларнинг табиатига, фикр ва ҳисларига тарбиялилик, нозиклик ва чиройлилик бергучи нарсалардир. Бир тилни ўрганиш ва унинг адабиётига тушуниш учун қурол олган сарф, наҳв, балоғат, илми луғат кабиларни ҳам шулар ичига киргизгандирлар.

Адабиёт ила шуғуллангучи ҳам шу йўлда усталиғи, билими бўлган одамларга яна удабо дегандирки, *адиблар* демак бўладилар. Мана шу «адабиёт» сўзи бизга ҳам шу маънолари ила кўчиб, бизда ҳам ҳикоя, рўмон, дoston ва масалларга ўхшаш кишилик ижодларига айтиладир. Бу адабиёт сўзининг тор маъноси бўладир. Тағин адабиёт сўзининг кенг маъноси ҳам бордир. Бу кенг маъноси ила «адабиёт» деган сўздан бир тартибга солиниб сўйлаган ёки ёзилган ҳамма фикр ва тушунчаларни, туйғу ва хаёлларни англаймиз¹. Яъни шу орқали англашилган бутун кишилик ижодлари шунга қирадир. Ул истар бир ҳикоя ва қисса равишида, истар фанний-илмий бир тушунча йўлида бўлинишлар, бу ёқдан айрилмасдан, ҳаммаси «адабиёт» атамаси ичига киргизиб англандирлар. Бу маъно ила адабиёт сўзи кун ботишларнинг (ғарблиларнинг) «литература», русларнинг-да «словесность» деганларига тўғри келадир. Тор маъноси билан адабиёт сўзи кун ботишлиларнинг «поэзия» деган сўзлари қаторидадир².

Адабиёт дарсларида адабий ҳодисалар, яъни шоир ва муҳаррирларнинг шеърий-адабий ижодлари текшириладир. Шуларни текширишдан туққан қарашлар, қоидалар, қонунлар «адабиёт» дарсларининг назарий қисмини ташкил этадир. Шу назариялар билан бирга адабий асарларнинг

ўзларин тўғридан-тўғри текшириш, шуларни таҳлил этиш, ўрганилган назарияларнинг дурустлигини ёки дуруст эмаслигини амалда кўриш эса адабиёт дарсларининг амалий жиҳати бўлади. Адабиёт дарсларимизда биз шу мана икки ёқни эътиборга олғусимиздир.

ГҲЗАЛ САЊЪАТЛАР

Гўзал санъат (санойи нафиса - искусство) деганда ңимани англаймиз? Гўзал санъатни турлича таъриф қиладириллар, яъни уни ҳар хил англатадириллар. Ҳатто мунингдек турлича таъриф қилинган бир нарса йўқдир, десак ҳам бўладирил.

Санъатни очиқ қилиб қисқача англатилганда мундоғ бўладирил: санъат фикр ва ҳис, тўлқинларни тизмаландириб (системаландириб), шуларни жонли ҳам жозибали бир равишда суратландириб чиқариш усталиғидир. Ўзида бу усталиқ бўлган одамлар *санъаткор* (санъатчи) бўладириллар. Санъатни «юрак ва миялар орқали янгидан гўзал равишда суратлаб кўрунган табиат ва турмушдир» дейишга ҳам мумкиндир. Ҳосил табиатда ишланмаган нарсалардан чиройлиқ - гўзаллиғи билан одамнинг фикр ва ҳисларин, хаёлларин ҳаракатга келтирарлик бир равишда бир одам бошиндан ишланиб чиққан нарсалар *гўзал санъат* бўладирил. Санъатда суратларнинг материаллари, санъатда фикр ва ҳисларнинг суратланиб ташқари чиқишлари, ҳисларнинг тизмаланишлари турли йўл ва равишлар билан бўладирил.

Бу равишларнинг материаллари шулардир:

- 1) Сўзлар (сўз санъатида ёки тор маъноси билан шеърда);
- 2) Овозлар ва оҳанг (муסיқа санъатида);
- 3) Бўёқлар, чизиқлар (рассомликда);
- 4) Тош, оғоч, балчиқ, кирпич, ҳишт (меъморчилик санъатида);
- 5) Мармар тоши, бронза (ҳайкалчилик санъатида);
- 6) Тан ва муча (аъзо)ларнинг ҳаракатлари (танса рақси санъатида ҳам артистликда).

ГҲЗАЛ САЊЪАТЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Гўзал санъат беш турли бўлиб улар ушбулардир:

1. Шеър ёки сўз санъати, кулоқ санъати.
2. Муסיқа.

3. Рассомлик - кўрумли санъатлар ёки нафис шакл (пластическое искусство) санъатлари.

4. Меъморчилик.

5. Ҳайкалчилик³.

Бу санъатларнинг ҳар қайси бир-бириси билан боғланган бўлуб, бириси иккинчисининг тараққийси ва комиллашмаги учун кўмак этишадирлар. Беш гўзал санъатнинг бир-бириси билан муносабатлари - беш гўзал санъат орасида шундоқ муносабатлар ва айирмалар кўрамыз.

1. Сўз санъати ёки тор маъноси шеър ёки бошқа санъатларга қараганда тағинда умумийрак, оммавийрақдир. Ул тағинда ортиқроқ халқ - омма санъатидир. Ул кишилар орасида ўртоқ ва умумий англатиш қуроли бўлган тил орқали иш этганлигидан, кўбнинг англашига тағинда енгилрак, ўнғайлироқдир. Ул ҳар кимнинг ўзининг фикр ва ҳисларин англатиш учун ҳар вақт қўлланадурган нарсаси бўлган қуролни - сўзни қўланадир.

2. Сўз санъати – шеъри асл, яъни асосий санъат бўлиб, бошқалари унга боғли санъатлардан саналадир. Воқеан унга сўз санъати бўлмаганда, очиқ айттайлик, сўз бўлмаганда бошқа санъатлар бўлиши мумкин эмасдир.

Бу тўғрида иш мана нимадан иборатдир: керак меъморчи, керак ҳайкалчи, керак рассом ва мусиқачи бўлсин, буларнинг ҳаммаси ўзларининг асарларини туғилишига ўйлаганда ҳам туғдирганда уларни энг илгари ақлларида, фаразларида туғдирадирлар. Ақл ва хаёлда ишланган нарсаларнинг ҳаммаси эса сўз ва тилнинг кучидан ва унинг воситачилигидан бошқа ишланмайди. Қисқаси, сўз деганимиз миядаги бир фикрнинг моддийлашмаги демак бўлиб, бу бошқа санъатлар учун энг биринчи кўмакчидир...

Қисқаси, беш санъатнинг ҳар тури фикр ишидир. Фикр қилиш ишлари эса онгсиз бўлмайди. Онг эса сўз демакдир.

3) Шаклий санъатлар деб аталган меъморчилик, рассомлик ҳам ҳайкалчилик санъатлари масофада иш қилатурган санъатлардир. Шунинг учун бунларга «шаклий санъат» дедмасдан бошқа яна «масофалик шаклий санъат» деб ҳам атайдирлар⁴. Ҳайкал ҳам ўзларининг катталики ва ҳажмлари (кўламлари) билан масофада маълум бир ўрин оладирлар. Бир оз (сот) устида расмланган бир лавҳа кўруниш буюклик ёки юқорилик ҳам кенгликка молик бўлади. Шу учун турли

санъат учиси ҳам кишига кўриш, яъни кўз орқали таъсир қилади. Буларни кўз орқали олмоқ ва фаҳхламак мумкин. Демак, булар кўримли асарлардир. Чунки ҳайкални, уйни ҳам лавҳани кўруш мумкин.

Мана бу уч санъат шу равишда учиси ҳам масофа ва шаклланиш ҳам хусусиятида бирлашганлари учун буларни бирга йиғиб, «шақлий санъатлар» (образовательное искусство) деб айтгандирлар. Аммо сўз санъати, яъни тор маъноси билан шеър ва мусиқа; бунлар ҳар иккитаси масофада эмас, замонда зуҳур этадирлар. Бунлар бир-бириси билан шу хусусиятда бирлашади.

Очиқ маълумдирки, биз бир тизмани, бир ҳикояни ва дostonни, бир ашула ва бир куйни кўз орқали фаҳхламай олмаймиз, улар бизга кўримли бир равишда зоҳир бўла олмайди. Ўзларидан бизнинг умумий таъсирлар олмоқлигимиз мумкин бўларлиқ бир равишда бизга бирдан тугал ва тамом кўруна олиш уларда йўқдир, балки улар замон ўтиши билан ўса ва кенга боради, уларнинг бош ва кейинлари бордир. Сўзлар ва овозлар бири орқасидан иккинчилари келадир. Бутуни билан танишмоқ учун бизга бир тизмани бошдан-оёқ ўқиб чиқмоқ ёки пьесани охиригача тинглаб ўтмагимиз керакдир. Меъморчилик, ҳайкалчилик, рассомликлар учиси бир туркум ташкил қилгандек, сўз санъати билан мусиқа ҳам мана шу равишда ўзларига айри туркум ташкил қилади.

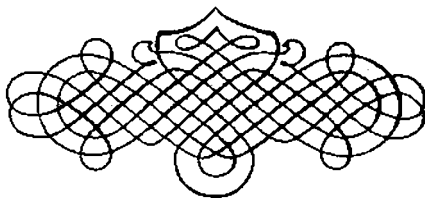
Бу жиҳатдан буларнинг икисини «замоният санъатлари» деб ҳам айтмак мумкиндир. Шу беш гўзал санъатни яна турли ики туркумга ажратиш бордир. У ҳам: 1) тақлидий санъатлар; 2) тақлидий бўлмаган санъатлар деб бўлиши.

Сўз санъати, рассомлик ва ҳайкалчилик «тақлидий санъатлар»дан саналиб⁵, мусиқа билан меъморчилик тақлидий бўлмаган санъатлардан деб топилди, бу кейинги иккиси ёлғиз риёзий нисбатларни эътиборга олгучи санъатлардир. Бу ҳаётда ҳақиқий равишда зоҳирда кўрилмаган турли бўлақларнинг бирга қўшилишларидан юзага чиқади. Муни англаш қийин бўлмаса керак: ҳар кимга маълумки, сўз санъати, яъни тизмалар, ҳикоялар, томошоликлар (саҳна асарлари) бир иш, бир воқеани тасвир қилади. Бу воқеаларнинг ақлан янгидан ишланиб тасвир қилинишлари билан улар тақлидийликдан айрилмайди. Ҳайкалчилик ҳам

шундаёқ табиатга эргашадир. Унинг бу эргашмаги унинг турли нарсаларни, одамларни тасвир этишидадир.

Демакки, санъатнинг бир, туркуми табиат ва турмушга тақлиддан иборатдир. Лекин бу тақлид деганимиз ҳар ҳолда бутунлай эмас, қисмандир. Тагин очиқ айтганда, бу уч санъатда қисман тақлид, қисман ижод бордир. Яъни санъаткор ўзининг ижоди учун намуна ва сармойни табиат ва турмушдан олгани ҳолда унинг бутунлай ўзининг кўчирилмасини (копийасини) ясамас, балки санъаткор ўзининг ҳаёлидан ҳосил қилар, ўзидан ҳам бир нарса кўшар; уни ўзгартар, бошқаландирар ёки уни санъаткор ўз шахсияти орқали комиллашдирар. Тўғриси, ҳар бир санъаткорона шеърый асарда табиатга тақлиддан бошқа шоирнинг ўзлиги ҳам ётадир.

Қисқаси, табиат кўринишлари ва ҳодисалари, турмуш воқеалари санъаткор ва шоирларнинг қўлида уларнинг ўз мияси, ўз юраклари орқали тўлдирилар, тугалланар, тағи(н)да ортиғроқ комиллашган бир шаклга қуйилур. Урни билан шарҳ ва тафсил этилса, ўрни билан қисқартилуру ва шоирнинг тасвири учун кураксиз бўлган баъзи бир қисмлари ташланиб қолдирилуру, ҳосил шоир ёлғиз кўруниш ҳам воқеалардаги муносабатларнинг «ҳаётий мажмуаси»гагина тақлид этиб, тафсилотида шоир ихтиёрлидир.

СУРАТ (ШАКЛ) ВА МАЪНО МУНОСАБАТИ

Мумтоз адабиётшуносликда *шакл ва маъно муносабати* диний-тасаввуфий талқинда ҳам, адабий-истилоҳий йўналишда ҳам алоҳида мазмун касб этади. Ушбу мазмун мумтоз адабиётшуносликнинг асосий илмий муаммоларидан саналади ҳамда замонавий адабиётшуносликдаги *шакл ва мундарижа* муносабатларини ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Фалсафада маълуму машҳур бўлган шакл ва мазмун муносабати мумтоз адабиётшуносликда *сурат ва маъно* бирлигида мужассам топади. Бу бирлик барча фалсафий қарашларда, руҳоний ҳолатларда, туйғулар муносабатида акс этган бўлиб, у ҳам тасаввуф фалсафасининг, ҳам мумтоз поэтиканинг пойдевори саналади. Ислом алломалари сурат ва маъно нисбатини Қуръони каримдаги *жузъ ва кулл* тафсиридан келиб чиқиб шарҳлайдилар¹. Бунинг энг ёрқин ифодаси Фаридиддин Атторнинг Тавҳид асрори талқинида ёзилган “Жавҳару-з-зот” асарида кўринади². Фаридиддин Аттор жавҳар сифатида мутлақ руҳнинг сирини белгилайди. Мутлақ руҳ, яъни Ҳақ (Кулл) инсоний, махлуқий ёки нарсалар суратида зоҳирдир. Нур орқали жузъ, яъни яралмишнинг барча сифатлари намоён бўлади. Лекин нур Куллнинг барча сифатларини кўрсатиб беролмайди. Шундан келиб чиқиб, руҳ Яратганинг измидадир. Яралмишларнинг ҳаёти эса мана шу Куллнинг зоҳири, ташқи кўриниши бўлиб, у сурат шаклида жилваланади.

Жалолиддин Румий фалсафасида *маъно ишқ* талқинида аниқланади, *сурат эса ишқ нури*дир. У ишқсиз қийматдан маҳрум. Ишқ маъно, моҳият касб этар экан, у мазмунни ифода қилади. Мазмун, маъно нури эса сурат бўлиб жилваланади. Ишқ бўлмаса, нур ҳам бўлмайди. Ишқнинг ўзи нурсиз, суратсиз бизга етиб

¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. - Т.: Чўлпон, 1992.

² Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Насрий таржима, талқин ва тафсир (амалга оширувчи Н. Комилов). - Т.: Ёзувчи, 1994. - Б.74.

келмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, маъно суратга — шаклга нур бўлиб қуйилиши, шакл — сурат эса, мазмунга айланиб маънони ифода қилиши мумкин. Румийнинг бундай фалсафий қарашлари “Маснавийи маънавий” асарида умумий тарзда, турли ривоят ва ҳикоятлар мазмунида бериллади. “Фиҳи ма фиҳи” (“Нимаики Ундадир — Ундандир»), яъни ўзбек тилига “Ичиндаги ичиндадир” тарзида ўтирилган асарда³ бу нисбатий тушунчалар сурат ва маъно фалсафаси сифатида англатилади: *“Маънога юзланишни инсон дастлаб умчалик севмайди. Бироқ вақт ўтган сайин ёқтира боради. Бу жараён суратда (шаклда) аксинча кечади. Чунки сурат бошида хуш ва латиф туюлади, бироқ у билан қанчалик кўп бирга бўлганинг сари ундан шунчалик тез соғув борасан. Қуръоннинг сурати қайдаю маъноси қайда! Худди шундай инсонга боқ! Агар инсон суратидан маъноси кетса, жасади қолади. Жасадни эса ҳеч ким ушлаб турмайди”*⁴. Бошқа бир ўринда Румий ҳазратлари сурат ва маъно нисбатида мағиз ва данакни мисол қилади. Данакни қўлга олишдан мақсад, унинг ичиндаги мағзига эришиш. Мағизга эришиш учун сурат (дарак)ни синдирасан. Гўёки, данак керак эмасдай, ортиқча қобиқдай туюлади. Бироқ мағизни уруф сифатида экмоқчи (ерга) бўлсанг, уни қобиқсиз эка олмайсан. Қобиқсиз экилган мағиз кўкармайди, ҳосил бермайди. Демак, сурат бизга номуҳимдай кўринса ҳам уни маънодан ажратиб кўриш маънисизликдир.

Румий фалсафаси тез орада Фарб мутахассисларининг эътиборини тортгани, Ҳёте асарларида гўзал, изчил талқин қилингани, ниҳоят, олмон мумтоз фалсафасининг чўққиси саналган Ҳегел таълимотида ўзининг тугал исботини топгани фанга маълум. Ҳегелнинг “инкорни инкор” қонунининг моҳияти Румий фалсафасининг мағзида бор. Бугдой (дон) ўз шаклини ўзгартириб (тараққий эттириб), Ҳегелча

³ Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадир (Туркчадан Улуғбек Абдувахҳоб таржимаси). — Т.: Ёзувчи, 1997.

⁴ Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадир. — Б. 79.

айтганда, инкор қилиб, бошоқ бўлди. Бошоқ ўз шаклини инкор этиши билан тараққиёт уни яна буғдойга айлантирди. Демак, диалектик тараққиёт инкорни инкор асосига қурилгани билан, шакл ва моҳият ўз борлигини йўқотмайди. Фақат шакл мазмунга қуйилади, мазмун эса ўз шаклини ўзгартиради. Ҳазрати Хегелнинг иқтидорли шогирдларидан санаб, янги эстетик тизим яратмоқчи бўлган рус мунаққиди В. Белинский ҳам юқоридаги тафсилларни бадиий асарга нисбатан қўллаб, агар мазмунни шаклдан ажратмоқчи бўлсанг, уни шакл билан барабар ўлдирасан. Ёки шаклни алоҳида ўзини олмоқчи бўлсанг, у ҳолда мазмун билан бирга шаклни ҳам ўлдирган бўласан каби тушунтиришни тавсия этгани сир эмас. Бу каби талқинлар айрим юзаки тамсиллардаги шакл – идиш, маъно эса ичидаги суюқлик ёки шакл қон томири бўлса, маъно унда жўш уриб оқаётган қон каби тушунишлар чекли эканини англатади. Чунки идишдаги суюқликни тўкиш мумкин бўлганидай, қонни томирдан ажратиш мумкин. Лекин бу билан ҳар иккаласига ёки уларнинг бирортасига ҳам ҳаёт бағишлаб бўлмайди, улар ўзаро мавжудликдагина яшашда ва тараққиётда бўладилар.

Араб мумтоз поэтикасининг асосий унсурларидан саналган *маъно ва лафз* моҳият ҳамда унинг сўз қолипи маъносида қўлланилган, анъанавий мазмуннинг индивидуал муаллиф талқинидаги ифодаси сифатида қабул қилинган⁵. Араб поэтикасининг асоси саналган *маъно* истилоҳи машҳур Фарб арабшунос олимлари томонидан “фикр, гоъ” (Гольдшиер, 1896; Крачковский, 1927), “поэтик мотив” (Грюнебаум, 1944; Риттер, 1954), “фикр, моҳият, образ” (Шидфар, 1974) деб таржима қилинган бўлса, *лафз* (*кўплиги – алфоз*) – “ифода” (Гольдшиер, 1896), “сўз, ифода” (Грюнебаум, 1944), “ифода, товушлар бирикмаси” (Крачковский, 1927), “сўзлар, нутқ ифодаси” (Киктев, 1969; Риттер, 1974) тарзида русчага ўтирилган⁶. Ушбу таржималардан

⁵ Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII–XI век). – М.: Наука, 1983. – С. 7.

⁶ Ўша асар. – Б. 57.

маълум бўлишича, *маъно* мазмун, гоя ва моҳиятни англатган бўлса, *лафз* унинг материал жиҳати, яъни товуш, сўз орқали ифодаланишини билдирган. Шундан келиб чиққан ҳолда *маъно* замонавий истилоҳ билан айтганда, *поэтик мотив; лафз эса ифода воситаси (сўз билан) деб қабул қилинган*. Машҳур араб олимларидан Ибн Қутайба “Шеър ва шоирлар китоби” (850-870) асарида бадий матнларни маъно ва лафзга кўра қуйидаги туркумларга ажратган: 1) яхши лафз ва маъноли асарлар; 2) лафзи яхши ва маъноси ёмон асарлар; 3) лафзи ёмон ва маъноси яхши асарлар; 4) лафзи ёмон ва маъноси ҳам ёмон асарлар⁷. Бундай таснифга келишда муаллиф лафз ва маънони бириктирувчи нисбат (эътилоф) сифатида уларнинг ўзаро тенг келиши (мусават)ни назарда тутди. Ибн Қутайба талқинича, агар маъно лафзга тўла мос келса, у бадийят (балоғат)га эришган бўлади⁸. Қудаман ибн Жаъфар (в. 922/948) эса “Нақд-ш-шеър” асарида “туғал маънога лафз қўшимча қилмаса ёки маънони бузувчи унсурни лафзга қўшмаса” асар етук бўлишини таъкидлаган. Бу жараёнда олим “вази талаби билан кераксиз сўз (маънога хизмат қилмайдиган – Ҳ. Б.) ҳисобига байтни тўлдириш (хашв)ни шеърдаги жиддий нуқсон” деб белгилаган⁹. Кўринадики, ўрта асрлар араб поэтикасида ҳам маъно ва шакл бирлиги адабиётнинг асосий қонунларидан саналиб, уларнинг ўзаро меъёр ва мувофиқ келиши бадий матннинг етуклигини англатувчи балоғат белгиси ҳисобланган. Араб мумтоз поэтикасида *маъно ва лафз* муносабати ҳақида ўнлаб рисоалар яратилган. Биз кейинги тадқиқотларга асос бўлиши мумкин деган умид билан уларнинг айримларини санаш билан чекланамиз: Муфаддал Дабби (в. 780/787) “Китаб ма’ани аш-ши’р”, айни шу номдаги Абу Сарван ал-Укли (VIII асрнинг 2-ярми), Ибн Кунас (в. 823-825), Асмай (в. 825-832), Саид ибн Масада ал-Ахфаш (в. 830), Ибн Арабий (в. 846), Абу-л-Амайсал (в. 854),

⁷ Ибн Қутайба. Аш-Ши’р ва аш-шу’ара’. Жилд. 1-2. - Байрут, 1969. - Б.12-15.

⁸ Ўша асар. - Б. 84-85.

⁹ Қудаман ибн Жаъфар. Китаб нақд аш-ши’р. - Лейден, 1956. - Б. 136.

Ибн Қутайба (в. 889), Бухтурий (в. 897), Салаб (в. 904), Наххас (в. 950), Ибн Абдус (в. 859-860) сингари олимларнинг асарларини ва “Китабу-я-ма’ани” номли Муарриж Садусий (в. 819), Надр ибн Шумайл (в. 818-820), Али Райҳоний (в. 834) қабиларнинг асарларини келтириш мумкин. Ушбу мавзуда номаълум муаллифнинг “Мажмуату-л-маъни” номли тўплами бизгача етиб келган ва 1884 йили Лейденда нашр қилинган¹⁰. Ҳатто Аскаррий “Девону-л-маъни” номли асарлар каталогини тузиб, бу йўналишдаги 100 дан ортиқ рисоаларга тавсиф бергани арабшунослик илмига маълум¹¹. Араб мумтоз поэтикасидаги ушбу фундаментал қарашлар асосида ажамда ҳам маъно ва лафз ҳақидаги қарашлар кенгайганини Форс ва турк тилидаги рисоалар талқинидан ҳам билиш мумкин.

Абдураҳмон Жомийнинг “Силсилату-с-заҳаб” асарига сўзга таъриф бериш баробарида уни “маъно дарёсининг гавҳари” деб тушунтиради: “Сўзнинг бутувлиги, мағзи, моҳияти маъно биландир, чунки маъно кўрки лафз биландир”¹². Лафз (тил) маънонинг зоҳиридир, маънони сўз, тилсиз ифода қилиб бўлмайди. Чуқур маъно бериш учун эса кўркли лафз керак. Маъно лафз билан кўркли бўлгани каби лафз ҳам маъно гўзаллиги билан кўркли бўлади. Бу буюқ иккиликни бутун ва гўзал ҳолда кўриш учун уларни доимий яхлитликда билиш ва қабул қилиш лозим бўлади.

Шунинг учун ҳам Алишер Навоий *«Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жоне дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли ғазоф ноин софлигига мунсиф бўлмоқ,*

¹⁰ Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd 2. Poesie bis ca.430. Leiden, 1975. – pp. 58-60.

¹¹ Ал-Аскарри. Диван ал-маоний. Т. 1-2. - Қоҳира, 1933. Ушбу каталогнинг русча таржимаси қуйидаги манбага илова қилинган: Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). – М.: Наука, 1983. – С. 231-243.

¹² Абдураҳмон Жомий. Силсилату-с-заҳаб / Танланган асарлар (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш. Шомухамедов). - Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

балки ўз ғазофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ»¹³ деган талқин билан махсус мақолат ёзади. Маъно ҳақида сўз юритганда, у сўз қолипнинг жонидир, жонни қолипдан ажратиб бўлмайди, шундай экан, маъно ва сурат ажралмас бир моҳиятдир. Уни назмда кўрмоқчи бўлганлар, уларни бир бутунликда тушуниб, вазн ва баҳр каби зоҳирий сифатларни, шеърнинг жонидан ажратмаслиги, аксинча, қолип жонга муносиб келгандагина жозиб бўлади. Туюқ баҳрини англамаган киши, қўшиқни туюқдан фарқлай олмайди. Лафзи бемаза, таркиби сует асарда маъни ҳам норасо ва унинг хулосаси нодуруст бўлади:

*Англамайини сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини.*

*Лафзалари бемаза, таркиби сует,
Носара маънию адо нодуруст.*

*Борчасига даъвийи маънийи хос,
Хосларим топмай алардин халос.*

Демак, сурат ва маъно муносабати бири иккинчисини тақозо қилган, фақат ўзаро мавжудликдагина ҳаракатга келиши мумкин бўлган жон ва жасаддир. Диний тушунчага кўра жон, жасад тарзида намоён бўлган бу талқин тасаввуфда янада чуқурлашиб, *руҳ-жон-нафс* тарбияси учун асос бўлиб хизмат қилади.

Адабиётшунослик илмида ҳам шакл мазмунга етказувчи воситадир. Мазмун эса шакл воситасида етказилаётган моҳият, ифода қилинаётган нарса. Ҳар бир нарса ёки ҳолат шакл ва мазмуний жиҳатни ўзида қамраб олади ё акс эттиради. Демак, шакл ва мазмун муносабати мумтоз адабиётшуносликда анча мукаммал ишланган поэтик ҳодиса сифатида тушунилади. Шакл ва мазмунни ўзаро қарама-қарши нисбатда эмас, балки бири иккинчисини тўлдирувчи ва тақозо килувчи тушунчалар сифатида ўрганилади. Бундай талқин замонавий адабиётшуносликдаги шакл ва мундарижа

¹³ Алишер Навоий. Ҳайрату-л-аброр. / МАТ. 7-жилд. — Т.: Фан, 1991. — Б. 62.

муносабати учун пойдевор саналган. Рус шаклшунослик мактаби (формальная школа) вакиллари ҳам бадий адабиётнинг ўзаги саналган бу муҳим илмий муаммони ҳал этишда Шарқ мумтоз поэтикаси асосларига таянганлар. В. Шкловский, Б. Жирмунский ва Е. Поливанов каби олимлар аввал Шарқ поэтика мактаби сирларини ОПОЯз (Общество поэтического языка – Бадий тил жамияти) воситасида обдон ўрганганларидан кейингина ўзларининг шакл назариясига доир ишларини амалга оширганлар¹⁴.

XX аср бошларида ўзбек адабиётшунослигини шакллантиришда янги назарий талқинлар излаган олимлардан бири Абдурауф Фитрат бу муносабатлар силсиласини ўзининг Алишер Навоий, Мирзо Бедил, Бобораҳим Машраб асарлари талқини жараёнида амалий фаолиятда қўллаган бўлса, илк назарий қўлланма саналган «Адабиёт қондалари»да шакл ва мундарижани ташкиллантувчи адабий унсурлар ҳақида тўхталади. Уларни мавзу, мундарижа каби истилоҳлар билан талқин қилиш давомида ижодкорнинг лабораториясидан келиб чиқиб, шакл унсурлари ёки мазмун жиҳатлари деб эмас, балки «ёзиш қондалари» деб атаган. Замонавий адабиётшуносликдаги собит қондаларга кўра мазмуннинг таркибий жиҳатига мавзу, ғоя ва муаммо киради. Шунинг унутмаган Фитрат мавзу ва мундарижа (ғоя ва муаммони ўзаро бириктирган ҳолда) каби тушунчаларга адабий шарҳлар ёзди. Шакл унсурлари сифатида образ, сюжет, композиция ва бадий нутқ асарни бутунликда тутиб турувчи компонентлар эканини аниқлаб тинчловчи (образ), тартиб (сюжет), таркиб (композиция) ва бадий нутққа дохил бўлган тасвир воситалари ҳақида маълумот беришни ўзининг вазифаси деб билди¹⁵. Шунинг ҳам унутмаслик

¹⁴ Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977. – 408 с.; Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Гос. изд. худ. лит., 1931. – 264 с.; Шкловский Б. В. О теории прозы. – М.: Советский писатель, 1983. – 384 с.; Эйхенбаум Б. О прозе. О поэзии. – Л.: Художественная литература, 1986. – 456 с.

¹⁵ Абдурауф Фитрат. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаммалари ва ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев). – Т.: Ёзувчи, 1995. – Б.21-23.

керакки, ушбу тасниф қабул қилинганга қадар мумтоз адабиётдаги образлар тизими қисман тасаввуф адабиётининг назарий, манбаларида, қисман поэтика, айниқса, илми бадий таркибида фикр-мулоҳазалар баён қилинган. Бадий тимсолнинг сифати, вазифаси, маънодорлиги, ундаги кўчим табиати ҳақида таҳлил ва талқинлар мавжудки, уларни ўз ўрнида, тасаввуфий тимсоллар, бадий санъатлар билан боғлиқ ҳолда ўрганганимиз учун ҳам бундай намуналар айни боб таркибида эмас, балки илми бадийга дохил қисмда англатилди. Замонавий адабиётшуносликда бадий нутқ таркибида қараладиган поэтик лексика, фоника ва поэтик синтаксисга доир мулоҳазалар мумтоз поэтика таркибида алоҳида илм сифатида қаралган. Шунинг учун ҳам уларни ўрни билан бадий санъатлар ҳамда бадий нутқ ва услуб боблари воситасида тавсия қилинди.

Демак, замонавий адабиёт назариясининг асосий концептуал масаласи ҳисобланган шакл ва мундарижа ҳамда уларнинг диалектик бирлиги ҳақидаги қарашлар фақат XX аср фалсафасида ёки Ғарб адабиётшунослигида ёки изчил эстетика шаклланишига туртки берган Ҳегел қарашлари доирасида яратилмаган, балки минг йиллардан бери мусулмон шарқида мавжуд бўлган, ўзининг ибтидосини барча мўъжизотларнинг шарҳи ҳисобланган Қуръони каримдан олган ва исломий-тасаввуфий фалсафа тараққиёти ҳамда бадий тафаккур тадрижи билан бу муносабат тараққий этиб, жорий мушаккал бир илмий тизимга айланган.

СУРАТ (ШАКЛ) ВА МАЪНО БИРЛИГИ

ФАРИДИДДИН АТТОР (1136-1250)

Асл исми Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Абубакир Иброҳим бўлиб, Фаридиддин (диннинг яғонаси) унга берилган тавсифий унвондир. Нишопур яқинидаги Шодях қишлоғида туғилган. Шайх Маждиддин Боғдодий, Шайх Рукниддин сингари сўфийлардан таълим олган. Ҳаж сафарини ўтаган, Миср, Ироқ, Шом мамлакатларининг турли шаҳарларида саёҳатларда бўлган.

Кўплаб шеърий асарлар, манзума ва дostonлар битган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкирату-ш-шуаро» асарида алломанинг шеърий асарлари ҳажми 250 минг байтга яқин деб кўрсатилган. Асосий илмий - фалсафий ва тасаввуфий руҳдаги асарлари «Илоҳийнома», «Асрорнома», «Мусибатнома», «Ҳайдарнома», «Мазҳару-л-ажойиб» («Мўъжизаларнинг кўриниши»), «Жавҳару-з-зот», «Ҳайлож», «Мухторнома», «Уштурнома» ва бошқалардир. Булардан ташқари Атторнинг тўқсон олти нафар машхур сўфийлар ҳаёти ва ҳолати зикр қилинган «Тазкирату-л-авлиё» номли асари мусулмон Шарқида энг кўп тарқалган китоблардан ҳисобланади.

Фаридиддин Атторнинг «Жавҳару-з-зот» асаридан сурат ва маъно муаммосига бағишланган тасаввуфий талқинлар сайлаб олинди.

«ЖАВҲАРУ-3-30Т»дан

Жисм ва жоннинг нури бўлган зот номи билан, ошкора ва яширин бўлган Худо номи билан бошлайман...

Агар сен тавҳид хилватхонасига маҳрам бўлсанг, оламнинг тожи, Одам фарзандларининг фахри бўлиб қоласан. Агар хуршид, яъни Тангри ошкор бўлса, сен соя бўлгин, чунки соя каби қуёш нурида йўқолиб, маҳрам бўласан унга...

Сенинг ичингда *жавҳар*¹ - Мутлақ руҳнинг сири бор, аммо бу ерда сенга йўл кўрсатувчи йўқ. Охирда йўқотган нарсанг сенинг ўзингдадир, бу зоҳирий сирлар бандига гирифтор бўлгансан. Сен Холиқнинг зоти ва сифатлари жавҳарига эгасан, аммо зотининг дийдоридан узоқсан. Сенинг жавҳаринг барчаникидан афзалдир. Ажабки, фалак ва юлдузлар сенинг кўзларинг - дийдангдир, уйнинг ичидасану эшикдан ташқарисан, ҳам кўринасан, ҳам йўқсан...

Нега *сурат*² дардига мубталосан, агар сен суратни ташласанг, *кулл*,³ яъни Худосан. Сен сурат ҳамроҳлигидан қутулсанг, Худонинг маъносидан хабардор бўласан. Сурат сенинг ҳеч бир ишингга ярамайди, Худо дийдорини жонда (жонингда) кўрсатади. Агар суратни синдирсанг, шак-шубҳасиз, сен Ҳақсан, иккилик йўқолади ва кулл бўлиб, чиндан Ҳақ - Худога айланасан. Нима балоларни кўрган бўлсам, сурат туфайли кўрдим, кудурат-ғам ва зулматларим ҳам ўшандадир...

Мен бу ерга келган гапирувчи Ҳақдирман, шунинг учун ҳар сўзимда *Аналҳақ*⁴ дейман. Ҳақиқатда мен Ҳақман бунда, куллият зарраларига тавфиқ - мувофиқлик, тараққиёт бағишлаш учун келдим. Бунда яширин равишда келган Ҳақман, жаҳон халқлари олдида инсоний хилқат - суратда кўринмоқдаман. Мен сирни кўрсатишга келган Ҳақман, шунинг учун ўз сиримни айтмоқчиман...

Жумла оламнинг жони Аллоҳ мандирман, ишонгин, бунда йўқман, аммо борман. Ҳақ мендирман - Мутлақ руҳ, барчанинг орасида мутлақ огоҳман. Ҳамманинг вужудида нишонасиз кўринмас вужуддирман, гўё олам ичида равшан қуёшман...

<...> *Жузъ*⁵ ва кулл ичида порлаган қуёшдай, ўзини сифатлар ичра шундай сингиб, йўқолиб кетгандай кўрдик,

пайдо бўлганда ҳақиқатдан айнаи зотнинг ўзи эди. Ўзини аввалу охир, яъни узлуксизлик ҳолатида кўрдик, бир шаклга айланганлигини сизди. Жон бирликда шундай кўриндики, сурат хилқати жон ичида кўрина бошлади. Яратилишида ўзини шундай ҳолатда кўрдик, барча дийдаларда, кўзларда у бор эди. Ўзини шундай завол билмас зот сифатида кўрдик, юзи барча ашёда турли ҳолатларда кўринарди. Ўзини мана шундай кўрдию, барчани ўзида кўрди, чунки сурати йўқолди ва барчани бир - аҳад⁸ кўрди..

Жонон⁷ - Худо тавҳидида бирликдамиз. Кулл - умумият жавҳарининг ягоналигимиз шаксиз. Тавҳидда ягоналик-бирликдан ўзга нарсани кўрмадим. Ваҳдат - ягоналикни ягоналикдан ягона деб танладим...

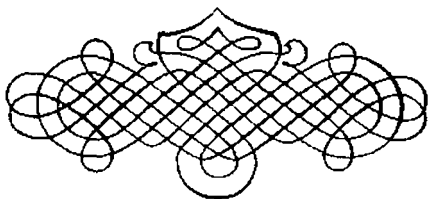
Ҳақиқат нима? Жонон - Худони кўриш бунда, сену менликни тарк этсанг, унда бир бўлаксан, Ҳақиқат нимадир? Тезда бир бўлмоқ фақат, дур каби вобасталик денгизида ягона - бир бўлмоқдир...

Ҳақиқат нима? Аттор каби бўлиш. Ҳамиша сирлардан огоҳ бўлиш. Ҳақиқат нима? Эй дўст, жондан кеч, бу дам Атторни кўрдингми, кулл - ўша...

Баракалла Аттор, илоҳий сирдан кўзга аёнлик кўргаздинг, шу боис сен шоҳсан. Маънолар сирига интилиб, густоҳлик (беадаблик) қилишинг ҳам яхши, сен Ҳақни-маънолар изҳорини кўришинг муқаррар. Жаҳонда сен васлга етганларнинг тимсоли гавдаланган шаклисан, шунинг учун ҳам бундай сирни аён қила олдинг...

Сен шубҳасиз *кавну⁸* макондан ортиқсан, *айн⁹* дан воз кечсанг, *аъенда¹⁰* аёнсан...

Васлга етгандан кейин, парда узоқлашади, маънида у Мансур суратига айланади.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ (1207-1273)

Асли ўртаосиёлик бўлган шайх Муҳаммад Баҳоуддин Валад хонадонида Балх шаҳрида туғилган. Жалолиддин ёшлик чоғидаёқ отаси билан мўғул истилоси туфайли Кўнға кетиб қолишга мажбур бўлган. Умрининг охирига қадар шу шаҳарда мударрислик қилган, Кичик Осиёни ватан тутгани учун Румий тахаллусини олган.

Румийнинг илмий-адабий мероси форс тилида ёзилган бўлиб, унинг шеърий асарлари, асосан, «Девони кабир» («Улуғ девон»)га жамланган. Девонда ғазал, рубоий ва маснавий шаклларида ёзилган уч мингдан ортиқ шеърлар бор.

Илмий-фалсафий мероси олти дафтардан иборат «Маснавийи маънавий» асаридан ўрин олган, ушбу ислоний-тасаввуфий мажмуани «Форсий Қуръон» деб ҳам аташган. Бу асар қарийб 10 йил давомида ёзилган бўлиб, 27 минг байтдан иборат. Булардан ташқари Румийнинг «Мактубот», «Фиҳи ма фиҳи» каби асарлари ҳам сақланган. Унинг битиклари, асосан, шогирдлари, ўғли ва бошқа мухлислари томонидан жамлангани учун уларнинг ҳаммасини Румийга тегишли деб бўлмайди.

Жалолиддин Румий номи билан мавлавийлик тариқатига асос солинган бўлиб, унинг ўғли Султон Валад отаси номидан (вафотидан сўнг) тариқат эълон қилган.

«Фиҳи ма фиҳи» («Ичиндаги ичиндадир») сарлавҳали тасаввуфий асарини «Муъиниддин Парвона китоби» ҳам дейишади. Чунки унинг номи бир неча марта тилга олиниши билан бирга ушбу китоб, асосан, Мавлононинг муҳиблари Ҳисомиддин Чалабий, Соҳиб Фахриддин, Амир Бадриддин Гуҳартош, Отабек Султон Алоиддин, Тождидин Мўътаз Хуросоний ва ўғли Султон Валад билан бўлган суҳбатларида айтилган фикрлардир. «Фиҳи ма фиҳи» асаридан сурат ва маъни баҳсидаги айрим лавҳалар берилди.

**«ФИҲИ МА ФИҲИ»
(«ИЧИНДАГИ ИЧИНДАДИР»)дан**

<...> Бизнинг кўнглимиз доим маънан сизнинг ҳимматингиз ёнида бўлиши билан баробар суратан ҳам шарафланмоқ истадик. Чунки бу суратнинг ҳам улғу бир эътибори бордир. Эътибор не демак? У ҳатто ўзлик ва маъно билан тенг. Миясиз калланинг иши ҳеч нарсага ярамагани каби қобиқ¹ сиз мева ҳам етилмайди. Чунончи, бир данакни қобиқсиз ҳолда ерга эксанг, кўкармас. Қобиғи билан экканинг вақтда унади ва улкан бир дарахтга айланади. Шу нуқтаи назардан вужуднинг ҳам буюк бир асли, хизмати бордир. Бундай бўлиши табиийдир. Худди шу асл маънодир. Аммо бу ўзи ҳам маъноли, маънони ҳам билган, англаган кишилар учун шундоқдир.

«Ики ракат намоз дунё ва ундаги нарсалардан хайрлидир». Бу сўз ҳамма учун эмас. Бу шундай кишилар учунки, уларга дунё моли қўлида бўлса ҳам ики ракат намозни қилмаслик ўша молни қўлидан чиқаргандан оғирроқ туюлади.

Бир дарвишга подшоҳ: «Эй зоҳид²» - деди. У эса: «Зоҳид сенсан» деб жавоб қайтарди. Шоҳ: Мен қандай зоҳид бўлайин. Бутун дунё, охират ва жамики мол-мулклар меникидир. Оламни мен олдим. Сен эса фақатгина бир луқма ва бир ҳирқа билан қаноат этдинг», - деди. Дарвиш: «Юзингни қай тарафга бурсанг, Аллоҳ у ердадир»³. У ҳамма жойда мавжуд. Чехрадир, доимийдир, ўлмасдир. Ошиқлар ушбу чехрага ўзларини фидо қилиб, эвазига ҳеч нарса истамаслар. Бошқалар эса ҳайвон сингаридирлар.

<...> Сурат (юз) ишқ⁴ нуридир. Чунки ишқсиз у ҳам қийматдан маҳрум. Нур - аслсиз номавжуд нарса. Шунга кўра, Тангрига сурат дейилмаганидек, нур ҳам дейилмайди. Чунки сурат нурдир. Бир: «Ишқ суратсиз бўлмаганига, рўёбга чиқмаганига кўра, суратнинг нури бўлиши керак» - деди. Биз: «Ишқ суратсиз нечун тасаввур этилмасин?» - деймиз. Ҳатто суратни ишқ майдонга келтиради ва ундан юз минглаб сурат ҳосил бўлади. Булар айни замонда рўёбга чиққан, шаклу шамойил олган суратлардир. Рассомсиз расм бўлмаганидек, аслсиз эса расм бўлмас. Гўё бармоқнинг ҳаракати билан узукнинг ҳаракати янглиғ.

Юрагида уй қуриш ишқи бўлмаса, меъмор унинг тарhini чизмайди. Бугдой бир йил олтин баҳосида, бошқа йил тупроқ қийматида сотилиши мумкин. Ҳар, ики йилда ҳам унинг сурати ўша - бугдойдир. Бироқ унинг қадри унга бўлган ишқ (эҳтиёж - тарж.) туфайли майдонга келмоқда. Худди шундай, сенинг санъатинг ҳам фақат сен учун азиздир. Унга рағбат кўрсатиб, уни севиб ўрганувчи (ишқ) топилмагунча, у яна шу ҳолда қолаверади.

«Ишқ» - нимагадир муҳтожлик. У ҳолда, эҳтиёж - асл, муҳтож эса — «нур» дейишади. Биз деймизки: Сен эҳтиёжинг бўлгани учун шундай деяпсан. Демак, эҳтиёжинг олдин майдонга келади, сўз эса ундан туғилади. У ҳолда, сўз бўлмаса ҳам эҳтиёж мавжуд. Шунга кўра, ишқ ва эҳтиёж унинг (сўзинг - тарж.) нури бўлолмайди. У: «Эҳтиёждан мақсад сўз эмасмиди? У ҳолда, мақсад қандай қилиб нур бўла олади?» - деди. Биз «мақсад ҳар доим нурдир. Чунки дарахтнинг илдизидан мақсад унинг нури, яъни гавдасидир, шохлари ва ҳоказоларидир» - дедик .

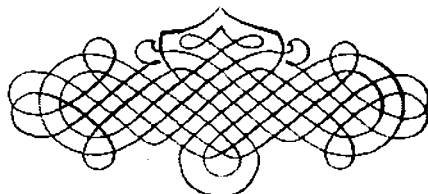
<...> Бир дедик: «Бизни ҳиммат билан эсла! Асл бўлган нарса ҳимматдир. У сўзсиз ҳам мавжуд, чунки ҳиммат - нур». Мавлоно буюрадики: ҳиммат жисмлар олаmidан аввал - руҳлар оламида ҳам бор эди. Демак, бизни жисмлар оламига қуруқ келтирмадилар. Бунга имкон йўқ. Шундай экан, сўзнинг ҳам муайян ўрни бўлиши керак. Ахир данакнинг фақат мағзини ажратиб эксанг, кўкармайди. Ҳолбуки, қобиғи билан ерга ташласанг, ўсиб чиқади. Шу нуқтаи назардан қаралганда, суратнинг ҳам аҳамияти борлиги аён бўлмоқда.

«Қалб ҳузурисиз қилинган намоз намоз бўлмайди» (Ҳадисдан) - дея буюрилганидек, намоз ҳам ичдадир. Бироқ сен уни шаклларга ўрайсан. Кўринишда руку (эгилмоқ) ва сажда билан намозга сурат бериш лозим. Буларни бажариб ундан ўз насибангни олурсан, муродингга етурсан.

«Улар намозларида доим барқарор бўлгувчи зотлардир»⁵ деган оятдаги намоз руҳлар намозидир. Суратан, шаклан қилинган намоз муваққатдир, доимий эмас. Чунки руҳ денгиз оламидир. Сўнгсиздир. Шунга кўра, ҳамишалик намоз руҳнингдир. Руҳ ҳам руку ва саждалардан холи эмас. Бироқ буларни очиқ шакллар билан кўрсатмоқ керак. Чунки маънони сурат билан боғлиқлиги бор. Икаласи бирлашмагунча фойда ҳам бўлмайди. Сурат маъно нуридир. Сурат -

фуқаро, кўнгил подшоҳ деганингда, бу исмлар изофадир. «Бу унинг нуридир», дединг. Нури бўлмаса, у қандай қилиб асл бўлиши мумкин? Модомики, «Аёл» дер экансан, иложсиз «Эркак» ҳам дейишинг керак ёки «Аллоҳ» дегандан кейин «Кул»ни ҳам эздан чиқармаслик зарур.

<...> «Аллоҳ инсонни ўз сурати асосида яратди» (Ҳадисдан). Инсонлар доимо мазҳар (ўзини кўрсатувчи нарса - тарж.) қидирадилар. Баъзи аёллар ўрангандир ва ўзларини қанчалик қидирилганини (исталганини - тарж.) синамоқ учун юзларини очадилар. Худди устарани синаганинг каби. Ошиқ севгилисига: «Мен ухламадим, овқат емадим, сенсиз ёндим, куйдим» дейди. Бунинг маъноси шудир: «Сен бир мазҳар излаяпсан ва у менман. Сен мазҳарга маъшуқлик сотяпсан. Олимлар ва санъаткорлар ҳам ҳамиша мазҳар қидирадилар. «Мен яширин хазина эдим, билинмоқ истадим» (Ҳадисдан). Унинг ҳукмлари барча одамларда зуҳур этди. Чунки уларнинг ҳаммаси Аллоҳнинг соясидир ва бу соя соҳибига ўхшайди. Агар беш бармоқ очилса, сояси ҳам очилади, эгилса-чи, у ҳам эгилади. Шунга кўра, Ҳақни қидирган бир исталган ва севилганни хоҳлайдики, ҳамма унинг дўсти, севгилиси ва итоаткори бўлишни орзу этади. Ҳамда душманларига душман, авлиёларига дўст бўлишни ҳам унутмайди. Ниҳоят, буларнинг ҳаммаси Аллоҳ кўрсатган ҳукмлар сифатларидир. Соямизнинг биздан хабари йўқ бўлишига қарамай биз улардан воқифдирмиз. Лекин Аллоҳ билимининг қаршисида бизнинг хабаримиз хабарсизлик, демакдир. Шаҳснинг ҳамма қирралари унинг соясида акс этмайди. Худди шундай Аллоҳнинг барча сифатлари ҳам бизда тўла-тўқис намоён бўлмайди. Фақат айримларигина кўринадики, «Айтинг: Рух ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир. Сизларга жуда оз илм берилгандир»⁶ дея буюрилган.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

«СИЛСИЛАТУ-3-ЗАҲАБ»дан

СЎЗ ОДАМЗОД САДАФИДА ЭНГ АЗИЗ ГАВҲАР

Маъни дарёю гавҳаридир сўз,
Бир-бирин мағзу жавҳаридир сўз.

Гар жаҳонни десак мисоли садаф,
Сўз унинг дурри, унга шону шараф!

Ҳеч конда топилмагай бу дур,
Бир хунардирки ҳаммага манзур...

Хатга фаҳру, қаламга унвондир,
Ақлу идрок жисмига жондир.

Сўз туфайли жаҳонда қолгай ном,
Пухта бўлгай шарофатидан хом.

Дил қуши сўз сувига ташна эрур,
Шул сабабдан шу чашмага тикилур!

Асли мақтовчи, мақталувчи Ўзи,
Фикрларни улайди ҳар сўзи.

Мадҳ этувчи агарчи осмондир,
Аммо у сўз гадоси ҳар ондир.

Бу улуғ кучга офарин, қутлов,
Мадҳ этар, мақталувчи ҳам мақтов.

Йўлга отланса, куч олур пайваст,
Ортада қолганини у кўтаргай даст.

Сирру асрорларга маҳрамдир,
Мўъжизот оламига ҳамдамдир.

Қадри дурдонадан расодир ҳам,
Элга ғоятда бебаҳодир ҳам.

Маъни ундан топар ривожу камол,
Дунё борича топмагай у завол.

Чин вафо гулшанида битган гул,
Шохида сайрашур ажаб булбул.

Ҳис димоғига ҳид сочар бу гул,
Нотиқа² унгадир лақаб, маъкул.

Дил гулистони файзи-ла обод,
Шавқнинг булбули эрур дилшод.

У гўзаллар жамолига машғал,
Севги кўзгусига берур сайқал.

Қайси суҳбатда сўз агар янграр,
Унинг олдида лол янгроқ зар.

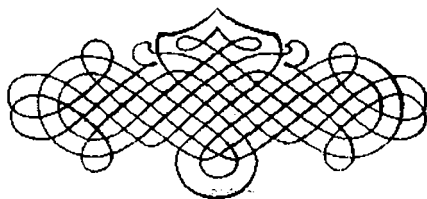
Сўз миси тилладан эрур афзал,
Доно олдида бу муаммо ҳал.

Сеҳру сўз - бир-биригадир пайванд,
Иккиси гўёки эгиз фарзанд.

Сўз олтинга бўлмагай муҳтож,
Балки олтин бошига бўлғай тож.

Дунёда қанча-қанча тилсим бор,
Уни очмоқ кишигадир даркор.

Сўз эрур ушбу тилсимотга калит,
Сўзни ўрган, очишга журъат эт!³

АЛИШЕР НАВОЙЙ
«ҲАЙРАТУ-Л-АБРОР»дан

Бир неча сўз ул маънидаким, сўздағи маъни жоне дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли *ғазоф*¹ ноин софлигига *мунсиф*² бўлмоқ, балки ўз ғазофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ.

Ул киши сўз баҳрида ғаввос эрур,
Ким гуҳари маъни анга хос эрур.

Файз ҳаримида тажалли анга,
Ким ёрубон машъали маъни анга.

Сўз майини ул киши *ошом*³ этиб,
Ким дури маъни садафин жом этиб.

Руҳ сафолик не ажаб роҳдур,
Тийра кўнгул кунжига *мисбоҳдур*⁴.

Лаб ба лаб ул май била хуми *сипехр*⁵,
Оғзидаги киррич анга хишти меҳр.

Ғарқа энинг баҳрига аҳли жаҳон,
Кўздин этиб они латофат ниҳон.

Қатрасни ҳар киши нўш айлабон,
Нашъасидин хум киби жўш айлабон.

Нечаким ~~файз~~ била ~~атам~~ тўлуб,
Қатрай ~~бахридан~~ энинг ~~атам~~ бўлуб.

Менки бу май ~~нашъасидин~~ мастмен,
Дайри ~~фано~~ аҳлига ҳамдастмен⁶.

Андоқ эрур *ҳарм*⁷ димоғим менинг,
Ким ёқиб ул шуъла чароғим менинг.

Гарчи етиб жоми ҳидоят манга,
Сўзда сукут ўлди бағоят манга...

Англамайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини.

Лафзалари бемаза, таркиби⁸ суст,
Норасо маънию адо нодуруст.

Борчасига даъвийи⁹ маънийи хос,
Хосларим топмай алардин халос.

Равзаи назм ўлғали рангин манга,
Ҳарне йўлуқти санами чин манга

Бор эди машшотай¹⁰ табъим ици.
Бермак алар ҳуснининг оройиши.

Шона уруб сунбули гисусига,
Сурма чекиб нарғиси жодусига.

Қон ёш ила оразини ол этиб,
Юзида кўз мардумини хол этиб.

Лафз либосин тикибон ранг-ранг,
Киймак учун ул санами шўху шанг.

Кийдурубон ҳуллай мавзун¹¹ анга,
Зевар этиб юз дури макнун¹² анга.

Қилсам этиб боштин-аёқ жон ани,
Ҳажлаи¹³ ноз ичра хиромон ани.

Чун анга бу хайли жафогар етиб,
Ҳуллаларин¹⁴ форату торож этиб.

Жисмида не ҳулла қўюб, не ҳарир,
Узини бедод ила айлаб асир.

Зоҳир этиб йиғлагудек ҳол анга,
Кийдурубон эски қаро шол анга.

Турфа буким, шеър қўюб отини,
Еткурубон кўкка *мувоҳотини*¹⁵.

Турфароқ улким, тониримни билиб,
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир қилиб.

Ваҳқи, манга жилвагар айлар чоғи,
Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи.

Кўнглума кўп тиғи жафо урдилар,
Дема кўнгул, жонима еткурдилар.

Қолмади чун ўзга манга чорайе,
Қалъа ясардек топибон хорайе.

Кулла чу ҳам олий эди ҳам васиъ,
Устига кўйдум бу бинойи *рафиъ*.¹⁶

Сувғача хоро била бунёд этиб,
Кўкка дегин пораи пўлод этиб.

Ҳандақини ваҳм анингдек қозиб,
Кимки боқиб қаърига ақли озиб.

Не тубига нақб бўлуб *судманд*¹⁷,
Не етибон кунгирасига каманд.

Маънини ул хайл паризод этиб,
Жонларин ул хавфдин озод этиб.

Тикмак учун жисму учурмоққа бош,
Анда қилиб *таъбия*¹⁸ кўп ўқу тош.

Тоши анинг тақвийи жонкоҳдин,
Ўқлари ҳам оҳи саҳаргоҳдин.

Ногаҳ анга ёвуса бир беадаб,
Тош ила ўқдин анга етгай талаб.

Аллоҳ, Аллоҳ, бу не афсонадур,
Ким бу фасона деса девонадур.

*Арбада*¹⁹ кўп бўлди, магар маст мен,
Ёки жунун қайдига побаст мен.

Эрмас эсам маст, недур мунча лоф,
Мағз жунун бўлмаса, мунча ғазоф.

Бу неча тандинки, шикоят дедим,
Англамайин *ҳарза*²⁰ ҳикоят дедим.

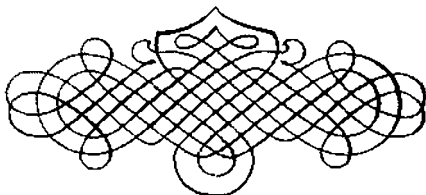
Борчасининг нуқтаси рангин эрур.
Назмлари дилкашу ширин эрур.

Ўзда йўқ эрдим бу сўз айтур замон.
Борча алар яхши эрур, мен ёмон.

Телба Навоийу наво демагил,
Ҳарне эмас бўлса раво демагил.

*Савтунг*²¹ эрур боштин-аёқ ҳарза кўп,
Бошларига эврул, аёқларин ўп.

Борча гадо олдида бўлғил гадо,
То санга шаҳ қурбини бергай Худо²².

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

ЁЗИШ ҚОИДАЛАРИ

*Таълиф*¹. Белгили бир нарса тўғрисида бўлган фикрлар, муҳокамалар сезгилар, туйғуларни тартибга солиб, сўз билан ифода қилишга *таълиф ё тасниф* дейиладир.

Таълиф ё тасниф аталган адабий юмуш билан майдонга чиққан нарсага *асар* дейиладир. Бир асарни ёзганда зеҳнимизнинг юмуши (хизмати) турли тусларга киради: ёзувчи-адиб бошда шул тўғрида ёзила турган бир нарсани топадир. Сўнгра шу нарса тўғрисидаги ўйлар, туйғуларни охтариб, толиб йиғади. “Зеҳний юмуш”нинг шу бўлимига *ижод* (бор этиш-яратиш) дейиладир.

“Ижоднинг биринчи натижаси асарнинг *мавзуи*, иккинчи натижаси асарнинг *мундарижаси* бўлади. Ондан кейин ёзгучи мавзуй тўғрисида йиғилган маълумотни (асарнинг мундарижасини) ўз зеҳнида белгили бир тартибга солади. Бу эса асарнинг *тартиби*² бўлади.

Мана шу юмушлар билан ёзгучи-адибнинг зеҳнида мавзуй ҳам тўғрида маълумот белгили бир тилнинг сўзлари, гаплари билан ифода этилиши қерақдир. Шу “ифода” этиш билан асар майдонга келади. Ёзгучининг зеҳнида йиғилган мавзуй ҳам у тўғрида тартибга солинган маълумот, сўзлар, гаплар билан ифода этилмаганга асар саналмайди.

Бу кун Элбек, Чўлпон, Боту, Қодирий, Ш. Сулаймон каби ўзбек адиб-шоирлари бор. Буларнинг *ифодалари*³, албатта, ўзбекчадир. Бироқ у адиб-шоирларимизнинг асарлари ўқулганда ифодаларининг бир-биридан ўзгачарак бўлгани кўруниб туради. Демак, булардан ҳар бирининг ўзига махсус бир *ифода йўсуни* бор. Мана шул ифода йўсунига *услуб* дейилади.

Демак, ҳар асарда текширарлик бир нарса бор: *мавзуй, мундарижа, тартиб, ифода, услуб*. Мана эмди буларни биттадан текширайлик:

МАЗЗУЪ

Адабиётнинг мавзуи бутун табиат, борлиқ дунёси, инсоннинг ўз ички-ташқи дунёсида сезиб онглаганларидир.

Бир томчи сувдан тенгизгача, бир учқундан буюк бир ёнғингача, кичкина бир япроқдан улуғ ўрмонларгача нима бор эса, ҳаммаси адиб-ёзғучи учун мавзуь бўларлик нарсалардир.

Бироқ адиб-ёзғучи ўз асарининг *тилагига* (ғоясига) кўра мавзуь толлайдир; қандай бир тилакни кўзда тутиб, қандай бир фикр бермакчи бўлиб асар ёзар эса, шунга кучлирак бойланган бир мавзуьни оладир.

Ёзғучи-адиб томонидан толлаб олинган мавзуь асарнинг тилаги билан муносабатсиз эса, ёзғучи мавзуьни толлашга янглишган бўладир.

МУНДАРИЖА

Адиб асарнинг мавзуьини, асарнинг тилагини бера оларлик қилиб толлагандан сўнг унинг тўғрисида маълумот йиғадир. Мавзуь теграсидаги фикрлар, сезгилар, туйғуларни тўплайдир. Бироқ уларнинг ҳаммасини ёза бермайдир. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, асар ўзининг таъсирини йўқотадир.

а) мавзуь теграсидаги фикрлар, маълумотлар, воқеаларнинг асар тилагига мувофиқ, асарнинг тилагини очиқ қилиб бера олурлик бўлганларини оладир;

б) мундарижадаги асосий қисмларнинг бир-биридан узун, бир-бирига муносабатсиз бўлмаганларини оладир;

ж)⁴ мундарижа қисмларининг бир-бирига қарши бўлмасликлари, яъни биртасининг берган таъсирига қарши бўлмаслигини энг катта бир шарт қилиб кўзда тутадир.

Мана шул уч шартни кўзда тутуб ёзилган асарда “бирлик” бордир дейиладир. Бир асарнинг мундарижаси мавзуь билан муносабатсиз ё бир-биридан ҳеч турли бойланиш бўлмаса, ё мундарижадан бир қисмининг таъсири бошқа бир қисмининг таъсирига қарши тескари бўлса, у асарда бирлик йўқдир дейиладир. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, ўзининг таъсирини йўқотадир. Эски шоирларимиз ўзларининг кеча қайғилари тўғрисида шеър ёзганда “*Оҳим алангасидан фалаклар ёнди, Кўз ёшимдан ер юзини сув бости*” деб инграмакчи бўладир. Мана бундай сўзлар ғайритабиий, нотўғри бўлгани учун кулунч бўлуб чиқадир.

Эски ёзгучиларимиз асарнинг бирлигини сақламоқчи бўлиб, жуда ифротга тушар эдилар: бир ҳикоя ёзганда *“аммор уйёни ахбор ва ноқилони осор абдорқ ривоят қилурларким”* деб ҳикоя қахрамонларининг туғилиш кунидан бошлаб ўлишига қадар бўлиб ўтган воқеаларни бир йўсунда, бир турли қилиб қаторлаб тизар эдилар. Бу турли ёзилган ҳикоялар, дostonлар бир турли, бир тусда, ўзгаришсиз, ҳаракатсиз юруб боргани учун ўқувчиларни бездирар, мияга оғирлик қиладир. Бундан қочмоқ учун ҳикоя, рўмон, дostonларни турли кўринишлар, янги-янги фаслларда тузиш лозимдир. Мисол учун Чўлпоннинг (*“Қор кўйнида лола”*) деган ҳикоясини олингиз. Буни эски шаклда ёзмоқчи бўлганда, *“Андоқ ривоят(т) қилурларким”* деб бошлаб, *“Самандар ака бор эди, унинг қизи бор эди, бири қизига совчи юборди...”* деб воқеаларни қаторлаб тизиб, асарни битирган бўлар эдик. Бироқ Чўлпон бундай қилмаган. Мундарижани янги-янги тўрт фаслга, тўрт кўринишга бўлган: Тўб ўйуни, шайх, тўй, одамларнинг бу тўй тўғрисида фикрлари. Ҳамда ҳикоянинг Самандар аканинг қизи тўғрисида бўлганини сездирмасдан қизларнинг тўб ўйунларини жуда усталик билан тасвир этишга киришган...

ТАРТИБ

Мундарижа яхши тартиб этилган сайин асарнинг қиммати ортадир, ёзгучини муваффақ бўлишга яқинлаштирадир. Тартиб мундарижа узра юргузиладир. Шунинг учун мундарижа етарлиқ даражада йиғилиб толлангандан кейингина тартибга кириш керак. Тартиб ёлғуз асар ёзишда эмас, сўз сўйлашда ҳам муҳимдир. Бир нотик айтмоқчи бўлгани сўзларни қисқача тартиб қилмасдан минбарга чиқуб гапурса, ҳеч бир мақсадга яқинлаша олмай(дир), сўзинда қаёққа боришни билмай гапура берадир, ҳеч битира олмайдир. Тартибсиз асар ёза бошлаганларнинг ҳам шу балога йўлиқишлари андоқдир. Чўлпоннинг юқоридаги ҳикоясидаги тўртинчи кўриниш, яъни ики йигитнинг кўчада тўй тўғрисида гапуришлари, қоровулнинг-да уларга кўшилиши ортиқча бир фаслдир. Ҳикоя учунчи фаслда битирилса эди, қоровул тилида онглашилмоқ истанилган эди. Сўзлар очик онглашилган бўлар эди. Ҳикоянинг таъсири ҳам ортган бўла(р) эди. Мана бундай ортиқча фасллари бўлган асарлар *“яхши тартиб этилган”* саналадир...

АДАБИЙ ТУР ВА ШЕЪР НАВЪЛАРИ

Мумтоз адабиётда адабий тур тушунчаси ўзига ҳос ифода шаклларига эга. У кўпроқ адабий тур нуқтаназаридан эмас, балки жанрларга муносабат ҳамда ифода шакллари нуқтаназаридан ривож топган. Арасту ҳақимнинг мимесис назарияси асосига қурилган адабий турлар ҳақидаги таълимоти Форобий орқали Шарқ адабиётига кириб келган бўлса ҳам, мусулмон шарқида, асосан, адабий турлар таснифи жиҳатидан эмас, ифода шакллари йўлидан борилган.

Фитратнинг юқорида келтирилган «Шеър ва шоирлик» мақоласидаги «Турклар мусулмонликдан бурун ҳам буюк маданий донғли бир кун кечирганлар». Мана бу сўзни қабул қилдикми, «Туркларнинг мусулмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди» демакдан ўз бошимизни қутқара олмаймиз» деган сўзлари¹ нафақат бадий адабиёт тараққиётига, балки адабий-назарий тафаккур тадрижига ҳам тааллуқлидир. Демак, мумтоз адабиётни адабий тур ва жанрлар нуқтаназаридан ўрганганда исломдан бурунги давр адабий ёдгорликларининг жанр хусусиятларини ҳам унутмаслик керакки, бу йўналишда биз учун муҳим манба Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону лугатит турк» асаридир. «Мен бу китобни ҳикматлар, сажъ, мақол, кўшиқ, ражаз ва наср деб аталган нарсалар билан безадим» деб ёзганида буюк аллома девондаги адабий парчаларнинг жанр хусусиятларини ҳам назарда тутган бўлиши керак. Айни мана шу сўзлардан келиб чиққан проф. Р. Орзбеков «Туркий адабиётлардаги тур ва жанрлар генеологиясини ўрганишга доир икки муҳим манба»нинг дастлабкиси сифатида Маҳмуд Кошғарий асарини кўради. «Девону лугатит турк»даги *этуқ, откунч, сав* каби насрий ва *қўшуғ, қўнуғ, йир* сингари шеърый жанрларнинг илк изоҳини ҳам мана шу манба орқали тушунтиради². Самарқандлик бошқа бир

¹ Фитрат. Шеър ва шоирлик. // Иштирокиюн. — 1919. — 24 октябрь.

² Орзбеков Р. Адабий меросимиз сеҳри. — Самарқанд: 2006. — Б. 4.

олим А. Абдурахмонов «Туркий адабиётнинг қадимги даври» қўлланмасида юқоридагилардан ташқари қадимги туркий адабиётда мавжуд бўлган *билиг, ўтлук, табзуғ, сандруч, йиғи-йўқлов, тўртлик, туйуқ, олқиш, қарғаш, кўг, ирқ битиги, тангрикла* каби жанрларга маълумот бериш баробарида уларнинг намуналарини исломгача бўлган адабий манбалардан келтиради³. Таассуфки, қадимги туркий адабиётнинг жанрлар олами ҳақида тасаввур берувчи бирламчи назарий манбалар яхлит ҳолда мавжуд бўлмагани учун ҳам биз ушбу қўлланмада улардан намуналар бера олмадик. Бироқ Фитрат домланинг юқорида тилга олинган мақоласида «Адабиётимизнинг иккинчи бўлими мусулмонликдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу бўлими учун керак бўлган негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборганлар» деган фикрларига асосланиб⁴, араб ва форс манбаларидаги адабий тур ва жанрларга оид фикрларни келтиришни ўз вазифамиз деб билдик. Бу ўринда кўҳна юнон адабиёти хусусиятларини араб тилида англатган Абу Наср Форобийнинг «Китобу-ш-шеър» рисоласидаги ушбу фикрларни келтириш билан чекланамиз: «Улар (юнон адабиётидаги жанрлар – Ҳ.Б.) қуйидагилардир: (*трагүзиё*) трагедия, (*дисирамби*) дифирамби, (*кумузия*) комедия, ёмб (*ёмбу*), драма (*дамото*), эйний, диаграмма (*диакрамма*), сатира (*сатуро*), поэма, эпос, риторика (*риторий*), эфизоносоус ва акустика»⁵.

Исломий адабий манбаларда адабий тур ва жанрлар таснифига оид қарашлар *наср ва назмни* ифода шакли сифатида фарқлашдан, уларнинг хос хусусиятларини аниқлаб, *насрий ва шеърый* асарлар таҳлилида мана шуларга амал қилинишни тавсия қилишдан бошланади. Бу жиҳатдан машҳур араб олими Қудаман ибн Жаъфарнинг

³ Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimgi davri. – T.: Yangi asr avlodi, 2005. – B. 324-354.

⁴ Фитрат. Шеър ва шоирлик. // Мулоқот. – 1996. 4 –сон. – Б. 36.

⁵ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри (арабчадан таржима. Изоҳ ва муқаддималар муаллифи А. Ирисов). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 123.

«Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наسر» асарлари эътибор-лидир. Минг йиллар оша бизнинг давримизгача тўлиқ етиб келган икки асар ҳам Ғарб олимларининг эътиборида бўлган. «Китобу-л-баён» ҳам деб аталган «Нақду-н-наسر»да муаллиф нафақат поэтика мавзулари, балки насрдаги адабий масалалар: тил, баён, иншо, ёзувчиликка ва илми бадийга ҳамда нутқ маданиятига алоқадор барча масалалар ҳақида фикр юритган. Оврўпада «Риторика» номи билан машҳур бўлган «Нақду-н-наسر» асарини факсимиле тарзида нашр этган ва рус тилига таржима қилган олим И. Ю. Крачковский бу асар муаллифини юнон манбаларига мунозарали қараган, уларга қарши ўлароқ араб тили хусусиятларидан келиб чиқиб араб поэтикасига асос солган ва унга асосий шакл берган олим сифатида қадрлайди⁶.

Араб тилида «наسر» сўзининг луғавий ва истилоҳий маъноларини излаганда дастлаб Қуръони каримдаги «Ан-наسر» сураси ёдга келади: «Қачонки Аллоҳнинг ёрдами ва ғалабаси келса...» ояти каримасидаги бу сўз «ёрдам, иноят» (1) маъноларида қўлланилган. Бундан ташқари «наسر» сўзининг «ғалаба келтириш» (2), «ҳимояланиш» (3) каби маънолари ҳам қайд этилган⁷. «Ғиёсу-л-луғот»да бу сўзнинг «ёрдам берувчилар жамъи» (4) маъноси ҳам келтирилади⁸. Илк ислом даври алломаларидан Абдул Ҳамид Котиб «наسر»ни «хитобалар мажмуаси» (5) тарзида талқин этса, Абу Бакр Хоразмий «Қуръони карим шарҳларининг йиғиндиси» (6), яъни тафсир маъносида қўллаган. Бадиззамон Ҳамадонийнинг «Мақома»ларида мусовий аъёналар билан исломий ақидалар ўртасидаги баҳсу мунозаралар ҳам «наسر» (7) истилоҳи билан англа-тилган⁹. Бироқ юқоридаги маъноларнинг ҳеч бири адабий истилоҳ сифатида қабул қилинган «наسر»га тўла мос келмайди. Чунки адабий истилоҳ сифатида бизга

⁶ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: ИАН, 1956. – С. 373-374.

⁷ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: 1985. – С. 806.

⁸ Ғиёсу-л-луғот. Жилди дўввум. – Душанбе: Адиб, 1988. – Саҳ. 344.

⁹ M.Fuad Koprulu. Turk Edebiyati Tarihi. –Istanbul: Oteken, 1980. – S. 108-109.

таниш бўлган «наsr»нинг араб тили луғатларининг сўнги нашридаги маъноси «сочилмоқ, тарқалмоқ» сўзига тўғри келади¹⁰.

Алишер Навоий асарларида бўлса, бу сўзлар нафақат адабий истилоҳ маъносида қўлланилган, балки уларнинг маъно ва ифодавий мазмунлари ҳам англашилган. Ҳазрат Навоийнинг «наsr қаро ерга сочилмоқлиғи» мисрасида «наsr» сўзининг адабий истилоҳ сифатидаги маъноси ҳам «сочмоқ»дан олинганига ишора бор. Дарҳақиқат, аynи сўз араб тили луғатларида юқоридаги маънолардан (улар «сод» ва «син» билан ёзилган эди) фарқланиб (биз кутган маънодаги наsr «се» билан ёзилади), «сочилган» маъносини англатади. Демак, адабий истилоҳ сифатидаги маъно сўзнинг луғавий маъносига мос келиши Навоий томонидан эслатилгани учун ҳам 20-йиллар адабиётшунослигида Фитрат ва Абдурахмон Саъдий арабча «наsr» ёки оврупча (русча ҳам) проза (лотин тилида «фақат олға юрувчи, ортга қайтмайдиган»)¹¹ ўрнига «сочим», «сочма» адабий истилоҳини қўллагани Ҳазрат Навоийнинг талқинини давом эттирганидан дарақдир.

Навоий ҳазратлари наsrнинг хос хусусиятларини шарҳлаш орқали айтилмоқчи бўлган фикрнинг янги ишжа қирраларини очиб беришни ҳам лозим билади:

*Наsr андаки, анжом ила оғоз эрди,
Ҳар лафзи анинг мойи эъжоз эрди.*

Агар (ёзганинг) чин моҳият, яъни оқибат натижани ифода қилса, унинг ҳар лафзи асл мўъжиза бўлса, ўшанда наsr тугал бўлади. Бундай зоҳирий маънодан ташқари «анжом ила оғоз» жиҳати, яъни «нужум била бошламоқ»ни ҳам назарда тутадиган бўлсак, Навоийнинг наsrий асарларга бўлган талаби назмниқидан кам эмас, балки ундан зиёдалигини уқиш мумкин. «Лайли ва

¹⁰ Ан-Найм. Арабча-Ўзбекча луғат. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. – Б. 806.

¹¹ Введение в литературоведение. Под ред. Г. Н. Пospelова. – М.: Высшая школа, 1988. – С. 353.

Мажнун»да шундай қиёсий таъриф мавжуд:

*Ҳам назминг насрдек келиб хўб,
Ҳам насринг назмдек дилошуб.*

Навойи агар назминг (шеърларинг) насрдек яхши тушунарли бўлса, насринг ҳам назмдек дилдан, эҳтиросли қабул этилса, деб адабий ният қилган эдики, «Маҳбубу-л-қулуб»нинг насрий ва услубий тажрибаси бу ниятга эришганлигини тасдиқлайди.

Наср ва назм баҳсида Навойининг назмга устувор ҳослик тилганини ҳам унутиб бўлмайди. Албатта, бу «назминг ҳар синфини рақам қилган» улуг санъаткор учун насрининг мураккаб ифода усуллари оғир келганини кўрсатмайди, балки турк лафзи оғир ва залворли эди, уни назмга солганлар ҳам мана шу оғирликни дилдан туйган ва унга муносиб шакл ва вазнлар топа билгани мумтоз адабиётга ошно бўлганлар учун тушунарли ҳол.

20-йиллар адабиётшунослиги биргина Фитратнинг «сочим, тизим» истилоҳлари билан чекланиб қолмаган, моҳиятга муносиб туркча истилоҳни излашда давом этган. Хусусан, А. Саъдий ишларида эса «юракчилик ва кўчирик» атамаларини тавсия этганини унутмаслик керак¹². Бироқ олим тавсия этган юқоридаги истилоҳлар, бизнингча, «назм, наср» ўрнига эмас, «лирика ва эпос» сингари адабий турларга нисбатан қўлланилганда мақсадга яқинроқ келинган бўлар эди. Шунини ҳам унутмаслик лозимки, шу кун адабиётшунослигида ҳам баъзан «лирика ва эпос» ўрнига «назм ва наср» атамаларини қўллаш ҳоллари ҳам учрамоқдаки, бундай қўлланиш назарий жиҳатдан жиддий хатога йўлиқиш билан баробардир. Чунки адабий тажрибанинг кўрсатишича, «лирика» ҳар доим ҳам «назм» билан, «эпос» эса ҳар доим ҳам «наср» билан ифодаланмаган. Насрий йўлда ифодаланиши мумкин бўлган лирик турдаги асарлар (масалан, мансуралар) ва шеърини йўл билан баён

¹² Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Т.: Ўрта Осиё Давлат нашриёти, 1924. – Б. 168-171.

қилинган эпик асарлар (шеърӣй роман ёки қисса)нинг ҳам мавжудлиги бундай қўлланилиш фақат назарӣй жиҳатдан эмас, балки амадӣй жиҳатдан ҳам хато эканлигини, англатиб турибди.

«Наср, назм» истилоҳларини оврўпача «проза, поэзия»нинг ҳам айни маъно жиҳатдан муқобили сифатида қабул қилиб бўлмайди. Чунки «адабиёт - литература» тушунчалари ўртасига ҳар доим ҳам тенглик аломатини қўйиб бўлмагани адабиётшуносларга аён. Оврўпа назарӣётчилари адабиётни «литера - ёзмоқ» сўзи билан боғлаб англатадилар. Шарқда, айниқса, мусулмон шарқида эса, «адабиёт - одоби куллиёт» сифатида шарҳлангани учун ҳам кўпроқ назарӣй манбаларда «адаба», яъни ҳикматлар йиғиндиси сифатида талқин қилинган. Ушбу талқиндан келиб чиқиб илк наср намуналари сифатида муқаддас китоблардаги ривоятлар, тошбитиклардаги лавҳа ва ёзувлар, исломӣй адабиётдаги хитоба, мақомот ва манқабалар, тарихӣй йилнома, ва умуман, насрӣй номалар мисол сифатида келтирилади.

Мумтоз адабиётшуносликнинг подир намунаси саналган Шайх Аҳмад Тарозӣйнинг «Фунуну-л-балоғ» асарида «наسر ва назм» истилоҳларини ёзма адабиётнинг ифода йўллари маъносида фарқлаб, уларга адабий навълар унвони берилган. Наср адабий навъ (тур) сифатида талқин этилар экан, табиӣйки, унга мансуб жанрлар ҳам мавжуд бўлади. Шу жиҳатдан исломӣй адабиётдаги насрӣй жанрлар хусусида фикр юритганда, *хитоба, ваъз, тафсир, манқабалар, мақомот, ниқра, мунозара, масал, адаба* каби насрӣй жанрлар шу давр алломалари томонидан келтирилгани, манбаларда қайд этилганини эслаш лозим¹³.

Араб адабиётшунослари шеърни *“каломи мавзуну муқаффа” (вазн ва қофияли ган)* тушунтирганлари ҳолда шеър насрдан вазн ва қофияси билан фарқ қилинишини назарда тутганлар. Айни шу таърифдан келиб чиқиб, шеърӣй жанрлар масаласига муносабат билдирилган, яъни жанрни ҳосил қилувчи омиллар сифатида ҳам вазн ва қофия юзага чиққан. Шунинг учун ҳам араб ва унинг таъсиридаги форс адабиётшунослиги адабий тур ва

¹³ Бу ҳақда қаринг: Ҳ. Болтабоев. Мумтоз сўз қаҳри. — Т.: Адолат, 2004. — Б. 22-23.

жанрлар масаласига алоҳида илм тури сифатида ёндошмаган. Шеърдаги жанрий ўзгаришлар асосида вазн ётгани учун аруз вазнидаги шеър шакллари илми аруз таркибида, қофия таъсирида вужудга келиши мумкин бўлган жанрий ўзгаришлар илми қофия таркибида ўрганилган. Бу нисбатга бўлган асосли муносабатни Қудаба ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» асарида кузатамиз. Муаллиф шеър танқиди билан боғлиқ барча жиҳатлар ҳақида гапирганда, вазн, қофия, бадиний санъатлар, нутқ гўзалликлари баробарида шеърий шакллар масаласига ҳам тўхталган¹⁴. Ундан кейинги араб олимлари ал-Жоҳиз (уккиқўз) номи билан машҳур бўлган, басралик асл исми Абу Усмон Амр ибн Баҳр (780-869) ҳамда андалусиялик Ибн Халдун асарларида ҳам шеърий шакллар мана шу тартибда ўрганилган¹⁵. Бироқ турк адабиётшунослигининг мумтоз намунаси саналган Шайх Аҳмад Тарозийнинг асарида адабий тур ва жанрлар масаласига аруз, қофия, санъатлар ва муаммо илмидан аввал тўхтанилгани ҳолда ўзининг Шарқ мумтоз поэтикаси назариясига доир асарини шеърий шакллар таснифи билан бошлаган. «Фунуну-л-балоға»да «Ақсому-ш-шеър» (Шеър тақсими) рукни остида қуйидаги 10 та шеър навъи тасниф қилинган: *қасида, ғазал, қитъа, рубоий, маснавий, таржиъ, мусаммат, мустазод, мутаввал ва фард*¹⁶. Олим ушбу тасниф билан чекланмасдан ҳар бир шеърий жанрнинг моҳияти, ўзгариши, тамсиллари ва бошқа жиҳатларини жиддий таҳлилдан ўтказган.

Алишер Навоий ҳам адабий турлар масаласига ифода шакллари нуқтан назаридан қараган ва бунини *адабий навълар* деб атагани ҳолда шеърий жанрларни *синф* истилоҳи билан берган: *назмнинг ҳар синфини қилдим рақам*. Шеърий шаклларнинг жанр хусусиятлари Навоий талқинларида уларнинг арузий хусусиятлари билан боғлаб тушунтирилган. Шунинг учун ҳам биз қуйида

¹⁴ Қудама ибн Жаъфар. Китаб нақду-ш-шеър. Ал-табъи аввали. Қистантанийа, 1303 (араб тилида).

¹⁵ Бу ҳақда қаранг: И. Ю. Крачковский. Арабская поэтика IX века. / Избранные сочинения. Т.2. — М.-Л.: ИАН, 1956. — С. 361-372.

¹⁶ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. — Т.: Ҳазина, 1996. — Б. 4.

улуғ шоир ва алломанинг адабий тур ва жанрларга оид қарашлари тарзида «Хамса» таркибидаги айрим фикрлари ва «Мезону-л-авзон»дан келтирилган мулоҳазаларидан намуналар бериш билан чекландик.

Ўзбек адабиётшунослигида мумтоз лирика жанрлари бўйича жиддий машғул бўлган олим Р.Орзибеков тадқиқотларида лирик жанрлар таснифи уч йўналишда амалга оширилган: 1) мазмун жиҳатидан лириканинг жанрлари; 2) шакл жиҳатидан ва 3) мисралар сони ва банд тузилишига кўра. Дастлабки жиҳатга *ҳасби ҳол, марсия, чистон, қасида, муаммо, васф, ёр-ёр, бағишлов, дебона, назира, фахрия* ва *васият* шеърлари киритилгани ҳолда шакл жиҳатидан лириканинг жанрлари сифатида *мустанозод, мувашишах, мушоара, ширу шакар, қитъа, ғазал, туюқ, рубоий, маснавий, фард, таркиббанд* ва *таржибанд* келтирилади. Ниҳоят, мисралар сони ва банд тузилишига кўра эса *мусамматлар* ва уларнинг шакллари назарда тутилади. Олим ушбу таснифни дастлабки тадқиқотларида амалга оширган бўлса ҳам сўнгги монографиясида ҳам яна мана шу тасниф асосида иш кўради¹⁷. Бизнингча, ушбу таснифдаги биринчи ва иккинчи жиҳатлар ўзларини моҳиятан тўла оқламайди. Чунки олим мазмунни асос қилиб олган жанрлар шакл жиҳатдан ҳам маълум хусусиятларга эга ва шакл асносига қурилган деб аталган қитъа, ғазал, рубоий, маснавий, фард ва бошқалар қофия ва бандлар миқдорини (учинчи тасниф) ҳам ўзида акс эттирганлар. Маълумки, мумтоз поэтикада бандшунослик (Ғарб истилоҳи билан айтганда строфика) алоҳида илм сифатида қаралмаган. Улар, кўпинча, қофия илми таркибида баён қилинган. Шундай экан, бизнингча, шеърини жанрларини моҳиятан кескин фарқ қилмайдиган бундай жиҳатлар бўйича қайта тасниф қилиш ўрнига уларга асос бўлган арузий ва қофия омилларини ўрганиш мақсадга яқинроқ натижа бериши мумкин. Бу ҳолатни мажмуада келтирилган намуналар ҳам, араб поэтикаси тарихига бағишланган фундаментал

¹⁷ Orzibekov R. O'zbek lirik she'riyati janrlari. – T.: Fan, 2006. – B. 9-10.

тадқиқотлар ҳам тасдиқлаши мумкин¹⁸. Бу жиҳатдан шеърӣ жанрлар ҳақида махсус рисолалар битмаган бўлса-да, турк илми ривожини учун Алишер Навоӣ ва Ғузулий қарашлари эътиборли. Улуғ шоирларнинг айрим мумтоз жанрлар ҳақидаги қарашларини бериш баробарида шеърӣ жанрлар нафақат алломалар томонидан, балки бевосита бадиӣ ижод билан шуғулланган шоирлар томонидан ҳам уларнинг хос ва инжа жиҳатлари ўринли қайд этилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Шу ўринда ХХ аср бошларида Оврӯпа типидagi адабиёт назарияларини шакллантириш борасида Шарқ поэтика мактабига қайта-қайта мурожаат қилиб, ундаги омил ва жозиб сифатларини ўрганган олим Фитратнинг шеърӣ жанрлар шарҳига бағишланган қарашларини ҳам келтиришни лозим топдик. Зеро, «Адабиёт қондалари» мумтоз поэтика билан замонавий адабиёт назариясини туташтирувчи ўзига хос кўприк вазифасини ўтагани учун ҳам бундай беназир воситага таянган ҳолда ўтмиш шеърӣ-тига назар ташлаш ҳам мумкин эканини олимнинг назарий қарашлари асослайди. Шу билан бирга Фитрат домла «Форс шоири Умар Хайём» асарида нафақат улуғ рибзиёт олимини дунёга шоир сифатида танитган рубоӣ жанри ҳақида, балки салжуқлилар сарой адабиётида урф бўлган қатор шеърӣ жанрлар ҳақида ҳам маълумот берганки, улардан ҳам баҳраманд бўлишни ўқувчиларимизга лозим топдик.

Табиики, барча илмлар каби адабиёт илми ҳам доимо тараққиётда, ҳар бир янги ёзилган гениал ва оригинал асар унинг жанрий жиҳатларини янгиллаши мумкин. Шундай экан, юқорида тавсия этилган қарашлар мумтоз шеърӣят намуналарини ўрганишда шу кун китобхонларига дастуруламал бўлгани ҳолда адабий тур ва жанрлар борасидаги мумтоз адабиётдаги қарашлар келтириллаётган манбалардаги қарашлар фақат шулардангина иборат деб билмаслик керак. Зеро, биз кўрмаган ва кўрсак-да, ушбу мажмуага киритилиш имкониятини топмаган ҳам қанчадан-қанча илмий рисолалар борлигини унутмаслик лозим.

¹⁸ Куделли А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI вв.). — М.: Наўқа, 1983.

АДАБИЙ ТУРЛАР. ШЕЪР НАВЪЛАРИ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

«ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»дан

Юқорида зикр қилиб ўтган нарсаларни тавсифлаб берганларимдан маълум бўлишича, энди биз шеърий мулоҳазаларнинг навъларга қандай бўлинишини таърифлаб беришимиз керак. Шеърий мулоҳазаларга келганда, шуни айтиш мумкинки, у ё вазнларга қараб бўлинади, ё бўлмаса маъноларга қараб турларга бўлинади.

Аммо вазнларга қараб бўлинишларга келганда шуни айтиш керакки, бундан буёғига мулоҳаза юритиш мусиқор - мусиқачи ва арузчиларга тегишлидир. Шу билан бирга, мулоҳазалар (яъни шеърий сўзлар) қайси тилда бўлгани ва мусиқачининг қайси тоифадан чиққанига боғлиқ.

Аммо шеърнинг маъносига қараб илмий томондан навъларга тақсим қилинишига келсак, бу жиҳатлар ҳар бир халқ ва тоифадаги рамзларини билувчи ва шеърларни(нг) шарҳловчисига уларнинг маъноларини назорат қилувчи ва ўшаларга қараб, улардан маълум хулосалар чиқарувчисига ҳавола қилинади. Бу худди ҳозирги замонамизда форс ва араб шеърияти олимларининг бу борада китоблар тасниф қилганига ўхшаб кетади. Улар шеърларни турли навъларга, чунончи, ҳажвия, мадҳия, *муфохара*¹, луғз - топишмоқли шеър, кулгили ғазалиёт, *васфий шеър*² ҳамда китобларда топилиши қийин бўлмаган бошқа навларга бўладилар. Буларнинг у ерда мавжудлиги бизни бу ҳақда муфассал эслашимиздан ва гапни чўзиб ўтиришимиздан қутқаради...

<...> Асарлари бизгача етиб келган ўтмиш ва ҳозирги замон шоирларининг кўпчилиги шеърларнинг аҳволига қараб вазнларни аралаштириб юборганлар. Улар шеъриятда мавжуд бўлган навъларнинг ҳар бирига, уларнинг мазмунига қараб махсус вазн белгилаб чиқмаганлар. Бу ҳолатдан фақат юнонларгина холи, холос. Улар шеър навъларининг ҳар бирига махсус вазни ҳажвиялар вазнидан тамоман бошқача, ҳаж-

виялар вазни эса кулги вазнидан бутунлай фарқ қилади. Бошқа вазнларнинг ҳам аҳволи шундай.

Аммо бошқа халқ ва тоифаларда айтишларича, мадҳиялар ҳажвиялар куйланадиган кўп вазнларда ҳам куйланади. Бунда ё бутунлай мадҳия вазнида ҳажвия айтилади ёки бутунлай бўлмаса ҳам кўпроқ айтилади. Бунга улар чегарани худди юнонлар қўйгандек жуда ҳам қатъий қилиб қўйишмаган.

Биз бу ерда Ҳаким Арасту ўзининг шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларида санаб ўтганидек, юнонлар шеърлари турларини санаб, ҳар бирининг навъига ишорат қилиб ўтамыз.

Энди биз сенга айтсак, юнон шеърятни мен қуйида санаб ўтадиган *навъларга*³ бўлинади. Улар қуйидагилардир: (*трагүзиё*) *трагедия*, (*дисирамби*) *дифирамби*, (*кумузия*) *комедия*, *ёмб* (*ёмбу*), *драма* (*дамото*), *эйний*, *диаграмма* (*диаграмма*), *сатира* (*сатуро*), *поэма*, *эпос*, *риторика* (*риторий*), *эфижоносоус* ва *акустика*.

Аммо трагедияга келсак, у шеърнинг маълум бир навъи бўлиб, унинг ўқилаётганини эшитган ё ўзи овоз чиқариб ўқиган киши хузур қилади. Трагедияларда бировларга мисол (ўрнак) бўла оладиган яхшиликлар ва мақтаниладиган феъл-атворлар зикр қилинади; бу вазнда шаҳарни бошқарувчи - ҳукмдорлар мадҳ этилади. Мусиқачилар подшоҳлар олдида шу трагедия вазнида куйлайдилар. Бордию, бирор подшоҳ ўлиб қолгудай бўлса, трагедия қисмлари - бўлақларига бошқа қўшимча нағмалар қўшиб, ўша ўлган подшоҳга атаб навҳа - марсиялар айтганлар.

Аммо *дифирамбига*⁴ келсак, у шеърятнинг бир тури бўлиб, унинг вазни трагедия вазнидан икки баравар катта бўлади. Унда яхшилик ва мақталадиган барча хулқ-атворлар, инсоний фазилатлар зикр этилади, дифирамбида маълум бир подшоҳ ё кишини мадҳ этиш эмас, балки умумий яхшиликлар зикр қилинади.

Аммо комедияга келсак, бу шеърятнинг маълум бир тури бўлиб, унинг ҳам маълум вазни бўлади, унда ёмон феъл-атворлар зикр қилинади, одамлар, уларнинг ахлоқларида қораланадиган ва хуш кўрилмаган табиатлар ҳажв қилинади. Кўпинча, унинг бўлақларига оҳанг-нағмалар қўшилиб, уларда ҳам қораланадиган хулқ-атворлар эсланади. Бу эсланган хулқ-атворларда инсон, ҳайвон ва икковига алоқадор бўлган хунук шакл-тимсоллар иштирок этади.

Аммо *ёмб* ҳам шеърятнинг бир навъи бўлиб, унинг ҳам ўзига хос маълум бир вазни бўлади, унда ҳам машҳур мулоҳазалар эсланади. Аммо куйланадиган нарсалар хушфёъл ҳам бўлиши мумкин, бадфёъл ҳам бўлиши мумкин - бунга барибир, лекин шуниси борки, бу мисоли бир зарбулмасал - мақоллар каби машҳур бўлиши шарт. Шеърятнинг бу навъи тортишув, уруш-жанжал, ғазаб ва гижинган пайтларда ўқиладиган шеърларда ишлатилади.

Аммо *драмата* келсак, у ҳам худди юқорида келтирилганлар каби шеър турларидан бири саналади: фақат бунда маълум кишилар ва маълум шахслар тўғрисида машҳур масал ва нақллар зикр қилинади.

Аммо *эйнийга* келсак, бу ҳам шеърятнинг навъларидан бири бўлиб, унда одамни хурсанд қиладиган мулоҳазалар зикр қилинади. Шуниси ҳам борки, булар ё маҳоратнинг зўрлигидан ва ё ғоятда гўзал битилганидан одамни маҳлиё этади.

Аммо *диаграмма*га келсак, бу ҳам шеърятнинг бир навъи бўлиб, буни қонуншунослар инсон хулқини тузатиш ҳамда тарбиялаш мушкул бўлган тақдирда унда шеър битиб, кимки қонун-қоидага риоя қилмас экан, унинг оқибатида аянчли аҳволга тушади, деб қўрқитиш ва руҳини даҳшатга солиш учун ишлатадилар.

Аммо *эпика ва риторикага* келсак, бу ҳам шеърятнинг бир навъи бўлиб, бунда илгари ўтган сиёсий тартиб-қоидалар тавсиф қилинади. Шеърятнинг бу навъида подшоҳларнинг хулқ-атвори, у ҳақдаги хабарлар, унинг даври ва у билан боғлиқ бўлган воқеалар зикр қилинади.

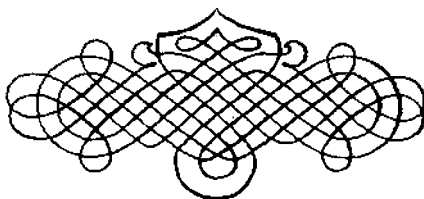
Аммо *сатирага* келганда шуни айтиш керакки, бу ҳам шеърятнинг бир навъи бўлиб, унинг ўзига хос вазни бор. Бу навъдаги шеърларни мусиқачи одамлар яратгандир. Улар ўз куйлари билан тўрт оёқли ҳайвон, умуман олганда, ҳатто жамики ҳайвон зотларини ҳаракатга келтирадилар. Шунда ҳайвонлар ўзларининг табиий ҳаракатларидан бир оз четга чиққан бўлиб (маълум қилиқ қилиб), одамларни таажжубга соладилар.

Аммо *лоэмага* келсак, бу шеърятнинг бир навъи бўлиб, бунда (бошқа навъларга ўхшамаган ҳолда) яхшию ёмон, тўғри-ю эгри ҳар хил сифатлар куйланади, тасвирланади. Бу хилдаги ҳар бир шеър навъларида гўзал ва хунук, яхши ва разил ишлардан иборат бўлган воқеалар ифодаланади.

Аммо *эфизионосоус*⁷ га келсак, бу ҳам шеър навъларини(нг) бир тури бўлиб, буни табиатшунос олимлар яратганлар. Улар бунда табиий илмларни тавсифлаганлар. Шеър санъатидан энг узоқ саналган навъ худди мана шу шеър навъи ҳисобланади.

Аммо *акустика*⁸ га келсак, бу ҳам шеър навъларининг бир тури бўлиб, бу навъ орқали мусиқа санъати ўргатилади. Бу тур шеър фақат шунгагина хос холос, бошқа ўринларда ундан фойдаланилмайди.

Юнон шеъриятини яхши билган кишилардан бизгача етиб келган муфассал хабарларга кўра ва Ҳаким Арастуга нисбат берилган шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларда ҳамда Томастиюс (Темистий) билан икковидан ташқари юнон китобларини шарҳловчи қадимги олимлар асарларида юнон шеърияти турлари ва уларнинг мазмунлари ҳақида топган гапларимиз мана шулардан иборат...

ШАЙХ АҲМАД ибн ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ (XV аср)

XV асрнинг бошларида Тароз (ҳозирги Жамбул) шаҳрида туғилган. У ҳақдаги дастлабки маълумот Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарида учрайди. Бобуришох ражас баҳрининг бир рукн матвий, бир рукн махбун вазнининг 20 рукнли намунаси сифатида Шайх Аҳмад байтини келтиради.

Шайх Аҳмад «Фунуну-л-балоға» («Балоғат илмлари») китобини Мирзо Улуғбекка бағишлаган бўлиб, турк тилида ёзилган адабиёт илмидан сабоқ берувчи ушбу илмий рисолада анъанавий шарқ адабиётшунослигининг тўрт муҳим тармоғи: шеър навълари, қофия ва радиф, бадийий санъатлар ва аруз вазни масалалари акс этган. Китобнинг бизгача етиб келмаган қисмида «муаммонинг усул ва аркони» ҳақида баҳс юритиш режалаштирилган эди. Таассуфки, асар ушбу қисмининг қисмати бизга номаълум.

Шайх Аҳмад рисоласида Носириддин Тусийнинг «Меъёру-л-ашъор», Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадейиқу-с-сеҳр» анъаналари давом эттирилган. Воҳид Табризий («Жамъи мухтасар» муаллифи) билан деярли бир даврда яшагани учун унинг асарига ишора учрамайди. «Фунуну-л-балоға»ни замондошлари «Латойифи Тарозий» деб ҳам аташган. Асар ҳижрий 840 (милодий 1436-37) йилда ёзилган. Бизга етиб келган нусха 1581 йил Бухорода Мир Кулинки Ҳожжи исмли котиб томонидан кўчирилган. Муаллиф араб ва форс шеърийтини яхши билган, мисоллар Қуръони каримдан тортиб ўзига замондош бўлган шоирлар ижодигача келтирилган. Аксар ҳолларда муаллиф мисоллар излаб ўз асарларига ҳам мурожаат қилган.

«Фунуну-л-балоға» мумтоз адабиётдаги айрим мунозарали масалаларга аниқлик киритиш нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир.

«ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

МУҚАДДИМА

<...> *Азза ва жалла*¹ ҳамдидин ва Расул алайҳи-с-салом наътидин сўнг Шайх Аҳмад бинни Худойдод Тарозий, *рафаъ-аллоху қадраҳу фи-д-дорайн*² ким, бу иморатнинг муҳандиси ва бу иборатнинг мударрисидур, анинг битик ва тақрир қилур-ким, мажмуи арбоби ақл ва асҳоби нақл эътибори бирла инсоннинг шарафи кулли макунот ва жаеъ мавжудотқа ақл жавҳари ва «Лавла-л-лисану молал инсану» (маъноси: агар тил бўлмаганда инсон малолатда қолган бўлур эди).

Ва ҳар одамеким, анинг кўнгли нутқпазир ва нутқи дилпазир эрмас, инсоният доирасиндин ташқаридур. Ва уламо қошинда нутқ икки навъдур: *наср ва назм*. Ониким, *истисвоб*³ бобинда мураттаб кўрдилар, «назм» атадилар. Ва ониким, *авроқ висоқинда*⁴ паришон топдилар, «наср» дедилар.

Қитъа:

Назм товусист дар боғи балоғат жилвагар,
К-аз камоли жилваи у ақли кулл шайдо шавад.
Наср дар бўстони хотир тўтийи шириннаво;
З-он сабаб таъсири фаҳм аз неъматаш пайдо шавад.

(Мазмуни: Балоғат бобида назм товус сингари шундай жилвалар қиладики, Унинг бундай етук жилвалари ҳар қандай ақлни ўзига шайдо этади, Наср эса фикр бўстониди тўтига ўхшаб шундай ширинсўзлик кўрсатадики, Шу сабабдан, бунинг неъматини туфайли (бир нарсани) тез тушуниб олиш мумкин).

Агарчи каломини *Изиди*⁵ ва *аҳодиси набавий*⁶ воситасиндин насрнинг шарафини назмға (нисбатан) собитдур, аммо ҳақими алимға назмда ҳикматдур, зероки, ҳар жоҳили *лаим*⁷ анга йўл топмас. Бас, маълум бўлдики, ҳар одамеким, инсоният яқосидин бош чиқорур, анга назм ва насрнинг қоидасин билмактин *гурез*⁸ йўқтур. Ва (бурун) кечган фусаҳо ва булағо бу маънидин наср ва назмнинг кайфиятинда қондалар таркиб этиб, рисоалар тартиб қилиб(турлар). Ва ҳар саноеъ ва дақойиқким, наср ва назмда воқеъ бўлур, барчасини фил-маҳал зикр этиптурлар...

ФИҲРИСТУ-Л-ФУНУН:

*Аввалги фанда шеърнинг ақсомин ва анвоин шарҳ қилур.
Икинчи фанда қофия ва радифнинг қавоидин баён айлар.
Учинчи фанда сўзнинг бадоеъин ва саноеъин зикр этар.
Туртинчи фанда шеърнинг тақтиъ ва авзонин тақрир қилур.
Бешинчи фанда муаммонинг усул ва арконин тахрир этур.*

1. Ал-фанну-л-аввал фи ақсоми аш-шеър⁹.

Ж¹⁰. Билгилким, мажмуи шуаро истилоҳинда шеърнинг ақсоми, улким мўътабардур, ўн навъ келибтур: *қасида, ғазал, қитъа, рубоий, маснавий, таржиъ, мусаммат, мустазод, мутаввал, фард*. Бу ўн навъ шеърким, зикр қилдуқ, ҳар қайсида агар Тенгри аzza ва жаллаға ҳамд айтсалар, они *тавҳид* дерлар. Ва агар Муҳаммад Мустафо алайҳи-с-салот ва-с-саломни васф қилсалар, *наът* дерлар. Агар Тенгри Ҳазратинда тазарруъ қилсалар, *муножот* ўқурлар. Ва хулофойи рошидинни таъриф қилсалар, *manoқиб* ва *манқабат* ва *тамаддуҳ* ўқурлар. Ва агар ўлган кишини зикр қилсалар, *марсия* дерлар. Агар кимарсани нафрин қилсалар, ҳажв ва *мазаммат* дерлар. Ва агар ҳазил қилсалар, *мутойиба* дерлар.

Фасл. Нуханинг ибтидосин, агар наср бўлсун ё назм, *фотиҳа* ўқурлар. Ва интиҳосин *хотима*. Ва аввалиндин оғози дostonғача *дебоча* дерларким, ул тавҳид ва муножот ва наът ва manoқиб ва мадҳ ва *сабаби таълиф*¹¹ бўлғай. Ва шеърнинг ибтидоси *матлаъ* ва охирин *мақтаъ* дерлар. Ва байтнинг аввалги жузвин *садр* ўқурлар ва охир жузвин *ажз* ва *зарб*. Ва қофия ва мисраънинг охирин *аруз* дерлар. Ва сўнгги мисраънинг аввалин *ибтидо*.

*Ал-навъи аввал фи баёни-л-қасида*¹². Қасиданинг *ақалли*¹³ йигирма етти бўлур ё андин ўксукрак ва аксари муайян эрмас. Ҳар неча қофия даст берса айтурлар. Ва ҳар не мақсуд бўлса баёнға келтирурлар. Мисоли бу тариқадур - *ҳусни матлаъ*¹⁴:

*Эй қади тўбий, хадинг эрур ғайрати жинон,
Ҳайрон эрур санга малаку ҳуру инсу жон.
Гар халқи меҳру моҳни равшан этур Ўғон,
Равшан будурки, йўқтур алар сенча дилситон.*

Икинчи – *мамдуҳ*¹⁵нинг адлу инсофин ҳам Амир Муиззий айтур.

Қитъа:

*Аё шаҳики, зи адли ту шери шодурвон -
Зи дасти хеш ба дандон бирун кунад чангол.
Туики, адли ту дар шарқи ғарб то маҳшар
Ниҳод дини ҳудоро ба жойи зулму залол.*

Учинчи-шижоатин зикр қилур...

Тўртинчи-саховатин ёд айлар ҳам бу қасида ичинда кўр-
(гуз)ур...

Ва бу тўрт хислаттин ортуқ ҳар нечаким сифат қилур,
ихтиёр шоирғадур.

Таъбини ғараз ул бўлурким, мадҳдин сўнг мақсудни баён қилур...

Ва қасиданинг яна бир навъи улдурким, бу тўрт *важҳ*¹⁶ни
тамоман риоят қилмаслар. Сўзни мадҳ бирла ибтидо қилурлар...

Ва қасиданинг ё ... ғазалнинг матлаи ҳўб лафз бирла
айтилса хусну-л-матлаъ дерлар...

Матлаъда бир санъате бўлур, они *бароати истихлол*¹⁷ дерлар.
Анингтеқ бўлурким, мусаннифлар нусхасининг аввалинда бир
неча лафз келтирурларким, ул алфоз далили мутлақдур
мақсудқа. Яъни андин маълум бўлурким, бир нусха қайси фан-
дадур, нетокким, бу китобнинг аввалинда келибтур ва шоир
ҳам қасидани ё манзум қиссани мақсудқа айтур бўлса, матлаъда
лафзе истеъмол қилурким, арз ва муроди маълум бўлур, неток-
ким, мисоли малику-ш-шуаро ва афзулу-л-уламо Фирдавсий
Рустам Суҳробни ўлтурган қиссанинг аввалинда айтур.

Байт:

*Агар тундбоди барояд зи ганж,
Ба хок афганад норасида туранж.*

(Таржимаси:

*Агар тўфон қаҳр қилса,
Норасида полвон тупроққа қоришади).*

Бу байтдин барчага зоҳирдурким, Рустам Суҳробни
ўлтургусидур.

<...> Сўз анга еттиким, сари ғазалдин мадҳқа андин келурлар, ул байтни тахаллус дерлар. Агар яхши тариқа бирла кирсалар, ҳусни тахаллус дерлар. Мисолин Имом Умид Камолий айтур:

*Зулфи нигор гуфт: Ман аз қари чанбарам,
Шаби сурати шабах, сифати мушки пайкарам.*

*Таркибам аз шаб аст, зи рўзист маркабам,
Болинам аз гуласту зи лола аст бистарам.*

*Ё дар миёни моҳ буд соли маҳ танам,
Ё бар канори рўз буд рўзу шаб сарам.*

*Рухтийра, сарбурида, нигунсору мушкбор,
Гўйиқи нўғи хомаи дастури кишварам.*

(Таржимаси:

*Ёринг зулфи айтур: Мен каж (эгри) зулфман.
Қора суратли тун, пайкар мушкига ўхшаш сифатга эга.*

*Шакл-шамойилим тун каби, маркабим эса кундир.
Ёстиғим гул эрур, кўрпам лоладандир.*

*Менинг таним йилу ой ойнинг ёнида бўлгани сабабли
эгикдир (яъни ой каби),*

*Бошим кечаю кундуз қуёш ёнида бўлгани сабабли
қорайгандир*

*Қора юзли, боши кесик, эгилган ва хушбўй ҳидли
Мамлакат дастури (подшоси) қаламининг учиман.*

Ва шоир мамдуҳдин нимарса илтимос қилса, ани талаб дерлар. Агар яхши иборат бирла тиласа, ҳусни талаб ўқурлар. Маснавийи Қавомиддин Ганжавий:

*Хусраво, бо замона дар жангам,
Ки ба ғам мегузорадам ҳамвор.
Чи буд гар кафи ту бардорад
Аз миёни ману замона ғубор.*

(Таржимаси:

*Хусраво, замона билан жанг қилурман,
Ки уни муттасил ғам билан ўтқазмоқдаман.*

*Не бўлур гар сенинг илкинг
Мен ва замона орасидаги ғуборни кўтарса).*

Агар мақтаъни хўб тавр бирла адо қилсалар, они хўсни мақтаъ дерлар. Мисолин устод Рашид Ватвот айтур:

*То бувад андар фалак авжи нуҷум,
То бувад андар мадар асли шажар.*

*Ҳамроҳи аҳбоби ту бодо тараб,
Хонаи бадҳоҳи ту зеру забар!*

(Таржимаси:

*Токи фалак бор экан, юлдузлар авжи бор,
То тупроқ бор экан, дарахт мавҷуд.*

*Сенинг ҳамроҳинг хушнудлик бўлсини
Душманингнинг уйи вайрон бўлсин).*

Агар мамдуҳ сифатинда муболағани камолға еткурсалар, они аҳли бадеъ иғроқ *фи-с-сифат* дерлар. Ва бу илмнинг шарҳи учинчи фанда келур. Мисолин *аблағу-л-булағо*¹⁸ Салмон айтур:

*Баъд ҳазор сол ба боми Зўҳал расад,
Гар посибони қасри ту санги кунад раҳо.*

(Таржимаси:

*Сенинг қасринг посбони тошдан йўл қурса
Зўҳал юлдузига етиш учун минг йил керак бўлади.*

Ҳазалнинг аксари йигирма байт бўлур. Ва ақалли беш байт. Андин ўксук бўлмас. Магар қофия тобилмаса, тўрт байт қилурлар. Ул ҳам зарурат ҳукмидин жойиздур.

Мисолин (Тарозий айтур):

*Ғар сабо ул ой юзидин олса ҳар соат ниқоб,
Тоби айб тутқонидин бўлғай пушаймон офтоб.*

*Қомату рафторини кўрди магар сарев тазарв¹⁹,
Рашиқ ўтидин сарв куйдию тазарв ўлди кабоб.*

*Кўзларим узра хаёлинг бир гузар қилғайму деб,
Ҳар замон киприklarим жоруб²⁰ уруб, сепар гулоб.*

*Фурқатингдан йиғламоқдин бўлдум онингдек заиф,
Ким синамоқдин адоқ қўйдим, бузулмади ҳубоб²¹.*

*Эл аросинда Тарозий бўлғуси исонафас,
Ғар лабинг ёдинда май ўрниға ичса захри ноб.*

Ва ул байтеким, тахаллусдин сўнгра айтурлар, ики навъ бўлур. Бириси улким, тахаллус байти маънода нотамом қолур. Бир байт бирла они тамом қилурлар, они мутаммиму-л-анқос ўқурлар.

Ва бир навъи улким, бовужудким тахаллуси тамомдур, бир байт масал тариқи бирла келтирурларким, андин тахаллус байтиға рабт ҳосил бўлур, они робита²² дерлар. Мисолин *Хожа Камол* айтур:

*Ҳар касе дар ҳарамии ишқи ту маҳрам нашавад,
Ҳар Бароҳим ба даргоҳи ту Адҳам нашавад.*

*Мард то рўй наёрад зи ду олам ба Худо,
Мустафавор к-аз ин ҳама олам нашавад.*

*То мушарраф нашавад банда ба султони сифатон,
Ҳаргиз андар назари хам, мукаррам нашавад.*

*Ғар шикасти ту кунад ҳосиди бадгўй, Камол,
Дилат аз жо наравад донаму дарҳам нашавад.*

*Санги баджавҳар агар косаи заррин шиканад,
Қиймати санг наяфзояду зар кам нашавад.*

*Ан-навъу-с-солису фи баёни-л-қитъа*²³

Қитъа улдурким, аввалги мисраъинда қофия бўлмас. Ва ақалли ики байт бўлур. Ва мунинг ҳам аксари муқаррар эрмас. Ҳар неча ким қофия тобсалар айтурлар.

Тарозий айтур:

*Гул юзунгни кўргали, эй рашки ҳур,
Дамбадам кўз ёши қондин дам урар.*

*Лаълингга нисбат этар ўзин ақиқ,
Ул яманни кўрки, қондин дам урар.*

*Ал-навъи робеъу фил-баёни-р-рубойй*²⁴

Рубойй тўрт мисраъ бўлур. Аввалги ва иккинчи ва тўртинчи мисраъида қофия келтирурлар. Ва учинчи мисраъи ихтиёрдур. Агар қофия келтурсалар *рубоййи мусарраъ*²⁵ дерлар.

Мисол:

*Ҳуснунгиз шаънина жон парвонадур,
Зулфингизга ақлу дил девонадур.
Ҷунки жоду кўзларинг мастонадур,
Ул сабабтин манзилим ғамхонадур.*

Ва агар учинчи мисраъда қофия келтурмасалар *рубоййи ҳиссий* ўқурлар.

Мисоли бу тарз:

*Эй, малоҳат мулкида соҳибқирон,
Кўзларингдур фитнаи охир замон.
Ғар пари эрмассен, эй гул, юзи ҳур,
Не учун кўздин учарсен ҳар замон.*

Ва рубоййнинг бир навъи тақи бўлур. Они *мужанныс*²⁶ дерлар. Анингтеқ бўлурким, рубоййнинг қофиясинда тажнис риоят қилурлар.

Мисоли бу тарз:

*То кўнгулда ишқ ўти тобандадур,
Ғам маишат панжасин тобандадур.
Киприк ўқин қисмат этиб отсангиз,
Ҳеч кишига тегмас ул то бандадур.*

Ва бу турк шоирларининг ихтироидур. Муни турклар туюқ дерлар.

Мисоли дигар:

*Ишқсиз узди юраким ёғини,
Ер юзин тутти кўзумда ёғини.
Сирри дилни кўз ёши фош айлади,
Асрамишмен ўз кўзумда ёғини.*

Ан-навъу-л-хомис фил баёни-л-маснавий²⁷.

Маснавий ики мисраъ бўлур. Икаласи муқоффо²⁸, неток-ким, манзум қиссаларни маснавий қилибтурлар.

Мисоли бу Насақдин:

*Ало, эй ҳусн элининг подшоҳи,
Жамолинг ояти лутфи илоҳий.*

*Юзингдур лола, қаддинг сарви озод,
Эрур усрук кўзунг жодуи устод.*

*Юзунг узра қаро зулфунг балодур,
Тилармен бўлса ул юздин малодур.*

*Рақибни орзулар юзи қироқин,
Тилар ўзига ул юзи қароқин.*

Ва маснавийнинг шароитидин бириси улдурким, агар ҳикоятни назм қилур бўлса, керакким, дебочасин ҳўб иборат ва яхши тариқа бирла таъриф қилса ва саъйе кўргузсаким, фотиҳа бирла хотимаси писандида келгай. Ва бир шарт улдурким, мухтасар алфоз бирла шарҳга келтургай. Ва бир шарт улдурким, ҳар ердаким рамз ва базм ва субҳу шом воқеъ бўлур, ғариб лафз бирла таъриф қилгай. Нетокким рамз сифатинда Фирдавсий айтур:

*Хуруш омаду нолаи Ков дам,
Дами нойи румину рўйна хам.*

*Яке нима аз рўзи лашкар гузашт,
Кашидан саф бар ду фарсанг дашт.*

*Зи гарди сипаҳ рӯшнои намонд.
Зи хуришид шабро жудойи намонд.*

*Ҳаво сарбасар гашт зангорзун.
Замин шуд ба кирдори дарӯйи хун.*

*Шуд аз сими асбон замин санг ранг
Зи найза ҳаво шуд чу пушти паланг.*

*Ту гуфти жаҳон кӯҳи оҳан шуд аст
Сари кӯҳ пуртурку жавшанишуд аст.*

*Хуруши суворини осмон зи дашт,
Зи Бахрому Кайвон ҳаме баргузашт.*

*Зи жавшан суворину заҳми табар
Уқоби диловар бигустард пар.*

*Зи тийру зи пайкон ҳаво тира гашт,
Ҳаме офтоб андарун хира гашт.*

*Дурахшидани тигҳойи бинафш,
Ба абр андар омад синони дурафш.*

*Ҳама тигу соид зи хун гашта лаъл,
Хурушони дил хок дар зери наъл.*

Ан-навъи содис фи-л-баёни-т-таржиъ²⁹.

*Таржиъ ул бўлур ким, шеъре айтурлар, банд-банд барчаси
бир баҳрда, ҳар банднинг ози беш байт бўлур ва кӯпи тўққуз
байт ва ҳар бирининг охиринда бир ўзга байтни такрор қи-
лурлар... Ул байтни таржиъ дерлар.*

Мисоли бу сифат:

*Эй лаъл, кўнгул экинга марҳам,
Афгор кўнгулни айла хуррам.
Ҳўблар аросинда ғамза бирла
Жон олмоқ эрур санга мусаллам.
Мафтуну хиҷил бўлуб эгилди
Қошингни кўруб ҳилоли байрам.*

*Жон таркини қилмагунча ушшоқ
Бўлмас ҳараминг ичинда маҳрам.
Таҳқиқ билинги, мангу ёшар,
Умринда ҳузур бирла бир дам.
Май ичса киши нигор бирла,
Айш этса мудом ёр бирла.*

Ва таржиъ беш қисм бўлур. Аввалги қисми ул бўлурким, ҳар банднинг қофияси ўзга тариқа бўлур. Ва ҳар бандким тамом бўлса, охиринда бир байтни такрор қилурлар, нечуким мисолин кўргуздук...

Икинчи қисми улким, барча бандни бир қофияда айтурлар ва таржеъ байтини такрор қилмаслар. Ҳар банднинг охиринда бир ўзга байт келтирурлар. Ҳар бири алоҳида қофия бирла. Мисоле Бу Сиёқа айтур:

*Хурсен ё малакмусен ё жон?
Хуснунга бўлди инсу жон ҳайрон.
Эй лабинг қанд, кўзааринг бодом,
Кўрса юзунгни жон топар ором.*

Учинчи қисми улким, барча банди бир қофияда келур. Мисоли бу услуб:

*Чун эмин бўлурки, шоҳи жаҳон
Тиф уруб, дин очар, қилур эҳсон.*

*Хусраво, ногоҳ олса эл (ал)га синон,
Эл (ал)га заррин сипар тутар Кайвон.*

Тўртинчи қисми улким, ҳар банди алоҳида қофия бирга келур ва таржиъ байтлари барча бир қофияда келур, таржеъ байтларини жамъ этса, бир банд бўлур ва таржеъ байтларининг аввалги мисраъида қофия бўлмас, магар аввалги байтта. Мисоли бу Минвол айтур:

*Жону кўнгул ўртади фироқинг,
Андозадин ошти иштиёқинг.*

*Фурқатда ғубор тутти кўзни,
Кўй бу кўзум узра бир аёқинг.*

Ва бу таржеъ тўққуз банддур. Ҳар банди тўққуз байт. Аммо биз малолат ихтирозиндин ихтисорни ихтиёр қилдуқ. Ва мунинг банди муқаррар эрмас. Ихтиёр шоирғадур. Вале уч банддин ўқсук яҳши келмас.

Ва бешинчи қисми улким, ҳар банднинг қофияси бир тариқа бўлур ва таржеъ байтлари тақи ҳар бири алоҳида қофия бирла келур ва муқаррар келмаслар. Ва бу қисмда марсия ва мадҳ айтурлар.

Мисоли бу қабил:

*Сарвару марди салотин, меҳтари шоҳи жаҳон;
Мафхари дунё-ву дин³⁰ султон Улуғбек Кўрагон.*

*Эй, шаҳаншоҳики, адлингдин қилурлар ифтихор,
Инсу жину мурғу моҳию вухушу³¹ мўри мор.*

Ал-навъу-с-собеун фил баёну-л-мусаммат³²

Мусаммат беш турлук бўлур: мусаммати мураббаъ, мусаммати мусаддас ва мусаммати мухаммас, мусаммати муашшар.

Аммо мусаммати мураббаъ анингтеқ бўлурким, шеърни тўрт қисм қилурлар. Уч қисмнинг охиринда сажъ риоят қилибтур. Тўртинчи қисмда қофия келтур(ур)лар. Мисоли бу:

*Эй орази рашки қамар, зулфунг ғамида ҳар саҳар,
Чину Хўтанда мушки тар ошуфтаи шайдо бўлур.
Ҳар лаҳза, эй моҳи Хўтан, бўлсанг хиромон дар чаман,
Фарёду нолиш юз туман ҳар гўшадин пайдо бўлур.*

Мусаммати мухаммас беш мисраъ бўлур. Тўрт мисраънинг охиринда сабъ қилиб бешинчи мисраъда асл қофияга ружу қилурлар.

Мисоли бу навъ эрур:

*Ғамзанг ўқина қилди сипар ҳуру пари жон,
Кўк аҳли бўлур кўрса қошинг ёсини қурбон.
Лаълинг ғамида кўздин оқар шому саҳар қон.
Бу жавру жафо ким қиладур жонима ҳижрон?
Улмак бу тирикликдин ўлубтур манга осон.*

Мусаммати мусаддас ул бўлурким, беш мисраъда сажъ сақлаб, олтинчи мисраъда қофия аслиға янарлар:

*Кўнгул ҳажрингдин, эй сарви хиромон,
Чекар ранжу машаққат юз минг алвон.
Кўзунг горат қилур ҳар лаҳза имоң.
Қошингдин масжиди меҳроб вайрон.
Эрур олам сенинг ҳуснунгга ҳайрон,
Чу сенсен хўблар мулкинда султон.*

Мусаммати мусамман анингтеқ бўлурким, шеърни саккиз қисм қилурлар. Етти қисмни мусаббаъ қилиб, саккизинчи қисмда асл қофияға келурлар.

Мисоли бу шакл:

*Чу қилдинг ихтиёри ишқ, эй дил,
Кўзунг оч, кел ўзунгга, бўлма ғофил.
Падида эрмас чу бу дарёға соҳил,
Ўзунгсен аввало ўзунгга ҳойил³³.
Эрур бу ишқ иши бисёр мушкил,
Ки тарки жон эрур аввалғи манзил.
Аларким қилдилар мақсуд ҳосил,
Қадам ўрниға аввал кўйдилар бош.*

Ал-навъу-т-тосеъ фил баёни-л-мутатавил³⁴.

Мутатавил ул бўлурким, ҳеч баҳр секкиз жузвдан ортуқ бўлмас. Шоир тақаллуф қилиб, бу баҳрларда бирисин ихтиёр этиб, ҳар мисраъни ўн жузв қилурлар. Ё йигирма жуз. Ҳадду ҳудуди юз жузв бўлур. Андин ортиқ бўлса, лутфи қолмас ва мунинг салосати андадурким, мусажжаъ бўлса. Мисоли бу қиёс мисраъ: «Субҳидам уйқудин уйғондиму бир ёри мувофиқ била бўстон сори бордимки, даме бодаи гулранг ичоли ва кечоли бу жаҳондинким, эрур асру ситамқору дилозору сияҳ коса ва хунрези ғамангизким, ул ҳолда булбул қилибон нолау ғулғул, тақи бир шохда қумри бўлубон муқри, ўқур эдилар овоз қилиб соз, бири бирига муқобил очибон тил, тақи бўстон ичида ранг-баранг гуллар очилиб, қилибон «Жи мағийни нўш, уруб жўш, яна сару сарафрозу сарандоз бўлуб, саҳн тутиб, жумла раёҳин била; алқисса чаман жаннати фирдавс бикин дилкаш ва бисёр хуш эдики, баногоҳ кўрарменки, чаман ўртасинда сарви равонеки гуландом ва дилором ва пари пайкар ва маҳи манзар эрур, орази гул, кокили сунбул, буйи шамшод ва яна ғамзаси

*жаллоду бaсе шўху ситамгар, кўзи кофур, ўзи бисёр дилозор
ва шакаррез; юруб ўтру салом эттим ва дедимким, эй гулчў-
раи маҳи пайкар, хушид жабин хўрмусен ё гули фирдавс, бу
боғ ичра нетиб турарсен, айур: мен сухани туркий наме-
донам, агар порсий нурси, ба ту гўям жавобеки: ҳама аҳли
фасоҳат беписандад»*

Ва бу мисраъ тўқсон жузвдур ва интиҳоси юз жузв...

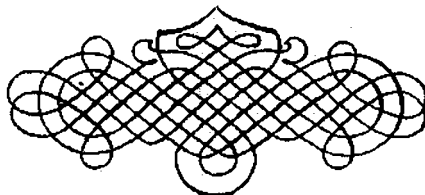
Ал-навъу-л-оширу-фил баёни-л-фард³⁵.

*Фард ики мисраъ бўлур. Аввалғи мисраъида қофия бўлмас.
Мисоли бу масал:*

*Бордур уммидимки, савд этгайлар эмди толевим,
Баски, ялқитти фалак аҳлини афғоним менинг.*

Мисоли дигар: Манбаъу-л-балоғат Зоҳир Фарёбий айтур:

*Жуз зулфу турраи ту надидамки ҳеч кас,
Хуршедро аз сояи шаб соябон деҳад.*

АЛИШЕР НАВОИЙ

«САБЪАИ САЙЁР»дан

<...> Ҳар киши қилмоқ эса маълум,
Бири мансур¹ эрур, бири манхум².

Насру назми ангаки мудрақдур³,
Назмнинг пояси бийкрақдур...

Худ жавоҳир нечаким дилкашроқ,
Назм силкига чексалар хушроқ.

Ики сори дури самин⁴ яхши,
Орада лаъли оташин яхши.

Жавҳарий бу сифат бериб тартиб,
Айласа риштани анга таркиб...

Ким жавоҳирин оллиға тўкса,
Талли ғафлат⁵ киби ани ўкса.

Ҳам ёмон худ кўринмағай, лекин
Лутфи аввалғача эмас мумкин.

Бас мунунг онча зийнати йўқдур,
Бир-бирисиға нисбати йўқдур.

Назму наср ичра ҳам бу нисбат бил,
Икисин бу икиға нисбат қил...

XXXVII

Сўз ғояти ва назми ва ғоятсиз хижолат изҳори ва
ниҳоятсиз журъат эътирози ва ўқур элга насойихи⁶ санойиъ
ўқумоқ ва битир хайл⁷ га мавоиз⁸ ажзоси битимақ ва
тарихининг таъбини ва абёти ададининг таъйини.

Чун манга файзи фазли раббоний,
Рўзи этти бу турфа иншони.

Файзи қудсийдин эҳтимом⁹ ўлди,
Ки бу дафтарға ихтиом¹⁰ ўлди.

Ўз ишимда тафаккур эрди манга,
Не тафаккур, таҳайюр эрди манга...

Ки неча назм сушт ё сода,
Чун эрур кимса табъига зода.

Зодаи табъ элга хуш кўрунур,
Ўгли зангига ҳурваш кўрунур.

Щеър ҳам чун кишигадур фарзанд,
Кўнглига қуту бағрига пайванд.

*Зишт*¹ эса қойили кўрар ани хуб,
Элга *мардуд*² эрур анга марғуб...

Сен ўзунгни тонимас эрмишсен,
Ўз сўзунгни тонимас эрмишсен.

*Руд*³ янглиғ неча фиғону хуруш?
Баҳр ўлуб айлагил ўзунгни хамуш!

Чун эшитгим бу нукта шод ўлдум,
Баҳрдек муҳташам *ниҳод*⁴ ўлдум.

Тушти бу баҳр узра андоқ мавж,
Ки анинг мавжи тутти чарх уза авж.

Табъдин мунчаким дури сероб,
Борчага меҳрдек сафо била тоб.

Баҳрдин тошқори бериб эрдим,
Бу сафина аро териб эрдим.

Чекиб эрдим назм силкига ҳам,
Лек хотирда эрди мунча алам,

Ки бу дурларки айладим манзум,
Филҳақиқат эмас санга маълум.

Ки нечукким мен айладим идрок,
Бормудур элга доғи софию пок?..

<...> Неки мен ёздим ўйла сурса қалам,
Не рақам қилдим они қилса рақам,

Байтларда *тахаллуф*¹⁵ айламаса,
Лафзларда тасарруф айламаса,

Оқ ўлуб анга *номаи аъмо*¹⁶,
Тушсун илгига хомаи иқбол.

Кимки ёзмоқта *музд*¹⁷ қилса ҳавас,
Борча мақсуди музд бўлсау бас.

Қора пул узра можаро қилса,
Юзидек сафҳани қаро қилса,

Кўз уза нуқта қўймай айлаб зўр,
Мардуми бўлмагондек айласа кўр.

Файб дин нуқтаи йўнуб *амадо*¹⁸,
Хат аро айб айласа пайдо.

Хомасига кўзи мидод ўлсун,
Ул қародин анга савод ўлсун.

Тили шақ бўлсун ўйлаким хома,
Орази тийра ўйлаким нома...

Сўзни гар туз дедим ва гар оздим,
Неки тақдир айладинг ёздим.

Килк ўлурда варақнигор манга,
Қайда бор эрди ихтиёр манга.

Ҳар не килким вараққа ёзди бу кун,
Килки тақдир ёзмиш эрди бурун.

Ёзганим хуб, йўқса зишт ўлди,
Манга найлай, бу *марнавишт*¹⁹ ўлди.

Неки ёздинг ани рақам қилдим,
Шак эмасдурки, саҳв ҳам қилдим...

Етти афлокни анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор эт!

«МЕЗОНУ-Л-АВЗОН»дан

(ҲАЗАЖИ МУРАББАЪ)

<...> Рубойй вазниким, ани «ду байтий» ва «тарона» ҳам дерлар, ҳазаж баҳрининг «ахрам» ва «ахраб»идин *истихрож*¹ қилибдурлар ва ул вазнедур асру *хуш оянда*² ва назмедур бағоят *рабоянда*³. Шеър авзонидин ушбу вазндурким, назм устодлари анга ҳадде муайян қилибдурлар ва ғоят латофатидин ики байтга *ихтисор*⁴ қилубдурлар ва ул йигирма тўрт навъ келибтур ва мажмуъи ики қисмга мухтасардур.

Бири улки, аввалғи жузви «мафъулун» бўлғайки, ҳазаж бир жузвини «харм»⁵ қилибдурлар ва ани «ахрам» дерлар. Ва бу ўн ики навъ келур.

Яна бири улки, аввалғи жузви «мафъулу» бўлғайки, ҳазажни «харб»⁶ қилибдурлар ва ани «ахраб» дерлар. Бу ҳам ўн ики навъ келур. Аммо -

Ҳазажи ахрам

Ё раб, не офатдур ул хусну жамол
Ким йўқтур ер ила жаҳон ичра мисол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул
Мафъулун мафъулу мафозийлу фаул.

Минг қатла шукрин десам оз эрур,
Гар бўлса бир замон манга коми висол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул
Мафъулун фозилун мафозийлу фаул...

Аммо – Ҳазажи ахраб

Эй сандин ўлуб бағрим ҳам кўксим доғ,
Кўнглум ўту ул ўтқа тўқуб ашким ёғ.
Мафъулу мафозийлун мафъулун фоз
Мафъулу мафозийлу мафозийлун фоз

Тан ўлса гаминг ичра жонингга фидо,
Жон куйса муҳаббатингда сен бўлғил соғ.
Мафъулу мафозийлун мафъулу фаул
Мафъулу мафозийлун мафозийлун фоз..

<...> Чун доираға кирган бухурдин фориг бўлулди, яна бир неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар

ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузга дохили бӯлмайду, агарчи филҳақиқат аруз бухурига дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи оз муносабате эрмас эрди...

Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро *шойиб*¹ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар.

Бириси «*туюф*» дурким, ики байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, *тажнис* айтилгай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоғким:

(T U Y O F)

Ё раб, ул шаҳду шакар ёлабмудур?

Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?

Фоилотун фоилотун фоилон

Жонима пайваста новак отқоли

Ғамза ўқин қошига ёлабмудур?

Фоилотун фоилотун фоилон

Яна «*қўшиқ*» дурким, *оргуштак*² усулида шойибдур ва баъзи *адвор кутуби*³ да ул усул зикр бӯлубтур ва ул *суруд азроб*⁴ нинг тева суар худилари вазни била «*мабиди мусаммани солим*» да воқеъ бӯлур анинг асли бу навъдурким, байт:

Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фурқати,

Ҳам эрур жонимга ўт, ҳам ҳаётим офати.

Фоилотун фоилун фоилотун фоилун...

Яна «*чинга*» дурким, турк улуси *зуфоф*¹¹ ва қиз кўчирур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва ики навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтурким, «*мунсарихи матвийи мавқуф*» баҳридур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрнига мазкур қилурким, андоқким (байт):

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,

Ким домидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?

Муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон

Ва яна ҳам турк улусида бир суруддурким, ани «муҳаббатнома» дерлар ва ул *ҳазажи мусаддаси мақсур* баҳридадур ва ҳоло *матрук*¹² дур, будур (байт):

Мени оғзинг учун шайдо қилибсен,

Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен.

Мафойилун мафойилун мафойил

Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, «*ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф*» вазнида анга байт бошлаб битиб, анинг мисраъидин сўнгра ҳамул баҳрнинг ики рукни била адо қилиб, суруд нағмаотиға рост келтурурлар эрмиш ва ани «*мустанод*» дерлар эрмиш, андоқким (мустанод):

Эй хуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли,
Мафъулу мафойилу мафойилу мафулун
 Мазҳар санга ашё.
Мафъулу фаулун.
 Сен лутф била кавну макон ичра мувалли
 Олам санга мавло.

Яна Ироқ аҳли тарокимасида сурудедур шойиғким, ани «*арузворий*» дерлар ва анинг байти кўпрак «*ҳазажи мусаммани солим*» дадур, андоқким (байт):

Сақоҳум раббуҳум хамри дудоғинг кавсариндандур,
 Бу майни ичтикунг нуқли ҳадисинг шакқариндандур.
Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун...

<...> Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбакларнинг будай-будайи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмиға дахли йўқтур.

Яна сурудедурким, ани «*турки*» дебдурлар, бу лафз анга алам бўлбтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин *мутаҷойиз*¹³ айш аҳлиға судманд ва мажолис аро суруддур, андоқки, салотин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар, туркиғуйлик лақаби била машҳурдур ва ул доғи «*рамали мусаммани мақсур*» вазнида воқеъдур, андоқким (байт):

Эй, саодат матлаъи ул орази моҳинг сенинг,
 Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.
 Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Ҳазрати султон соҳибқирон бу вазннинг ғоят равонлиғ ва латоғатидин ва руҳпарварлиғ ва салосатидин ўз девонларинки, жамиъ девонин орасида баданлар аро жондекдур ва кавокиб ичра хуршиди рахшондек воқеъ бўлбтур, бошдин оёқ *илтизом*¹⁴ қилиб, бу вазнда тартиб берибдурлар эрди...

МУҲАММАД ФУЗУЛИЙ (1498 - 1556)

Ироқнинг Карбало шаҳрида Сулаймон ота оиласида туғилган. Боғдодда яшагани учун айрим манбаларда Фузулий-Боғдодий деб ҳам юритилган. 1534 йили Боғдод Усмонлилар халифалиги қўлига ўтгач, Табризга кетмоқчи бўлди, бироқ, асосан, Боғдодда яшаб, у ерда вабо касалидан вафот этган.

Фузулийнинг адабий ва илмий мероси турк (озарий), форс ва араб тилларида ёзилган. Шоир машҳур «Девон»идан ташқари «Лайли ва Мажнун», «Сихҳат ва мараз», «Бангу бода», «Сухбату-л-асмор» каби эпик дostonлар ҳамда «Матлабу-л-эътиқод», «Етти жом», «Анису-л-қалб» ва «Ринду Зоҳид» каби фалсафий дostonлар яратган.

Фузулийнинг адабий-назарий қарашлари «Дебочаи афсаҳум-шуаро девони Фузулий Бағдодий алайҳи-р-роҳма»да, «Лайли ва Мажнун» ва бошқа дostonларининг муқаддимасида ҳамда «Матлабу-л-эътиқод» («Эътиқод манбаи») ва «Анису-л-қалб» («Қалбларнинг сирдоши») каби диний-тасаввуфий асарларида акс этган.

Куйида шеър табиати ва шоирлик масъулияти ҳамда ғазал жанрига доир фикрлари «Девон»ининг дебочасидан сайлаб олиниб, нашрга тайёрланди.

**«ДЕБОЧАИ АФСАҲУМ ШУАРО ДЕВОНИ
ФУЗУЛИЙ БОҒДОДИЙ АЛАЙҲИ-Р-РАҲМА»** дан

Ҳамди беҳад, ул Мутакаллими нутқ офаринаки, сафинаи уммид, суккони бихору-бухури-назми², тамаввуҷи истиғроқи³ «вашиуароу йаттабиухуму-л-ғовун»⁴ мустағрақи гирдоби хирман этмишкан, силсилаи истисно «Илла-л-лазина оману»⁵ буроқиб шуароӣ исломи саҳиҳу солим соҳили нажота чекмиш. Ва сипоси беқиёс ул нозими осмону заминаки, басмалаӣ назмин⁶, афсари фарқи-фирқон эдиб, мазрааӣи қулуби⁷ аҳли ирфона ниҳоли маваддати каломи мавзун дикмиш.

Қ и т ъ а⁸

*Зиҳи сонееки, лавҳи жона килки ҳусни тавфиқи,
Азалдан иқтизойи назми жонпарвар рақам қилмиш.*

*Камоли шеър касби мумкин ўлмаз бемадад андан,
Анга миннатки, табӣи назм лутф этмиш, карам қилмиш.*

Ва дуруди номаъдуд ул муҳотаби каломи мўъжизнизомаки, фунуни шеъри, мазмуни - «ва мо алламнохуш шеъра»⁹ мардуди табоеъ қилмиш экан, лисони ҳикмат баёни - «инна минаш - шеъри лоҳикматун»¹⁰ тақрири-дилпазирила мақбули қулуби-аҳло ҳол этмиш. Ва саноибирӣе ул қофияи назми анбиёки, адами илтифотларила рутбаи шеър, пояи ихонатда қолмишкан, силсилаи саодат интисоби шарифларила филжумла даражаи эътибора етмиш.

Н а з м

*Ул дури дуржи - «ана афсаҳ»¹¹ки, ҳикмат дояси,
Шеър шаҳдила лаби жонпарваринтар қилмамиш.*

*Шеър бир зевардур, аммо биз киби ноқислара,
Улки, комилдур, ани муҳтоҷи зевар қилмамиш.*

<...> Аммо ҳануз ул навраслара назокати таъдин тоби иқтисоби дақойиқи улум ва тоқати-машаққати-таълими ҳақойиқи ҳудуди русум ўлмамоғин маҳфили беҳишт осо-

ларинда ҳамиша ашъори ошиқонадан ғайри насна ўқунмазди. Ва мутолиа этдиклари авроқда жигарсўз ғазаллардан ғайри бир ҳат бўлунмазди.

Б а й т

*Шеър бир маъшукдур, ҳусни иборат зевари,
Жону дилдан нозанин маҳбуллар ошиқлари.*

Ул тоифаи гирмои мудовимати саноеъи ашъор ва мувозибати латоифи гуфтор ила ҳам ҳусн ҳолатиндан вуқуф бўлмишларди ва ҳам ишқ камолатиндан хабардор ўлмишларди.

Қ и т ъ а

*Эй, хуш улким, таъби мавзунила баҳси шеър эдиб,
Хўбрулар воқифи мазмуни ашъор ўлалар.*

*Демадан фаҳм эдалар кайфияти асрори ишқ,
Ошиқи бечора ҳолидан хабардор ўлалар.*

<...> Замон-замон савдой шеър соир афъолима ғолиб душуб ва гуруҳ-гуруҳ лайливашлар Мажнун киби истимои шеър учун бошима уюшиб, шоирлиғим муқаррар ўлди. Ва овозаи назмим ила оламлар дўлди ва шуҳрати том бўлди.

Б а й т

*Табиат шуҳраи шахр ўлмоға майли тамом этди,
На пинҳон айлайим савдо мани расвойи ом этди.*

Бу ҳола муқорин машшотаи ҳиммат раво кўрмадики, муҳаддараи ҳусни назмим пирояи маорифдин холи, манассаи даҳрда жилва қила. Ва саррофи истеъдоди улувви *рифъат*¹² ризо вермадики, риштаи силки шеърим жавоҳири илмдан ори гарданбанди олам ўла. Зероки, илмсиз шеър - асоси йўқ девор ўлур ва асоссиз девор ғоятда безътибор ўлур. Пояи шеърими ҳилъяи илмдан муарро ўлмоғи мўъжиби ихонат билиб, илмсиз шеърдан қолиби беруҳ киби танаффури қилиб, бир муддат нақди ҳаётим, сарфи иқтисоби фунуни илми ақли ва нақли ва ҳосили умрим, базли иқтибоси фавоиди-ҳиками ва ҳандаси қилмоғин мурур ила лаолийи аснофи ҳунардин шоҳиди назмима пироялар мураттаб қилдим. Ва тадриж ила татаббуи тафосир ва

аҳодис адиб, фазилати шеъра мазаммат исноди тухмат
ўлдуғининг ҳақиқатин билдим.

Қ и т ъ а

*Шеър завқиндан ўлмаган огоҳ
Аҳли назм мазаммат айламасин.
Канди жаҳлина эътироф этсин,
Ҳар каромата сеҳр сўйламасин.*

Қ и т ъ а

*Ҳазалдур сафобаҳши аҳли назар,
Ҳазалдур гули бўстони ҳунар.*

*Ҳазали ҳазал сайди осон дағил,
Ҳазал мункири аҳли ирфон дағил.*

*Ҳазал билдурур шоиринг қудратин,
Ҳазал ортирур нозиминг шухратин.*

*Кўнғил гарчи ашъора чўқ расмвор,
Ҳазал расмин эт жумладан ихтиёр –*

*Ки, ҳар маҳфилинг зийнатидаур ҳазал,
Ҳирадмандлар санъатидаур ҳазал.*

*Ҳазал деки, машҳури даврон ўла,
Ўқумоқ-да, ёзмоқ-да осон ўла...*

<...> Ва бири ул ноқиси бад саводки, табъиномавзуни-
ла мажлису маҳофилда истидоъи истеъдод қилиб шеър
ўқудуқча, назмдан насри сочилмайа ва адоийи сусти ила
шоҳиди маъни жамолиндан ниқоб очилмая.

*Бенасиб ўлсун наими ҳулддан ул зиштким,
Номулоийм лаҳжаси мавзуну номавзун эдар.*

*Тешаи лафзи банойи назми вайрон айлаюб,
Суст гуфтори фасоҳат аҳлини мағбун эдар.*

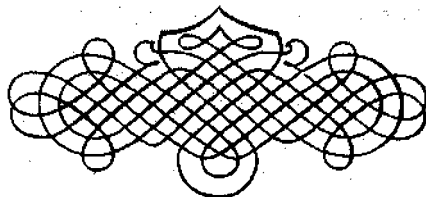
Бири ул ҳосиди жафопеша ва муониди хато андишаки,
табъи номавзунила даъвойи шеър эда, аммо ҳақоиқи ашъора

соҳиб шуур ўлмая ва идроки ракикла лофи назм ура, аммо ҳақоиқи гуфтора роҳи тасарруф бўлмая. *Ложарам*¹³, ҳасад дийдаи инсофинг кўр эдиб, идрокина эътимод эдан жоҳиллар хузуринда беҳуда-беҳуда тааррузлар эда ва *ҳарза-ҳарза*¹⁴ даҳлар айлая, токи, шеърдан завқи истимоъ кеда...

*Хазондур гулшани ирфона ҳосид,
Илоҳи, ҳосиди хор айла доим.*

*Ишидур маърифат аҳлина озор,
Илоҳи, ҳосиди зор айла доим.*

Ва раҳмати *ийзад*¹⁵ ул ҳалолзодаи пок эътиқодаким, бу наврас шоҳидлара мушоҳида қилдиқча аълосининг *ҳилйаи*¹⁶ таҳсинла жамоли камолина зийнат етира ва адносининг шонаи мурувват бирла зулфи хатосидан *икди*¹⁷ уюбин чиқариб, ойнаи қудратдан сайқал эҳсонила нуқсон губорин гўтура...

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

СОЧИМ, ТИЗИМ

Сўзлар, гапларни уюштириб тузулган асарлар адабий бўлсун-бўлмасун, битта йўсундан бирида тузуладир: *сочим, тизим (назм, наср)*.

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланмасдан, белгили бир ўлчов билан ўлчанмасдан тарқалиб, сочилиб тузилган эса ул асар *сочим* йўсунда тузилган бўладир. Мисол: *Кампирнинг қариган, қуруган кўзларидан йироқ-йироқ ерлардан ики томчи ёш келди. Бутун танини, мучаларини босиб, эзиб, синдириб келган у ики томчи ёшни энги билан артғандан сўнг отаси ҳам шундай қизим... деди (Чўлпон)*¹.

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланиб, белгили бир ўлчов билан ўлчаниб тузилган бўлса, у асар *тизим* йўсунда тузилган бўладир.

*Юракда умидлар амаллар
Тузумсиз қароғни босаркан
Нега мен чақмоқдек югурмай?!
Эскиган, чуруган тамаллар,
Йўқликка эгри йўл босаркан
Нега мен ундан юз ўгурмай?!*

(Боту)²

Тизимнинг ҳар бир кесиги бир *мисраъ* бўлуб, ҳар ики мисраъи бир *байт* аталадир. Ботунинг юқоридаги тизим шеъри олти мисраъ ёки уч байтдир.

Тилларнинг оҳанг эътибори билан бир-бирида бўлмаган ҳоллари бордир. Рус тилида “босим” (ударение) бор¹. Бунинг сўз орасидаги ўрнини қоида билан билиб бўлмайди. Сўзнинг охирида, ўртасида ўринлашади. Бутун турк тилларида эса “босим” сўзнинг охирида бўладир. Босими охирида бўлмаган сўзлар жуда оздир.

Форси(й)ча ё арабчада қай бир чўзғини “тўрт чўзғи” каби чўзиш мумкиндир. Ҳар тилнинг ўзига махсус бўлган бу ҳоллари бу тилнинг тизим (наср) усулларига кучли таъсир қиладир. Шунинг учун ҳар тилнинг шу ҳолларига уйғун бўлган тизим ўлчови *бармоқ вази* аталган ўлчовдир⁵.

Бармоқ вазни бутун турклар учун-да, биз ўзбеклар учун-да миллий вазндир, мусулмонликдан бурун бутун турк шоирлари шул бармоқ вазни билан тизимлар, шеърлар ёзар эдилар.

Мусулмонликдан сўнгра турклар орасида, шаҳарларда, сарой теграларида араб-форс маданиятига берилган, шунинг таъсири билан етишкан бир синф (хос синфи) турадир (пайдо бўладир). Бу синфдан етишкан мадраса-сарой шоирларимиз араб-форс адабиёт мактабларидан етишкан кишилар эдилар, булар араб-форс тилларининг ҳалиги “мадд”лик⁶ оҳангига уйғун бўлган *аруз* вазини қабул қилдилар ҳамда ўз шеърларини, ўз тизимларини шул вазнда ёздилар. Шундай бўлуб, араб-форснинг *аруз* вазни биз туркларнинг-да бир синф шоирларимиз учун тизим ўлчови бўлди.

Миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазни буларнинг орасидан чиқди. Миллий вазн - бармоқ вазни бу санъаткор шоирларимиз орасидан чиққан бўлса ҳам йўқолмади, ўлмади. Эл-улус аро ёйилиб қолди, эл-улусимиз ўзининг кўшукларини, ашулаларини шул вазнда айттилар, дostonларини шул вазнда ўқудилар, тингладилар. Араб-форс маданияти таъсири остига киргандан замонамизгача (ўн ики мулчар - аср чамасида) бизнинг тизим ўлчовимиз шу ҳолда давом этти: араб-форс мадрасасида етишкан сарой шоирлари, хос синфига махсус шоирлар *аруз* вазнида ёзуб ўқудилар. Араб-форс адабий руҳига бўйинсинмаган эл шоирлари, турк бахшилари бармоқ вазини берк тутдилар. Шу билан юрдилар. Шундай бўлиб, ўзбекларда-да тизим ўлчови икки турли бўлиб қолди: биринчиси, ўзимизнинг миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазни, икинчиси, араб-форс ўлчови бўлган *аруз* вазни...

ФОРС, АРАБ АРУЗИДА ТИЗИМ ШАКЛЛАРИ

...Бизда форс, араб арузидаги тизмаларнинг шакллари тубандагичадир:

ҲАЗАЛ

Биринчи байтнинг ҳар ики мисраъида, ондан кейин ҳар байтнинг охирида қофия бир турли бўлган тизмалар 12 байтдан ортуқ бўлмаса *ғазал* бўлади. Юрак “лириزمи” шеърлари кўбрак *ғазал* шаклида айтилади.

Мисол:

*Кимга қилдим бир вафоқим, минг жафосин кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.*

*Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдиға,
Ҳар тарафдан юз туман тиғи жафосин кўрмадим.*

*Кимга кўнглум айлади меҳру муҳаббат фошким,
Ҳар вафоға юз жафо онинг жазосин кўрмадим?*

ҚАСИДА

Ғазал йўсунида тузулиб, ўн ики байтдан ортуқ бўлган тизмаларга *қасида* дейилади. Қасида ғазалдан кенграқдир. Махташлар, махтанишлар, табиат тасвирлари, ахлоқий фикрлар қасида йўсули айтилади. Бизнинг ўзбек-чигатой адабиётимизда қасида йўли жудаям кенгаймаган, чиройлик ўрнаклари оздир.

ҚИТЪА

Ғазалнинг биринчи байти бўлмаса, қолгани *қитъа* бўлади. Бошқача айтганда, қофияси ҳар байтнинг охирида бўлуб, биринчи мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга *қитъа* дейилади. Кўбрак талабномалар, чақириниш битиклари, насихатлар қитъа шаклида ёзилгандир.

МАСНАВИЙ

Ҳар байтнинг ики мисраъи ўзига махсус қофияси бўлган тизмаларга *маснавий* (икилик) дейилади. Достонлар, мактублар (кўбрак севги мактублари) маснавий йўсули ёзилади.

Мисол:

*Мен қарибман мени худ нетғусидир,
Мени бу ерда муқим этғусидир...*

*На қўлум бор, на оёғим, на белим,
Бу қадар эвриладир сўзга тилим.*

РУБОЙИ

Тўрт мисраълигина бўлуб, 1-, 2-, 4-мисраъи қофиядош, 3-мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга *рубойи* дейилади. Рубойи форси(й)га махсус бир тизим шаклидир. Бизга форслардан келгандир. Бунинг махсус вазни бордир. Араб-форс арузини чигатойчада ёзган Навойи рубойи учун “ҳазаж” баҳридан йигирма тўрт вазн борлигини сўйлайди. Бироқ бу йигирма тўрт вазн бир-бирига шунча яқиндиким, Навойининг ўзи ҳам, мисолларини кўрсатганда аралаштириб юборадир⁸.

Менинг фикримча, бу йигирма тўрт вазни бир вазн санамоқ мумкиндир. Озгина ўрганиб турганим рубойига мисол:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,
Ҳар кимки, жафо қилса жафо топқусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз,
Ҳар кимки, ёмон бўлса, жазо топқусидур⁹.*

Турк адабиётида рубойининг яна икинчи бир шакли бордир. Бунга туюқ дейилади. Туюқ қофия эътибори билан форс рубойиси кабилар. Вазни бошқа, Навоийи туюқни рамал баҳридан деб кўрсатади. Ҳам шу вазнда шу мисолни кўрсатади:

*Ё раб, ул шахду шакар ё лабмудур,
Ё магар шахду шакар ёлабмудур,
Жонима пайваста новак отғали,
Ғамза ўқин қошиға ёлабмудур¹⁰.*

Кўриладурким, бунинг қофиясида сўз ўйунларидан тажнис¹¹ бордир. Шунга таяниб, “туюқ тўрт мисраъли, қофияси тажнисли тизмалардир”, деб таъриф қиладилар. Ҳолбуки, Навоийининг “Мезону-л-авзон”ида кўрсатилганига кўра, туюқ учун тажнис, албатта, лозим эмас. Навоийи бу ҳақида мана шундай дейди: «Бириси туюқдурким, ики байтга муқаррардир. Ва саъй қилурларким, тажнис этилғай» (“Мезону-л-авзон”).

Менинг фикримча, бармоқ вазнимиз билан ёзилган тўртлик тизмаларнинг оти бўлган, сўнгралари араб-форс арузи билан ёзиб бошлаган шоирларимиз унинг вазнига яқин бир аруз вазнига айлантириб жинсли қилурға ҳам тиришкан бўлсалар керак.

МУСТАЗОД

Бир ғазал ёзилади. Ҳар мисраъ ҳар байтидан кейин шул мисраънинг бир бўлаги вазнида сўз орттирилади. Бунга мустазод дейилади¹². Мисол:

*Не ўсмаю, не кесмадур ул зулфи сумансой,
не ғамзаи жоду,
Машиқта сенга элим фалакдур магар, эй ой,
хуришд анга кўзгу.*

*Қош ёси била киртик ўқин ҳар сори отсоқ,
имкони хато йўқ,
Ҳар кимсаки, бўлғай унга бу наъф ўқу ёй,
туз бўлғуси қобу¹³.*

Навоийи “Мезону-л-авзон”да мустазод тўғрисида деган: “Ва яна халқ орасида бир суруд (ашула) борким, ҳазажи мусамман вазнида унга байт боғлаб, ҳар мисраъидин сўнгра ҳамул баҳрнинг ики рукнини бир қилиб суруд (ашула) нағмаотига (куйига) рост келтирарлар эрмиш” (“Мезону-л-авзон”). Навоийнинг шу сўзларидан мустазод шаклининг турк куйларига тўғри келтириб ўкумоқ учун сўнгра тузулган бир шакл экани онглашилади.

МУСАММАТ

Узун бир тизмани тўртлик, бешлик, олтилик парчаларига ажратадилар. Биринчи парчасининг ҳамма мисраълари қофиядош бўладир. Қолган парчаларининг сўнг мисраълари айрича қофиядош бўлуб, сўнг мисралар эса биринчи парчанинг қофиясига бойланадир.

Мусаммат неча турлик бўлади: 1) тўрт мисраълиқ бўлса *мураббаъ* (тўртлик): 2) беш мисраълиқ бўлса *мухаммас* (бешлик): 3) олти мисраълиқ эса *мусаддас* (олтилик) дейиладир...

Навоий, Лутфий, Ҳусайний, Комил, Рожий, Амирий каби кўб чигатой ўзбек шоирларининг мусамматлари (мухаммас, мусаддас, мураббаълари) бордир.

Баъзан бир шоир ҳурмат қилгани бир шоирнинг бир ғазалини олади. Унинг ҳар ики мисраъининг устига уч ёки тўрт мисра бойлаб, бир мухаммас (бешлик) ёки мусаддас (олтилик) тузадир. Бу адабий йўлдошликка *мухаммас ё мусаддас боғламоқ* дейиладир. “Мусаммат”га мисол учун Ҳусайнийнинг Навоийи ғазалига боғланган(н) мухаммасини ёзамиз:

Ҳусайнийнинг Навоийига мухаммаси

*Лаъли жон бахшингдин¹⁾ айру оби ҳайвонни нетай²⁾,
Ҳар дам ар³⁾ юз жон берур жононасиз жонни нетай,*

¹⁾ Лаълбахш - жон бағишловчи лаб.

²⁾ Обихайвон - ҳаёт суви.

³⁾ Ар - (форсча) асар.

*Гар эмас манзур хуснунг, хуру гилмонни нетай,
 Гулшани куйингдан айру боғи ризвонни⁴⁾ нетай,
 Бошима гар гул сочар, сонсиз гулафшоннү нетай⁵⁾.
 Ҳажр⁶⁾ андуҳида⁷⁾ то гулшан аро қилдим гузар⁸⁾,
 Сарв буйи қоматингни наҳлидан⁹⁾ берди хабар,
 Лек¹⁰⁾ онинг васлидин не баҳра топдим не самар¹¹⁾,
 Наҳл қаддинг чун эмас гирён кўзимда жилвагар,
 Жуйбор¹²⁾ атрофида сарви хиромонни¹³⁾ нетай*

деб бошланган¹⁴⁾.

Ҳа(р) бир бўлагиди:

*Харобот¹⁴⁾ аро кирдим ошуфтаҳол,
 Май истарға илгимда синган сафол*

мисраълари қайтарилган гўзал бир таржиябанди бор¹⁵⁾. Шунинг бир бандини ёзиб кўрсатамиз:

*Кетур, соқиё, муждаи жомдин,
 Ки, пажмурда¹⁵⁾ бўлмишмен айёмдин.
 Бу гулшан гулига чу йўқтур вафо,
 Не парҳез этай жоми гулфомдин¹⁶⁾.
 Чу йўқ шоми ҳижрон хумориға¹⁷⁾ субҳ.
 Ичиб онгламай субҳни шомдин.
 Халос айлай ўзни маю нуқлнинг¹⁸⁾*

4) Боғи ризвон - жаннат.

5) Гулафшон - буюк байрамларда қилинатурган бир турли ўт ўйуни.

6) Ҳажр - айрилиқ.

7) Андуҳ - қайгу.

8) Гузар қилимоқ-ўтмоқ.

9) Наҳл - ниҳол.

10) Лек - лекин.

11) Самар - мева.

12) Жуйбор - ариқлар ораси.

13) Сарви хиромон - манғиб (хиром қилиб) юргучи сарв буйли гўзалларга берилган сифат.

14) Харобот - майхона.

15) Пажмурда - руҳсиз, сўлгин.

16) Гулфом - гул рангли.

17) Хумор - бош оғриғи.

18) Нуқл - газак.

Суву донаси бирла бу домдин¹⁹⁾.
 Бўлай дайр²⁰⁾ пириға андоқ мурид,
 Ки ёд этмайин шайхулисламдин.
 Кирай дайр аро ўйла мажнуну маст,
 Ки, кетсун хирад²¹⁾ хос ила омдин
 Солай бир алоло²²⁾ харобатда,
 Ки чиқсун фиғон²³⁾ аҳли айёмдин.
 Хароботий ўлмоқлигим, зоҳидо,
 Савол этма, мен зору бадномдин.
 Гарав қилғали майға чун қолмади
 Не тасбеҳу не хирқа²⁴⁾, ноқомдин.
 Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
 Май истарға илкимда синган сафол¹⁶⁾...

ТАРЖИЪБАНД, ТАРКИББАНД

Узун бир тизма бир неча қисмга айриладир. Ҳар бир қисмнинг ўзига махсус қофияси бўладир. Бироқ ҳар қисмнинг охиргисини бутунлари бошқа қофияда ё бир неча қисм билан бир қанча қофияда бўлади. Бунга таркиббанд дерлар¹⁸⁾. Биринчи қисмининг охирги ики мисраъи ҳар қисмнинг охирига қайтарилиб турса, таржизбанд аталади.

Навойининг:

Кетур, соқий, ул майки субҳи аласт²⁵⁾,
 Онинг нашъасидин кўнғлум эди маст...

(деб бошланувчи таржизбанди бор).

¹⁹⁾ Дом - тузоқ.

²⁰⁾ Дайр - бутхона.

²¹⁾ Хирад - онг.

²²⁾ Алоло - шовқин.

²³⁾ Фиғон - қичқиринш.

²⁴⁾ Хирқа - шайхлар чопони.

²⁵⁾ Субҳи аласт - азалдан.

«ФОРС ШОИРИ УМАР ХАЙЁМ» дан

< ... > Исломдан кейинги форс шеърининг шакл эътибори билан энг муҳим қисмлари маснавий, қасида, ғазал ҳам рубойидан иборатдир.

Маснавий: маснавий сўзи(нинг) бизчаси икиликдир. Бу шакл назмда ҳар ики мисраънинг махсус мустақил қофияси шарт бўлмоқ бўлуб, маснавий аталиши ҳам шунинг учундир. Маснавий шаклида бир асар ёзмоқчи бўлган шоир қасида ва ғазалда бўлгани каби ўз асарини маълум биргина қофия билан ёзишга мажбур бўлмайди. Шунинг учун назмнинг бу шакли шоирга озодлик беради. Турли ҳикоялар, дostonлар, ваъз-насихатларга оид узун асарлар ёзиш учун назмнинг маснавий шакли бошқа шаклларга қараганда қулайроқдир. Бу шакл форсийларнинг бурунги миллий назм шакллариандир. Бунинг араб исломидан бурунги сосонийлар замонида сулоласи борлиги маълум¹⁾. Ислом давридаги Эрон шоирларининг энг эскиларининг маснавий шаклида дostonлар ёзганларини кўрамиз. Хижрий 4-асрда яшаган Бу Шакур Балхий¹, Дақиқий², Рудакий³ ва 5-асрда (хижрий-Х.Б.) яшаган Асадий⁴, Фирдавсий⁵ турли дostonлар ёзганлар. Бу дostonларнинг муҳим қисми эронийларнинг миллий қаҳрамон дostonларидан иборат эди. Араб истилосидан қутулган эронлилар орасида миллий ҳис, миллий туйғулар кўзғалишига хизмат қилгани учун бундай дostonлар Эрон миллий буржуазияси томонидан ҳимоя кўрар эди. Қаҳрамон(лик) дostonини энг юқори даражага чиқарган шоир машхур Фирдавсий (хижрий 411). Фирдавсийдан кейин бу йўлда асар ёзиш давом қилган бўлса ҳам Фирдавсийдан юқорироқ ёхуд унга барабар келадиган бир шоир ундан кейин форсий адабиёт дунёсида етишмагандир.

Бу замонларда қаҳрамон дostonлари билан ишқий дostonлар ҳам ёзила бошлаган эди. Бунинг энг эски намунаси деб Дақиқийнинг ишқ ҳам уруш дostonи бўлган «Вомиқу

¹⁾ Дайламийлар замонида «Қасри Ширин» атрофида топилган. Давлатшоҳ Самарқандий томонидан хабар берилган «Китоба»даги ики мисраъ ҳам маснавий шаклидадир.

Узро»сини кўрсатиш мумкин. «Луғати Ҳофизии Убаҳий»да машҳур Рудакийга нисбат берилган баъзи байтлардан унинг ҳам мутақориб вазни²⁾ бирла «Юсуф, Зулайҳо» ёзганини гумон қилиш мумкин²⁾. Фирдавсийнинг ҳам «Юсуф, Зулайҳо» отли маълум бир достони бор. Лекин унинг «Шоҳнома»си даражасида юксак бир асар эмасдир. Ишқий достонлар ўзининг энг юқори босқичига милодий 12-асрда яшаган машҳур Низомий билан чиқа олди. Низомий ўзининг «Лайли, Мажнун», «Фарҳод, Ширин», «Ҳафт пайкар» каби ишқ достонлари билан бу йўлда форс адабиётига абадий эсдаликлар бағишлай олди. Низомийдан кейин бу йўлни ундан илгарироқ олиб бориш ҳеч бир форсий шоирга насиб бўлмади.

Қасида: бир қофия билан айтилган узун манзумалардан иборатдир. Адабиёт қоидачилари унинг 12-15 байтдан ортуқ бўлушини лозим кўрадилар. Қасидалар, умуман, шоирнинг севганини мақташ, баҳор, куз, қиш каби фаслларни тасвир қилиш, ахлоқий ва фалсафий дастурлар бериш билан бошланиб бир ҳукмдорнинг, бир вазирнинг ёхуд қандайдир бир тўрани мақташ билан тамомланган.

Қасида араб шеърининг эски бир шаклидир. Арабларда қасидачилик исломдан бурун бор эди. Форсий шоирлар бу шаклни араблардан олдилар. Бу шаклнинг форс адабиётига қачон киргани ҳақида қатъий бир нарса айтиш қийин. Бироқ баъзи маъхазларнинг хабарига қараб, масъалани озгина ойдинлаштириш мумкин: 186 ҳижрий (808 милодий)да машҳур аббосий халифаларидан Хорун ар-Рашид⁷ ўз ўлкасини ўғуллариға тақсим қилиб берганида Эрон, Афғонистон ҳам Мовароуннаҳрни ўгли Маъмунға берган ва Маъмун ҳукумати марказининг Марвда бўлишиға қарор қилган эди. Мана шундан кейин Маъмун Марвга келганда Абул Аббос Марвазий томонидан унга форсча бир қасида тақдим қилинган. Бу қасиданинг бизгача қолган қисми унинг оҳангича Рудакий, Унсурийларға кўра жуда тубанлигини кўрсатадир. Абул Аббос Марвазий бу қасидасида «ундан бурун форсий тилда бундай бир шеър ёзилмаганини, Маъмуннинг мадҳ ва саноси билан форс тилини ҳам тузатмак учун бу қасида-

²⁾ «Беҳишт оини саройиро билардохт, заҳаргуна дару тимсолҳо соҳт зуд сандал чанд ошиёна дараш симину заррин полғона луғат» (Ўз кутубхонадаги нусха).

сини ёзганини сўйлайди³⁾. Ёлгуз шунинг билангина бу масъала ҳақида бир нарсани узулкесил қилиб айтиш мумкин бўлмаса ҳам бошқа қариналарни⁸ мунга қўшгандан кейин қасиданинг форсий адабиётига ҳар ҳолда ҳижрий икинчи асрнинг охириларида кирганин қабул этиш мувофиқ бўлиб қолади.

Эронда, Мовароуннаҳрда араб хулофат марказидан ажралган мустақил ҳукуматлар (тоҳирийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳийлар)нинг саройлари форс адабиётини, форс тилини ҳимоя қилганда, айниқса, қасидачиликқа катта аҳамият берилди...

<...> Зотан, арабларда ҳам кўбрак мадҳ ва марсия учун ишланган қасида шакли мазкур ҳукмдорларнинг ҳимоялари соясида жудаям гуллаб кетди. Сомонийлар, ғазнавий (ва) хоразмшоҳий саройларининг қасидачи шоирларини ҳимоя қилишлари ҳар кимга ҳайрат берарлик даражада буюк эди. Шоирларнинг оғизларини инжулардан тўлдириш, уларга обод қишлоқлар, олтин камар, қуллар, бедов отлар бағишламоқ бу ҳимоянинг кичкина намуналаридан саналади. Маҳмуд Ғазнавий ўзининг сарой шоирларидан «Ғазорий (Абу Язид Муҳаммад Ғазорий -Розий)га қадар инъом қилган, оқча берган эдики, Ғазорий уни оқча беришдан тўхтатмоқ учун янга бир қасида билан қичқаришга мажбур бўлган эди⁴⁾.

³⁾ «Қас бо ин манвол пеш аз ман чунин шеъре на гўфт. Бар забон форсийро хаст. Бо ин навъ бубин («Мажмау-л-фусаҳо»да «нест боин навъ бубин» ёзилган). Лек азон гуфтам ман ин мадҳро но туроно лағат, гирд аз мадҳ ва санойи ҳазрати ту зеб ва зин».

⁴⁾ «Қасидаи ломия» аталган бу қасиданинг баъзи байтлари шулардир: Басе молеки, на лўлу фурухтам баслам, басе молик на гавҳар фурухтам ба жувол.

Басе молеки, аз ин шоири ва шеъраро, «молик фиреб» бихонанду «жодую маҳтал».

Басе молеки, зиён ман аторамро, на оятоб масоҳат кунад, на боди шамол.

Басе молик, жаҳонро ба шубҳат афқанди ки зарри сурхаст ин, ё шекаста санги сафол.

Таржимаси:

Эй подшоҳ, бас, мен сенга қоплаб инжулар, бриллиантлар сотмадим.

Эй подшоҳ, бас, бу қадар инъомингни кўрганлар, мени подшоҳни алдовчи соҳир дейлар.

Эй подшоҳ, бас, мулкимни, нарсаларимни ўлчаб санашдан қуёш билан ел ҳам ожиз қолдилар.

Эй подшоҳ, бас, бу берганларинг қизил олтинми ёки синиқ софолми, деб одамлар шубҳата тушдилар.

Ғазал: форс адабиётига ғазал шакли ҳам қасидага ўхшаб араб адабиётидан келди. Бу шакл қасиданинг кичкинаси (12 байтдан кам) бўлиб, ишқий савдо, гўзаллик, шароб мавзуларида ёзилиши шартдир.

Ғазалчилик йўли форс адабиётига янги эмас. Қасида, маснавий билан машғул бўлган форс шоирлари ғазал ҳам ёзар эдилар. Лекин, менинг фикримча, ғазалчилик йўли қасидачилик мўдадан чиққандан кейин яхшироқ кўтарилди. Милодий 13-асрда энг буюк ҳукумат маркази Эрондан Хоразмга кўчадир. Қасидачи шоирлар ҳам хоразмшоҳийлар саройида йиғилиб ишга киришарлар.

Эронда ярим ё бутун мустақил кичкина ҳукуматлар майдонга келадир (Атобакон ҳукумати каби). Буларнинг мамлакатлари кичкина, даромадлари оз, кучлари йўқ, ўлкани кенгайтиришдан умидсиз. Булар кўб оқча билан қасидачи шоирлар тута олмайдилар. Моддий куч бўлмағач, куруқ қасидадан бир нарса чиқишини ҳам умид қилмайдилар. Мана шуларнинг атрофида биз қасидачиликнинг эътибордан туша бошлаганини кўрамиз. Бу даврда Шерозда Атобакон замонида етишган машҳур Саъдий Шерозий қасидачиликқа қарши исён байроғини кўтарадир. Машҳур муболағачи талантли форс шоири бўлган Зоҳир Фарёбий подшоҳларни ёлғон махташларига қарши чиқади. Унга қараб:

*Чи лозимки на курси осмон,
Неҳи зеру пойи Қизил Арслон.
Мағу пойи иззат бар афлок неҳ,
Бигу руйи ихлос бар хок неҳ⁵⁾*

⁵⁾ Зоҳир Фарёбийнинг салжуқий султонларидан Қизил Арслонни мақтаган бир қасидасида шу байт бор:

*На курси фалак неҳат андеша зери пой,
То бар сабр рикоб Қизил Арслон занад.*

Таржимаси:

Андеша, хаёл тўққиз қабат кўкни курси каби оёғи остига қўймагунча,
Менинг ҳукмдорим бўлган Қизил Арслоннинг узангисини ўпомайди.

Саъдийнинг юқоридаги байтлари шунга қаратилган. Саъдий байтларининг таржимаси: Тўққиз кўк курсисини Қизил Арслоннинг оёқлари остига қўйишининг нима кераги бор? Сен ҳукмдорларга «кўкларга қадам қўй» дема, «ихлос юзини тупроққа қўй», деб насиҳат қил.

деб кичқиради. Саъдий ғазалчиликни ҳам маснавийчиликни илгари бостирмоқ истайди. Маснавийда ҳам урушлар, қахрамонлар мақташи эмас, айниқса, ҳукмдорларга насиҳат бериш, уларни адолатга ундашни мақсад қилиб олади.

Рубойи: Форс шеърда энг муҳим ўрин тутадиган шакллардан бири рубойи шаклидир. Юқорида деганимиз каби форс шоирлари қасида билан ғазал шакллари араблардан олдилар. Лекин, маснавий билан рубойи шакллари эски миллий адабиётлардан олиб таҳмил⁹ қилдилар. Шарқшунос олимлар орасида форс адабиётда рубойи шаклининг энг бурунги турк шеърларининг таъсири билан майдонга келганлиги ҳақида баъзи фикрлар бор. Адабиёт қойдачиларининг айтганларига кўра, рубойининг энг кучли, энг чиройли мисраъи 4-мисраъда бўлади. Рубойининг мақсади ҳам шул 4-мисраъда ифода қилинади. Бу ҳол туркларнинг халқ шеърларида ҳам кўруладир. Ҳатто, бизнинг халқ шеърларимиз орасида 1-, 2-, 3-мисраъларнинг тамом муносибатсиз каби кўрулиб, асл мақсад 4-мисраъларда ифода қилинган туртликлар бор. Мана буни назарга олганда, рубойи маншани¹⁰ бурунги турк адабиётидан ахтарганларга ҳақ бериш керак бўлади. Шундай эса ҳам бу фикрларнинг ҳануз қатъий суратда собит бўлмагани каби бу шаклнинг энг эски Эрон халқ адабиётидан олинганлиги эҳтимоли ҳам кучсиз бир эҳтимол эмасдир.

Энг бурунги форс шоирларидан саналган машхур Рудакийга нисбат берилган рубойилар маълум бўлгани каби машхур Унсурийнинг ҳам Маҳмуд Ғазнавий мажлисида айтган рубойилари машхурдир. Ғазна шаҳрининг гўзал боғчаларидан биттасида Унсурий, Асжадий, Фарруҳий ва Фирдавсий томонларидан бирор мисраъдан айтилган тубандаги рубойи:

Унсурий: *Чун орази ту моҳ набошад равшан.*

Асжадий: *Монанди руҳат гул набуд дар гулшан.*

Фарруҳий: *Мужгонат ҳами кунад гузор аз жавшан.*

Фирдавсий: *Монанди синон Гев дар жанги Пашан.*

Таржимаси:

Ой сенинг юзинг каби ойдин эмасдир.

Боғда сенинг ёноғинг каби гул топилмайдир.

Киприкларинг совутдан (темир куйлакдан) утадир.

Пашан деган паҳлавон билан урушганда Гев деган паҳлавон найзаси каби(!)

Бир кўп тазкираларга кўчирилган ва машҳурдир. Яна Ҳазнада Зийнатий⁶⁾ Асадий (Тусий), Фарруҳий ва Унсурий томонидан айтилган тубандаги рубойининг борлигидан Умар ибни Аҳмад Насафий ўзининг «Мағлау-н-нужум ва мажмау-л-улум» отли асарида¹¹ хабар берадир:

Зийнатий: Маҳ бо руҳи ту ба нур пеши накунад.

Асҷадий: Лаъ аз лаби ту баранг пеши накунад.

Фарруҳий: Чу зулфи ту таъбия наҷосий накунад.

Унсурий: Хўби чи кунадки, бо ту хеши накунад.

Таржимаси:

Ойнинг нури сенинг юзунгдан ортуқлик қилолмайдир.

Лаълнинг ранги сенинг лабингнинг рангидан

ўтолмайдир.

Ҳабаш ҳукмдори ўз аскарини сенинг кокилинг қадар

тортиб илолмайдир.

Гўзаллик сенга хешлик қилмай нима қилсин..(!)

Биз форс шеърининг шакл эътибори билан тўрт муҳим қисмга айрилганин ёздик. Бу форс шеърининг мусаммат, қитъа, мустазод каби бошқа шакллари эсламай қолганимиздан эмас, балки уларнинг икинчи даражада аҳамиятли ҳамда бизнинг мавзуимиз учун жудаям керакли бўлгани учундир. Шунинг ҳам айтиб қўйиш керакки, форс шоирлари бу шакллarning ҳаммаси билан ҳам машғул бўлганлар. Ҳаммасида ҳам ёзганлар, бироқ уларнинг ҳар шаклда ёзганлари санъат нуқтаи назаридан бир даражада бўлмаган. Баъзилари маснавийда, баъзилари қасидада, баъзилари ғазалда, баъзилари рубойида устунлик қилганлар. Юқорида Рудакий, Фирдавсий, Унсурий каби шоирларнинг ҳам рубойи ёзганларини кўрдик. Булардан бошқа Абу Саъид Хайр (ҳижрий 414), Абу Саъид Барҳаш Шерозий, Абул Ҳасан Ҳарақоний (ҳижрий 425), Абул Фараж Руний (ҳижрий 4-5 асрда), Ибн Сино (ҳижрий 448), Абу Наср Форобий (ҳижрий 339), Арузий Самарқандий каби бир кўп шоирларнинг жуда чиройлик рубойилари бор. Лекин рубойичилиқда ўзини бутун дунёга танита олган бирдан-бир шоир машҳур Умар Хайёмдан иборатдир.

⁶⁾ Бу Зийнатийнинг қим эканлиги ҳақида маълумотимиз йўқ.

МУМТОЗ ШЕЪР ТУЗИЛИШИ ВА УНИНГ МЕТРИК АСОСЛАРИ

Шеър тузилиши ҳар бир миллатнинг ўзига хос тили, тафаккури, шуури, сажияси билан боғлиқдир. Қадимги турк шеърининг тузилиши ҳақида гапирганда, кўпроқ олимлар тўртлик шаклидаги халқ қўшиқларини ва силлабик (ҳижо) вазнда яратилган назм парчаларини келтирадilar. Турк олими Рашид Раҳмати Арат кўҳна турк шеъри намуналарини келтириш билан бирга уларнинг ритмик асоси ҳижо асносида қурилганини қайд этган¹. Қадимги ўзбек шеърияти араб шеър тизимига киргандан кейин унинг мавзу жиҳатлари ҳам ўзгарди. У энди силлабик тизимдан силлабо-тоник ва метрик шеър тизимига ўта бошлади. Бунга асос бўлиб бўгин ёки бўгинтовуш уйғунлиги эмас, балки ҳижоларнинг “кайфияти”, яъни бўгинларнинг сифати ҳал қилувчи моҳият касб эта бошлади.

Арабларда вазн тушунчаси жоҳилийя даврида ҳам мавжуд бўлган, ҳатто баҳр деб аталган вазн турлари мавжудлиги манбаларда қайд этилган. Бироқ араб халқ шеъри ва жоҳилийя даври шоирлари ижод намуналарини ҳам, саодат асри ва хулафон рошидинлар даври назм намуналарини ҳам изчил илмий тизимга солган, унинг қатъий кўринишларига қонуний тус берган, арузшуносликни фан сифатида шакллантирган олим Халил ибн Аҳмад ҳисобланади. Буни Алишер Навоий ҳам «Мезону-л-авзон» асарида «*Халил ибн Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возеъидир*» деб таъкидлаб ўтган².

Низомий Арузий Самарқандийнинг ёзишича, “ҳар кимнинг шеър таъби мустаҳкам тортиб, унинг сўзлари ва фикри равонлашгач, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришадн”. Худди шу каби исломий фан ва маданиятнинг юксак даври аббосийлар халифалигининг етук филолог олими Халил ибн Аҳмад Фараҳидийу-л-

¹ Rašit Rahmati Arat, Eski Türk şiri. - İstanbul: 1980. - S. 11.

² Алишер Навоий. Мезону-л-авзон. Асарлар. Ён беш томлик. Т. 14. — Т.: Фан, 1967. — Б. 137.

Аздиййу-л-Басрий (715/719-786) Басра шахрида Абу Амр ибн Аъла (в. 771-776) ва Исо Сақафийдан таълим олгани ҳақида маълумотлар келтирилади. Олимнинг «Айн китоби», «Мўъжам фи илму-л-арузи» («Аруз билими қомуси») каби асарлар битгани, араб филологиясининг мавжуд илмлари билан машғул бўлгани ва мусиқа назарияси (оҳанг ва ритм масалалари)га оид рисоалар битгани айтилади. Бироқ у асарларнинг бирортаси ҳам бизгача тўла шаклда етиб келмаган. Халил ибн Аҳмаднинг сарф ва наҳвга доир асарларининг баёини унинг шогирди Сибавайх (в. 796) «ал-Китаб» асарида, «Айн китоби»ни эса Лайс ибн Музаффар ва арузга доир ишларини араб арузидаги 16-бахр ихтирочиси Абул Ҳасан ибн Саъид Ахфаш (в. 830) илмга маълум қилган. IX асрда Надр ибн Шумайл, Ибн Канноса, Асмай, Али Райҳоний, Қосим Салом, Аҳмад Баҳийлий, Абул Умайсал, Ибн Сиккит, Ибн Қутайба, Бухтурий, X асрда Абул Аббос Саълаб, Ибн Жинний каби олимлар шеър илмига доир асарлари таркибида аруз масалаларини ёритгани, Ибн Саррож (в. 920)нинг «Меъёр фи авзону-ш-шеър» («Шеър вазнларининг меъёри») асари билан кейинги давр арузшунослиги давом этгани қайд этилган³. Мумтоз араб поэтикасининг тадқиқотчиси А. Б. Куделин Ҳасан ибн Рашиқ (в. 1070)нинг «Таянч» ва Абу Хилол Аскарый (в. 1005)нинг «Китабу-л-санъатайн» асарларини ушбу йўналишдаги муҳим манбалар сифатида санайди.

Жоҳилийя даврида шеър поэтикаси ҳақида алоҳида асар яратилмаган бўлса ҳам ҳижрий I-II асрларда Қуръони карим ва ҳадислардаги шеърий намуналарга муносабат масаласида назарий қарашлар шакллана бошлади. Араб, форс ва турк шеърлари мана шу тилларнинг фонетик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда метрик тизимда ўрганила бошланган. Бу шеърий тизимнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, мисралардаги бўғинлар сони эмас, балки сифати, хусусияти бирламчи моҳият касб этадиган бўлди. Араб арузшунослигининг асосий хизмати шундаки, асрлар давомида илмий

³ Талабов Э. Араб арузи. – Т.: 1977.

тизимга солинмаган бадавий (сахройи) шеърлар қатъий интизом асосида тартибланди. Шеърдаги ритмик бирликлар сифатида ҳижо, руки ва байт олинди. Байтдаги рукилар сонн ва рукидаги ҳижолар сифати асосида арузнинг хусусиятлари белгиланди ва булар асосида дастлаб 11, сўнгра 16 баҳр ишлаб чиқилди.

Марказий Осиёда яшаган ва араб тилида яратган асарлари билан кейинчалик ислом оламининг буюк алломалари сифатида тап олинган Абу Наср Форобийнинг «Китобу-ш-шеър», Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон», Абу Абдуллоҳ Ҳоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» («Илмларнинг қалитлари»), Абу Али ибн Синонинг «Маҳорижу-л-ҳуруф. Ҳикмати аруз» («Ҳарфларнинг маҳражлари. Аруз ҳикмати»), Маҳмуд Замаҳшарийнинг «Қустосу-л-аруз» («Арузий зеҳн тарозуси»), Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» («Илмларнинг қалити») асарлари таркибида ҳам шеъринг вазн муаммолари, араб, юнон ва ҳинд метрикасидаги умумий ва хусусий жиҳатлар қайд этилган.

Форобийнинг «Китобу-ш-шеър» асари араб ва юнон шеър тизимининг ўзаро қиёсланиши жиҳатидан эътиборли. Форобий масалага анча кенг қараган ва шеъринг асарнинг икки жиҳати тақлиду ташбиҳ, яъни маъно жиҳати билан унинг вазн жиҳати шеърнинг асоси бўлиши кераклигини уқтирган: *“Шеъринг сўзлар маълум вазнга туширилиб, шеъринг бўлакларга бўлинсагина айтилган сўзлар шеър бўла олади. Қадимги шоирлар наздида шеър тузилиши ва унинг жавахар - асоси ана шулардан иборат бўлган. Шеър бирор нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши керак. Шеър маълум бўлакларга бўлинган бўлиб, бу бўлаклар (олдиима-кетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър тузилишида тутилмаган маъна шу икки хил йўл фақат тақлид-ташбиҳ бўлишидигина эмас, балки улар орқали тақлид қилиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам билишни тақозо қилади. Бундай қонун-қондаларга риоя қилишининг энг кичиги вазн масаласидир”*⁴. Шеър тузилишида ритм тушунчаси (Абу Наср Форобий асарида

⁴ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри (арабчадан таржима. Исоҳ ва муқаддима муаллифи А Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

“зарб” деб тушунтирилган) одатда бир хил оҳангга уйғун келган товушлар йиғиндисининг маълум бир муддат (вақт бирлиги) ичидаги такроридан иборат деб талқин этилди. Нутқда (шеърый нутқда ҳам) товушлар бирикмаси ўзаро бирор тизимга солиниб, ритмик бирлик ҳосил қилинади. Товуш ва товушлар бирикмаси бўғин (арузий истилоҳга кўра, ҳижо – Ҳ.Б.)ни, бўғинлар ўзаро бирикиб руқн ёки туруқни, буларнинг тизимли йиғиндисидан эса, байт ва мисра каби ритмик бирликлар ҳосил қилинган. Шундан келиб чиққан ҳолда муайян бир тилнинг фонетик хусусиятларига мос келувчи ритмик бирликлардан ҳосил қилинадиган шеър тизимини қўллаш одат тусига кирган.

Берунийнинг «Ҳиндларнинг грамматика ва шеър ҳақидаги китоблари баёни» асарида эса қадимий ҳинд шеър тизими унинг араб ва ажам шеърига муносабати туфайли ўрганилган. *«Бу илм (яъни наҳв илми – Ҳ. Б.)дан кейин чанда деган илм келади. Чанда аруз илмига муқобил турадиган шеър вазиларидан иборатдир. Ҳиндлар чандага жуда муҳтожлар, чунки уларнинг китобларида назм билан тузишни мақсад қилиб олганлар. Чанда, яъни шеър вазн санъатини дастлаб Пингалу ва Чалиту юзага чиқарган. Бу бобда ишланган китоблар кўп. Уларнинг энг машҳури «Гайситу» китоби бўлиб, тузувчисининг исми билан айтилган, ҳатто аруз ҳам шу исм билан аталган... Улар Халил ибн Аҳмад ва арузчиларимиз белгилаганидек, ҳарфларни санашда суқули (ҳаракатсиз) ва ҳаракатли ҳарфларни мана шу икки белги / < билан тасвирлайдилар. Буларнинг биринчиси, яъни сўл томондагиси (чунки улар сўл томондан ёзадилар) лағху деб аталади. Бу енгил демакдир. Иккинчиси, яъни ўнг томондагиси ғуру деб аталади. Бу оғир демакдир. Оғир вазннинг миқдори аввалгининг (яъни енгилнинг), икки баробари бўлиб, икки енгил бир оғир ўрнида туради...»⁵ Айни ҳолат араб арузида хафиф (енгил) ва сақил (оғир) сабаб сифатида юритилганини унутмаслик керак. Форобий ва Беруний асарларида юнон, араб ва ҳинд шеър назарияси учун асос бўлган ритмик бирликлар ишлаб чиқилган. Бундай бирлик сифатида юнонларда “метр”, арабларда “руқн” ва ҳиндларда “шлока” олиниб, уларнинг ўзаро муносабати изчил тартибда*

⁵ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Фан, 1965. - Б. 121.

ўрганилган. Араб арузи нафақат араб тилли мамлакатларда балки Туронзаминда ҳам изчил суратда ўрганилган. Аруз вази ҳақида араб тилида қатор тадқиқотлар яратилгани бунинг далилидир. Қомусий луғат тарзида яратилган Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» асарида ўша давр фанларининг муҳим соҳаларига оид атамаларнинг маънолари очиб берилган. Асарнинг адабиётшунослик атамалари талқинига бағишланган жилди икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимнинг 5-боби илми аруз, қофия ва саноеъга оид истилоҳларни ёритишга бағишланган. Боб ўз навбатида беш қисмдан иборат: 1-қисм мазкур фаннинг таркиби, аруз тизимидаги атамалар; 2-қисм аруз вариантлари ва иллатларнинг номлари; 3-қисм қофия ва унинг таркиби; 4-қисм мазкур атамаларнинг келиб чиқиши ва улардан фойдаланиш усуллари, 5-қисм шеърят танқиди ва ундан фойдаланиш йўллари ҳақида. Ўз қомусини бундай фундаментал асосга қуриш билан баробарида муаллиф ўз давригача яратилган арузшунослик илмини тизимли суратда ёритди, аруз тизимидаги барча истилоҳларни алифбо тарзида изоҳлаш билан чекланмай, уларнинг қатъий қоидалари, бу фаннинг таркиби, вази ва баҳр муносабатлари, ҳар бир баҳрнинг турлари ва вариантларини ишлаб чиқди. Маълумки, араб арузи квалитатив (лотинча «сифат») шеър тизимига кирсада⁶, у бўгин (ҳижо) асосига эмас, балки ҳарфлар асосига қурилган. «Бунда уларнинг ўзига хос ҳаракатлари, талаффузига алоҳида эътибор берилади. Сўзнинг бутун таркиби «ҳаракатланган ҳарф» ва «ҳаракатланмаган ҳарф» терминлари ёрдамида белгиланади»⁷. Абу Абдуллоҳ Хоразмий асарида араб арузининг мана шу ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб арузий истилоҳларнинг шарҳланганини кузатиш мумкин. Бу асар гарчи изоҳли луғат тарзида тузилган эса-да, кейинроқ Марказий Осиёда яратилажак Маҳмуд Замаҳшарий, Абу Ҳафс Насафий,

⁶ Адабиёт назарияси. II том: Адабий-тарихий жараён. – Т.: Фан, 1979. – Б. 349-355.

⁷ Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» асарида поэтика. – Т.: 2001. – Б. 82.

Юсуф Саккокий ва бошқа алломиларнинг арузий тадқиқотлари учун муҳим аҳамият касо этди.

Форс арузшунослиги, асосан, араб арузи йўлида шаклланган бўлса ҳам унинг тараққиёти нафақат мумтоз форс шеърининг, балки форс арузийларининг кашфиётлари билан боғлиқ. Бу борада проф. Фитрат ёзади: *“Эронлилар араблардан нима олган бўлса, айнан олмади, ўзгартиб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди ёки олиб тақди... араб арузининг нисбатан умумий қондаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан форси(й) шеър вазнларининг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай қилиб, айрим бир форси(й) аруз майдонга қўйилди”*⁸. Тил хусусиятларига кўра метрик тизимга яқин бўлгани учун ажам халқлари орасида дастлаб арузни форслар қабул қилдилар. Араблардаги тақтиъ усуллари, асосан, қабул қилинди. Форс арузининг бундай бир тизимли ҳолга келишида Шамсиддин Қайс Розийнинг *“Ал-Мўъжам фи маъойир ашъору-л-ажам”* («Ажам шеърлари меъёрлари жамлангани»), Носириддин Тусийнинг *“Меъёру-л-ашъор”* (*“Шеърлар меъёри”*), Шамс Фахрийнинг *“Меъёру-л-нусрати”* ва *“Меъёру-л-жамоли”*, Воҳид Табризийнинг *“Жамъи мухтасар”*, Юсуф Азизийнинг *“Аруз”*, Абдураҳмон Жомийнинг *“Рисолайи аруз”* ва Сайфи Бухорийнинг *“Арузи Сайфий”* сингари асарлари ўз хизматини қилди. Буларнинг барчасига ушбу сўзбоши доирасида кенг тўхталмишнинг имконият бўлмасида, ўзбек китобхонага илк бор тақдим қилинаётган Шамси Қайс Розийнинг *“Ал-Мўъжам...”* асарининг таълиф тартиби ҳақида қисқача баён бермоқчимиз. Муаллифнинг ёзишича, бу илм *“манзум сўз мезони”* бўлиши билан бирга *“Шеър жинслари ва вазнларини билиш учун бу фаннинг аҳамияти катта ва у ҳақиқий шеърни ноҳақиқийдан ажратишда яхши меъёр ҳисобланади”*. Асарда дастлаб арузнинг луғавий ва истилоҳий маъноси тушунтирилади, сўнгра рукиларга ва бу илм доирасидаги фаол

⁸ Фитрат. Аруз ҳақида (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). – Т.: Уқитувчи, 1997. – Б. 25-26.

⁹ Шамси Қайси Розий. Ал-Мўъжам (муаллифи сарсуҳани тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров). – Душанбе: Адиб, 1991. – Б.33.

истилоҳларга шарҳ берилади. Иккинчи бобда аруз рукларининг таркибидан ҳосил бўлган жузвлар ва вазнлар зикр этилади. Учинчи боб жузвларнинг афойл руки тармоқларининг ўзгаришига бағишланган бўлиб, тўртинчи бобда қадимги ва янги баҳрларнинг яратилиши, арузий доиралар вазифалари ҳамда тақтиъ қондалари, баҳр жузвларини бир-биридан фарқлашда амал қилинадиган қонуниятлар борасида фикрлар айтилган.

Шуни ҳолислик юзасидан қайд этиш лозимки, форс арузи фақат XX асргача тараққиётда бўлиб, ундан кейинги даврларда унинг ўрганилиши тўхтаб қолмаган. Мумтоз форс арузи илми XX асрда собиқ иттифоқ ҳудудида форс-тожик арузшунослиги шаклида давом этди ва бу фаннинг тараққиётига Б. Сирус, М. Шарифов, Н. Мирзахўжаев каби тожик олимлари¹⁰, Ш. Шомухамедов, А. Рустамов, Г. Тўйчиева¹¹ сингари ўзбек олимлари ўз улушларини қўшдилар.

Араб арузи бағрида ўзига хос форс арузи вужудга келгани каби туркий аруз ҳам араб-форс арузи билан ўзаро муносабатда яшади ва қарийб минг йил давомида мумтоз шеърятга зийнат бағишлаб келди. Турк арузшунослиги ривожиди Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Зокиржон Фурқат, Абдурауф Фитрат каби миллат фидойилари тер тўқдилар. Натижада “Фунуну-л-балоғ”, “Мезону-л-авзон”, “Мухтасар”, «Аруз ҳақида» каби фундаментал тадқиқотлар юзага келди.

Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий (XV аср) ҳақидаги дастлабки маълумот Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарида учрайди. Бобуршоҳ баҳри тавилнинг ражазга оид намунаси сифатида Шайх Аҳмад байтини келтирганди. Олимнинг

¹⁰ Сирус Б. Арузи тоҷики. Таҳқиқи интиҳоди. — Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963; Шарифов М. Шамс-и Кайс-и Рази и его литературно-критические взгляды. АКД. — Душанбе: 1985; Мирзахочаев Н. Илми аруз ва баъзи масъалаҳои назарияи он. / Масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷику ўзбек. Нов. сер. № 262. — Самарқанд, 1975.

¹¹ Шомухамедов Ш. Форс-тожик арузи. — Т.: ТошДУ, 1970; Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. — Т.: 1971; Тўйчиева Г. Аруз в контексте газелей Амира Хосрава Дехлави. — Т.: 2005.

«Фунуну-л-балоға» («Балоғат илмлари») асарида «Арузи Кустос», «Арузи Андалусий» ва «Меъёру-л-ашъор» каби рисолалар тилга олинади, булар Маҳмуд Замахшарий, Ибн Ҳожиб ва Носириддин Тусий қаламига мансуб асарлар бўлиб, Шайх Аҳмад Тарозий ўз асарини яратганда бу асарларга маълум маънода таянган: *“Билгилким, араб уламосининг иттифоқи бирла баҳр ўн олти келибтур. Ажам уламоси сўнгра орий туруб, йигирма тўрт қилибтурлар. Фааммо, бу заиф тиладиким, ул азизларнинг пайдо қилган баҳрларини қаламга келтурса ва туркий иборат бирла баён айлаб, ҳар вазнга туркий байттин мисол келтурса»*¹². Ана шу мақсадда кўп китобларни мутолаа қилиб, аруз денгизида ғаввослик қилган олим мутақаддимлар, яъни 16 баҳрни ихтиро қилган араб уламоси ва мутааххирлар, яъни унга форсий кўрк бағишлаб баҳрлар сонини 19 га етказган форс арузийлари меҳнати қадрланади. Аллома аруз баҳрлари сонини мутааххирлар (сўнги арузшунослар – Ҳ.Б.) томонидан 34 тага етказилгани айтади: *«мутақориб, мутадорик, ҳазаж, рамал, ражас, вофир, комил, сақил, муқорин, мувофик, муталойим, мутаносиф, жадид, мадид, муҳит, басит, музореъ, мушокил, саҳих, сариҳ, ҳафиф, мужаннас, ажиб, қариб, мунтахаб, муқтазаб, музҳар, музмар, мунсарих, мундарих, сариъ, бадийъ, қариб, салиб»*. Сўнгра аллома руқн сифатини ўрганиш учун 6 усул (усули ситта) тавсия қилади. Шу олти асосни пайдо қилган жузълар: сабаб, ватад ва фосила келтирилади. Ва олти асосдан ҳосил бўлган саккиз руқн таҳсил қилинади. Буни олим *ажзойи афойил* деб атади. Шу билан бирга баҳр ўзгаришлари, яъни зиҳофлар ҳақида маълумот беради.

Алишер Навоий “Мезону-л-авзон” асарида араб ва форс арузи хусусиятларини тушунтирар экан, шу билан бирга туркий аруз асосига қўйиладиган лисоний сифатларни ҳам белгилайди. Навоий асарида биринчи марта аруздан бошқа вазн тилга олинади: *«Яна бир неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтиптирлар ва баъзи бу замонда*

¹² Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-баллоға. – Т.: Хазина, 1996.

назм топибдур ва ҳеч арузга дохили бўлмайдур»¹³ ва унга мисол келтирилади. Иккинчидан, Ҳазрат Навоий аруз назариясига жами тўққизта доирани бирлаштирган «доираи мужтамиа»ни яратди ва уни назарий жиҳатдан асослаб берди¹⁴. Навоийдаги фикрлар Бобурнинг «Аруз рисоласи» (нашрда «Мухтасар») асарида давом эттирилган. Бобур тўққиз доирани асослаш баробарида «доираи мужталибаи музахафа», «доираи мужталибаи мухтариъа» орқали баҳрлардаги ўзгаришликлар, яъни зиҳфлар билан бирга киритади. Тавил доирасига кирувчи Ариз ва Амиқ баҳрларини алоҳида ҳисоблайди¹⁵. Бобур асарини юртимизда илк бор нашр эттирган Саидбек Ҳасанов унинг арузшуносликдаги ўрнини белгилаб, «классик поэзиямизда қўлланилиб келинган 289 вази ва уларнинг шаклларини таъриф қилиб, умумаруз илминини 248 янги, ўзи ихтиро қилган вази билан бойитиб, умумаруз илмига бениҳоя катта ҳисса қўшган»ни эътироф этади¹⁶. Бобур асарининг яна бир муҳим жиҳати шундаки, аллома ҳар бир тилнинг фонетик хусусиятларидан келиб чиқиб арузни асослашга аҳамият берган ва «лафз вази» юзасидан икки тонфа ўртасидаги баҳсни кузатиб, «*алфоз вазидин икки тонфа баҳс қилурлар. Бири сарфийлар, яна бири арузийлар*» деб ёзганди. Бу билан аруз вазинини нафақат адабиётшунослик нуқтаи назаридан, балки тил жиҳатидан ҳам ўрганиш натижасида поэтик нутқдаги рангин гўзалликларни илмий жиҳатдан таъриф қилиш мумкинлигини аниқлатганди.

Манбаларда Фурқат аруз илмига доир рисола битгани қайд этилади¹⁷ ва бу «Илми анъорнинг қондаи авзони» номли рисола орқали ҳар бир вазига ўзига мос тамсиллар бериб, уни илмий қадар ихчам шарҳлашга ҳаракат қилгани мутахассисларга маълум. Фурқатнинг ушбу рисоласи шундай

¹³ Алишер Навоий. Мезону-л-авзон (критик текстни нашрга тайёрловчи И. Султонов). – Т.: 1949. – Б. 90-91.

¹⁴ Мирзаев С. Навоий арузи. НДА. – Т.: 1946.

¹⁵ Бобур Захир ад-дин Мухаммад. Трактат об арузе. Факсимиле рукописи, вступительная статья и указатели И. В. Стеблевой. – М.: Наука, 1972. – С. 11.

¹⁶ Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 94.

¹⁷ Юсупов Ш. Фурқат дастхатлари. // Адабий мерос. – 1983. 4-сон.

бошланади: «Аммо билгилким аруз фани назм авзонини(нг) мезонидур, шариф фандур... шеър илмининг рутбаси бағоят буюк мартабадур... Андоқки Хақ субҳанаху таъолонинг Каломи мажидида кўн ерда назм воқе бўлубдур». Фурқат илми шеърнинг қонда авзонини бераркан, уни кўпгина эътиборли тамсиллар орқали баён қилиш йўлидан борган.

Фитратнинг “Аруз ҳақида”ги рисоласи нафақат аруз тарихи ва техникаси, балки, умуман, вазн назарияси ва унинг қўлланилиш тарихидан ҳам сабоқ берувчи назарий-методик қўллашма ҳисобланади. Чунки олим ўз асарида вазн масаласига бир бутунликдаги шеърин асарнинг энг муҳим узв (аъзо)ларида бир сифатида қараган: “Қондага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарак бўлган гап парчаларининг маълум қонда билан кетма-кет тизилиши десак ҳар ҳолда ҳақиқатдан жуда узоққа бормаймиз»¹⁸. Ушбу таърифни тугалроқ тушуниш мақсадида шеър назарияси соҳасидаги илк илмий рисо-лалардан бири Абу Наср Форобийнинг “Китобу-ш-шеър” асаридаги “қонда”га мурожаат қиламиз: “Шеърнинг ҳар бир вазнида қўлланиладиган сўз бўлаклари тартибининг муайян чегараси бўлади. Шеър байтларининг ҳар бир бўлагидан ва тартиби билан бошқа қисмидаги тартиб ҳамоҳанг бўлмоғи керак”. Мана шу ҳамоҳанглик, Фитрат таърифидаги “шеър билан ёзилган маълум бир асарнинг вазни воҳид қиёси бўлиб такрорланган нарса” гапнинг маълум бир ўлчовидир. Фитратнинг таъбирича, шеър вазни орқали маълум бир қонда (ритмик тартиб) бўйича гап ва сўз билан ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш ҳижола билан бўлади. Фитратнинг аруз рисоласида арузнинг вужудга келиш манбалари, тарихий ўсиши, араб, форс ва турк арузининг хос хусусиятлари ва ўзгаришлари таҳлил қилинади. Дастлаб олим вазн тузилиши қондаларига эътибор қаратади.

ВАЗН БЎЛАКЛАРИ. Ушбу истилоҳ Навоийнинг “Мезону-л-авзон” асарида (Навоийгача ўтган форс “арузий”ларида ҳам) руқи деб таништирилган, Бобур

¹⁸ Фитрат. Аруз ҳақида (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев). – Т.: Уқитувчи, 1997. – Б. 16.

рисоласида эса, “жузв”лар деб аталган ритмик бирликлар (сабаб, ватад, фосила) назарда тутилган.

Халил Ибн Аҳмад тизимида айтилган саккизта аслий рукилар ва уларнинг қисқартирилиши-орттирилишидан ҳосил бўлган 27 фаръий руки, ҳаммаси 35 та руки бўлади: *«Бу 35 хил ҳижо тўпламини “фаулун”, “мафойлуи” қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушининг ўзи, албатта, енгил эмас»*. Шунинг учун рисолада бармоқ вазни тизимидаги каби соддароқ йўл тутилиб, “ҳар бир рукидаги тўлиқ ва қисқа ҳижо-ларнинг сифати”га асосланиб, унинг ҳар байтдаги микдорий жиҳатларини ҳам ҳисобга олгани ҳолда улар ўв икки туркумга ажралган. “Байт” ва “мисраъ” истилоҳлари айнан сақлаган ҳолда ҳар бир мисрада бир ёки икки туроқ белгиланган; улар учун ишорат қўйилган ва “ист” исми берилган. Бир мисранинг “ист” билан бўлинган парчалари “бўлим” деб аталган. Бир мисраъда такрорланган ҳижо тўдаларига “тўплам” (русча истилоҳ билан айтганда “стопа”) исми берилган. Бундан ташқари рус ва жаҳон шеършунослигидаги мавжуд чўзиқ (-) ва қисқа (v) бўғинлар учун жорий қилинган шартли белгилар ҳам аруз тарихида илк бор аруз вазни бўлакларини ифода қилишга йўналтирилган. Шу тариқа аруз қонуниятлари бизга ҳижо (бармоқ) вазнининг шакл қурилишидан таниш бўлган истилоҳлар асосида (“туроқ”, “тўплам”, “бўлим” каби) вази шакллари вужудга келган. Ҳар бир “туркум” ўз шакли (схемаси) билан кўрсатилиб, шеърятимиздаги мавжуд баҳрлар ўзига хос “туркум”ларга ажратилади.

БАҲРЛАР ВА ВАЗНЛАР. Фитрат бу каби истилоҳларни айнан сақлагани ҳолда анъанавий аруз қонуниятларини тушунтиришда истифода этган. Мумтоз шеърятда мавжуд 19 баҳрни (Бобур ўз рисоласида бу баҳрлар қаторида *“Яна ики баҳрким, Арид била Амиқдур, Тавил доирасидан ҳосил бўлур, ул ғайри машҳурдир, бу баҳрлар била жамъи буҳур йигирма бир бўлғай”* деб ёзган) анъанавий тартибда эмас, балки тарихийлик тамойилини сақлаган ҳолда аввал шеърятда қўлланган беш баҳрни, сўнг араб ва форс шеърятда

баробар истеъмолда бўлган ўн баҳрни, ундан сўнгра эса “форс арузийлари” томонидан қўшилган уч баҳрни келтиради.

Фитрат бу шакл орқали анъанавий аруз баҳрларини тарихийлик нуқтаи назаридан кузатиб, улар ҳақида маълумот берган бўлишга қарамай, унинг “ўз йўли” бу баҳрлар орқали кечмайди. Бу 19 баҳр асосида *“олтилик, саккизлик, тўққизлик, ўнбирлик... йигирмаликдан иборат 12 хил вазн (эски арузчиларча айтганда 12 баҳр) чиқади. Бу ўн ики баҳрнинг ҳар биридан қисқа, тўлиқ ҳижоаларнинг жой ўзгаришлари билан айрим, айрим вазнлар йиғилгани кўринди. Мана шу тариқа 80 га яқин вазн тартибга олинди”*.

ТАҚТИЪ ҚОЙДАЛАРИ. Аруз илмида мисраларни алоҳида ритмик бўлакларга ажратиб, уларни ўлчаш одат қилинган бўлиб, бу усул тақтиъ (кесиш) деб юритилган. Бобур рисоласида ёзгандек: *«Тақтиъ арузийлар истилоҳида байтнинг таҳлилидур, ул навъким байттин бир миқдор вазнда баробар бўлғай, ул баҳрнинг афойлу тафобийли билаким, бу байт ул баҳрдадур»*. Шу билан бирга муаллиф ўз рисоласида туркий алфоз (сўзлар)нинг айрим товуш жиҳатларини ҳам кўрсатиб ўтган. Бироқ Фитрат бу каби араб ёзувида акс этиши қийин бўлган барча ҳодисотларни шаклларга кўчиради ва замонавий шеършуносликда белгиланган белги ва шакллардан фойдаланади. Шу усул билан “араб, эрон тилларидаги ҳижо қурилишини текшириб”, уларнинг олти турини аниқлаган.

Фитрат, аввало, “фаулунчилик, зиҳфотчилик каби чатоқ схоластик қондалардан кутулмоқ” мақсадида аруз вазнини “чирманда усули”га кўчириш тажрибасини қўллаган, бу усул *“аруз тарихида биринчи тажрибадир. Камчиликлари бўлиши мумкин. Масаланинг муҳим жиҳати шуки, эски схоластик ва чатоқ қондалар билан арузни ўрганishi қийин. Ёш шоирларимизни аруз билан яхшилаб таништирмоқ учун махсус схоластик қондалар рамкасида арузни чиқариш лозим. Менинг “чирманда усули”ни олишдан мақсадим шу. Шу мақсадни адо қилиш учун бундаги “чирманда усули”дан бошқачароқ ва қулайроқ бир йўл*

топилиб қолса, албатта, хурсандчилик билан қабул қиламан". Олимнинг қайта-қайта таъкидлашича, мақсад араб ёки форс арузи назарияси билан тушунтириш эмас, балки ўзбек арузи ва унинг амалда қўлланишидир.

Аруз илми Фитратга қадар мавжуд бўлганидек, унинг қатлидан сўнг ҳам бу соҳа давом эттирилди. Айниқса, 60-70-йиллар адабиётшунослигида форс-тожик арузини ўрганиш билан бир қаторда, туркий тиллардаги арузнинг табиатига дохил бир неча илмий тадқиқотлар яратилди¹⁹. Ўзбек олимларининг бу соҳадаги изланишларининг самараси сифатида А. Рустамов, У. Тўйчиев, А. Ҳожиаҳмедов ва бошқа олимларнинг рисола ва қўлланмалари²⁰ чоп қилинди. Кейинги амалий қўлланмалар воситасида ўзбек арузи методикаси ҳам шаклланиш даврига кирмоқда.

¹⁹ Ҳамраев М. Очерки теории тюркского стиха. — Алма-ата: 1969; Джафар А. Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз. — Баку: Маариф, 1977; Усманов Х. К. Древние истоки тюркского стиха. — Казань: 1984.

²⁰ Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. — Т.: 1972; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. — Т.: Фан, 1985; Ҳожиаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. — Т.: Ўқитувчи, 1995; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. — Т.: Шарқ НМК, 1998; Олимов М. Рисолаи аруз. — Т.: Ёзувчи, 2002.

ШЕЪР ТУЗИЛИШИ. АРУЗ ИЛМИ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

«КИТОБУ-Ш-ШЕЪР»дан

Биз шеърятидан хабардор бўлган кўпгина халқларга қараганда араблар ўз шеърларида байтларнинг охирларига кўпроқ эътибор берадилар. Шунинг учун ҳам араб байтлари маълум ўлчовдаги маҳдуд¹ сўзлар билан мукамал ва гўзал бўлади, бу ҳол эса уларда кам қўлланиладиган ё бўлмаса кўпчилик орасида машҳур бўлган сўзларни ишлатиш билан юз беради. Мазкур байтлардаги сўзлардан тушуниладиган маънолар ўша сўз бораётган нарса ва ҳодисаларга ўхшайдиган-тақлидий бўлмоғи керак. Шуниси ҳам борки, унда ишлатиладиган иборалар ритм², маълум бўлақларга ажратилган бўлиши керак: ҳатто ундаги ҳар бир ритм (*зарб*³), *туроқ*⁴, *сабаб*⁵, *ватаб*⁶лар сони ҳам чегараланиши зарур. Шеърнинг ҳар бир вазнида қўлланиладиган сўз бўлақлари тартибининг ҳам муайян чегараси бўлади.

Шеър байтларининг ҳар бир бўлагидан вазн тартиби бошқа қисмдаги тартиб билан ҳамоҳанг бўлмоғи керак. Нагжида мана шу юқоридаги шартларга риоя қилинар экан, унинг ҳар бир бўлақлари ўқилиш пайтида бир-бирига баробар вақтда ўқилади ва силлиқ чиқади. Ҳар бир вазнда ишлатиладиган байт сўзларининг охирлари ҳам чекланган: ё товушлар худди ўзидагидек ёки уни талаффуз қилганда баробар келадиган сўзлар бўлмоғи керак⁷. Байтлардаги сўзлар ҳақида гап кетаётган бўлса, ўшанга ўхшатма тарзда ифодаланиши лозим⁸. Шу билан бирга байтларнинг бир-бирига ҳамоҳанг бўлиши ҳам талаб қилинади.

Баъзи халқларда олдин нағма - куй яратилиб, кейин унга ҳамоҳанг қилиб шеър боғлайдилар. Бунда шеърнинг бўлақлари куйга боғланган нуқтаи назардан худди баъзи бир ҳарф-товушларга ўхшаб қолади. Бордию, шеърнинг⁹ маълум қисмига оҳанг боғланмай қолган бўлса, у ҳолда вазн бузилади. Бу худди шеърда ҳарфларнинг биронтаси

тушиб қолган тақдирда вазннинг бузилганига ўхшаб кетади¹⁰. Баъзи халқлар эса, араблар шеърларни куйга солгани каби ўз шеърларига куй басталамайдилар. Лекин шеър фақат бўғинлардангина тузилади, холос. Бу эса худди араб шеърлятидаги ҳолатга ўхшаб кетади. Бунда агар шеърга куй боғланса, оҳанг вазни (ритм) шеър вазнига қарама-қарши келади. Шу билан куйга солинган сўз (яъни, шеър)нинг вазни бузилади. Шунинг учун кимда-ким сўзга нағма-куй боғлар экан, шеърнинг баъзи бир сўзларида юз берганидай, вазн бузилишидан эҳтиёт бўлиши керак¹¹.

Одамлар ва кўпчилик шоирлар тушунчасича, сўзлар маълум тартибли бўлақларга бўлиниб, бу бўлақлар муайян ва баб-баравар *мавзун* – *ваззли* дейиш мумкин. Шеър бирор нарсага тақлид қилиб тўқилганми-йўқми масаланинг бу томони эътиборга олинмайди. Шу билан бирга ўша шеър битилаётган тилда ишлатиладиган сўзларнинг *фасоҳати*¹² ҳам эътиборга олинмайди, бу сўзлар машхур ва энгил бўлса бас, ўшанга кўпроқ эътибор берадилар¹³. Шеърда келган сўзларнинг кўпи юқорида шартли равишда айтилган томонларни ҳисобга олган ҳолда шеърнинг охирида ишлатиладиган сўз бўлақлари билан баробар тугалланишни тақозо қилади¹⁴. Бу эса ё бир хил ҳарф-товушлардан иборат сўзлар бўлиши, ё бўлмаса, иккаласи ҳам баб-баравар бир вақтда талаффуз этиладиган сўзлар¹⁵ бўлиши керак.

Аммо юнон шоири Ҳомер феълидан маълум бўлишича, у ўз шеърлари охириларининг баробар келишига риоя қилмаган. Агар сўзлар бирор нарсага қилинган тақлиддан ташкил топган бўлсаю, лекин улар бирор оҳанг билан вазнга туширилган бўлса, ундай тизма сўзлар шеър саналмайди, балки бундайлар шеърый сўз – мулоҳаза деб юритилади, холос. Шу билан бирга агар бу айрилган «шеърый сўзлар» маълум вазнга туширилиб, шеърый бўлақларга бўлинсагина айрилган сўзлар шеър бўла олади. Қадимги шоирлар наздида шеър тузилиши ва унинг жавҳар-асоси ана шулардан иборат бўлган. Шеър бирор нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши керак¹⁶. Шеър маълум бўлақларга бўлинган бўлиб, бу бўлақлар (олдинмакетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър табияти-тузилишида бошқа қонун-қоидаларга риоя қилиш унчалик зарурий саналмаган, ваҳоланки, бу қонун-қоидаларга риоя қилишнинг ўзи шеърлятнинг энг афзал ва улғвор

бўлишига сабаб бўлган. Шеър тузилишида тугилмаган мана шу икки хил йўл фақат тақлид-ташбиҳ бўлишликни эмас, балки улар орқали тақлид қилиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам билишни тақозо қилади. Бундай қонун-қоидаларга риоя қилишнинг энг кичиги вазн масаласидир.

Хитоба (риторика)да ҳам тақлидий нарсалар ишлатилади. Шуниси борки, бу хил нарсалар кўпчиликка жуда ҳам яқин, аён ва машҳурдир. Балки шунинг учун ҳам нотиқларнинг кўп табиатларида асли шеърый мулоҳаза юритиш қобилияти бўла туриб, хитоба талаб қилганидан ортиқроқ даражада тақлидни ишга солмоқчи бўлганлар ва шу билан хатога йўл қўйганлар. Аммо уларнинг бу мулоҳазаларига ҳеч ким ишониб қарамаган, балки, аксинча, уларнинг бу хил сўзлари кўпчилик назарида жуда муболағали хитоба сифатида қабул қилинган. Аслини олганда эса уларнинг бу сўзлари шеърый мулоҳазаларнинг ўзигина бўлиб, нотиқлар бунда фақат хитоба йўлидан бормасдан, балки шеърый йўлга майл қўйган эдилар, холос.

Кўпчилик шоирлар ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини бошқаларда қаноат ҳосил бўладиган даражада ифодалаш қобилиятига эга бўладилар. Улар ўзларининг ўша қониқарли мулоҳазаларини шеърый йўл билан ифода этганлар¹⁷. Бунинг оқибатида улар кўпчилик наздида шеър билан битилгани учун уни шеърый асар сифатида қабул қилганлар, ваҳоланки, аслида у хитобий бир мулоҳаза бўлиб, ўша шоирларнинг шеърый йўлдан чекиниб, хитобий йўлга майл этганлари эди, холос.

Нотиқлар кўпинча ўз нутқларида мана шу икки ҳолатни жамлаган бўладилар¹⁸. Кўпчилик шоирларда ҳам аҳвол худди шундай. Масалан, мавжуд шеър ва шеърый мулоҳазаларнинг ҳаммаси нима ҳақда сўз кетаётган бўлса, ўшаларга бориб тақаладиган нарсалардан тузилган бўлади. Нарсаларга тақлид этиш эса ҳам феъл билан, ҳам мулоҳазалар билан билдириш йўлида амалга оширилади. Феъл билан юзага келадиган тақлид икки хил бўлади: уларнинг бири шуки, инсон ўз қўли билан бирор нарсага ўхшаган шаклни ясайди, чунончи, инсон бирорнинг тимсолини ишлаб, уни муайян бир кишига ёки бошқа бирор нарсага ўхшатмоқчи бўлади. Ёки бўлмаса инсон бирор бошқа одамнинг хатти-ҳаракатига ўхшаган ҳаракатлар қилади. Сўз билан юзага келадиган тақлид шундаки, ўша сўз бораётган ҳаракатлардан бирортасига ташбиҳ қилинган

сўзлардан тузилган ё айтилган бўлиши керак. Бу сўзлар ўша нарсалар ташбиҳ қилинган ҳаракатларга ишора қилади ва ўша нарсалардан тузилган сўз сифатида хаёл ҳам қилинади. Ва бу ҳаракат ё ўша нарсаларнинг ўзида ёки бошқа нарсаларда бўлади, деб хаёл қилинади.

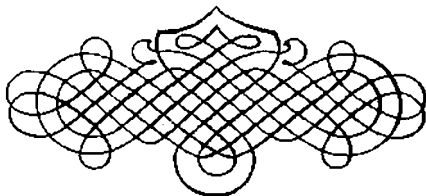
Шундай қилиб, сўз - мулоҳаза билан бўладиган *тақлид-ташбиҳ* ҳам ики турли бўлади: бир турида тақлид ўша нарсанинг ўзида деб тасаввур қилинса, икинчисидан эса бир нарсанинг борлигини бошқа нарса орқали тасаввур қилинади. Бу ҳол илмий мулоҳаза юритилганда худди шундай бўлади. Улардан бирида нарсанинг ўзида борлиги ҳақида маълумот беради, чунончи, айтайлик, таъриф; иккинчисидан эса, бир нарсанинг борлиги бошқа бир нарсанинг борлиги билан юзага келиши ҳақида маълумот беради. Масалан, айтайлик бурҳон - исбот. Демак, бундан маълум бўлишича, исботда илм, тортишувда иккиданиш, хитобда ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеърятда ҳам хаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади. Баъзида инсон феъли кўпроқ хаёл суришга боғлиқ бўлади. Бу шундайки, инсон бир нарсани бошқа нарсада бор деб тасаввур қилади. Бунинг натижасида у нарсаларнинг борлигини ҳис ва исбот тасдиқлагандагина унинг ўша нарсада борлигига ишониб ўшандай қилиши мумкин. Ҳатто бу ишда унинг борлиги ёлгон бўлиб, фақат хаёл қилинган тақдирда ҳам бу ҳаракат-феълни амалга оширади. Чунончи, одамлар айтишади-ку, агар киши бирор нарсага назар солса, ўша нарса унинг хуш кўрмайдиган нарсасига ўхшаган бўлса, у ҳолда унинг тасаввурида ўша заҳотиёқ бу нарсани хуш кўрмаслик ҳисси пайдо бўлади. Шу билан ҳалиги киши у нарсадан ўзини авайлаб-асраб, четлатиб юришга урунади. Ваҳоланки, аслини олганда бу нарсанинг ўзи ўша хаёл қилингандай ёмон нарса бўлмаслиги ҳам мумкин¹⁷.

Мулоҳазалар ичида тақлид ишлатилган гапларни эшитган одамда ҳам худди шундай ҳолат пайдо бўлади. Бунда у бир нарсада бирор бошқа нарса тимсолини кўз олдида келтиради. Бу эса, ўз навбатида, у нарсани ўша киши илгари ўз кўзи билан кўрган бўлиши ва шунинг учун ҳам у нарсанинг тимсоли унинг кўз олдида келган бўлиши мумкин. Бордию, агар ўшанда у кишига бирор нарсанинг ўзини сўз билан тавсифлаб берилса борми, унда ўша сўз мулоҳазаларда ўзи

илгарилари тасаввур қилиб юрган бошқа нарсаларнинг тимсолини кўз олдига келтиради. Шу тариқа ўша сўз-мулоҳазаларда ишлатиладиган ҳар бир нарса ичида яхшилик ё ёмонлик, адолатсизлик ё тубанлик ва ё бўлмаса, ҳалолликни тасаввур қилганига ўхшаб келади. Шундай қилиб, инсоннинг феъл-атвори кўпроқ ўзининг хаёлларига боғлиқ бўлади. Булар, албатта, унинг билим ё андишасига боғлиқдир. Аммо шуниси ҳам борки, кўпинча, унинг билим ва андишаси хаёлидаги нарсаларга тескари келиб ҳам қолади. Бундай пайтларда унинг феъл-атвори ўз билим ва андишасига кўра эмас, балки хаёлига кўра иш тутади.

Бас шундай экан, хаёлга келган сўзлардан кузатилган мақсад ҳам эшитувчини унинг хаёлига келган нарсани қилишга ундашдан иборат бўлади. Унинг хаёлига келган нарса ё исталган нарсалардан бирига интилиш, ё бўлмаса ундан қочиш, унга мойил бўлиб берилиш ва ё бўлмаса, уни ёмон кўриш ё ундан ёмонлик ё яхшилик кутиш каби ишлардан иборат ҳис пайдо бўлади. Ўша нарсалардан унинг хаёлига келадиган нарса хоҳ тўғри бўлсин, хоҳ нотўғри бўлсин бунинг фарқи йўқ. Шунда иш ҳақиқатан хаёлига келган йўсинда бўлганмиди ёки хаёлига келгандек бўлмаганмиди, бунинг ҳам фарқи йўқ, масаланинг бу томонига қаралмайди. Бу худди бир киши ўзи бажараётган ишини бир нарсага тақлидан қилаётган бўлса, у баъзан ўша тақлид қилаётган нарсанинг айнан ўзини бажараётгандек бўлади. Баъзан эса инсон ўзи тақлид қилаётган нарсага тақлид қилаётган нарсанинг ўзини бажарган бўлади. Чунончи, у *Зайд*⁹нинг афт-ангорини акс эттирган ҳайкал тимсолини ишлаган бўлиши мумкин. Шу билан бирга у Зайднинг тимсоли акс этадиган кўзгуни ҳам ясаган. Худди шунингдек, биз, эҳтимол, Зайдни танимаслигимиз ҳам мумкин, лекин биз унинг ишланган тимсолини кўриб уни билиб оламиз. Биз бунда Зайднинг ўз шаклини эмас, балки унинг афт-ангорига тақлид қилганини, яъни ўхшатирилганлигини кўриб билиб, олдик. Кўпинча, биз унинг тимсолини-шаклини кўзгуда акс этиб турганини кўрамиз. Шунда биз уни ўхшатилаётганига ўхшаб қолганидан билиб оламиз. Бу ҳолда биз Зайд шакли ҳақиқатини билиш борасида икки поғона узоқлашган бўламиз. Худди мана шунинг ўзи мулоҳазаларни тақлидга илаштирадиган томонлардан саналади. Бу мулоҳазалар баъзан ўша нарсаларга

Ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Баъзан эса бу тузилган нарсалар, ўз навбатида, унинг ўзига ўхшайдиган нарсалардан, бу ҳам ўз навбатида, унинг ўзига ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Натижада тақлид - ўхшатиш борасида нарсалар аслидан бир неча поғона узоқлашади. Ўша мулоҳазалар хусусида ҳосил қилинган нарсалар тасаввури мана шулардан иборат. Бу тасаввурларни ҳосил қилишга эса мана шу каби қатор поғоналар илашиб келади. Ҳар бир нарса бир нарсага бевосита ўхшаган бўлгани учун у нарсани тасаввур қилинади. Ёки бўлмаса бир ёки ики нарса воситаси билан тасаввур қилинади. Бу эса ўхшатиш билан нарсани билдирилган мулоҳазаларга кўра бўлинади. Кўпчилик одамлар аслига яқин бўлган нарсаларга тақлид қилишдан кўра аслидан узоқ бўлган нарсаларга бўлган тақлид-ташбиҳни энг мукамал ва афзал бўлади, деб ўйлашади. Уларнинг фикрича, бундай ҳолатда туриб мулоҳаза юритувчилар тақлид борасида ишловчилар орасида энг лаёқатли киши саналади, ундай киши бу санъат аҳлига жуда муносиб келади ва тақлидни ўз йўлига мослаб улардан фойдаланади²⁰.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ
(973-1048)

Абу Райҳон Беруний Хоразмнинг Қиёт шаҳрида туғилган, 22 ёшида ўз ватанидан чиқиб кетган (Берун – «ташқари» нисбасига эътибор беринг). Журжонда ва бошқа ўлкаларда яшаган. Шартли равишда Маъмун академияси деб номланган илмий анжуман фаолиятида муҳим рол ўйнаган. Фаннинг элликдан ортиқ соҳалари бўйича илмий тадқиқотлари маълум.

Абу Райҳон Берунийнинг бадиий адабиётнинг назарий масалаларига бағишланган «Фазл аҳлининг шеърда айтилган фикрларини баён қилиш китоби», «Танланган асарлар ва шеърлар китоби» маълум. Шунингдек, буюк қомусий олим «Ҳиндистон», «Маъданишунослик», «Китобу-с-сайдана» асарларида ҳам санъат ва адабиёт муаммоларининг айрим қирраларига очиқлик киритган. Қуйида олимнинг «Ҳиндистон» (тўла номи «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби») асаридан ҳинд шеър илмига оид фасл тавсия қилинди.

«ҲИНДЛАРНИНГ ГРАММАТИКА ВА ШЕЪР ҲАҚИДАГИ КИТОБЛАРИ БАЁНИ»дан .

Илмлардан шу *и*ки *фан*¹ бошқа илмларни ўрганишга восита бўлади. Ҳиндлар *Вьякарана*² деб аталадиган тил илмини бу икки фаннинг олдига қўядилар. Вьякарана - уларнинг сўзларини тузатадиган наҳв, хат ёзишда балоғатли, нутқ сўзлашда фасоҳатли, етук ва уста қиладиган *иштиқоқ*³ илмидан иборатдир. Биз бу илмни ўргана олмадик, чунки бу биз ўргана олмаган асл илдиз, яъни лугат ва тилнинг шоҳобчасидир...

Ҳиндларнинг айтишларича, уларда наҳв илмининг бошланиши мана шундай бўлган: уларнинг подшоҳларидан Самалвоҳана, дурустроқ айтилиши Сотавоҳана исмли бир подшоҳ бир куни ҳовузда хотинлари билан ўйнашиб туриб, уларнинг бирига: «Моудакам деҳи», яъни менга сув сепма, деган. Хотин: «Подшоҳ, модакам деҳи, яъни ҳолва олиб кел, деябди», деб гумон қилиб, ҳолва олиб келган. Подшоҳ: «Сенга ҳолва келтир демадим-ку» деганида, хотин дағал гапириб, кўпол жавоб берган. Шу сабабли подшоҳ хафа бўлиб, ўз ўрдларидаги одатга кўра овқат емай пардага кириб олган, ниҳоят, ҳинд олимларидан бири подшоҳнинг олдига келиб, унга наҳв ва сарф илмини ўрганишга ваъда қилиб, унинг ғам ва ғуссасини кетказган. Уша олим *салавот* ва *тасбеҳ*⁴ айтиб, рўза тутиб, ялиниб-ёлбориб Маҳодевага борган. Охири Маҳодева унга кўриниб, *Абул Асад Дуалий*⁵ араб тилида тузган қоидалар сингари енгил қоидаларни унга ўргатиб, бундан кейин шоҳобча қоидаларини ўргатишни ваъда қилган. Олим подшоҳ олдига қайтиб келиб, унга ўша қоидаларни ўргатган. Наҳв илмининг бошланиши ана шундай бўлган.

Бу илм (яъни наҳв илми - Ҳ. Б.)дан кейин *чанда*⁶ деган илм келади. Чанда аруз илмига муқобил турадиган шеър вазнларидан иборатдир. Ҳиндлар чандага жуда муҳтожлар, чунки уларнинг китоблари назм билан тузишни мақсад қилиб олганлар. Чунки кишининг кўнгли келишган ва тартибли ҳар бир нарсага қизиқади, тартибсиз нарсадан нафратланади. Шунинг учун ҳиндларнинг кўплари маъносини билмасалар ҳам, манзум асарларни берилиб ва қизиқиб ўқийдилар, шодланиб ўйнаб бармоқларини шақиллатадилар. Ўрганиш осон бўлса ҳам, *сочма*⁷ асарларга рағбат қилмайдилар.

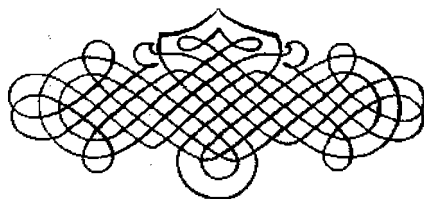
Уларнинг кўпроқ китоблари *шлока*⁸лардан иборатдир. Мен *Иқлидус ва Алмажастий*⁹ китобини ҳиндларга таржима қилиб кўрсатишда ва астролаб санъатини ёзиб беришда шу шлокалар сабабли қийналмоқдаман. Чунки илм тарқатишга ва уларда йўқ илмнинг уларда ҳам бўлишига қизиқаман. Агар ўзларида йўқ илмий бир нарса уларга қолса, унинг маъносини фаҳмлаб бўлмайдиган шлокаларга солиб ишлаш билан шуғулланадилар. Чунки назмда такаллуф ва қийналишга эҳтиёж тушади. Бу ҳол уларда ишлатиладиган сонларни баён қилганимизда равшан бўлади. Бўлмаса, астролаб санъатини сочмалигича ёзишга уринилади. Лекин улар сочма асарга нафрат билан қарайдилар. Улар тўғрисида гапирётганимда Худо менга инсоф ва адолат берсин.

Чанда, яъни шеър вазн санъатини дастлаб Пингалу ва Чалиту юзага чиқарган. Бу бобда ишланган китоблар кўп. Уларнинг энг машҳури «Гайситу» китоби бўлиб, тузувчининг исми берилган, ҳатто аруз ҳам шу исм билан аталган...

Улар Халил ибн Аҳмад ва арузчиларимиз тасвирлаганидек, ҳарфларни санашда сукунли (ҳаракатсиз) ва ҳаракатли ҳарфларни мана шу икки белги /< билан тасвирлайдилар. Буларнинг биринчиси, яъни сўл томондагиси (чунки улар сўл томондан ёзадилар) *лағҳу*¹⁰ деб аталади. Бу энгил демакдир. Икинчиси, яъни ўнг томондагиси *гуру* деб аталади. Бу оғир демакдир. Оғир вазннинг миқдори аввалгининг, (яъни энгилнинг) икки баробари бўлиб, икки энгил бир оғир ўрнида туради ...

Сўнгра мен сенга айтсам, бизнинг арузчиларимиз шеър яшаш учун феъллар(афоил)дан қолиплар тузганлари ва сўзларнинг ҳаракатли ва сукунли ҳарфларини рақам билан баён қилганлари сингари ҳиндлар ҳам энгил ва оғирни олдинма-кейин қўйиб, ҳарфларнинг сонидан эмас, миқдор ва ўлчовларида вазни сақлаш билан энгил ва оғирдан таркиб топган калималар учун номлар тайин қиладилар ва шу номлар билан белгиланган вазни кўрсатадилар. Миқдор ва ўлчовдан мақсад шуки, лағҳу бир миқдор, гуру эса икки миқдордир. Шундай ёзувдаги сонга қаралмайдию, ўлчовдаги сонга қаралади. Масалан, *маддали*¹¹ ва *танвинли*¹² ҳарфларнинг ҳар бири ёзувда битта бўлса ҳам, маддалиси сокин ва ҳаракатли, танвинлиси ҳаракатли ва сокин деб ҳисобланади...

Юнонлиларнинг китобларидан тушунишимизга кўра, улар *шеър оёқларида*¹³ ҳиндлар йўлида юрганлар. Чунки Жолинус ўзининг «Қатожанус» китобида шундай дейди: «Менекратос юзага чиқарган турли ширалар билан тайёрланган дорини Демократес вазнга туширилган уч мисрали шеър билан тавсиф қилган...»

АБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ (X аср) .

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад б. Аҳмад б. Юсуф котиб Хоразмий X асрда яшаган ва унинг бизгача етиб келган ягона асари «Мафотиҳу-л-улум» («Илмларнинг калитлари») сомонийлар сулоласининг учинчи вакили Нух б. Мансур (975-997) халифалиги даврида ёзилган. Вазир Абул Ҳасан Убайдуллоҳ Утбийга бағишланган бу асар араб тилида битилган бўлса ҳам, унинг мундарижасидан муаллифнинг форс, юнон ва қадимги сурёний тилидан хабардорлиги маълум. Қомус шаклида ёзилган бу асарда ўша давр фанларининг муҳим соҳаларига оид атамаларнинг маънолари очиб берилган.

Асар икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимнинг 5-боби илми аруз, қофия ва саноеъга оид истилоҳларни ёритишга бағишланган. Боб ўз навбатида беш қисмдан иборат: 1-қисм мазкур фаннинг таркиби, аруз тизимидаги атамалар; 2-қисм аруз вариантлари ва иллатларнинг номлари; 3-қисм қофия ва унинг таркиби; 4-қисм мазкур атамаларнинг келиб чиқиши ва улардан фойдаланиш усуллари, 5-қисм шеърят танқиди ва ундан фойдаланиш йўллари ҳақида. Шунингдек, тўртинчи бобнинг 8-қисми «котибларнинг сўздан фойдаланишдаги маҳоратлари»га бағишланган.

Абу Абдуллоҳ Хоразмий ўзигача яратилган араб тилидаги поэтик манбалар Халил б. Аҳмад луғати, Ибн Муътазнинг «Илму-л-бадеъ», Қудам б. Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» каби асарларидан унумли фойдаланган.

Қомуснинг Лейден, Берлин ва Лондон фондларида сақланувчи бешта қўлёзмаси асосида яратилган танқидий матни голланд олими Ван Флотен томонидан 1895 йилда нашр қилинган ва кўплаб Оврўпа тилларига таржима қилинган. Мазкур асар Ю. И. Крачковский, В. В. Бартольд, П. Г. Булаков, М. Хайруллаев, Р. М. Баҳодиров, М. Зиёвуддинова томонидан ўрганилган.

«МАФОТИХУ-Л-УЛУМ»дан

Бешинчи боб. Шеър илми. Аруз.

I бўлим. Аруз илми истилоҳлари ва унинг таркибий қисмларининг номлари ҳақида.

II бўлим. Арузда учрайдиган иллатлар ва зиҳофлар ҳақида.

III бўлим. Қофия ва унинг истилоҳлари зикри ҳақида.

IV бўлим. Истилоҳларнинг келиб чиқиши ва ишлатилишдаги ўзига хослик ҳақида.

V бўлим. Шеър танқиди ва мунаққидларининг сўз ишлатиш хусусияти ҳақида.

I бўлим. Аруз илми истилоҳлари ва унинг таркибий қисмларининг номлари ҳақида

*Аруз*¹ – бу байт биринчи мисрасининг охирги қисми. Бу сўз муаннасада бўлиб, аруз фани шу ном билан аталади. Агар байтнинг биринчи мисраси вазни маълум бўлса, бошқа қисмларини вазнга солиб ўқиш осон кечади.

Зарб – байтнинг охирги қисми.

Хафиф сабаб (енгил сабаб) – бу икки ҳарфдирки, уларнинг бири ҳаракатли, иккинчиси сукунли «қад» сўзи каби, унинг белгиси: ◦|

Сақил сабаб (оғир сабаб) – иккита ҳаракатли ҳарф: — каби, унинг белгиси: ◦◦

Шундай қилиб, мутахассисларда ҳаракатли ҳарфнинг белгиси думалоқ, худди «ҳойи ҳавваз» ҳарфига ўхшаш таёқча (чизиқча) - ◦|

Бирлашган ватад (ал-ватаду-л-жамъ) - бу уч ҳарфдан иборат, улардан биринчиси ва иккинчиси ҳаракатли, учинчиси эса сукунланади: «лақад» сўзи каби ва унинг белгиси: |◦◦

Ажралган ватад (ал-ватаду-л-фаруқ) - бу уч ҳарфдан иборат, улардан биринчиси ва учинчиси ҳаракатли, уларнинг ўртасидаги сукунланади: «қал» сўзи каби ва унинг белгиси: ◦|◦

Кичик фосила (ал-фосилату-л-сағир) - тўрт ҳарфдан иборат, уларнинг белгиси учта ҳаракатли, тўртинчиси сукунланган: «ва лақад» сўзи каби ва унинг белгиси: |◦◦◦

Катта фосила (ал-фосилату-л-кабир) - беш ҳарфдан иборат, уларнинг тўрттаси ҳаракатли, бешинчиси сокин: «малқана» сўзи каби ва унинг белгиси: |◦◦◦◦

*Баҳр*² - аруз истилоҳларидан бири ва у ўн беш турга бўлинади:

Биринчи тури - тавил, унинг учта варианты мавжуд:

Биринчи варианты: унинг арузи мақбуз, зарби эса мабсут.

Икинчи варианты: аруз - мақбуз, зарб ҳам мақбуз.

Учинчи варианты: аруз - мақбуз, зарб эса маҳзуф.

Тавил биринчи вариантнинг шакли шундай:

Фаъулун мафойилун фаъулун мафойилун

Фаъулун мафойилун фаъулун мафойилун

(Абу Манзир, сен барчани нобуд қилдинг, лекин улардан баъзиларини қолдир.

*Сенинг раҳминг ёвузликнинг бир қисмидан енгил)*³.

Икинчи тури – мадид, унинг олти варианты бор:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - мажзу салим.

Икинчи варианты: аруз маҳзуф, зарб эса мақсур.

Учинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу маҳзуф.

Тўртинчи варианты: аруз мажзу маҳзуфдир, зарб эса маҳзуф мактуъдир.

Бешинчи варианты: аруз ва зарб – мажзу маҳзуф махбун.

Олтинчи варианты: аруз - мажзу маҳзуф махбун ва зарб - мажзу абтар.

Байтнинг мадид баҳри биринчи вариантнинг шакли:

Фобилотун фобилун фобилотун – Фобилотун фобилун фобилотун

(Эй, Бакр авлоди, менга Кулайбни жонлантинг!

Эй, Бакр авлоди, қаерга, қаерларга қочяпти?)

Учинчи тури - бу басит, унинг олти варианты бор:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим махбун.

Икинчи варианты: аруз - махбун, зарб – мақтуъ.

Учинчи варианты: мухалла бўлиб, унинг тўрт навъи бор:

Биринчи навъи: аруз - мажзу ва зарб - музал.

Икинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг тўртинчи варианты: аруз - зарб мажзу.

Учинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг бешинчи варианты: аруз - мажзу ва зарб мақтуъ.

Тўртинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг олтинчи варианты: аруз ва зарб мажзу мақтуъ.

Байтдаги басит баҳрининг биринчи вариантнинг шакли: Мустафъилун фоилун мустафъилун фоъилун – Мустафъилун фоилун мустафъилун фоъилун:

(О, Хари (Харис), мен сизлардан қонли (ғам бўлиши ҳам мумкин) кутмайман, у хоҳ оддий, хоҳ шоҳ йўлиқадиған).

Тўртинчи тури – вофир бўлиб, унинг уч варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - мақтуфъ.

Икинчи варианты: аруз ва зарб - салим мажзу.

Учинчи варианты: аруз мажзу, зарб эса маъсуб.

Биринчи вариантли байтнинг шакли:

Мафоъилатун мафоъилатун фаъълун - Мафоъилатун мафоъилатун фаъълун:

(Биз ҳайдаётган чорва жуда бой, уларнинг катта подасидаги шохлар худди таёқлар).

Бешинчи тури - бу комил бўлиб, унинг тўққиз варианты бор:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.

Икинчи варианты: аруз - салим ва зарб - мақтуъ.

Учинчи варианты: аруз - тамм ва зарб - аҳазз музмар.

Олтинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу мураффал.

Еттинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу музал.

Саккизинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу салим.

Тўққизинчи варианты: мажзу мақтуъ

Биринчи вариантли байтнинг шакли: Мутафоъилун, мутафоъилун, мутафоъилун, мутафоъилун, мутафоъилун.

(Хушёрлигимда ҳам сахий бўламан,

Менинг хислатларим ва кенг қалблилигимни қандай англадинг).

Олтинчи тури - бу ҳазаж бўлиб, унинг икки варианты бор:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - мажзу.

Икинчи варианты: аруз - мажзу, зарб - мажзу эса маҳзуф.

Биринчи вариантли байтнинг шакли: Мафоъилун, мафоъилун, мафоъилун, мафоъилун.

(Қабиланинг душманлардан ҳимоячиси ердаги илонлар экан).

Еттинчи тури - ражжз бўлиб, унинг беш варианты мавжуд:

Биринчи варианты: салим.

Икинчи варианты: аруз - салим, зарб эса мақтуъ.

Учинчи варианты: аруз ва зарб мажзу.

Тўртинчи варианты: маштур.

Бешинчи варианты: манхук.

Биринчи вариантли байтнинг шакли:

Мустафъилун - олти марта.

*(Салманинг уйи Сулаймага қўшни, ҳеч ким йўқ, бироқ излари
Забур оятларига ўхшайди).*

Саккизинчи тури - рамал бўлиб, унинг олти варианты бор:

Биринчи варианты: аруз - маҳзуф, зарб эса салим.

Икинчи варианты: аруз - маҳзуф ва зарб - мақсур.

Учинчи варианты: аруз ва зарб маҳзуф.

Тўртинчи варианты: мажзу мусаббағ.

Бешинчи варианты: аруз ва зарб – мажзу.

Олтинчи варианты: аруз - мажзу, зарб эса мажзу маҳзуф.

Биринчи вариантли байтнинг шакли:

Фоъилотун фоъилотун фоъилун

Фоъилотун фоъилотун фоъилотун

*(Чирган шалаш каби сендан кейин унинг уйининг ҳам-масини
шимолдан тўхтовсиз келаётган шамол бузиб ташлади).*

Тўққизинчи тури - сарий бўлиб, унинг етти варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз матвий мақтуф, зарб эса матвий мавкуф.

Икинчи варианты: аруз ва зарб – матвий мақтуф.

Учинчи варианты: аруз - матвий мақтуф, зарб эса аслам,

Тўртинчи варианты: аруз ва зарб - махбул мақтуф.

Бешинчи варианты: аруз - махбул мақтуф, зарб эса аслам.

Олтинчи варианты: салим маштур мавкуф.

Еттинчи варианты: маштур машкуф.

Биринчи вариант байтининг шакли:

Мустафъилун мустафъилун фоъилун

Мустафъилун мустафъилун фоъилун

*(Ровийларнинг Шом ва Ироқда кўрганларини
Салманинг замонасида кўрмайдилар).*

Ўнинчи тури - бу мунсариҳ бўлиб, унинг уч варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз - салим, зарб - матвий.

Икинчи варианты: манхук мавкуф.

Учинчи варианты: манхук мақшуф.

Биринчи вариантли байтининг шакли:
Мустафъилун мафъълоту мустафъилун
Мустафъилун мафъълоту мустафъилун
(Мисрда хайр-эҳсон тарқатган Ибн Зайд яхшилиқ қилишдан тўхтамаяпти).

Ўн биринчи тури - бу хафиф бўлиб, унинг бешта варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.

Икинчи варианты: аруз - салим, зарб эса маҳзуф.

Учинчи варианты: аруз ва зарб маҳзуф.

Тўртинчи варианты: аруз ва зарб салим.

Бешинчи варианты: мажзу маҳбун мақсур.

Биринчи вариант байтининг шакли:

Фозилотун мустафъилун фаъилатун

Фозилотун мустафъилун фаъилатун

(Бизнинг оиламиз Дурна ва Бодав ўртасида тўхтади, менга Улвийя ҳам Сихалда тўхтагандек туюлди).

Ўн икинчи тури - музорий бўлиб, битта варианты мавжуд: аруз ва зарб - мажзу.

Байт ва унинг шакли:

Мафоийлун фозилотун - Мафоийлун фозилотун.

(Мени Суад олдига чақиришди.

Суаднинг муҳаббати менинг давоимдир).

Ўн учинчи тури - муқтазаб бўлиб, унинг битта варианты бор: мажзу матвий.

Байт ва унинг шакли:

Фозлотун муфтаъилун - Фозлотун муфтаъилун.

(У тесқари қараганда, унга худди дўл ёққандек кўринди).

Ўн тўртинчи тури - мужтасс бўлиб, унинг ҳам битта варианты бор: аруз ва зарб - мажзу.

Мустафъилун фозилотун - Мустафъилун фозилотун .

(Унинг қорни таранг (силлиқ, тортилган), юзи эса ойга ўхшайди).

Ўн бешинчи тури - мутақориб бўлиб, унинг беш варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.

Икинчи варианты: зарб - мақсур.

Учинчи варианты: зарб - маҳзуф.

Тўртинчи варианты: зарб - абтар.

Бешинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу маҳзуф.

Байт ва унинг шакли:

*Фаъулун, фаъулун, фаъулун, фаъулун, фаъулун,
фаъулун, фаъулун, фаъулун.*

*(Тамим, Тамим ибн Мурра ҳақида гапирадиган бўлсак,
уни ширакайф ва уйқусираган ҳолда топадилар)...*

Тўртинчи боб. Мавзу ва номларнинг келиб чиқиши ҳақида⁴.

Асрам - олдинги тишнинг синиши.

Аслам - тешиги бор нарса.

Аҳсам - эчкининг орқага эгилган шохи.

Ажаим - шохи йўқ (эчки).

Мавқус - томоғи ингичкалашган.

Мажзул - туя ўрнагин жиндириш.

Ахазз - *Ҳазз* (сўзи)дан олинган бўлиб, бу тез кесиш
(маъносини англатади).

Ахрам - бурунни кесиш.

Ахраб - ҳарбдан олинган бўлиб, бурунни тешмоқ.

Аштар - қовоғни тешмоқ.

Маҳбул - қўлда юрмоқ.

Мусаббағ - «субуғ» сўзидан олинган бўлиб, «камол» яъни
«мукамал» маъносини англатади.

Музал - «зайл» сўзидан, «дум» маъносида.

Мураффал - этакни узайтириш.

Муъоқаба - (от, туяга) минишдаги қийинчилик.

Муроқаба - юлдузларни кузатиш.

Ҳазм - туя бурнига ҳалқа тақмоқ.

Қатф - дарахтдан мева термоқ.

Қатиъ - дарахтдан мева узмоқ.

Маҳбун - ўгирилмоқ.

Манфуф - кўйлакни калталатмоқ.

Машкул - «шикол»дан: қийинчилик йўллари

Маъкул - «иқол»дан олинган: «кишан» (бадавий бош кийими).

Маъсуб - «исоба»дан олинган: «рўмол».

Рамал - тўқилган патак, яна сайрда тез чопмоқ маъноси ҳам бор.

Ҳазаж - овозни яхшилаш ва қайтариш.

Мухаллаъ - қўли чиққан.

Манҳук - кучсизланган, озиб кетган.

Мутановис - қофияда ҳаракатларни сиқиб чиқариш.

Бешинчи боб. Шеър танқиди⁵ ҳақида

Ташибҳ - бир нарсанинг икинчи бир нарсага ўхшаши. Умурул-Қайс сўзи сингари: *Қушларнинг шилари олдидаги хўл ва қуруқ юраклари Худди унуби ва қуритилган хурмога ўхшайди.*

Истиъфа - худду у (умрул-қайс) сўзидек тун васфида: «У елкасини чўзиб, сағрисини қимирлатаётганида ва қийинчилик билан кўкрагини кўтараётганида унга гапирган эдик»

Мужонаса - турли маънодаги ики ёки ундан ортиқ ўхшаш сўзларнинг сошлашуви.

«Чексиз саройи биёбонга қасамки, мен уни мудраб босиб ўтдим».

Мутобақа. Бу «тобақа» феълдан олинган бўлиб «туя орқа оёғини ўзининг олдинги оёғининг изига қўйиб юриши» маъносини беради.

Бу худди шоирнинг қуйидаги сўзидек:

“Ажойиботлардан бири - бу ҳақиқатда ҳам қилишларимиз ярақи қора ўлимни туғади, бироқ қилич музакқарда-ку!” Бу ерда мутобақа «ярақи» ва қора ҳамда «туғади» ва «эркак» сўзларида яширинган қарама-қаршилиқдир.

Ал-Мазҳаб ал-Каломий Абу Таммом сўзи каби: «Шон шуҳрат сен қоникқандек қоникмайди, қониқишдан ташқари (сендан) нима баланддир қониқиш олишга умид қилади».

Илтифот («бурилиш»). Икинчи шахсга мурожаатдан бевосита нутққа ўтилади ва тескари».

Жарир сўзи каби:

«Зу-Тулуҳда чодир бўлганда-Эй, чодирлар, устингизга ёмғир ёғсин!».

Яна бир байти:

«У тишларини башам шохлари билан силлиқлаган кунни сен унута оласанми? Башам дарахти суғорилсин».

Иътирөд (эътироз). Жаъдий сўзи каби:

«*Бану Саъд қабиласи таъкидлашича, мен, улар алдаяпти, ёшим катта бўлиб қариб қолган эмасман*». Бу ерда «улар алдаяпти» (сўзи эътироздир).

Ружуъ. Башшор сўзи каби:

«*У ўз онасини ҳимоя қилиб, мени амир олдида ҳақоратлаганидан хабардорман, энди у мен учун амир бўла оладими?*»

Тажоҳул. Бирор кимсани ҳажв қилувчи сўзи каби:

«*Агар доялар сути уни оталарининг олийжаноб ва нузли ҳаракатидан ўзгартирмаган экан, нима учун эр кўпинча хотинининг олдида бўлмайди?*»

Иънот. Бу шоирнинг у учун юклатилган мажбуриятни ўз зиммасига олишидир.

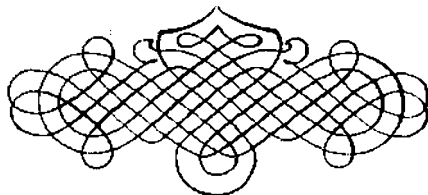
Тасриъ. Бу қасида биринчи байтидаги мисраъларнинг ўзаро қофияланиши.

Тарийъ. Байт мақтаъ (бўлак)ларининг қофияланишидир. Бу бир ёки икки байтда ички бўлақлар қофияланишидир.

Тасмит. Тасмили қасида ёки қасида мусаматада унинг барча бўлақлари қофияланади.

Итмом. Тарафа сўзи каби:

«*Баҳорги жала ва тинмай ёғаётган ёмғир, сенинг диёрингни, зарар етказмай, сув билан қондирди*». «*Зарар етказмай*» деган ифода итмом.

ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ (XII-XIII аср)

Тўла номи Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайс Розий. Эроннинг Рой шаҳрида туғилган (санаси номаълум). Унинг ҳаёти воқеалари 1205 йили Бухорога келганидан бошлаб илм аҳлига маълум бўлган. 1207 йили Хоразм шоҳи Муҳаммад Хоразмишоҳ Бухорони забт этганида, олимни Хоразмга таклиф этган. 1207-19 йилларда Хоразмда шоҳ саройида яшаган. Мўғул истилоси туфайли 1219-26 йиллари Ироққа ҳижрат қилган. Сўнгра Форс (Эрон)га келиб, ҳукмдор Атобак Саъд Зангий Мавдуд хизматида бўлган. Китобининг бир ўрнида унинг ўғли Абубакр ибни Саъд олимга эҳтиром кўрсатгани ва 1238-39 йиллари Баҳрайн ва Уммонни фатҳ этгани айтилади.

1233 йили «Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам» («Ажам шеърлари андозалари луғати») асарини ва унга илова равишида «Тибъёну-л-луғати-т-турки ало лисону-л-қанғали» («Турк тилининг қанғали тилидаги муфассал баёни») асарини ҳам эълон қилган. Бундан ташқари «Ал-уйуб фи муқаффи ашъору-л-араб» («Араб қофиясининг айблари») китобини ҳам ёзган. Олимнинг барча асарлари араб тилида бўлгани учун у Форсга келгач, замондошларининг илтимоси билан машхур асари «Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам»ни форс тилига ўзгирган ва тўлатган. Айрим манбаларда асар «Ҳадойиқу-л-мўъжам» («Сўз (луғат)ларнинг боғчалари») деб ҳам юритилади. Асар икки қисмдан иборат бўлиб, аввалги қисми «аруз фани ҳақида», иккинчиси «шеър илми ва қофия маърифати»га бағишланган.

«Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам» («Ажам шеърлари андозалари луғати») асарининг аввалги қисмидан намуналар келтирилди.

«Ал-МУЪЖАМ...»дан

АВВАЛГИ ҚИСМ

Аруз фани ҳақида

Ва бу қисм тўрт бобдан иборат: аввалги боб аруз маъноси ва аркон (рукнлар) шарҳи, номлар ва лақаблар ҳақидаким, бу фан илм аҳли орасида истилоҳдадир¹.

Иккинчи боб ажзоъ (жузвлар) ва авзон (вазнлар) зикридаким, аруз аркони таркибидан ҳосил бўлғай.

Учинчи боб *тағйирот*² зикридаким, *ажзоънинг афойил фуруъларига*³ кўшилган ҳолида вужудга келғай.

Тўртинчи боб қадим ва ҳадис (янги) баҳрлар зикри, доиралар нақши, байтлар *тақтиби*⁴ ва баҳр жузвларини бир-биридан фарқ қилиш тўғрисида.

АВВАЛГИ БОБ

Аруз маъноси ва аркон шарҳи, номлар ва лақаблар ҳақидаким, бу фан илм аҳли орасида истилоҳдадир.

Билгилки, аруз манзум сўз мезонидир, *наҳв* мансур сўз мезони бўлгани каби. Ва уни шунинг учун аруз ўқийдиларки, шеърни унга арз қиладилар, токи мавзун (ваззли) шеър номавзун (вазнсиз)дан аниқ бўлсин ва мустақим (тўғри) номустақим (нотўғри)дан саралансин.

Ва у фаулдирки, *мафъул* маъносида, *рукуб-маркуб* ва *хулуб-маҳлуб* маъносида бўлгани каби.

Ва аруз вазни биносини «фо», «айн» ва «лом»дан иборат қилиб қурдилар, чунончи араб тили авзони биноси, луғавий ва шеърый авзон бир тартибда бўлсин, яъни луғавийлар айтурлар: зарб-феъл вазнида, зориб фоил ва мазруб-мафъул вазнидадир. Арузийлар айтурлар, *нигорино* «мафъыйлун» вазнида, *нозанино* «фоилотун» ва *дилдори ман* «мустафъилун» вазниданур. *Танвин* «нун»ини аруз афойилида ёзадилар, токи ёзув ва талаффуз авзони ҳарфлар сонидан тенг бўлсин ва баҳрлар жузвларини бир-биридан ажратганда янглишмасинлар.

Шеър *жинслари*⁵ ва *вазнларини* билиш учун бу фаннинг аҳамияти катта ва у ҳақиқий шеърни ноҳақиқийдан ажратишда яхши меъёр ҳисобланади. Ва баъзи калтафаҳм шоир-

лар айтадилар, *аруз* илмидан мақсад шудирки, мардум назм каломига қодир бўлсин ва мавзун сўзни номавзундан ажратиш учун юксак диднинг бўлишига эҳтиёж йўқ. Ва шуурсиз (дидсиз) шоирни, унда вазн истеъдоди ва маърифат завқи бўлмаса, аруз илми фойдасиз ва уни ўрганишга эҳтиёж йўқ деб ҳисобласа, бу жуда катта хато ва нодонлик аломатидир ва унга амал қилувчи на шоирлик илми сирларидан огоҳ бўлади ва на илмлар маърифатию фойдасидан баҳраманд бўлади...

Ва билиш лозимдирки, арузийлар аввалги мисраъдаги биринчи жузвни *садр* ўқийдилар ва сўнги жузвни *аруз* дерлар, икинчи мисраъдаги аввалги жузвни *ибтидо* ўқийдилару охириги жузвни *зарб* дерлар ва садру аруз ҳамда ибтидою зарб орасидаги жузвни *ҳашв*⁶ ўқийдилар...

Ва садру ибтидо лафзидан мақсад мисраълар аввали эрур ва истилоҳий номларни бир-биридан фарқ қилишдир. Ва мумкин эрурки, ҳар ики мисраъ дебوحасини садр ё ибтидо ўқирлар ва аммо аввалги мисраънинг охириги жузвини *аруз* ўқийдиларки, гўё байтнинг асоси удир. Ва *аруз* чодир чўпидирки, уни устувор қўядилар ва биринчи мисраъ шу жузв билан тамом бўлади. Ва маълум бўлғайки, бу байт қайси вазн била рост келгай ва қайси баҳрдан келиб чиққай, икинчи мисраъни ҳам шу қоидага биноан қурадилар, токи шеър бўлғай. Байтнинг охиридаги жузвни шунинг учун зарб ўқийдиларки, *зарб* ва *зариб* — араб тилида *навъ* ва *мисол* эрурким, байт охиридаги сўзлар баъзан сифат ўхшашлигига эгадилар ва аксарият ҳолларда бу жузв қофия билан рост келур. Ва қофия ҳам шеър *навъидурким*, унга қофия қисмида шарҳ берилгай...

Аруз авзонининг асоси уч рукндан иборатдир: *сабаб*, *ватад* ва *фосила*. *Сабаб* (сўзининг луғавий маъноси) аркон бўлса, *ватад* (сўзининг луғавий маъноси) қозиқча ва *фосила* (сўзининг луғавий маъноси) ики этак орасидир.

Ва сабаб икки турлидир: *хафиф* (енгил) ва *сақил* (оғир). Сабаби хафиф (енгил сабаб) бир *мутаҳаррик* (ҳаракатли) ва бир *сокин* (ҳаракатсиз) ҳарфлардан иборат, масалан, «дам» ва «нам». Ва уни шунинг учун хафиф ўқийдиларки, лафз учун енгил келгай ва нутқ асбоби унинг талаффузидан тез фориг бўлғай. Ва бу рукннинг «син»га ўхшатилишига сабаб шуки, чодирнинг арқонини гоҳида тўлалигича

тортадилар, гоҳида қисқароқ қиладилар. Шунингдек, бу рукни арузнинг баъзи афойилларида тўлалигича ва дуруст ҳолда келтирадилар ва баъзида эса *хабн¹у қасрда* қисқартирадилар ва унга сокинни жойлаштирадилар, токи ўз жойида айтилсин.

Аруз авзони усуллари орасида бу рукнга ўнта мисол бор: *фоилун* ва *фоилотундан* «фо» ва «лун», *мустафьилундан* «мус» ва «таф», *мафойилундан* «ий» ва «лун», *мафьулотундан* «маф» ва «у», *фоилотундан* «ло», унинг шакли бир кўзли «ҳо»га ўхшашдир ва ҳинд маъхазларида уни «сифр» ўқийдилар. Ва «алиф»дурки, *жумал⁸* ҳисобида уни бирга ўхшатурлар. Бу мисолда: ўн-«ҳо»-ҳаракатли ҳарф ва «алиф» сокин ҳарф белгиси...

Ва сабаби сақил ики ёндош мутаҳаррик ҳарфлардан иборатки, у ҳеч қачон сокинли талаффуз қилинмайди. Масалан, «ҳама» ва «рама»даги «ҳо» ҳарфи талаффуз этилмайди. Ва уни шунинг учун «сақил» ўқийдиларки, ики ёндош мутаҳаррик ҳарф талаффузда бир мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан оғирроқдир. Ва аруз афойилида унга мос келувчи ики мисол бор: *мафоилатундан* «ило», *мутафоилундан* «мута» ва унинг аруздаги шакли ики сифрдан иборатдир, яъни 00⁹.

Ва ватад ҳам ики навълидир: *мақрун¹⁰* ва *мафрук¹¹*. Ватадий мақрун ики мутаҳаррик ва бир сокиндан иборатдир, масалан, «агар», ва «магар». Ва унга кўра ҳар ики мутаҳаррик бу рукнда бир-бирига яқин бўлганлиги учун уни *мақрун* (яқин) ўқийдилар ва баъзан *мажму¹²* ҳам дерлар. Бу рукннинг ватадга ўхшатилишига сабаб шуки, миҳ қанчалик чуқур қоқилса, шунчалик собит ва мустаҳкам бўлади ва бу рукн аруз афойилида ҳамма рукнлардан кўра собит ва тугалдир. Ва тағйиротни, сабаблар қўшилганда, ундан кейин йўл топа олмас, агарки, байтнинг аввалида дастлабки ҳарфни кессалар ёки байт охирида сўнгги ҳарф ва ҳаракатни камайтирсалар. Ва унга аруз афойили усуллари орасида тўртта мисол бор: *фаулундан* «фау», *мафойилун* ва *мафоилатундан* «мафо», *фоилун* *мустафьилун* ва *мутафоилундан* «илун», *фоилотундан* «ило». Ва унинг аруздаги шакли қуйидагичадир: 100.

ШАЙХ АҲМАД ибн ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ

«ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

IV. АЛ-ФАҲН-УР-РОБИЪ ФИ АВЗОН-УШ-ШЕЪР¹

Билгилким, араб уламосининг иттифоқи бирла баҳр ўн олти келибтур. Ажам уламози сўнгра *орий*² туруб, йигирма тўрт қилибтурлар. *Фааммо*³ бу заиф тиладиким, ул азизларнинг пайдо қилган баҳрларини қаламға келтурса ва туркий иборат бирла баён айлаб, ҳар вазнға туркий байттин мисол келтурса.

Бу ҳавастин кўп нусхаларни мутолаа қилди, нетокким «*Арузи Қустос*»⁴ ва «*Арузи Андалусий*»⁵ ва «*Меъёру-л-ашвор*»⁶ ва бу тариқа нусхаларнинг баҳрларинда кўп ғаввослиқ қилдиқ. Эрса мулоҳаза андоғ туштиким, бу илмда уламо ихтилофи *басе*⁷ қилибтурлар. Баъзилар ўксутубтурлар. Ва ул қоидаларким, уламоий салаф қўюбтурлар, аларнинг қоидаси бирла амал қилсалар, ўн олти баҳр пайдо бўлурға *мақдури*⁸ бор. Ул сабабтин бу заиф ҳам андоғ ихтиёр қилдиким, бу баҳрларға аввал ўн олти баҳрким, мумкину-л-вужудтур, изофат қилиб, тамомин қирқ баҳр уза муқаррар айлаб ва ул ўн олти баҳрким, *мутақаддимлар*⁹ таркиб қилибтурлар, бурун они кўргузуб, ондин сўнгра *мутааххирлар*¹⁰ пайдо қилғанни тағи эмди зиёда бўлган баҳрларни барчани бир *силк*¹¹ узра тортиб *мушаррах*¹² ва *мунаққаҳ*¹³ баён айлаб ва бу қирқ баҳрдин нечаси хосдур ва неча баҳрнинг асли зиҳофтин кўпор ва ҳар баҳрнинг муштарак шўъбаси нечадур ва хос шўъбаси қайсидур - мажмуъини собит қилиб, шарҳ қилсаким, барчаси ўқуған кишиларға маълум бўлса.

*Ва биллоху-л-авн ва-т-тавфиқ.*¹⁴

Фасл. Билгилким, баҳрнинг бинози аркон узадур. Ва аркон аслидин кўпар. Ва аруз аҳлининг истилоҳи бирла асл олти келибтур. Они *усули ситта* ўқурлар. Ондин икисини *сабаб* дерлар. Ва икисин *ватад* ўқурлар. Ва икисини *фосила*. Аммо икки сабабтин бирисин *сабаби хафиф* дерлар. Ул ики ҳарф бўлур. Бириси *мутаҳаррик*, икинчиси *сокин*, нетокким: «*фо*», «*мо*». Икаласи *мутаҳаррик*, нетокким «*ала*» бўлғай. Ва икиси

ватаднинг бирисин *ватади мажмуъ* ўқурлар. Ул уч ҳарф бўлур. Икиси мутаҳҳаррик, бириси сокин, нетокким: *фаал* бўлғай. Ва бирисин *ватади мафруқ* дерлар. Ул ҳам уч ҳарф бўлғай. Аввал ва охири мутаҳҳаррик, ўртаси сокин, нетокким: «лот» бўлғай. Ва ики фосиланинг бирисин *фосилаи суғро*¹⁵ дерлар. Ул тўрт ҳарф бўлур. Уч ҳарфи мутаҳҳаррик, бириси сокин, нетокким: «*мутафо*» бўлғай. Ва бирисин *фосилаи кубро*¹⁶ ўқурлар. Ул беш ҳарф бўлур. Тўрти мутаҳҳаррик, бириси сокин, нетокким: «*фаалатун*» бўлғай. Ва бу олти аслни устодлар тартиб бирла *зобита*¹⁷ қилибтурлар. Ул бу дурур: «*лам*» - сабаби хафиф; «*ар*» - ватад, «*Али*» - мажмуъ; «*рааса*» - мафруқ; «*жабала*» - суғро, «*самака*» - кубро.

Фасл. Бу олти аслдин секкиз аркон пайдо бўлурким, они аруз аҳли *ажзойи афойил*¹⁸ ўқурлар. Ва рукни гоҳи жузв дерлар, гоҳи рукн. Ул секкиз рукнунг фикхрести будур: *фаулун*, *фоилун*, *мафоилун*, *фоилотун*, *мустафьилун*, *мафоилатун*, *мутафоилун*, *мафьулоту*.

Бу секкиз рукндин икисини *хумосий*¹⁹ дерлар. Ҳар бириси беш ҳарфтин бўлур. Ва олти жузвни айюн дерлар. Еттирор ҳарф бўлур. Бу секкиз рукн ул усули ситтадин бу тариқа кўборким, *фаулун* мулоҳаза қилсанг, ватади мажмуъ бирла сабаби хафифдан мураккабтур. «*Фав*» - ватади мажмуъ, «*лун*» - сабаби хафиф ва «*фаулун*» ҳам сабаби хафиф бирла ватади мажмуъдин мураккабтур.

Фо сиб алан - ватад. Бу ики жузв бири-бирининг *ухтидур*²⁰ ул ваҳҳдинким, икаласининг таркиби мувофиқтур. Мафойилун ҳар бир ватади мажмуъ бирла ики сабаби хафифтин мураккабтур. «*Мафо*» - ватади айюн, «*ийлун*» - ики сабаб ва *фоилатун* ҳам ики сабаб, бир ватадтин мураккабтур, нетокким «*фо*» бир сабаб ила ватад, «*тун*» - бир сабаб.

Ва *мустафьилун* ики сабаби хафиф, бир ватади мажмуъдин мураккаб. «*Мустаф*» - ики сабаб ва «*илун*» - ватад. Булар барча бири-бирининг ухтидур.

Ва *мафоилатун* ватади мажмуъ бирла *фосилаи суғродин* мураккабтур. «*Мафо*» - ватад, «*илатун*» - *фосила*.

Ва *мутафоилун* ҳам *фосилаи суғро* бирла ватади мажмуъдин мураккаб бўлур. Ики жузв бири-бирининг ухтидур.

Фоаммо. *Мафьулоту* ялғуз ики сабаби хафиф бирла ватади мафруқтин мураккабтур: «*лот*» - ватади мафруқ. Ва

мунунг ухти йўқтур, магар бир важҳдин «*фошлотун*» анинг ухти бўлур, зероки «*фобъ*» ватади мафрук, «*лотун*» ики сабаб ва *фошлатун* ҳам бу жиҳаттин анинг ухтидур.

Ва *мустафбилун* тақи бу сабабтин анинг ухти бўла билур: *мус тафъ илун* - ватади *ирода*²¹.

Фасл. Билгилким, бу секкиз рукни *аркони солима*²² дерлар. Ва ҳар солимдин *музоҳифлар*²³ кўпор. Солим они айтурларким, дуруст бўлса, нетокким асл *вазъи*²⁴ дур.

Ва зиҳоф улдуким, солимни бир иллат ва жиҳат бирла ўқсутуб, тағйир ва табдил қилурлар. Ва бу баҳрларким пайдо бўлубтур, барчаси бу секкиз аркони солимадин кўпубтур. Ва не тариқа кўпор ани кўргузоли. Ва баҳрларнинг отин ва вазнин ҳам баён қилоли.

Билким, бу баҳрлар ики қисмдур. Бириси улким, баҳрнинг тамомин бошдин аёқ бир жузвдин таркиб этарлар, нетокким, ҳар мисраи тўрт қатла: *фаулун фаулун фаулун фаулун* келур, они *муттафиқу-л-ажзо*²⁵ ўқурлар, нетокким, бир мисраи тўрт қатла: *фаулун мафойилун фаулун мафойилун* келур - муни *мухталифу-л-ажзо*²⁶ дерлар. Ва шарт улдуким, ул икки жузвниким, таркиб этиб, баҳр қилурлар, бири-бирининг ухти керак. Агар бегона бўлса, бу тоифанинг қаршинда раво эрмас.

*Фи асмору-л-буҳур*²⁷: *мутақориб, мутадорик, ҳазаж, ра-мал, ражаз, вофир, комил, сақил, муқорин, мувофиқ, муталойим, мутаносиф, жаидид, мадид, муҳит, басит, му-зорей, мушокил, саҳиҳ, сариҳ, хафиф, мужаннас, ажиб, ғариб, мунтахаб, муқтазаб, музҳар, музмар, мунсариж, мундариж, сариҳ, бадеғ, қариб, салиб.*

*Фи-авзону-л-буҳур*²⁸. Биз ул *муттафиқу-л-ажзони* кўргузуб, андин *мухталифу-л-арконни* келтурули ва ибтидо «*фаулун*»дин қилоликим, ул барчадин садрдур. Ва барча баҳрларнинг тартибин бу қоида бирла риоят қилоли.

Билгилким, ҳар баҳр уч мартабадур: *аъло ва авсат ва адно*. Аълоси секкиз жузвдир. Они *мусамману-л-аркон* ўқурлар. Ва *авсати*²⁹ олти жузвдур. Они *мусаддасу-л-ажзо* дерлар. Ва *адноси*³⁰ тўрт рукндур. Они *мураббау-л-ажзо* атарлар. Биз ҳар жузвдин бир мисраънинг мезонин битили...

Фасл. Бу секкиз аркон олти аслдин не *тавр*³¹ пайдо бўлди билдинг. Ва баҳрлар бу секкиз аркони солимадин не тариқа таркиб топти - они ҳам маълум қилдинг. Эмди ҳар рукни

солимдин неча *музаҳиф* кўпор ва ҳар баҳрдин неча шўъба ҳосил бўлур - барчасини баён қилиб, ҳар бирининг мисолин ва шоҳидин келтурули.

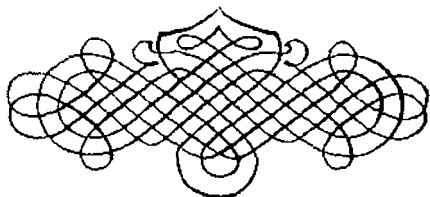
Билгилким, аруз аҳлининг истилоҳи бирла ўтуз беш зиҳоф келибтурким, бу секкиз аркони солимнинг нафсида амал қилурлар. Ва ҳар рукн тағйир ва табдил қилурлар ва бу зиҳофларнинг маъниъи луғавийсин шарҳ қилсоқ, баҳс ўзга ерга тушар, сўз *мутававал*³² бўлур.

Эмди маъно истилоҳисини баён қилоли ва зиҳофнинг баёни бу турур: «*Қабз*» жузви солимдин бешинчи сокинни соқит қилмоқ. «*Қаср*» сабаби хафифнинг сокинин *исқот*³³ қилиб, ҳаракатин таскин қилмоқ турур. «*Жазф*» - сабаби хафифнинг тамомин соқит қилмоқ турур. «*Салм*» аввалги ҳаракатни соқит қилмоқ турур. *Хумосийда сарм-салм* бирла қабзнинг ижтимоидур. Бир ҳазф қилғандин сўнгра қатъни айтулар. «*Қатъ*»³⁴ ватаднинг сокинин исқот қилиб, мутаҳаррикин таскин қилмоқ турур. «*Хабн*» икинчи сокиннинг исқотидур. «*Каф*» бешинчи сокиннинг исқотидур. «*Харм*» аввалги мутаҳарриқни соқит қилмоқ турур...

Фасл. Билгилким, бу баҳрларнинг ҳар биридан шўъба ва зиҳоф кўп кўпор. Агар борининг натоийр ва амсолин кетурсак, асру мутававал бўлғай деб андоғ иттифоқ қилдуқким, ҳар баҳрдин неким муншаибот ва музоҳифот ҳосил бўлур, борисининг вазнин кўргузуб, мисолин мавқуф қилоли ва баъзи *матбуъ*³⁵ вазн келса, мисолин келтурули ва баъзи асру номатбуъ вазн пайдо бўлса, фаройиб учун анинг ҳам мисолин кўргузоли ва мисол келтургон байтларнинг тақтиъ ва тақсимин баён қилоли ва бу қирқ баҳрдин уч баҳрни ихтиёр қилдуқким, ҳар бирининг мусамман ва мусаддас ва мураббаъининг солимин музоҳифотни тамом кўрсатиб, назир ва мисолин келтурули намудор учун то барча баҳрнинг қонуни маълум бўлғай ва ул уч баҳрким, ихтиёр қилдуқ - *ҳажаз, рамал, ражсздур*.

Ул сабабтин бу уч баҳрни айирдуқким, буларнинг солими баса матбуъ ва *хушояндадур*³⁶ ва булардин кўп матбуъ шўъбалар кўпор ва илмнинг муҳими тақтиъ билмактур ва тақтиъ улдуқким, байтни жузв-жузв ва тақсим этиб, ҳар жузвни ўз муқобиласиндаги рукн бирла ҳаракат *саканотин*³⁷ мувофиқ қилмоқтур ва мунда эътибор лафзгадур, китобатқа эрмас.

Ҳар ҳарфким, талаффуз бўлур, ул тақтиъға келур ва ҳар ҳарфким, китобатқа келур, иборатга келмас, тақтиъға тақи келмас, нетокким «*ва ҳува-р-ражал*³⁸»нинг алиф ломи китобатта битилибтур, ўқурда лафзға келмас. Ани тақтиъ қилурда кеторурлар ва ҳар ҳарфким, *мушаддад*³⁹тур, ики ҳарф санарлар, нетокким, «*жадд*⁴⁰» «*жадад*» бўлур. Ҳар ҳарфким, мадд бирла келса, они ҳам ики ҳарф санарлар, нетокким, «*самакатун*». Ва ҳарфи иллатким, «*вов*» «*бо*» дур, қоидаи куллийн аввалдурким, гоҳи битилмаган бўлса ҳам, тақтиъда рост келмаса, кеторурлар. Ва гоҳи битилмаган бўлса ҳам, тақтиъ учун битирлар, то мезони рост бўлғай...

АЛИШЕР НАВОИЙ

«МЕЗОНУ-Л-АВЗОН»дан

Комил ҳамд ва вофир¹ шукр ул Сонибѣаким², инсон хилқати байтининг назмин³ аносир⁴ тўрт рукни била тузди ва бу байт арконин назм аҳлининг солим таъб ва мустақим зеҳни ики мисраи била манзум кўргузди. Ва жадид наът ва қариб дуруд⁵ ул нозимѣаким, олам аҳли интизоми учун шарият мезонини адл авзони била рост келтурди, то ул ростлик сиқли ҳашр⁶ мезониға мадад еткурди...

Аммо билгилким, аруз фанником, назм авзонининг мезонидир, шариф фандир. Невчунким, назм аҳлининг рутбаси бағоят бийик рутбадир. Андоқки, Ҳақ субҳонаҳу ва таъолонинг каломи мажидида⁷ кўп ерда назм воқеъ бўлбтурки, аруз қавоиди била ростдур. Ул жумладин бири бу оятдурким: «Лан танолу-л-бирра хато илан»дур, «рамали мусаддаси маҳзуф» воқеъ бўлбтур. Ва яна будурким: «Вал-мурсалоти урфан, фил-осифати асфан» ким, вазни: «мафъулу фобилотун мафъулу фобилотун»дур, «музореги мусаммани ахраб» воқеъ бўлбтур. Ва яна: «Жанноти аднин фадҳу-л-луҳо холидин»ким, вазни: «мастафъилун мустафъилун мустафъилон»дур ва «ражази мусаддаси музол» воқеъ бўлбтур. Ва каломуллоҳда кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва Расул (с.а.в.) аҳодиси⁸да дағи ҳам бу тариқ тушубтур. Ул жумладин бири будурким, «ман акрама олиман фақат акрамани»ким, вазни: «мафъулу мафоилун мафойилу фаул»дур ва рубоий вазнида «ҳазажи ахраби мақбузу мак-фифи мажбуб» воқеъ бўлбтур.

Ва амири-л-муъминин Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳу⁹нинг ашъори кўпдир, балки девони бор. Яна машойих ва замма ва авлиёуллоҳдин ҳам кўп азимуш - шаън элнинг назми, балки девони ва маснавий тариқи била китоблари борким, истишҳод¹⁰ға ҳожат эрмас, нечунким, халойиқ қошида равшандурур ва ҳам сўз татвил¹¹ топар. Ва бу назмларнинг асли ва зобитаси аруз бухур ва авзониға мавқуфдур.

Бас, собит бўлдимким, аруз фани шариф фандур. Ва буюким, бу илмни нечун «аруз» дедилар, мухталиф ақвол¹² бор. Ул жумладин, бири била иктифо¹³ қилилур. Ва ул будур-

ким, Халил ибн Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг *во-зи*¹⁴дур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир води(й) эрмишки, ани «*Аруз*» дерлар эрмиш ва ул води(й)да *ағроб*¹⁵ уйларин тикиб, жилва бериб, баҳоға кийурурлар эрмиш. Ва уйни араб «*байт*» дер. Чун байтларни бу фан била қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «*аруз*» дептурлар. Байтники уй оти бирла атаптурлар, муносабати муни деб-турларки, уйнинг чун биноси тўрт рукн биладур, бу байтнинг ҳам биноси тўрт рукн биладур, бу байтда ҳам маъни *ҳайсияти*¹⁶дин кўп нималар бўлур, ҳатто уйнинг маҳзунот ва махфиёти ўрниға ҳам мунда махфий ва *мак-тум*¹⁷ хаёлот ва маъони топса бўлур, бу муносабатлардин ани «*байт*» дептурлар.

Аммо маълум бўлсинким, аруз фани аҳли назм авзони биносин уч рукнға қўйуптурларким, аларни сабаб ва ватад ва фосила дептурлар...

Фасл. Чун авзон ва баъзи *зиҳофот*¹⁸ *фуруғи*¹⁹ким, муҳ-тожун илайҳ эди, билинди. Эмди билким, бухуреки, баъ-зининг такрори ва баъзининг таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўққузлур, баъзи арабқа махсус ва баъзи ажамқа махсус ва баъзи муштарак ва турк шуаросиға миллати истеъ-молдин ҳеч қайси бу вақтқа дегинча махсус эмас эрмиш ва мулойим таъблиғ нозимлар ҳар баҳр ва вазнда *кайфа муттафақ*²⁰ назм айтур эрмишлар ва аруз қоида ва зоби-тасидин оройи эрмишлар, то бу вақт Тенгри иноятидин турк тили била шеър ажам шуаросиға махсус бухур ва авзон-дағи назм силкиға кирди.

Аммо бухур *асомиси*²¹: *тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳажаз, ражаз, рамал, мунсарих, музориъ, муқта-заб, мужтасс, сариъ, жадид, қариб, хафиф, мушокил, му-тақориб, мутадорик.*

Аммо тавил ва мадид ва басит биноси ики мухталиф жузвгадур, бири хумосий ва бири субоий ...

Фасл. Шеър тақтиъи иборат андиндурким, байт алфозини бир-биридин айирғайлар, ул навъким, байтнинг ҳар миқдори тенг тушгай ул биҳорнинг афоъийлидин биригаким, ул байт баҳрда воқидур, ва тариқи будурким, мулоҳаза ҳаракатнинг нафсиға воқий бўлғай, йўқким, аҳво-лиғаки, ул *фатҳа*²² ва *замма*²³ ва *касра*²⁴дур ва малфуз эъти-

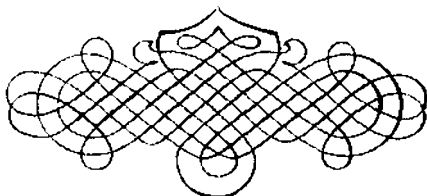
бор қилгай, йўқки мактуб, ва ҳар ҳарфки лафзда келгай, агарчи китобатда бўлмагай, тақтиъда ҳисобга киргай, не-чукким, мушаддад ҳуруф ва «алиф»декки, «ҳамза» ши-боъи²⁵дин ҳосил бўлур ...

<...> *Ғараз*²⁶ бу мақолотдин ва мақсуд муқаддимотдин бу эрдиким, чун турк алфози билаким назм воқиъ бўлубтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эркондур ва ул фан ривожи учун киши аруз фанида китобе ё рисолае битмайдур. Бу *хужаста*²⁷ замондаким, замон *подшоҳи*²⁸ девон тартиб бер-дилар, муборак хотираларин шеър вазнига ва байт тақтиъига машғул қилдилар, бу жиҳатдин шеърнинг пояси етти кўк-дин ўтти ва бу байтнинг мартабаси байтул ҳаромга етти; ҳар ойинаким, мулойим табълиғ озодалар, балки қобил фаҳм ва зеҳнлик шаҳзодалар бу шариф илмга ишғол кўр-гузадур эрдилар ва бухур авзони ва тақтиъи ва зиҳофоти ва *давойири*²⁹ илмидинки, араб фусаҳоси ва аҷам *булағо*³⁰ ва шуароси ул илмда китоблар тасниф қилибдурларки, онсиз бу фанга вуқуфе ва шууре бўла олмас, бу алфоз назмида йўқ эрди ва султони-с-салотиннинг муборак хотирлари мунга *мулафит*³¹ бўлуб, андоқки, китобнинг ибтидое воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмагайлар ва асбаб бўлди ва бу сабабдин бу илм зобитасиға қалам сурулди.

Илтимос бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое воқиъ бўлмиш бўлса, эътироз ила ўтмагайлар ва ислоҳ қалами била тузатгайлар.

Рубойи:

*То чарх давойиридин ўлғай айём,
То шеър хаёлотига йўқтур анжом.
То байт тарокибида бўлғай ибҳом*³²,
Топсун назминг била жаҳон аҳли низом.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР (1483-1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобуришох ибн Умаршайх Анд туғилган. Ун икки ёшида Фарғона тахтига ўти, умрининг асосий қисми от устида (жангу жадалларда) ўтган. 1508 йили подшоҳ деб эълон қилинган, 1526 йили эса Ҳиндистонда буюк империя қурган. 1530 йили Аграда вафот этган, васиятига кўра, шоирнинг жасади 1533 йили Қобулдаги «Боғи Бобур»га кўчирилган.

Бобуришох катта адабий-илмий мерос яратган бўлиб, унинг шеърлар мажмуаси, «Бобурнома» номли тарихий-қомусий асари машҳурдир. Булардан ташқари Хожя Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг «Волидия» асарини шеърини таржима қилган. «Мубаййин» исмида диний-фалсафий асар яратган. Шу билан бирга «Илми мусиқий», «Ҳарб иши» номли рисоалар ва «Хатти Бобурий» номида янги алифбо тартиб берган.

Бобурнинг адабиёт илмига доир қарашлари, асосан, «Аруз рисоласи»да ва «Бобурнома»да акс этган. Арузга доир асари айрим манбаларда «Муфассал» деб номланган, «Мухтасар» номи билан нашр қилинган. Шеър илмига оид қарашлари «Аруз рисоласи» бўйича келтирилди.

(АРУЗ РИСОЛАСИ)дан

Билгилким, шеърнинг авзонининг *мадори*¹ уч жузв² биладур: *сабаб, ватад, фосила*. Сабаб ики навъдур: хафиф, сақийл. Сабаби хафиф ики ҳарфдин мураккабдур. [Сабаби сақийл] ики мутаҳаррик ҳарфтин мураккабдур, нечунким: *гала ва рама, неча ва кеча*. «Ҳо» ҳарфи, мундоқ калимотта *моқабл*³ ҳаракатининг изҳори учундур талаффузга келмас. Ватад ҳам ики навъдур: мажмуъ ва мафруқ. Баъзи мажмуъни мақрун ҳам дептурлар. Ватади мажмуъ уч ҳарфтин мураккабдур: ики ҳарф мутаҳаррик, учунчи сокин нечун: *чаман ва саман, қуёш ва Қуёш*⁴. Ватади муфруқ мураккабдур уч ҳарфтин: ики мутаҳаррик, бир сокин ораларида, нечукким, *қунда ва тунда, унда ва мунда*. Фосила ҳам ики навъдур: *суғро ва кубро*. [Фосилаи суғро] тўрт ҳарфтин мураккабтур: уч ҳарфи мутаҳаррик, тўртунчи сокин, нечукким: *чи қунам ва қиганам - не қилай ва йиқилай*.

...Хожа Насир «*Меъёру-л-ашъор*»⁵да келтуруптурким, фосила алоҳида рукне эмас, балки фосилаи суғро мураккабдур сабаби хафифдин ва фосилаи кубро мураккабдур сабаби сақийл ва ватади мажмуъдин ва бу ажзонинг учунчи *шаққи*⁶ни келтурмайдур. Бас фосилаи узмо тартиб бўлғай уч сабабдин: ики сақийл, бир хафиф. Бас бунда шеър авзонининг мадори ики жузв била бўлғай: сабаб, ватад. Аруз[ий]ларнинг одати андоқтурким, мавзуъда бу ажзодин мураккаб абёт ирод қилурлар.

<...> Аруз аҳли қошида шеър авзони мутаҳаррики мутаволи тўрттин ортуқ мустаъмал эмастур. Тўртунчи ҳам заҳф тариқи била тушар. Бас бу маъҳаб била шеърнинг авзонида фосилаи узмо бўлмағай. Аларким «а»ни уч эътиробор қилиптурлар ва аввал мутакаллификим, бу байтни айтиптур истилоҳдин вукуфлари йўқ экандур, чун мавзун калом ҳар жузвнинг такроридин ала *сабили-л-инфирод*,⁷ *мустаҳсани тибоб*⁸ эмас эрди. Фусаҳо ажзони ҳар бири била таркиб қилиб рукнлар эътибор қилдилар. Бу аркон сувратга секкиздур, ҳақиқатта ўн. Арузийлар бу арконни усули *афозилу тафозил, авзони мавозин* дерлар: *фаъулун, фозилун, мафозийлун, мустафъилун, фозилотун, фозилотун, мафъулоту, мустафъилун, мафозил[ла]тун, мутафозилун*.

...Билгилким ҳар тағаййорким усулға кирар ани зиҳоф дерлар. Ул рукни муғаййар⁹ни музоҳафу фуруъ дерлар. Бу тағаййор ё муфрад бўлур, ё мураккаб. Муфрад улдурким, бир рукнда бир навъ тағаййордин кўпрак воқиъ бўл[ма]ғай. Мураккаб улдурким, бир навъдин зиёда бўлғай. Зиҳоф рукннинг мутаҳаррриқини сокин қилмоқдур, ё рукндин ўқсутмак, ё рукнга орттурмоқ, *аъам*¹⁰ андинким, бир ҳарф ё кўпрак ўқсутулғай, ё орттурулғай. Бу зиҳофотқа алқоб кўйубтурлар. Жамиъ зиҳофот қирқ тўрттур: *измор, асб, вақф, хабн, тайй, қабз, кафф, касф, ташъис, жазм, ғасб, салм, ҳазф, ҳазаз, салм, рафъ, жабб, қаср, вақс, ақл, жазл, нақс, хабл, шакл, кабл, қатф, батр, жазъ, хатм, жаҳф, залал, нахр, рабъ, қасм, жам, ақл, шатр, харб, сарм, тасбиғ, изола, тарфил, харм.*

<...> Билмак керакким, ажзонинг таълифидин аркон кўяр ва арконнинг такроридин вазн мисраъи ҳосил бўлур. Бу шарт билаким, бу такрор муътадил бўлғай. На дароз *мумил*¹¹ ва на кутох мумилл. Ва такрорнинг камроқ адади икидур, ва кўпраки тўрт ва мисраъ мукаррар бўлса байт бўлур. Бас, байте тўрт рукндин, ё олти рукндин, ё секкиз рукндин бўлғай, магар баъзи мавзуъдаким мазкур бўлғусидур. Ва байттин ғазал ҳосил бўлур, ё қитъа, ё рубоъи, ё қасида, ё ғайри ул. Арузийлар аввалғи мисраънинг аввал рукнини *садр* дерлар ва охир рукнини *аруз*, икинчи мисраънинг аввал рукнини *ибтидо*, охир рукнини *зарб*. Аркониким садр била арузнинг ва ибтидо била зарбнинг аросида бўлғай, *ҳашв* дерлар, нечунким дебтурлар: *садр аст ва арузу ибтидо он гаҳ зарб ва он чиз, ки дар миёна офтад ҳашв аст.* Чун байтнинг мисраъларининг аввал ва охир рукнларини садру арузу ибтидо ва зарб дерлар, буларнинг орасидағи рукни ҳашв. Бас, абётиким маштур бўлғай анинг ҳашви бўлмамиш бўлғай. Яна неча лақабтурким билмак керак ҳар арузу зарбким нуқсон тағаййоридин холи бўлғай, *саҳиҳ* дерлар. Ҳар арузу зарбким тасниъу изола ва тарфилдин ҳеч нима анга зиёда қилмамиш бўлғайлар, *муғаййарий* дерлар. Байтнинг арконида агар «э» ҳарфи воқиъ бўлмаса солим дерлар. Ул байтким, ҳар мисраъдин бир рукн андоқким, асл доирададур кам қилмиш бўлғайлар, нечунким, баҳрики асл доирада мусаммандур, мусаддас бўлғай, *мажзу*¹² дерлар. Ул байтким аркони аслийсидин нисф кам қилмиш бўлғайлар, *маштур*¹³ дерлар.

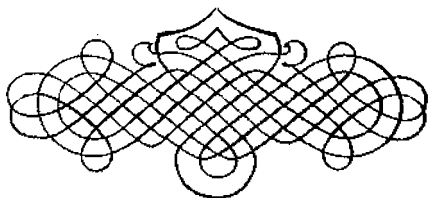
Билгилким усулнинг такроридин, ё баъзининг баъзи била таркибидин баҳр ҳосил бўлур. Бу баҳрларким мустаъмал ва машхурдур, ўн тўққуздор: 1. Мутақориб. 2. Мутадорик, 3. Ҳажсаз, 4. Раҳсаз. 5. Рамал. 6. Вофир. 7. Комил. 8. Тавил. 9. Мадид. 10. Басит. 11. Мунсарих. 12. Музорий. 13. Муқтазаб. 14. Муҳтасас. 15. Сарий. 16. Жадид. 17. Қариб. 18. Хафиф. 19. Мушокил. Яна ики баҳрким Арид била Амиқдур, тавил доирасидин ҳосил бўлур, ул ғайри машхурдур. Бу баҳрлар била жамийъ бухур йигирма бир бўлғай¹⁴.

<...> Арузийлар бухурнинг тафқиқи учун доира расм қилурлар. Ул доиранинг гирдида вазн, вазн баҳриким ўзга бухур андин фаққ била ҳосил бўлур. Сатрлар ул вазннинг рунларининг ҳар қайси жузвидин қайси баҳр ҳосил бўлу-рини кўрсатурлар. Бу тариқни *фаққ ва тафқиқи бухур* дерлар. Масалан, чун мутақориб баҳридин мисрае ҳар доирада бити-либким, охири аввалға муттасил бўлғай. Агар ибтидо ватадтин бўлса, бу вазн бўлур *фабулун* тўрт қатлаким мутақориб баҳ-ридур. Агар ибтидо сабабтин бўлса, бу вазн бўлур *фогилун* тўрт қатлаким мутадорик баҳрид[у]р...

Тақтиъ арузийларнинг истилоҳида байтнинг таҳлилидур ул навъким, байттин бир миқдор вазнда баробар бўлғай, ул баҳрнинг афобилу тафобили билаким, бу байт ул баҳрдадур. Ҳуруфиким *малфуз*¹⁵дур, агарчи мактуб эмас, тақтиъда мўътабардур ва ҳуруфиким малфуз эмас, агарчи мактубдур, мўътабар эмас. Малфуз ғайри мактуб баёни бу жумладин «алиф»дур, бир «ҳамза» фатҳасининг иттибобидин ҳосил бў-лур. Нечунким, «ойу об», «ойу от»ким *фоб* вазнидадурлар, яна бир туркий лафзда *санга ва манга* нинг, «син»и била «мим»ининг асосида баъзи маҳалда алифи муталаффаз бўлур-ким китобатта йўқтур, буким *фабул* вазнида бўлғай. Асл қоъида туркийда улдураким, фатҳа ва дамма ва касрадин сўнгра «алиф» у «во» ва «ё» келтургайлар, неча мавзийдурким, бу қоъида маърий эмас, ул булардур: *санга, манга, янглиф, ях-ши, ёмон, яна, қаро, роияташ, ёмон*.

Билгилким, шеърнинг авзонининг аросида ики сокин ёндоша келмайдур. Агар шеърда ики сокин жамъ бўлса, тақтиъ қилурда бириси мутаҳаррикка маҳсуб бўлур, нечук-ким, *даст бидеҳ ва торт қўлимким муфътаилун* вазни-дадурлар. Агар уч сокин жамъ бўлса, бири тақтиъда бўлуб, бири мутаҳаррикка маҳсуб бўлур нечукким, «*рост ру*»ким

фобилун вазнидадур. Аввалеким, ҳар ики сокин мутаҳар-
риққа маҳсуб бўлур нечукким, «*рост ру*»ким *муфтабилун*
вазнида бўлғай, туркийда бу навъ уч сокин ижтимоъи бўл-
мас. Агар зиёда бўлса, тақтигда соқит бўлур, шеърнинг
авзонининг аросида ҳам ики сокин *мутаволи* баъзи маҳалда
воқиб бўлубтур...

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

БАРМОҚ ВАЗНИ

Миллий вазнимизда асос сўз бўғинларининг саногидир. Бир байтнинг биринчи мисраъи неча бўғин эса, икинчи мисраъи ҳам шунча бўғун бўладир.

Бўғинларнинг ҳарф¹, чўзғи² сонлариға эса аҳамият берилмайдир. Бир ҳарфли бўғин билан ики ҳарфли бўғин барабар саналадир. Бир байтнинг вазнини кўрмакчи бўлганда, биринчи мисраъ бўғинларини бармоқ билан санаб ўқиймиз. Сўнгра икинчи мисраъи бўғинларини санаймиз, барабар келса вазн тузукдир деймиз. Бу вазни *бармоқ вазни* дейишимизга сабаб шудир:

*Кўнглимда бўлган севги тамуғи:
Дардли кўнглимнинг севган озуғи,
Бу тамуғдаги оловлар сўнса,
Тириклигимнинг сўнар ёруғи³.*

Ботунинг мана шул ики байтининг вазнини кўрмакчи бўлганда шундай қиламиз:

*Кўн-лум-да бўл-ган сев-ги та-му-ғи = 10
Дард-ли кўн-лим-нинг сев-ган о-зу-ғи = 10
Бу та-муғ-да-ги о-лов-лар сўн-са = 10
Ти-рик-ли-гим-нинг сў-нар ё-ру-ғи = 10*

Кўринадурким, Ботунинг юқоридаги шеърининг ҳар мисраъи ўнликлар бўғиндадир. Демак, бу шеър бармоқ вазнининг “ўнлик” қисмидан (дир). Масалага шу билангина тўхтамаймиз. Ҳар мисраънинг ўрта ерида бир-ики туриш ўрни бўладирким, биз мунга туроқ деймиз. Бир мисраънинг бўғинларини, “туроқ”ларини санаганда шул “туроқ”ларни кўзда тутамиз. Туроқнинг ики ёғида бўлган бўғинларни айри-айри санаймиз:

*Кўнглимда бўлган / севги тамуғи 5+5
Дардли кўнглимнинг / севган озуғи 5+5*

Демак, Ботунинг бу ўнлик тизмаси (5+5=10) шаклида экан. Вазнда кенглик истаганлар шу туроқ масъаласига аҳамият бермайдилар. “Вазнда бу қадар ингичкалик шоирнинг илҳомини бўғмоқдан бошқа бир фойда бермайдир”, дейлар. Бу сўз тўғридир. Бироқ биз бундаги мисолларимизни туроқлари билан кўруб чиқишни муносиб кўрдик. Бизда бармоқ вазни тўртликдан ўн олтиликкача бўладир. Мисоллари шулардир:

Тўртлик:

*Ўлган келмас,
Учқон ёнмас.*

(Эл сўзи)⁴

Бешлик:

*Ёш қиз юзини,
Қора кўзини
Кўролмадим мен.*

(Боту)⁵

Олтилик:

*Яхши топиб сўйлар,
Ёмон қопиб сўйлар.*

Еттилик:

<i>а) Чархим таноб / ташлайдир,</i>	4+3
<i>Бир балони / бошлайдир.</i>	4+3
<i>б) Сув келар / гулдир-гулдир,</i>	3+4
<i>Севганим / қизил гулдир.</i>	3+4
<i>Севганим / топилмаса,</i>	3+4
<i>Улганим / ўшал кундир.</i>	3+4

Шоиримиз Чўлпон еттиликнинг икки турининг оғирроғини оралаштириб шеър ёзган⁶:

<i>Мен кучли / менда исён,</i>	3+4
<i>Мен тўлқун / менда тугён,</i>	3+4
<i>Кўпуарман / тошарман.</i>	4+3

Саккизлик:

<i>Кел ўтирғил / сажда қилғил,</i>	4+4
<i>“Лот, монатка” / банда бўлғил,</i>	4+4
<i>Ё жонингдан / умид узғил,</i>	4+4
<i>Ёш ўғлон / келганинг надир?</i>	3+5

(“Зайну-л-араб”)⁷

Тўққизлик:

<i>Юракда / умидлар / аламлар,</i>	3+3+3
<i>Тўзимсиз / қароқни / босаркан,</i>	3+3+3
<i>Нега мен / чақмоқдай / югурмай.</i>	3+3+3

(Боту)⁸

<i>Ёлғузликларда / чидагандим,</i>	5+4
<i>Чунки, мен сени / ўйлагандим.</i>	5+4

(?)⁹

Ўнлик:

<i>Отимдир Ўғуз / билинлар аён,</i>	5+5
<i>Фанимдир Хисрав / билинлар яқин.</i>	5+5

<i>Эрка малак / аччиғанмам сенга,</i>	4+6
<i>Учурсанг-да / кўкка юрак кулин.</i>	4+6

(Ф.)¹⁰

Ўн бирлик:

<i>Утрук бўйидаги / барча ту(р)кманлар,</i>	6+5
<i>Дўстим, хабар бергил — омон-эсонми?</i>	(?)

Ўн икилик:

Сўзим қаттиғ / тилим аччиғ / ўзим золим,

4+4+4

Фариб жоним / сарф айлайсан / йўқдур молим.

(Яссавий)¹¹

*Узун, узун арғамчи / йўлда ётарми?
Ёсизгина Маллахон / гўрда ётарми?* 7+5

(Ашула)

*Кечаги қайнашлар / пасайган бўлса-да,
Кечаги хужумлар / сусайган бўлса-да,* 6+6

(Боту.)¹²

Ўн учлик:

*Салом сенга, малакларнинг / улуғ раҳбари,
Билим, ҳикмат кўкларининг / нурли хулқари.* 8+5

Ўн тўртлик:

*Дунё, дунё, сен дунё / кимга вафо қилибсан?
Сендан вафо кутганга / сен кўп жафо қилибсан.* 7+7

Уқтириш: бир ўн тўртлик мисраъ ики (мисраълик) етилик мисраъ бўла олгани учун бу вазнда оз ёзиладир.

Ўн бешлик:

*Гўзал юлдуз / еримизнинг / энг қудратли / тувғани,
Нега биздан / қочиб мунча / узоқларга / тушубсан*

Ўн олтилик:

*Гашт этдим тоғу тузлари, / кўрдим ажойиб қизлари,
Бизнинг ернинг канизлари / хур ила филмон мани зор.* 8+8

Уқтириш: ўн олтилик вазннинг мисраълари жуда узундир ҳамда ҳар бир мисраъи икита саккизлик мисраъ бўларликдир. Шунинг учун бу вазнда оз ёзиладир...

АРУЗ

Юқоридаги фаслларда сўйлаганимиз каби тизимда вазн масъаласини миллат ўз тилининг баъзи хусусиятларига кўра ҳал қилганлар. Бизнинг тилимизга уйғун келатурган вазн, албатта, миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазнидир. Бироқ эрон-араб таъсири остида аруз вазни ҳам адабиётимизга

кирган, муҳим ўрин олган, муваффақиятли бир шаклда кенг суратда бу кунгача давом этиб келган...

<...> Аруз вазни арабникидир. Араб шу вазнларда шеър ёзган. Хижрий 170-нчи йилда ўлган имом Халил ибн Аҳмад бу вазнларни йиғиб, белгили қоидалар остига киргизди, аруз қоидаларини тузди. Араб олими томонидан тузилган аруз қоидаларини форслар ҳам форси(й) шеърлар учун қабул қилдилар. Бироқ форсий шеър учун қабул этилган аруз араб арузининг худди ўзи эмас эди. Форслар араб арузини тузатдилар. Камчиликларини тўлдирдилар. Узларининг миллий вазларини ҳам шу қоидаларга эргаштириб арузга киргиздилар.

Мана шундай қилиб, араб арузини араб-форс арузи ҳолига келтирдилар. Бизнинг Ўрта Осиё турклари томонидан қабул этилган аруз шул араб-форс арузидир. Бизнинг Ўрта Осиё халқларида қачон қабул этилгани аниқ эмас. Бироқ хижрий 462 да Қашғарда ёзилган машҳур “Қутадғу билиг” китобининг шу аруз вазнида ёзилгани эътибор этилса, жуда эскидан қабул этилгани маълум бўлади.

АРУЗ УСУЛИ

Юқорида айтилган эдиким: бизнинг бармоқ вазнимизда бармоқ асоси сўз бўғинларидир. Бизда тизим ўлчови сўз бўғинларининг санашидир. Аруз ҳам шундайдир. Аруз ҳам асос қилиб сўз бўғинларини олади. Бироқ у чўзғиларнинг узунлик, қисқалигини ҳам кўзда тутадир. Бир неча сўз бўғинлидир. Ҳар бўғинида неча ҳарф, неча бўғин бор? Чўзғилари узунми, қисқами? Мана, араб-форс арузининг текширгани шулардир. Бу текшириш жуда айланмали йўллари мунда чизиб кўрсатмак фойдасиз, кулунч бир иш бўлади. Шунинг учун биз уларнинг туб тилакларини ўз йўлимиз билан онглатарга тиришамиз.

Арузчилар сўз бўғинларининг, асосан, шу қисмларга ажратганини кўзда тутадилар:

- а) бир ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғин: *ма, ба* каби;
- б) бир ҳарф бир узун чўзғили бўғин: *ё, бу* каби;
- ж) ики ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғин: *гал, бул* каби;
- д) ики ҳарф бир узун чўзғили бўғин: форсча *шоҳ, хўб* каби.

Аруз билан ёзилган бир тизимнинг вазнини текширганда ҳар мисраънинг ҳар сўзининг ҳар бўғинида неча ҳарф қандай чўзғи борлигини текшириб турмоқ, албатта, оғирдир.

Шоирни(нг) илҳомини бўғуб, тил текширишга мажбур қилади. Арузчилар мана шу оғирлиқдан қутулмоқ учун юқоридаги чўзғи тақсимини кўзда тутуб, *ф, в, л, н, т, с* ҳарфлари ҳам узун-қисқа чўзғилардан ўлчов сўзлар тузганлар:

Қа-ни-сен - фаълун, кел-дим — фаълун, кел-дим бу-кун - мус-тафъ-и-лун каби. Мана шу ўлчов сўзларига *арузнинг усуллари* дейилади.

Аруз усуллари арабларда ўнтадир. Улар бу ўн усулни турли-турли ўзгартиб кўпайтирганлар. Бу ўн усул ўзгартмалари билан жуда кўпаяди. Биз бу ерда ёлғуз ўзбек-чиғатой тизимларида қабул этилганларинигина кўрсатиб ўтишни етарлик топдик.

Ўзбек-чиғатой тизмаларида араб-форс арузидан олинган ўлчов сўзлари - аруз усуллари шулардир:

Мафъулун-мафъойилун¹⁴ Муфтайлун-муфталийун

Фаълун	Фойлун
Мафъулу	Фаъилотун
Мафойилун	Фаул
Мафойилу	Фаълу
Фаал	Фойлоту
Фойлотун	Фаъ-фой
Фаилун-фаълун-фанлун	Муस्ताфйилун

Буларнинг маънолари йўқдир. Ёлғузгина “ўлчов” сўзларидир. Бир тизимни ўлчаганда шулардан бир қанчасини қаторлаб кўюб ўлчайдишлар. Мисол учун Бобирнинг шу байтини ўлчаб кўрайлик:

Вазни: Мафойилун, мафойилун, фаълун

*Сени кўрмай йироқдин зор бўлдим,
Бир оз ёд эт йироқдин зорларни¹⁵.*

Ўлчаш йўли: *Сени кўрмай* – мафойилун; *йироқдин зор* – мафойилун; *- р бўлдим* – фаълун.

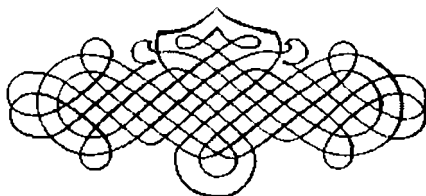
Бир оз ёд эт – *мафойилун*; *йироқдан зор* – *мафойилун*; *-рларни* – фаълун.

Арузчилар юқорида кўрганимиз ўлчов сўзларидан турларини турли тартибда бирлаштириб, аруз “баҳр”ларини тузганлар. Аруз истилоҳида баҳр вазн, туркуми демакдир. Ҳар баҳрда бир-бирига яқин кўб вазнлар бордир. Араб арузида ўн олти баҳр бордир¹⁶:

1. Мадид	9. Мужтасъ
2. Тавил	10. Муқтазаб
3. Басит	11. Музорий
4. Вофир	12. Ҳафиф
5. Комил	13. Мунсариҳ
6. Рамал	14. Сарий
7. Ражаз	15. Мутақориб
8. Ҳажаз	16. Мутадорик

Форс шоирлари араб арузининг ўн усулидан бештасинигина ўзгартмалари билан қабул қилганлар. Арабнинг 16 баҳридан бошдағи бештасида оз шеър ёзганлар. Ҳамда ўз миллий вазнларини *жадид*, *қариб*, *мушокил* исмли уч баҳр остида йиғиб, ҳақиқи 16 баҳрга қўшганлар¹⁷. Шул йўл билан араб-форс арузидаги баҳрларнинг сони ўн тўққузга эришган.

Чигатой-ўзбек шоирлари эсалар, бу баҳрларнинг ҳаммасидаги ҳамма вазнларда шеър ўқуғанлар. Узларига қулай қурулган баҳрларнинг баъзи вазнларинигина ишлатганлар.

«АРУЗ ҲАҚИДА» асаридан

АРУЗ ВА АРУЗ ВАЗНИ

Араб адабиёт назариячилари “назм қоидалари”ни “илму-ш-шеър” исми б(и)лан юргизадилар ва буни уч қисмга бўладилар: 1. Шеърнинг таърифи. 2. Шеърнинг вазнлари. 3. Шеърнинг қофияси.

“Илму-ш-шеър”нинг мана уч қисмидан икинчисини “илму-л-аруз” исми б(и)лан айрим бир “илм” санайдилар. Демак, мумкунки, араб адабиёт назариячилари арузни, умуман, шеър вазни маъносида олган ва онглаганлар. Эрон адабиёт назариячилари ҳам масъалани худди (араб) назариячилари каби онглаганлари учун “аруз(и) арабий” ва “аруз(и) форсий” каби терминларни қабул этганлар.

Бизнинг ўзбек адабиётида бу термин (“аруз” деган термин)нинг хусусий бир маъно олгани кўрунади. Бу ҳолни биз бошлаб чигатой шоири Навойида кўрамиз. Навойи ўзининг “Мезону-л-авзон” (“Вазнлар тарозиси”) аталган асарида араб, эрон “метрика”сини бутун тафсилоти б(и)лан ёзар экан, у даврдаги халқ шеъридан бир муносабат б(и)лан гапириб кўяди.

Бу халқ шеърларидаги вазннинг араб, эрон аруз системасига кирмаганини жуда тўғри сезган Навойи буларни вазнсиз санайдир: “чун ўзан¹⁾ларнинг ўзмоғи ва ўзбекларнинг будай-будайи ҳеч вазн б(и)лан рост (тўғри) келмас эрди. Анга таарриз қилилмади (улар ҳақида гапирилмади). Агарчи асар (таъсир)лари бор, аммо анинг аруз илмига даҳли йўқтур” деб бошини кутқзади²⁾. Демак, бу одам араб, эрон метрикасидан ташқари бир вазн танимоқ истамайди. Унга тўғри келмаган халқ ашулаларини, бахши шеърларини “вазнсиз”, яъни у даврнинг онглашига кўра, “шеър эмас” дейди.

Сўнгралари бу халқ шеърларининг ўзига махсус вазни борлиги ва бу вазннинг араб, эрон шеърларининг вазнларига, асосан, тўғри келмагани онглашилгандан кейин буларга “ҳ(и)жо вазни”³⁾ ёки “бармоқ вазни” исми берилди. Араб, эрон шеърларининг вазн системаси учун “аруз вазни” деган термин қабул этилди.

¹⁾ Бахши.

Бу кун бизда аруз деганда араб, эрон шеърларидаги вазн системасининг қоидалари (араб, эрон метрикаси) онглашилгани каби араб, эрон вазнлари системасига кирган вазнларга “аруз вазни” исми берилган...

<...> Энди бу ики хил вазннинг орасида асосий айирма борми? У нима? Шеър вазнини таъриф қилмоқчи бўлганда, қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарак бўлган гап парчаларининг маълум қоида б(и)лан кетма-кет тизилиши десак, ҳар ҳолда ҳақиқатдан жуда узоққа бормаймиз, деб ўйлаймиз.

Шеър вазнининг шу таърифини, асосан, қабул этканимизда шу натижа келиб чиқади: демак, шеър б(и)лан ёзилган маълум бир асарнинг вазнида *воҳид қ(и)ёси* бўлиб такрорланган нарса гапнинг маълум бир ўлчовидир. Қисқасини айтганда, шеър вазнида маълум қоида бўйича гап ва сўз ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш ҳ(и)жолар б(и)лан бўлади.

Бизнинг юқорида айрим-айрим ики система деб кўрсатганимиз бармоқ вазнлари б(и)лан аруз вазнлари икаласи ҳам вазн ўлчамак учун ҳ(и)жони олади. Бу нуқтада ораларида айирма йўқ. Асл айирма ҳ(и)жоларнинг кайфиятларини назар эътиборга олиб, олмаслиқдадир.

Энди ҳ(и)жоларнинг тузулишини текширайлик: араб, эрон тилларида ҳ(и)жо қурулиши тубандагича бўлади:

1. Бир товуш + бир қисқа чўзги
ё биргина қисқа чўзги	<i>ки, ду, ба</i>
<i>и, а, у</i>
2. Бир товуш + бир узун чўзги
ё биргина узун чўзги	<i>ба, ра, та</i>
<i>а, и, у</i>
3. Бир қисқа чўзги + икки товуш:	<i>дар, бар, сар, мур</i>
4. Бир узун чўзги + икки товуш:	<i>дор, бор, сор, дур</i>
5. Бир қисқа чўзги + уч товуш:	<i>ҳашт, баст, рафт, дашт</i>
6. Бир узун чўзги + уч товуш:	<i>дашт, кашт, бафт.</i>

Аруз вазни нуқтаи назаридан тақсим қилганимиз шу олти турли ҳ(и)жодан биринчиси қисқа ҳ(и)жо саналади. Икинчи ва учинчиси тўлиқ ҳ(и)жо саналади. Тўртинчи, бешинчи ва олтинчилари бир ярим ҳ(и)жо қимматида, яъни бир қисқа ва бир тўлиқ ҳ(и)жо ҳсоб(и)ланади.

Ўзбек тилида узун чўзгили баъзи шеваларни назарга олмаганимизда аксарият б(и)лан ҳ(и)жо тузулиши тубандагичадир:

1. Бир товуш + бир чўзги *ма, на*
ё биргина чўзги *у, а(ка), и(диш)*
2. Бир чўзги + ики товуш: *ман, сан, сиз*
3. Бир чўзги + уч товуш: *торт, қирқ, сирт.*

Аруз вазнида бу уч хил ҳ(и)жодан биринчиси қисқа ҳ(и)жо, икинчиси ва учинчиси тўлуқ ҳ(и)жо ҳ(и)собланади. Ҳоҳ ўзбекчада, ҳоҳ форсчада қисқа ҳ(и)жо мисранинг охирида ё ички туроқ²⁾ларининг бирида бўлса тўлуқ ҳ(и)жо қимматини олади.

Демак, биз араб, эрон ва ўзбек тилларидаги ҳ(и)жоларни аруз нуқтаи назаридан қисқа, тўлуқ деб, асосан, икига ажратамиз. Булар учун ишоратлар олайиқ:

V қисқа ҳ(и)жо
– тўлиқ ҳ(и)жо

Шу ишоратлар б(и)лан бармоқ вазнлари системасини ҳам аруз вазнлари системасини навбат билан текшириб, бу ики система орасидаги асосий айирмани майдонга чиқариш мумкин...

Аруз вазнининг тарихий ўсушига бир қараш

Умуман, “гап ритми”нинг келиб чиқиши тўғрисидаги... қарашни аруз вазнининг ҳам келиб чиқиши устига татбиқ этсак тамоман мос келади. “Гап ритми” келиб чиқишининг меҳнат б(и)лан боғланиши, унинг меҳнат узвларининг ҳаракатларига алоқаси, меҳнат узвларини ҳаракатга келтиришга, ҳаракатларини н(и)зомга солишга ёрдами ва бошқалар, умуман, гап ритмининг айрим бир кўриниши бўлган аруз вазнининг келиб чиқишини ҳам яхшилаб изоҳ қилади. Араб ва эроннинг энг эски шеър вазнларини яхшилаб текширганда, бу тўғрида кўп материаллар топиб чиқариш ҳам мумкин.

Мен қўлимдаги оз материал б(и)лан, бу асарда бу ҳақда узоқ тура олмайман. Араб, эрон шеърларининг қадим вазнлар

²⁾ Мисраънинг маълум бир бўлагига дам олиш, туриш ўрнига “туроқ” дедик. Асарда (/) ишорати билан кўрсатиб борамиз: *Олмадай сарғайди / гулдайин дийдор.*

ва, айниқса, халқ адабиётларига оид етарлик материаллар менда йўқ. Шунинг учун мен аруз вазнининг нисбатан сўнгги даврларини оламан. Иқтисодий ҳаётнинг ўзгариши, жамиятнинг табақаланиши б(и)лан синфларнинг ижтимоий мавқеъларига кўра тил, ифода йўллари, образлар ва шулар б(и)лан бирга вазн ҳам мураккаб вазифалар олиб, бурунги баситгликларини¹ йўқотади. Мураккаб(и)лана бошлайди. Мен ўз замонида мана шу омиллар натижасида ўзининг бурунги баситлигини йўқотиб, мураккаб ва мукаммаллашган “аруз” вазнлари системаси ҳақида гапираман.

Араблар ўз шеърларининг вазнини бошлаб туя юришининг “ритм”идан олингани ҳақида баъзи афсоналарни ривоят қиладилар. Бу афсоналарнинг, албатта, илмий қиммати йўқ. Шундай бўлса ҳам бурунги замонларда, ҳатто яқин асрларгача арабнинг иқтисодий ҳаётида туянинг жуда катта роли борлиги маълум. Туянинг юришини тезлатиш учун араб туячиларининг махсус ашулалари бор. Бу ашулалардаги ритмнинг туя юришига яхши таъсир қилганини кўрган сайёҳлар хабар берадилар, ҳатто, машҳур Саъдий Шерозий “*Уштур ва шеъри араб дар ҳолатаст у тараб*”³ каби форси(й) байтлар б(и)лан бу ҳодисага қандайдир... қимматлар бермакчи бўлади... Бу ҳодисани туяга ритмнинг таъсири деб изоҳ қиламиз. Бундан бошқа арабнинг эски шеър вазнларидан бири ражазdir. Ражаз сўзининг маънолари орасида “дам юриб, дам турувчи туя” маъноси бор. Ҳатто, аруз илмида қабул этилган ақл, ҳазм, касф каби баъзи терминларда ҳам шу туя ва туячилик ҳаётининг изларини кўриш мумкин¹⁾.

Мана буларнинг ҳаммаси бурунги араб халқ адабиётида туя ва туячилик ҳаётининг назарга олинарлик излар қолдирганини ва араб фольклорига суянган арузнинг ундан таъсирланганини кўрсатмакдadir.

Ҳар ҳолда араб шеърининг вазни аруз қоидалари тузилгандан анча замонлар илгари ўзининг эски баситлигини йўқотган, мураккаблашган. Букун аруз терминидан онглашулатурган ҳолатга кира олган эди. *Тавил, вофир, комил, басит, ражаз, ҳазаж* баҳрларидан вазнлар тузилган эди. Мусулмон араб давлати тузулиб, ҳоким синф ўзининг давлат

¹⁾ Ақл - туя оёғини боғламоқ; ҳазм - туянинг бурнидан ҳалқа ўтказмак; касф - туянинг товонини кесмак.

ишларига, эксплуатация ишларига қурол қилиб шеърни ҳам олгандан кейин унга айрим аҳамият бера бошлади.

Араб шеърининг тузулиш йўллариини ўрганиб, қоидага солиб кенгайтирмак чоралари тушунила бошлади. Шу синфнинг олимларидан Халил ибн Аҳмад⁶ (731) бу мақсад учун араб халқ адабиётини (араб фольклорини) жиддий сувратда текширди. Араб шеърининг намуналарини тўплади ва, эҳтимолки, арабларга қўшни бўлган халқлардан ҳам имкон доирасида фойдаланиб, букун билганимиз аруз қоидаларини тузуб чиқди.

Халилнинг қадим юнонча билганини назарда тутиб, баъзи олимлар “Араб арузи юнонлардан олинган” десаларда, бу фикр кўпчилик томонидан рад қилинмоқдадир. Ҳақиқатан ҳам аруз қоидаларининг тузулишидан бурун ўтган араб шоирларига нисбат берилган шеърлар ва аруз қоидалари тузулар экан, кўчманчи араб ҳаётидан олинган инъикослар Халилнинг араб фольклоридан қанчалар таъсирланганлигини очиқ кўрсатмақдадир.

Халил томонидан, асосан, араб халқ адабиётига суяниб вужудга келтирилган бу аруз системаси бошлаб бир кўп қаршилиқларга учради. Ҳатто, машҳур араб тилшуносларидан Ахфаш (785 ларда ўлган)⁷ бунга қарши янги бир система тузиб чиқарди. Б(и)роқ, Халил системаси²⁾ бора-бора ўз тарафдорларини кўпайтирди, кўп назариячилардан ҳ(и)мойя кўриб, ўз мавқеъини мустаҳкамлай олди ва араб халқ адабиётини юз фойиз ўз рамкаси ичига ололмаган бўлса ҳам араб классик шеърининг “қонуний вазн” системаси бўлиб қолди. Халилнинг тарафдорлари бу системанинг юз фойиз араб шеърига суялиб тузулганини даъво қилиб, бу системага кирмаган вазнларда шеър ёзишни қатъий сувратда манъ қиладилар. Ҳолбуки, душманлари бу системага бир кўп чет вазнларнинг ҳам кириб қолганини сўзлайдилар. Ҳар ҳолда

²⁾ Халилнинг фикрига кўра, ики мисраъдан иборат байтгагина “шеър” дейиш мумкин. “Байт”нинг луғат маъноси “уй” дир. “Байт”нинг асосий ҳ(и)жо дасталарига (стопаларга) уйнинг қаноти (девори) маъносига келган “рукн” исми бериладир. Кўчманчи араб уйи чодирдир. Чодирда тўрт қанотнинг таянч нуқтаси бўлган ўртадаги т(и)рак “аруз” дир. Байт рукнларининг ҳам таянч нуқтаси саналган бир рукнга аруз исми берилган. Чодирни тикмак учун арқон (сабаб), мих (ватад) ва чодир этакларини очиқ сақлашга ёрдам қилувчи таяқлар (фосилалар) керак. “Байт рукнлари”нинг майда бўлақларига ҳам “сабаб”, “ватад” ҳам “фосила” исмлари берилган.

Халил системасида, асосан, араб халқ адабиётига суянган ҳолда, баъзи қўшни халқлардан ҳам фойдаланиб, араб шеър вазни хусусиятларини сақлаш шартини б(и)лан баъзи янги, вазнлар тузулгани аниқ каби кўрунади.

Эроннинг араб истилосидан бурунги сосони(й)... даврида шоҳ саройларида кўзга кўрунарлик бир шеър ва музыка ҳаёти борлиги маълум. “Барбод”, “Накиса”, “Сарқаш” каби шоир-чолғучиларнинг ижодларига ва санъат ҳаётларига оид муҳим маълумотлар “Шоҳнома”, “Хамсаи Низомий”, “Бурхон Қотей”⁸ каби маъҳазларда бордур. Бу ва булардан ҳам эскирак маъҳазларга суяниб, олимлар сосони(й) даври шеърининг назм б(и)лан наср орасида бўлиб ҳ(и)жоларнинг сонларигагина риоя қилиш б(и)лан тузулганини бир оғиздан хабар берадилар. Бу, асосан, тўғри.

Лекин... ҳеч шубҳа йўқки, арабларда ҳам энг ибтидоий шеър вазни “насири мусажжаъ” (қофияли наср) бўлган “ярим назм” тарзида бўлиб, унда ҳам букунги аруз вазнида кўрганимиз ҳ(и)жоларнинг кайфиятига аҳамият бериш хусусияти йўқ эди. Бора-бора ҳаёт, жамиятдаги синфий муносабатлар ўзгарди. Ҳоким синф иқтисодий ва маданий томондан юксалди, унда янги тушунилар, янги-янги қарашлар, янги образлар туғулади. Шуларнинг талаби б(и)лан шеърда ҳам тил хусусиятларининг йўналишига мувофиқ сувратда янги вазнлар пайдо бўлади, тараққий қилади. Араб шеър вазнининг аруз вазнига тараққий қилишига йўл очган шу шароитлар сосони(й) даврида эрон шеър вазни учун ҳам бор эди.

Шунинг учун эрон шеър вазнининг-да араб истилосидан ва араб аруз қоидаларининг қабулидан аввал бугунги аруз вазнига (яъни, ҳ(и)жо кайфиятларини эътиборга олган вазнга) чиққан бўлиши мумкин. Мана шу эҳтимолни ёқловчи фактлар ҳам йўқ эмас, бор:

а) “фаҳлавият” унвони б(и)лан машҳур ва қадим Эрондан қолгани шубҳасиз бўлган Эрон халқ шеърларидан бир қисм тўртликлар “ҳазаж(и) мусаддас(и) маҳзуф” аталган вазнга тўғри келади;

б) яна шу “ҳазаж” баҳрининг “аҳрам ва аҳраб” навълари б(и)лан ўлчашга урунилган классик “рубои”ларнинг келиб чиқиши ҳақидаги р(и)воятлар бунинг ҳам эски Эрон вазнлардан эканини кўрсатади. Рубоининг қурулишини Рудаки(й) шу даврнинг бир шоирига нисбат берган. Ибни Қайс⁹ рубоининг

Эронда жуда ҳам умумий бўлиб, ҳаддан ошиб севилиб ўқулгани ва махсусан хотин-қизларнинг бунга жуда ҳам берилганликлари ҳақида узун тафсилот беради. Ҳолбуки, бир-ики шоир томонидан тасодифан тузулган бир вазннинг бу қадар севилиб қабул этилган бўлуши шубҳалидир;

д) “Табақоту-ш-шуаро”, “Табари(й)”, “Оғани” каби араб маъхазларидан¹⁰ р(и)воят этилган бир-ики шеър:

*Об аст-у табизаст
Асорат забибаст
Самия рӯ сапид аст
Аз Ҳўталон омадия
Бару табох омадия
Обар боз омадия
Ҳўшк назар омадия*

ҳам аруз вазни системасига жуда яқин туради. Мана бу фактларнинг ҳаммаси бизнинг нуқтаи назаримизни, яъни араб истилосидан бурун Эрон шеър вазни бу кунги аруз вазни тузулишига тўғри бир тараққий ҳаракати кўрсатканини қувватлайди.

Араб истилосидан кейин форс адабиёти учун ҳам аруз назариялари (Халил ибн Аҳмад томонидан тузулган аруз қоидалари) қабул этилди. *Байт, мисраъ, руки, ажза, асли(й) рукнлар, фаръи(й) рукнлар, зуҳофот, баҳр, вазнлар тақсимоти, баҳр ҳам вазн* исмлари айнан қабул этилди.

Мана шу олиш-беришнинг жуда характерли ва диққат этарли бир томони бор: Эрон аристократияси араб истилосидан кейин унинг сиёсий, диний ҳокимияти остига кирган, истилочи араб аристократиясининг тамсиллаштирув сиёсатига маъруз қолган. Қисман мажбурий ва қисман бошқа йўллар билан улардан диний, маданий, сиёсий бир кўп нарсалар олмоқда эди. Икинчи ж(и)ҳатдан қараганда, Эрон аристократияси араб истилочиларига рақиб назари билан қарар, уларни ҳокимиятни қўлидан (нонни оғзидан) тортиб олган истилочилар деб билар ва уларнинг ҳокимиятидан, тамсил сиёсатидан ўзини қутқармоқ учун кураш олиб бормоқда эди³⁾. Мана шу бир-бирига қарши ики таъсир

¹⁰ Бу ҳақда Фирдавси(й) ҳақидаги мақоламизда¹¹ баъзи тафсилот бор.

натижасидирким, Эрон аристократияси араблардан н(и)ма олган бўлса, айнан олмади, ўзгартириб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди, ёки олиб тақди. Биз адабиёт соҳасида ҳам аини шу ҳолни кўрамиз.

Эрон аристократияси араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан форси(й) шеър вазнларнинг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай бўлиб, айрим бир “форси(й) аруз” майдонга қўюлди. Мана бу “форси(й) аруз” назарий томонларда, умумий қоидаларда, тафсилот ва терминларда “араб арузи”нинг айнан деярли кўпияси бўлса ҳам, бошқа томонлардан ундан ажралади.

Эрон (форс) арузини араб арузидан ажратган хусусиятларининг энг муҳимларидан шуларни кўрсатиш мумкин:

а) араб арузида шеърда воҳид қ(и)ёси байт, яъни ики мисраъ деб қабул этилади. Асосан, жуда тўғри бўлган бу қараш араб шеърининг тузулишида хунук бир из қолдиради. Араб шоирлари шу нуқтаи назарга суяниб, баъзан бир сўзни ики мисраъга бўлиб берадилар, ал-Марри(й)нинг¹² шу байти:

Ай шаби асобак мискин хати рамит болусуос.

Эрон шоирлари ҳам шеърда воҳид қ(и)ёси байтни қабул қилганлари ҳолда юқоридаги ишни қилмайдилар. Улар сўзни ҳар мисраъда тамом беришни амалда ёқлайдилар;

б) араб арузи байтнинг бир мисраъдан икинчи мисраънинг бир, ики, ҳатто уч ҳ(и)жо камайтиришни қабул қилади, фақат бу камайтириш мисраънинг охирги ё аввалги рукнида (стопасида) бўлади;

с) араб арузи ҳар вазнда мисраънинг охирги ва аввалги рукнида қисқа, тўлуқ ҳ(и)жо тартибини бузушдан ҳам тортинмагани ҳолда эрон арузи сезилмайдиган бир, икки вазндан бошқа вазнларда буни ҳам қабул қилмайди;

д) араб арузида олти рукн (чтана)дан тузулган вазнлар эрон арузида 8 рукндан тузулади;

ж) араб аруз вазнлари Халил системасига кўра 15 баҳр бўлса ҳам сўнгра Ахфашдан бир баҳр олиб олти баҳрга чиқарилган. Эрон арузи булардан 5 баҳрни чиқариб, яна учта янги баҳр қўшиб, 14 га тўхтатади. Сўнгралари мазкур чиқарилган беш баҳрда ҳам шеър ёзилиб, Эрон арузи 19 баҳрга чиқарилади¹³.

Мана бу хусусиятлар б(и)лан эрон арузи араб арузидан ажралади. Ёхуд эрон арузи эрон адабиётига кирар экан, шу хусусиятларни қабул қилиб киради.

Муносабат бор экан, шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, араб арузи араб халқ шеърларини ўз рамкасига юз фоиз киргиза олмагани каби эрон арузи ҳам эрон халқ ашуларини юз фоиз ўз рамкасига ололмагандир.

Ўрта Осиё турки(й) адабиёти учун қабул этилган аруз мана шу эрон адабиётида ишланган ва Шамси Қайс¹⁴ каби арузчилар томонидан “аруз(и) форси(й)” аталган аруздир. Биз бунга “араб-эрон арузи” деймиз. Турки(й) назмларга бу аруз вазнларининг қачондан кира бошлаганини билмаймиз. Аруз вазнида ёзилгани илм дунёсида букун маълум бўлган энг қадим асар “Қутадғу билиг” китобидир. Юсуф Хос Ҳожиб бу асарни айнан “Шоҳнома” вазнида (“мутақориб мусаммани маҳзүф” вазнида) ёзган ва ўз тилининг ҳеч бир турли хусусиятини вазнга бермаган... Вазн ўз замонига кўра мукамал даярлик даражада муваффақиятли тадбиқ қилинган. Б(и)роқ унда турки(й) сўзларнинг баъзи чўзғиларини ортиқча чўзиш бор. Бу аруз вазнида туркча шеър ёзган ҳар шоирда озми-кўпми бор ва уларнинг ўзлари буни хато деб билмайдилар. Навоий, Бобир каби арузчилар буни хато санамаганликлари каби ўз шеърларида ҳам бор...

Аруз вазнларининг тузулиш қоидалари

Менинг бу ишим бир ёқдан текшириш иши, шунинг учун арузнинг асосий нуқталарини олиб танқид ва изоҳ қиламан. Икинчи ёқдан, ёш шоирларимизга арузнинг бор-йўғини очиб бермакчиман. Шунинг учун ишни қулайлаштирувчи янги бир система қўйишга урунаман.

Араб, эрон арузи юқорида кўрулгани каби шеърда воҳид қ(и)ёси қилиб байтни олади. Байт ики мисраъга бўлунади. Бир мисраъ ики, уч, тўрт ҳ(и)жо тўпламига (тўрт-беш стопага) ажралади. Ва бу тўпламларга рукн исми берилади. Жаъми аркон бўлади.

Бу рукнлар (стопалар) ҳар вақт бир хил бўлмайди. Буларнинг турларини белгилаш учун ҳ(и)жога мурожаат қиладилар. Шунда ҳ(и)жоларнинг, асосан, қисқалиқ, тўлуқлиқ с(и)фатларига диққат қилиб, шуларнинг тузулиш тартибини назарга олганда масалани жуда тўғри ҳал қилган бўладилар. Лекин шундай қилинмади. Ҳеч қандай илмий-л(и)соний асосга суюнмасдан,

ҳ(и)жоларнинг бир-бирига қўшулишлариға кўра тубандагича тақсим этдилар ва ҳар қисмға бир исм қўйдилар:

ҳ(и)жсо:	исми:
-	сабаб(и) хафиф
V V	сабаб(и) сақил
V -	ватад(и) мажмуъ
-V	ватад(и) мафруқ
V V -	фосилаи суғро
V V V -	фосилаи кубро

Бу Халил мактабининг биринчи янглиши бўлди. Арузчилар бундан сўнгра шул юқоридағи: “сабаб”, “ватад”лардан байтнинг рукнларини туздилар.

1) V - -	фа у лун
2) - V -	фо и лун
3) V - - -	ма фо и лун
4) - V - -	фо и ло тун
5) - V -	мус таф и лун
6) V V - V -	му та фо и лун
7) V - V V -	ма фо а ла тун
8) - - -V	маф у ло ту.

Шу саккиз рукндан ҳар биртасининг саккиз дафъа ёки икисининг тўрт дафъа ё учтасининг ики дафъа такроридан бир байт ҳосил бўлади, дедилар:

*Фаулун фаулун фаулун фаулун
Фаулун фаулун фаулун фаулун*

*Фоилун мафоилун фоилун мафоилун
Фоилун мафоилун фоилун мафоилун*

*Фойлотун мустафилун фойлотун
Фойлотун мустафилун фойлотун*

Шу тариқа б(и)лан бу саккиз рукндан ўн олти вазн чиқарилди. Лекин, иш бу б(и)лан битмади. Шеър вазни ўн олтигина эмас, кўп. Бир анча вазнларнинг рукнлари юқоридағи саккиз рукндан бошқача. Бундан қутулиш учун

яна тамоман хаёлий ва ҳеч илмий асосга суянмаган бир “йўл” топилди. Юқоридаги саккиз рукнга *асли(й) рукнлар* дедилар. Бошқа формада бўлган рукнларни шу асли(й) рукнларнинг қисқартирилиши ёки орттирилишидан ҳосил бўлган *фаръи(й) рукнлар*¹⁵ деб олдилар. Йигирма етгита фаръи(й) рукн чиқди. Ҳамаси 35 рукн бўлди. 8 та асли(й) рукнларни юқорида кўрдик. “Зихофот”¹⁶ деган узун ва кераксиз амалият (операциялар) б(и)лан ҳосил этажаги фарз этилган 27 та фаръи(й) рукнлар булар:

Файлоту	V V - V	
Мафоилун	V - V -	
Файлотун	V V - -	
Фоилоту	- V - V	
Муфтаилун	- V V -	
Мафулун	- -	
Файлун	V V -	
Файлот	V V -	
Мафоилу	V - V	
Мафъулу	- V	
Фоилот	- V -	
Фозъ	-	
Фоа	- V	
Фа	V	
Фаул	V -	
Фаълун	-	
Фаулу	V - V	
Фаал	V -	ва ҳоказо...

Бу фаръи(й) рукнлардан ҳосил бўлган вазнларни ўн олти хил қилиб, ҳар хилини асли(й) рукнлардан ҳосил бўлган ўн саккиз вазннинг биттасига қўшдилар. Шунинг б(и)лан мавжуд вазнларнинг ҳаммаси ўн олти хил бўлди. Ҳар хилига бир баҳр дедилар. Аруз вазнлари 16 баҳр саналди. Сўнгра эрон назариётчилари яна уч баҳр қўшиб, 19 баҳрга чиқардилар:

1-тавил	}	Араб шеърисида маҳсус	Халил томонидан тузилган
2-мадил			
3-восит			
4-комил			
5-вофир			

6-рамал	}	Эрон ва араб шеърида
7-ҳазаж		
8-ражаз		
9-мунсариҳ		
10-музорӣ		
11-сарӣ		
12-хафиф		
13-муҷтасс		
14-муқтазаб		
15-мутиқориб		
16-мутадорик	Ахфаш томонидан тузилган	
17-қариб	}	Эрон назариячилари тузган
18-жадид		
19-мушокил		

Модомики, бир байтни ташкил қилган ҳ(и)жо тўп-ламлари (рукнлар) 35 хил бўларкан, бунинг саккизтасини асли(й), 27 тасини фаръи(й) деб зуҳофот каби асоссиз хаёлий ва мушкул қоидалар б(и)лан 27 фаръи(й)ни асли(й)дан чиқаришнинг ҳеч кераги йўқ эди. Тўппа-тўғри шу 25 рукни кўрсатиб, байтнинг булардан қандай тузулишини кўрсатмак тузукроқ бўларди: 35 сонини бирдан кўп кўрган арузчилар қулайлиқ бўлсун деб уни саккизга тушурганлар; сўнгра фаръи(й) рукнлар ва зуҳофот каби маъносизликлар б(и)лан аввалгидан ҳам ёмонроқ қ(и)йин ҳолга тушуб қолганлар. Бу уларнинг икинчи хатолари.

Арузчилар ишни хато нуқтадан бошлаганлари учун (юқорида кўрсатганимиз ики хатога тушмаганларида ҳам) арузни букунги қ(и)йинчиликлардан қутқаза олмасдилар. *Сабаб*, *ватад*ларга киришмаганда, рукнларни асли(й), фаръи(й) демаганда, зуҳофотни ўйламаганда ҳам арузнинг қ(и)йинлиги яна тамоман йўқолмас эди. 35 хил ҳ(и)жо тўп-ламани *фаулун*, *мафоилун* қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушнинг ўзи, албатта, енгил эмас. Фикримизча, арузчиларни бу қадар қ(и)йинликқа тушурган бош хато – мавжуд ғазаллардан ҳар бирини айрим ва мустақил суратда текшира олмаганларидир...

БАДИИЙ САЊЪАТЛАР ТАЛҚИНИ

Минг йиллар давомида шаклланиб, санъат номини олган бадийлик воситалари фақатгина шеър безаги эмас, балки шоириятни ўқувчига етказувчи восита, муаллифнинг рангин туйғулар олами ҳақида тасаввур берувчи манба ёки шоир кўнглини китобхон диди ва завқи билан боғловчи маънавий рингта ҳамдир. Ана шу маънода шеърий санъатлар мумтоз адабиётшуносликда яъни бадий унвони билан шарафланган ва унга яъни адаб таркибига кирувчи мустақил яъни турларидан бири деб қаралган. Бадий санъатлар ҳақидаги дастлабки илмий рисоалар жоҳилий даврида ёки яъни ислом халифалари замонида шаклланишига қарамай, бу санъатлар халқ заковати ва бадий баҳолатининг белгиси сифатида қадимдан мавжуд бўлган. “Авесто” таркибидagi мифлардан тортиб Ўрхун-Энасой обидаларига қадар кечган ҳеч бир бадийят намунаси йўқки, уларда кейинчалик санъат номини олган бадий тафаккур медалари учрамаган бўлсин. Ёки “Девону лугатит турк” таркибига кирган мансур ёки манзум парчаларнинг ҳам бадийлигини текширганда, улар қайсидир маънода у ёки бу санъатга дохил бўлиб чиқиши шубҳасиз.

Инсоният маънавияти тарихида янги эътиқодий даврни бошлаб берган мусулмонликнинг вужудга келиши ва тарқалиши муносабати билан саодат асридан XX асрнинг сўнгига қадар кечган исломий манбаларни ўрганганда ҳам унда ўткир дид ва чуқур санъаткорлик билан айтилган шеърийят ва наср намуналарини учратамиз. Улар таркибидagi маънавий ёки лафзий санъатларнинг қайсидир кўринишлари мавжуд бўлганини ички бир шуур билан англаймиз. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётшунослигимизнинг шаклланишига сабаб бўлган рисоаларда, зукко алломалар поэтикага доир ишларида бадий санъатларнинг юксак намуналарининг Куръони карим ва Ҳадиси шарифда кузатилганлигини далиловчи фикрлар талайгина.

Араб мумтоз поэтикасининг пойдевори саналган Абдуллоҳ ибн Муътазнинг “Китобу-л-бадиъ” асарининг муқаддимасида “мазкур китобда биз кейинги давр (уламолари) «бадиъ» деб атаган илмнинг боб ва фаслларида Куръон тилида, Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларида, саҳобалар ва тобеъинларнинг сўзлашув тилида, мутақаддим (қадимги — Ҳ. Б.) шоирларнинг шеърларида учрайдиган бадий ифодаларни таснифлаб чиқдик” дейиш баробарида *истиора* санъатиغا мисол келтирилар экан, аввал “Аллоҳ таоло каломидаги бадиъ сўзларидан: *Иннаҳу уммул китаби ли-дина-л-алу-л-ҳаким... (Бу албатта, Китоблар онаси (умму-л-ки-тоб)дир ва у олий ва донишмандона (аълу-л-ҳаким)дир*» каби иқтибослар тилга олинади. Сўнгра «Ҳадислардаги бадийят» рукни билан «*Сизни ҳам аввалгиларнинг касаллиги енгибди бухл (бахиллик) ва ҳасад устараси бўғингизга тегибди*» сўзлари келтирилади¹. Кейин «Али (р.а.) айтди: «*Билим қулфдир, савол калитдир*» ҳикматидан сўнггина «*Мутааххир (охирги — Ҳ. Б.)* шоирларнинг сўзларидаги бадийят намуналаридан Молик ибн Динор айтади: «*Фикрсиз кўнгул вайронадир*». Бу ва бунга ўхшаш мисоллар шуни далиллайдики, шеърий санъатлардан истиора ҳақида фикр юритиларкан, унинг мисоли сифатида аввал «*китобларнинг онаси*» деб таърифланган Каломуллоҳ, яъни Куръони каримдан, сўнгра Ҳадиси шарифдан ёки Пайгамбар сўзларидан, кейин эса хулафои рошидин ва саҳобалар, тобеъинлар ва ана ундан сўнггина эски ва янги шоирларнинг шеърларидан намуналар бериш илмий маданият саналган. Араб мумтоз поэтикаси асосчилари Наср бинни Ҳасаннинг «*Маҳосину-л-калом*» («*Гўзал сўзлар*»), Қудамани ибн Жаъфарнинг «*Нақду-ш-шеър*» («*Шеър танқиди*»), Жоҳиз ва Ибн Халдуни асарларида ҳам мана шу жиҳат устивор ҳисобланган. Хатто X асрда араб олими Руммоний (909-916) фақат Куръони каримдаги бадий санъат намуналарини тўплаб,

¹ Абдуллоҳ ибн Муътаз. Китоб ал-бадиъ / И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Т. VI. — С. 179-257.

шарҳлашга махсус китоб бағишлаган². Бундай қуръоний асос билан бадний санъатларга ёндашиш Абу Ҳилол Аскарӣй (в. 1004)нинг «Китабу-с-сина'атайн» («Санъатлар китоби»), Ибн Рашиқ (999-1064)нинг «Ал-Умда», Бақиллюний (в. 1013)нинг «И'жазу-л-Қуръон» асарларида ҳам акс этган бўлиб, сўнгра адабий-илмий анъанага айланган³.

Аввал араб (мамлакатлари)да бошланган бу интизом сўнгра ажам (форс ва турк)га кўчган. Бизнинг ватандошларимизнинг араб тилида ёзилган асарларида ҳам, жумладан, Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг машҳур луғати «Мафотуху-л-улум» («Илмларнинг калитлари»)да ёки Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» («Илмларнинг калити») сингари асарларида ҳам шу тартиб иш берган.

Абду-л-Қаҳир Журжонийнинг ўнлаб рисоаларида поэтика масалалари акс этган бўлса-да, унинг ушбу мавзудаги «Китоби асрору-л-балоға» («Балоғат сирлари китоби») асарида бадний санъатлар муаммоси изчил ва анча кенг баён қилинган бўлиб⁴, бу соҳада қалам тебратган кўпгина форс шоирлари ҳам унинг асарига мурожаат қиладилар.

Форс тилидаги илми бадийнинг ибтидоси Умар Родуёнийнинг «Таржумону-л-балоға» («Балоғат таржимони») асари ҳисобланади. Муаллиф ҳақида деярли маълумот учрамагани ҳолда бизгача етиб келган бирдан-бир асари «Таржумону-л-балоға» орқали унинг тахминан XI асрнинг иккинчи ярмида яшаганини аниқлаш мумкин. Умар Родуёний номи Рашидиддин Ватвот, Ёқут Ҳамавий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳожи Халифа, Лутф Алибек Озар, Ризоқулихон Ҳидоят асарларида ҳурмат билан тилга олинган.

² Ар-Руммани. Ан-Нукат фи и'джаз ал-Куран. — Салас расаил фи и'джаз ал-Куран. — Қоҳира, 1331.

³ Бу ҳақда қаранг: Чалисова Н. Ю. Рашид ад-дин Ватват и его трактат «Сады волшебства в тонкостях поэзии». / Рашид ад-дин Ватват. Хада'ик ас-сеҳр фи дақа'ик аш-ши'р. Перевод с персидского и факсимиле. — М.: Наука, 1985. — С. 16-17.

⁴ Куделин А. Б. Средневековая армбская поэтика. — М.: Наука, 1983. — С. 150.

«Таржумону-л-балоға» ҳақида турк олими Аҳмад Оташ «Орнеис» мажалласи (1948)да маълумот берган, орадан бир йил ўтгач, асарни нашр қилдирган⁵. Ушбу асар 1961 йили эса Эронда чоп этилган⁶. Асарнинг ҳар икки нашри (Истанбул ва Техрон) асосида тожик олими Худой Шарипов ушбу асардан намуналар танлаб олиб, «Мунтахаби «Таржумону-л-балоға» номи билан 1987 йили Душанбеда нашр қилдирган⁷. Муҳаммад Умар Родуёний муқаддимада форс тилида бундай асар йўқлиги туфайли уни ёзишга киришганини, саноеъ илми ҳақида араб тилида ёзилган Имом Наср ибн Ҳасан Марғиноний «Маҳосину-л-калом» («Сўз гўзалликлари») асарига суянганини баён қилади.

Ўзига Наср ибн Ҳасанининг «Маҳосину-у-калом»и ва Муҳаммад ибн Умар Родуёнийнинг «Таржумону-л-балоға» асарларини ўрناк билган хоразмшохийларнинг сарой шоири Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадойику-с-сеҳр фи дақойику-ш-шеър» («Шеър вазокатидан яратилган сеҳрли боғлар») номли эллик беш бобдан иборат бўлган асарининг ҳар бир боби бир поэтик санъатга бағишланган ва иловада яна 8 та санъат ҳақида тўхталади. Шундай қилиб, олим араб ва форс шеъриятидаги 63 санъатнинг табиатини ўрганади ва уларга дастлаб Куръони карим, Ҳадиси шарифлардан, сўнгра эса араб ва форс шоирлари ижодларидан намуналар (араб адибларидан 305, форслардан 209) келтиради. Маълумки, илми бадий илми адаб тизимидаги аруз ва қофия илмлари билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам Ватвот асарининг дастлабки қисмида аруз ва қофия илми билан боғланмаган тўққиз, сўнгра қасида ва рубойларда фаол қўлланилган уч санъат тури ҳақида тўхталади. Айрим санъатларнинг турли кўринишлари, масалан, тажниснинг етти хил кўриниши, мақлубнинг тўрт хил ҳақида

⁵ Mehmet Umar Roduyani. Tarcumani-l-Balaga. Hazirlayan Ahmet Atas. – Istanbul. 1949.

⁶ Муҳаммад ибн Умар ар-Родуёний. Таржумону-л-балоға. Бо таснифи муқаддима ва зайлу ҳавоши ва тарожими аълом ба хомаи қавим. – Техрон, 1339.

⁷ Мунтахаби «Тарҷумону-л-балоға» (Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Худой Шарифов). – Душанбе: Дониш, 1987.

ҳам алоҳида тушунтириш беради. Асарнинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, у фақатгина шеърӣ жанрларни қамраб олмаган, балки насрий асарлардан ҳам намуналар келтиради. «Таржумону-л-балоға» ва «Ҳадойику-с-сеҳр» асарлари гарчи бир тилда яратилган бўлса-да, айрим санъатларнинг номланишида тафовутлар бор. «Таржумону-л-балоға»да *муқтадоб*, *мутобақа*, *муҷаррад*, *изнату-л-қарина* деб номланган санъат турлари «Ҳадойику-с-сеҳр»да *иштиқоқ*, *радду-л-аъжуз*, *ҳазф*, *тазмину-л-муздавиҷ* деб юритилади. Тажнис ва ташбиҳнинг кўринишлари ҳам турлича изохотлар билан келади. Масалан, *тажниси мутлақ* - *тажниси томм*, *тажниси мураддад* - *тажниси мукаррар*; *ташбиҳи макний* - *ташбиҳи кинайат*, *ташбиҳи муздавиҷ* - *ташбиҳи тасвийят* каби. Бироқ бу асарларда ҳали бадий санъатларни маънавий ва лафзий санъат турларига ажратиш урф бўлмаган эди⁸. Бундан ташқари форс тилида бадий санъатлар таснифига бағишланган Ҳусайн Воиз Кошифӣ, Шамс Фаҳрий, Тож Халавий ва Шараф Рамийнинг рисоалари ҳам ёзилган эди. Бироқ тожик олими Р. Мусулмонкуловнинг кузатишига кўра, улар илмий янгилик жиҳатидан у қадар аҳамиятли бўлмаган⁹.

Форсий «маҳосин»ларнинг етук намунасини яратган Атоуллоҳ Ҳусайний «Бадоеъу-с-саноеъ» («Санъат янгиликлари») асарида 220 дан ортиқ санъат турларини фарқлаш билан бирга уларни *лафзий санъатлар*, *маънавий санъатлар* ҳамда *лафзийу маънавий санъатлар* каби уч йўналишда тақсим қилади. Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний Алишер Навоийнинг баҳосига кўра «*Бо вужуди донишмандлиқ, шеъру муаммову санойиъда дағи маҳорат пайдо қилди... Аммо санойиъда китобе тасниф қилиштур «Бадойиъ-и Атойи»ға мавсумдур. Бо вужуди ихтисор,*

⁸ Рашид ад-дин Ватват. Хада'ик ас-сеҳр фи дака'ик аш-ши'р. Перевод с персидского и факсимиле. - М.: Наука, 1985. - С.161-172.

⁹ Мусулманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика. XV вв. - М.: 1989. - С. 14.

мақлуби муставий санъатиндаким, андин мушклароқ санъат бўлмас, бу байт уя рисолада анинг хосса байтидурким:

*Шакардахано гама надорид,
Дайро данийи муғона даркаш.*

Анинг табъи диққатиға бу байт далили бастур»¹⁰.

Ҳазрат Навоийнинг ушбу сўзларининг исботини нафақат бир байтда, балки форсий тилда яратилган илми бадъъга доир асарларининг энг комили экани орқали ҳам ўз исботини топади. Муаллиф ўзи ҳақида кўп ҳам қамгарликка бормай «Умримнинг бошларида, фароғат ёшларида бу камлада дилрабо назму санъатхорона нутққа табиатан комил бир майл бор эрди ва имхон борича ушбу фан билан машғул бўлур эрдим. Тангрига ҳамду шукрким, уя асарлардин ҳар неким, замона саҳифасида зоҳир бўлса, улуғу кичик қошида манзуру маҳбул бўлди» деб ёзади. Яна муаллифнинг ниятича, балоғат ёшида баднийат илмига доир мукаммал бир китоб ёзмоқчи эканини ҳам эслатади: «Агар каромат соҳиби карам айласа, «Такмилу-с-синоба» («Мукаммал санъатлар») китоби ёзилгай ва анда шеърининг жамий фунуни муфассалу мукаммал баён этилгай»¹¹.

Туркий тилдаги поэтикага онд XV асрнинг подир намунаси Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунуну-л-балоба» («Балоғат фавлари») асарида форсий «илми бадъъ»лар тажрибаси умумлаштирилган, асарда таҳлилга тортилган санъатлар сонининг ортиши билан шеърят намуналарининг баднийати ҳам чуқурлашиб, мавзу ва жанр доираси кенгайиб борган. Муаллифнинг ёзишича, «ҳар ақсоми синоат ва анвоғи балоғатким, фусаҳо ва булағо аросинда мўътабардур, мажмуғни жамъ қилиб, ҳар бир санъатқа туркий лафз бирла

¹⁰ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис (Илмий-танқидий матнни нашрга тавйёрловчи С. Ғаниева). – Т.: Фан, 1961. – Б. 141-142.

¹¹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиғу-с-санойиғ (Форсчадан А. Рустамов таржимаси). – Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 8-9.

мисол келтуруб ва кечган зурафо ва шуаронинг бу синоат бирла тазийн қилган арабий ва форсий назм ва наср сўзларинда назир келтурдук. Ва баъзи ерда «Каломи мажид»тин ва Расул алайҳи-с-салом ҳадисидин нақл қилдуқ». Демак, балоғат навълари ва санъат тақсимларига доир барча фикрларни жамъ қилган аллома араб ва форс тилларидаги наср ва назм намуналарини терган ва қуйидаги бадний санъатларга таъриф ва мисоллар келтирган: *Ва мажмуи сановеким, балоғат аҳли эътибор қилурлар, бу турур: тарсиъ, тарсиъ маат-тажнис, тажниси том, тажнису-с-зойид, тажнису-н-ноқис, тажнису-л-мураккаб, тажнису-л-мукаррар, тажнису-л-мутарраф, тажнису-л-хат, тасҳиф, ташбиҳи мутлақ, тажбиҳу-л-машрут, ташбиҳу-л-киноят, ташбиҳу-т-тасвият, ташбиҳу-л-акс, ташбиҳу-л-измор, ташбиҳу-т-тафзил, тафсиру-л-жало, тафсиру-л-хафо, тазмин, тазмину-л-муздаваж, тансиқу-с-сифот, таъкиду-л-мадх, бимо йушбиҳуззам, таржима, таажжуб, тажоҳилу-л-ориф, хаёл, ихом ва ихому-т-том, ашкол, эънот, ибдоъ, ирсолу-л-масал, ирсолу-л-масалайн, иғроқ фи-с-сифат, иштиқоқ, илтифот, интибоҳ, иқтибос, истифҳом, истидлол, истидрок, истиора, мақлубу-л-баъз, мақлубу-л-кулл, мақлубу-л-мужаннаҳ, мақлубу-л-муставий, мутазод, мурутун-назир, мутаносиб, мутародифи матлун, мусалсал, мутазалзал, мухтамилуз зи-д-дайн, муважжаҳ, мукаррар, малиҳ, мукаррари қабиҳ, мақтаъ, мавсил, мушажжар, мураббаъ, муламмаъ, мужаррад, мувашишаҳ, муаммо, мағлата, луғз, рақто, хайфо, бароати истиҳлол, радду-л-матлаъ, радду-л-фажр, ала-с-садр, лаффу нашри мураттаб, лаффу нашри мушавваш, тард-ул-акс, хашву-л-малиҳ, хашву-л-қабиҳ, хашву-л-мутавассит, сажъу-л-мувозана, сажъу-л-мутаворий, сажъу-л-мутарраф, сеҳри ҳилол, сиёку-л-эъдод, саволу жавоб, жамъу-л-муфрад, ташбиҳу-л-муфрад, тариқу-л-муфрад, жамъу-н-ма ат-тафриқ ват-тақсим, калому-л-мужомеъ, хусну-л-матлаъ, хусну-л-тахаллус, хусну-т-таъши, хусни талаб хусну-л-мақтаъ, ат-тарзиҳ».¹²*

¹² Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балога. – Т.: Хазина, 1996.

Шайх Гарозий домланинг улкан хизматларидан яна бири шуки, у ўз асарини туркий тилда ёзиш билан чекланмай, бу тилда ижод қилган эллиқдан ортиқ шоир ва носирларнинг сара асарларидан намуналар берган. Айрим ҳолларда мисоли учрамаган ўринларда ўз ижодидан намуналар келтириб, талқиндаги санъат турини ўзбек китобхонига тўла етиб боришига ҳаракат қилган.

Ниҳоят, XX асрнинг бошларида яратилган адабиёт-шуносликка доир илк назарий қўлланмалар саналган Абдураҳмон Саъдийнинг «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари», Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» асарлари мафкуравий тазйиқ остидаги давр меваси бўлган учун ҳам энди уларда Куръони карим ва Ҳадиси шарифлардаги илоҳий калималар, Расулulloҳ сўзлари, хулафон рошидин ва саҳобалар нутқига мурожаат қилишлар ўз-ўзидан тушиб қолган. Ҳар бир санъат ҳақида маълумот бериларкан, унинг қисқа таърифи билан мисол келтирилиш ва айрим ўринлардагина бу мисолларни шарҳлаш урф бўлган. XX аср ўзбек навийшунослари Ойбек ва Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон ва Алибек Рустамовнинг рисола ва мақолаларида Навоий «ижодхонасида»ги гўзал адабий унсурлар сифатида шеърий санъатларга мурожаат қилинган. Бу йўналишда бир неча ўнлаб мақолалар яратган, «Навоий поэтикаси»ни жиддий ўрганган ва ўз кузатишларини қарийб эллиқ йилдан бери ўзбек китобхонларига етказиб келаётган олим Ёқубжон Исҳоқовнинг биргина «бадий санъатлар» талқинига доир ишлари билан чекланадиган бўлсак ҳам олимнинг мумтоз адабиётимизнинг билимдонларидан бири сифатида адабиётшунослик тарихига киришига шубҳа йўқ. Хорижий олимларимиз томонидан «стилистические фигуры» деб талқин қилинган адабий ҳодисаларга назарий жавоб сифатида тайёрланган «Сўз санъати сўзлиги»¹³ асари шеършуносликда барча шеърий санъатлар (холислик учун Анвар Ҳожиаҳмедов¹⁴ ва Воҳоб Раҳмонов¹⁵нинг қатор рисолааларини

¹³ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: 2006.

¹⁴ Ҳожиаҳмедов А. Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия. - Т.: 1998.

¹⁵ Раҳмонов В. Шеърий санъатлар. - Т.: 2004.

эслаш баробарида) ҳақидаги рисоалардан тубдан фарқ қилади. Боси бу илмий рисола алифбо тартибида шакллантирилгани, бизни қизиқтирган санъат тури ва намунаси осои топилишидагина эмас, балки уларга берилган таъриф ва изоҳлар аниқлиги, бугунги ўзбек китобхони диди ва малакасига мувофиқлиги учун ҳам ушбу сўзлик ҳар бир адабиёт муаллими, талаба ва иқтидорли ўқувчиларнинг столидан доимий ўрин олишга арзийди.

Демак, мумтоз адабиётшуносликда энг қадимги илм турларидан бири саналган илми бадий, яъни бадий санъатлар ҳақидаги илм доимо янгиланишда ва тараққиётда эканини унутмаслик керак бўлади.

ИДМИ БАДИЪ (БАДИИЙ САНЪАТЛАР)

АБДУЛЛОҲ ИБН МУЪТАЗЗ (861-908)

Абул Аббос Абдуллоҳ ибн Муътазз аббосий халифалиги даврининг етук олими ва жамоат арбобидир. Аббосийлар сулоласининг бўғини сифатида тилга олинса ҳам Халифа Муътадид даврида саройга яқинлашган ва атиги бир кун (908 йил декабрида) халифалик қилгани учун ҳатто сулолада номи кўрсатилмайди. Бироқ соҳиби девон шоир сифатида кўплаб тазкира ва баёзларда ҳурмат билан тилган олинган, эпик шеъриятда тарихий дoston жанрининг асосчиси сифатида кўрсатилган.

Ибн Муътаззнинг «Китобу-л-одоб», «Табоширу-с-сурур» («Шодлик тонги»), «Ашъору-л-мулук» («Подшоҳларнинг шеърлари»), «Китобу-л-бадиъ» («Бадиият китоби»), «Ал-жомеъ фил-ғино» («Оҳанглар тўплами»), «Китобу-л-жаворих ва ас-сайд» («Овчи қушлар ва ўлжалар китоби»), «Ҳалил ахбор» («Хабарлар зийнати»), «Китобу-з-заҳра ва ар-риёз» («Гуллар ва боғлар китоби»), «Китобу-с-суруқот» («Адабий ўғрилиқлар китоби»), «Табоқоту-ш-шуаро» («Шоирларнинг табақалари»), «Мукотиботу-л-ихвон би-ш-шеър» («Шеърлий ихвон мактублари») асарлари маълум ва машҳур.

Араб олимларидан Шарафиддин Муборак ибн Аҳмад Муствафий, Абу Закариё Табризий, Абдулқодир Боғдодий, Халил Асокир, Абу Ҳаййон, Ибн Рашиқ, Абул Фараж Исфаҳоний, «Табақоту-н-наҳвийийин ва ал-луғавийийин» («Грамматика ва луғат олимларининг табақалари») китоби муаллифи Жалолиддин Суйутий, «Иршод» муаллифи Ёқут Ҳамавий, «Вафоёту-л-аъён» муаллифи Ибн Ҳолликон, «Кашфу-з-зунун» муаллифи Ҳожи Халифа ўз асарларида устози аввал деб билганлар.

«Китобу-л-бадиъ» («Бадиият китоби») бадиий санъатларнинг дастлабки 12 тури ҳақида илк тизимли маълумот берувчи асар бўлиб, унинг беш бобида мутлақ янги маҳосин - гўзал санъат турлари баён қилинган.

«КИТОБ АЛ-БАДИЙ»дан

Бисмиллоҳи-р-роҳмани-р-роҳим (Муқаддима)

Абдуллоҳ ибн Муътазз роҳматиллаҳи алайҳи айтади: Мазкур китобда биз кейинги давр (уламолари) «Бадиъ» деб атаган илмнинг боб ва фаслларида Куръон тилида, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадисларида, саҳобалар ва тобеъинларнинг сўзлашув тилида, мутақаддим шоирларнинг шеърларида учрайдиган бадий ифодаларни таснифлаб чиқдик. Бу китобни ўқиганларга маълум бўлсинки, Башшар¹, Муслим² ва Абу Нувос³ ҳамда кейинроқ уларга эргашган шоирлар (бадеъ санъатида) барчадан ўзиб кетган деб ўйла-масинлар. Бу санъат аввалдан бор эди, фақат зикр этилган шоирлар ижодида бадиъ (бадий воситалар – *тарж.*) аввал-гиларга нисбатан кўпроқ учрайди. Булардан сўнг Ҳабиб ибн Овс Тойй бу санъатни ўзлаштирди, турларга бўлди ва янада кўпроқ фойдалана бошлади. Бу соҳада унинг уринишлари гоҳ яхши, гоҳ ёмон чиқди. Одатда ҳар ишда ифрот яхши-ликка олиб келавермайди. (Бир) шоир ўз шеърларида ёхуд қасидаларида бадеъдан фойдаланади, баъзан унинг қаси-дасида, умуман, бу санъат учрамаслиги мумкин (1). Ҳар қандай санъат ноёб бўлса, кам учрасагина мақталади (2). Шунда у эркин нутқда салмоқли кўринади. Баъзи (шеър-шунос) олимлар Ҳабиб Тоййни бадиъ санъатлари соҳасида Солиҳ ибн Абдул Қуддус билан қиёслайдилар ва айтади-ларки: «Агар Солиҳ мақол, маталларни (бир жойга йиғмай) барча шеърларига сочиб юборганида ва (мақол, маталлар) орасида ўзининг (оддий) сўзларини ҳам қўшиб қўйганида бу майдонда унга ҳеч ким тенг келолмасди. Бу адолатли фикр⁴.

Бисмиллоҳи-р-роҳмани-р-роҳим.

Аллоҳ таоло каломидаги бадиъ сўзларидан:

Иннаҳу уммул китаби ли-дина-л-алиу-л-ҳаким...

(Бу албатта, Китоблар онаси (умму-л-китоб)дир ва у олий ва донишмандона (ағлиул-ҳаким)дир)

Шоирнинг сўзларидан:

*Ва ас-субҳу бил-кавкаби ад-дуррийа манҳури
«Тонг кўкси ярқироқ юлдуздан жароҳатланди»⁵*

Бу сўзлардаги янгилик (бадиият) шундаки, бу ерда шу вақтгача ўхшаши бўлмаган ифодалар қўлланилган. Яна мисол: *«Фикр ишнинг мияси (боши)дир»*.

Агар «Фикр-ишнинг энг яхши қисми» дейилса, бадиият бўлмас эди.

Тажнис ва *ташбиҳ* ҳам бадеъ санъатига киради. Қадимги шоирлар бу соҳада ҳам бизни ортда қолдирганлар, чунки кейинги шоирлар бу санъатларни биринчи бўлиб ишлатмадилар.

Биз китобимизда Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларининг исноди⁶ ни келтирмадик. Агар келтирсак, ишимиз чўзилиб кетарди. Шунинг учун энг машҳур (ва саҳиҳ) ҳадисларни келтираемиз. Эҳтимол (бизга замондош ёки биздан кейинги), бошқа муаллифлар бу санъатларда биздан орқада эмаслигини, баъзи санъатларни ўзлари кашф этганлигини айттарлар. Эҳтимол, улар биз таҳлил қилмаган шеърларни ёки насрий сўзларни таҳлил этарлар ёки биз эсламаган шеърларни эсларлар, балки биз уларни мақсадга мувофиқ бўлмагани учун эсламагандирмиз. Эҳтимол, бошқалар уларни мақсадга мувофиқ деб билишлари мумкин. Бу китобда бизнинг вазифамиз ҳозирги шоирлар мутақаддимин⁷лардан ўзиб кетмаганлигини (балки уларнинг издошлари эканлигини) билдиришдир. Эҳтимол, бошқа муаллифлар бадеъ санъатини тушунтиришда бизга нисбатан камроқ мисоллар билан ҳам мақсадга етишишлари мумкин. Тавфиқ Аллоҳдандир!

Бадиият санъатидан биринчи боб Истиора¹

Аллоҳ таоло айтади: *«Хува-аллази анзала алайка минҳу айтун маҳкиматун, ҳунна умму-л-китоби»*. Мазмуни: *«У шундай китобки, оятлари бир-бирига маҳкамланган (тартибли уланган, ва албатта, У китоблар онасидир)»*.

Ҳақ таоло айтди: *«Ва ахфис лаҳума жанаҳа ан-нуззили мин ар-роҳматин»*. Мазмуни: *«Ва уларнинг ҳар иккисига (ота ва онага) меҳрибонлик қанотини ёйгин»* (яъни ота ва онагни авайлаб, асра).

Ва қола (айтди): «Ва аштаъала ар-раъсу шайбан». Мазмуни: *«Бош ярқиради (сочи оқарди)»*.

Ва қола (айтди): «Ав йатийҳум азобу йавмин ақийм». Мазмуни: «Ёки улар учун мева бермайдиган кун (қиёмат) келмайдими?»

Ва қола (айтди): «Ва айатун лаҳуму-л-лайлу наслағу минҳу ан-наҳор». Мазмуни: «Улар учун кечасидан кундузни чиқаришимиз мўъжиза (оят) эмасми?»

Ҳадислардаги бадийят:

Расулulloҳ сўзидан: *«Инсонларнинг яхшиси, Аллоҳ йўлида (жиҳодга) отини жиловлаб, тайёр турганидир. У даҳшатли овоз (мадад сўровчи фарёдлар)ни эшитган заҳоти ўша тарафга учиб боради. Биз мушрикларнинг қаймоғини емаймиз (яъни улардан совға-салом олмаймиз)». Расулulloҳ (с.а.в.) сўзи: «Ё раббим, менинг тавбамни қабул қил ва гуноҳларимни ювгил. Яна айтди: «Сизни ҳам аввалгиларнинг касаллиғи енгибди, бухл (бахиллик) ва ҳасад устараси бўғзингизга тегибди».*

Саҳобаларнинг сўзларидаги бадийят:

Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу Басрадаги ҳокимлик (ноиб) Ибн Аббосга деди: *«Қавмлар орасида очкўзларда очкўзлик уйғотиб, улардаги қўрқув тугунларини ечиб юбор»... Абу Бакр Сиддиқ (р. а.) айтди: «Аллоҳ кимга под-шоҳлик берса, унинг ўзи молини эҳтиётловчи ва ўзгалар молига кўз олайтирувчи қилиб қўяди. Қалбини ташвишга тўлдиради. Унга кўп нарсалар ҳам оз кўринади. Ташқариси хурсанд, ичи қайғу, ташвишлидир. Руҳи тубанлашганидан жон дарахти қуриб, сояси қуёшли (ёруғ) бўлиб қолади. Шундан сўнг Аллоҳ таоло унга ҳукмини кучайтиради ва раҳматини камайтиради».*

[Бу ерда одамнинг соясиз бўлиб қолиши, бошқаларга соя бермайдиган, хайр-эҳсон қилмайдиган бўлиши «қуриб» қолгани бадийий сўзи билан берилмоқда, бунда истиора санъати бор (*тарж.*). Абу Толиб бу ерда (хасис одамнинг) ҳаёт дарахти қуриб қолади маъносидаги истиорадан фойдаланган.]

Нақлдирки, Али (р.а.) форс оқсоқолидан «Уларнинг мақтовга лойиқ подшоҳлари ким?» деб сўраганида у айтдики: *«Ардашер – бу соҳада аввалгилардан бўлгани учун «ўзган» ва лекин форс подшоҳларининг энг мақтовга муносиби Ануширвондир». Али сўради: «Унинг табиатида қандай фазилатлари бор? (Оқсоқол)*

айтди: «Вазминлик, сабру бардош». Али айтди: «*Бу иккков (вазминлик, сабру бардош) эгизаклардир. Бундай эгизаклар буюк ният, мақсаддан туғилади*» (Бу ўринда Али (р.а.) «эгизаклар» истиорасидан фойдаланган - тарж.).

Али (р.а.) деди: «*Билим қулфдир, савол калитдир*» (Бу ерда илмга қизиқиб сўайдиган одам олдида билимлар эшиги очилиши истиора билан берилган - тарж.).

Али розийаллоху анху хаворижийлардан¹ бирига деди: «*Сени аввал ҳеч ким билмасди, лекин ёлғончилигинг фарёд кўтариб, улоқчанинг шохи чиқаетганини билдириб қўйди*»...

Ойша розийаллоху анхудан сўрадилар: «*Расулulloҳ (с.а.в.) баъзи кунларни бошқаларидан афзал деб айтганми?*» Ойша (р. а.) жавоб берди: «*У киши ҳафталаб тинмайдиган ёмғир эдилар*»...

Муттақийлардан бири дунё ишларини ёмонлаб, деди: «*Дунё ғам, кулфат уйидир. Бу уйга шайтон кириб олган, Раҳмон уни лаънатлайди, инсон жазоланади*»...

Холид ибн Сафвон бир кишига деди: «*Отанг Худо раҳмати эди, у кўзларни жамоли билан, қулоқларни сўзларининг камоли билан меҳмон қилар эди*» (Бу сўзларда юз гўзаллиги ва сўзларнинг маънодорлиги ноз-неъматлар деб баҳоланган - тарж.).

Тобеъинлардан бири деди: «*Ким ёлғон отининг белига миниб олса, борар жойи афсус, надоматдир*»...

Имру-л-Қайс (шоир)нинг қуйидаги сўзларида ҳам истиора бор:

*Денгиз мавжидай эди не-не кечалар,
Ғам, қайғу чойшабларини менга ёпдилар.*

Зухайр (шоир) деди: «*Қари кампир, зараркунанда, тишлоғич, сўйлоқ тишли уруш ҳомиладор бўлса, нафрат туғилади*»...

Абс уруғидан Антара ибн Муовия айтади: «*Булутнинг қизи саховатли раҳматини ёғдирганида ерда дирҳамларни эслатувчи ўйиқлар пайдо бўлди*»...

Алқаб ва Абдо айтади: «*Барча яхшилар, ҳатто машхур ва олижаноб кишиларнинг ҳам бошларига зулм тошлари ёғилади*»...

Абу Зуъайб Хузайлий айтади: «*Тақдир чангал солганида ҳеч қандай тумор фойда бермайди*».

<...> *Мутааххир (охирги) шоирларнинг сўзларидаги бадияят намуналаридан:*

Молик ибн Динор айтади: «*Фикрсиз кўнгиш вайронадир*».

Маъмун (халифа) ўз фарзандларидан бирининг қўлидаги қоғоз, қаламни кўриб: «*Уғлим, бу нима?*» деб сўради. Бола жавоб бердики: «*Булар зеҳни ўткирлаштирувчи, ёлғизликда сирдош дўстларимдандир*». Маъмун айтди: «*Аллоҳга шукрки, авлодларимдан ақл кўзи билан қаровчиларни ато қилибди...*»

<...> Абу Абдуллоҳ Ҳасан ибн Саҳлдан ривоят қилади: «*Сувнинг жилдираши аҳоли бор жойнинг кўшиғидир*».

Абу Нувос деди: «*Тилларанг (май) ақлни пачоқлайди, лекин у еткизган жароҳат фақат мудроқликдир*»...

Ат-Табиъ деди: «*Бармакийлар¹ гуруҳ-гуруҳ бўлиб, йиғинларини бас қилмаяптилар. Буларнинг суҳбатидан дини иймоннинг юзи чандиқларга тўлди. Ушандан буён ўн ҳаж ўтса ҳам, улар қиличнинг тиғи ислом қонига бўялган*».

Бадияят санъатидан иккинчи боб Тажнис

Шеърда ёки нутқда, ёзилишда, шаклда бир жинсли, лекин турли маъноларни англатувчи сўзлардан фойдаланиш - тажнис санъатидир. Асмоъийнинг «Китобу-л-ажнос» («Жинсдош сўзлар китоби») асари шу ҳақда. Халил (ибн Аҳмад) фикрича, турли одамларда, қушларда, вазнда, имлода (ўхшаш) жинслар учрайди.

<...> Абу Таммом деди: «*У жамоа чехрасидан зулм зулматини ҳайдади ва унинг осмонида ҳақиқат юлдузи порлади*».

Бу бадияятни шоир Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадисларидан ўзлаштирган.

Зиёд ал-Ажам айтади:

*Менга хабар қилдилар Бану Коҳилдан,
Улар тубанлиги ўрқач ва коҳилдан.*

Бу ерда коҳил сўзи ҳам қабилла, ҳам отнинг ёли маъноларида келади. Бундан тажнис ва истиора санъати бор.

Хайён ибн Робиъа айтади: «Менинг халқимнинг (жанг куни) ҳадиҳ кийганида ҳадиҳ ошади (қуввати кучаяди - тарж.).

<...> Умар ибн Убайда бир куни Волид ибн Ҳишамдан эшитган сўзларини келтиради: Бир куни Зубайрнинг наби-раси Амир ибн Абдуллоҳ йўлда бораётиб, Марра деган манзилда тўхтаганида Ҳасан унга дебди: «Маррада тўхтадинг ва ҳаётинг муррира (вайрон) бўлди».

Мутааххир шоирдан Тоий айтади: «Суъадат ҳижрат турбатини саъодат қилди».

Бу ҳам унинг сўзларидан: «Асли наслинг ҳаётингга ҳаё ёмғирларини ёғдирди».

Саййид ибн Ҳумайд айтади: «Ас-саҳаъбу йасҳабу ала-р-руба» (Булут қирларда қора этагини судраб юрарди).

Бу ҳам унинг сўзларидан: «Новдалар шамолда ошиқлардай қучоқлашади. Булут йиғлаганида боғлар кулади».

(Бу сўзларда тазод санъати ҳам қўлланилган – тарж.).

<...> Абул Аббос айтди: «Биродаримдан бири мактубида бундай дебди: Ал-йафъзу ан-назара ка афъзу интазара. Яъни: Назарингни файзли қилгил, менинг сенга интизорлигим файзли бўлганидай».

Муслим ибн Волид айтади: «Куну-л-мулайим, иннамо лавмал овийшқу ал-луъму. Яъни: Эй дўст, севгида мулоийм бўл, чунки ошиқни меҳрибонликда айблаш тубанликдир.

Абу Таммом айтади: «Хува би мазҳабиҳи ҳиа заҳабат, музҳибун ав мазҳабу. Яъни: Ер кетгач, саховат ҳам кетди. У ҳалок этувчи ё айрилиқ йўлидир».

Бадииятнинг учинчи боби

Мутобиқа (ташбиҳ)

Халил (ибн Аҳмад) айтади: «Мен ики нарсани бир вазнда бирлаштирдим». Нотиқ ўз дўстига деди: «Биз сенинг ҳузурингга келдик, бизни кенг йўлга бошлайсан деб, лекин сен бизни кафолатнинг тор йўлига бошладинг». (Бу жумлада ўхшатиш ҳам, зидлангириш - тазод санъати ҳам бор - тарж.).

Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларидан: У ансорларга деди: «Сизлар хавф-хатар вақтида кўпчиликдирсиз, очкўзликда эса камчиликдирси» (Бу ерда ансорларнинг яхши хислати айтилган – тарж.).

Ибн Умар розийаллоҳу анҳуга дедилар: «Фалон киши юз минг (динор) мерос қолдирди». У (Ибн Умар) деди: «Аммо

улар (динорлар) уни қолдирмадилар (яъни, тирик қолдирмадилар)».

Ҳажжож хутбада бундай деди: «Аллоҳ таоло бизга «Бу дунё неъматларига ғам еманглар, охират неъматлари ҳақида ғам чекинглар, деб фармон қилди. О, қанийди Аллоҳ бизни охират ғамидан қутқарса ва бу дунё ҳақида ғам едирса!».

Бошқа бир йўлбошчи деди: «Амалда қайтаргувчи амаллар бор, баъзан амал қилмаслик амалдир» (масалан, ёмон йўлга юрмаслик - тарж.)

Ҳасан (Басрий)нинг машҳур сўзларидан: «Мен (бу дунёда) шаксиз ҳақиқатни кўрмадим, шаксиз ҳақиқат фақат ўлимдир».

Абу Дарда (саҳоба) деди: «Ҳозир бизга маълум нарсалар аввалгиларга маълум эмас эди, бизга номаълум нарсалар эса келгусидаги маълум нарсалардир». (Масалан, ҳозиргиларга номаълум бўлган қиёмат, дўзах ва жаннат охиратда барчага маълум бўлади - тарж.). Бишр ибн Мансур ажали етганида шодланди. Ундан «Нечун ўлишингга шодланыпсан? деб сўрадилар. Бишр айтди: «Махлуқлар орасида бўлишдан кўра Холиқ ҳузурида бўлиш қувонарлидир».

Ибн Аббос айтди: «Шодланиб гуноҳ қилганларнинг кўпчилиги охири йиғлаб, дўзахга кирдилар, гуноҳ қилиб, йиғлаганлар (тавба қилганлар)нинг кўпчилиги, хурсанд бўлиб, жаннатга кирдилар».

Бир киши Шайбидан койиб, деди: «Агар ёлғон айтган бўлсанг, Аллоҳ сени кечирсин, рост айтган бўлсанг, Аллоҳ мени кечирсин».

Ҳасан деди: «Узоқ йиллар уялмаганингиздан уялмай-сизларми?».

Луқмон ўғлига деди: «Дангасалиқдан ва пушаймон бўладиган ишлардан сақлан. Агар дангаса бўлсанг, ҳақиқатга етолмайсан, пушаймонли иш қилсанг, ҳақиқатга чидолмайсан».

Воизлардан бири деди: «Илгарилари одамлар тикансиз барг эдилар, ҳозир эса баргсиз тиканлардир».

Бадииятнинг тўртинчи боби
Радду-л-ижозул калами ала ма тақаддам
(Сўзнинг аввалги маъносига қайтиш)

Мазкур боб уч навъдан иборат. Барчасида байтнинг сўнггида аввал келган сўз бошқа маънода такрорланади.

Шоир (эхтимол, Ибн Муътазз – тарж.) айтади: «Сен уни улугвор кутасан, фикр кўшининг билан мустаҳкам ва улугвор».

Икинчи навъда сўнгги сўз байтнинг биринчи қисмидаги сўзга мувофиқ бўлади:

Тез елар у жияни томон,
Ва шабнига айтар ҳақорат.
Аммо, саховат даъватига у тез елмайди.

Учинчи навъда сўнгги сўз байтнинг аввалидаги бирорта сўзга мувофиқ келади.

Байт:

Бани Сулайм устунига етди ажал ўқлари.
Бу уларнинг ўз ўқи эди.

Ҳадисдан: «Ўз нафсини ёмон кўрган одамнинг нафсини Худо ёмонликдан асрайди».

Абу Нувос айтади:

Меҳрибоним мен ҳақда ёмон фикрда,
Сабаби менинг ёмон фикрларимдир.

Муслим ибн Волид айтади:

Қулиб боқди у мисли мойчечак,
Ез булути мойчечакка қулиб боққандай.

Мансур ибн Фараж айтади: «У мактовга лойиқдир, агар қораласа мактовга лойиқ бўлмаган нарсаларни».

Яна унинг сўзларидан:

Йўқолса баҳор,
йўқолса ҳосил,
Унинг қўлларида баҳор йўқолмас.

Бадиятнинг бешинчи боби.

Жоҳиз¹⁸ жадалий
(диалектик) **деб атаган усул**

Камина, билганим шуки, бу усул Қуръони каримда учрамайди. Чунки бу усулда маълум сунъийлик бор².

Абу Дарда (саҳоба) айтади: «Сизларнинг «сен биласан!» деган даҳшатли сўзингиздан қўрқаман. Яхшиси айтинг: «Сен нимани билардинг!».

Фараздақ айтади: «Ҳар бир инсонда ики кўнгил бор: бири фазилатли, олийжаноб. Икинчиси: йигит кўнглидай яхши ва ёмонликка ўзгариб турувчи. Сенинг кўнглинг фазилатлидир, ҳатто бу замонда фозилларни кам одам ёқласа ҳам».

Иброҳим ибн Маҳдий (шоир) Маъмун (халифа)га деди: «Менга меҳр-шафқатинг борлигидан менинг айбимни кечирмоқдасан. Мени яхши билганинг менинг ҳимоячим бўлди, бу ҳимоячим мендан шубҳаланмайди».

Иброҳим ибн Аббос айтди: «Менга қандай севишни ўргатдинг. Сенинг зулмингга чидашларим сени зolim қилиб қўйди».

Бу ҳам унинг сўзларидан: «Маликам, биздан узоқлашганида биз унга ким эдик. У яқинлашганида биз унга ким бўлардик?»

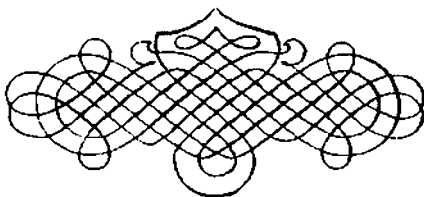
Камина (Ибн Муътазз) ҳам бу маънода дедим:

*Кўнглимда сир асрайвериб, ҳаддимдан ошдим,
Шу ҳам мени адо қилди.*

*Севгимни сир сақладим. Сир сақлаганимни ҳам
яширғунимча*

Бу сир тилимга кўчиши муқаррар бўлди.

(Шундан сўнг «Нутқ ва шеър зийнатлари» фаслида таъриз, киноя, ҳусну-л-хурун мин маъно илал маъно (бир маънодан бошқа маъно чиқариш), ҳусни таълил, тажоҳили орифийн, ҳусни тазмин, ал-ифот фи-с-сифат, ҳусни ташбиҳ, ҳусни-л-ибтидоъ каби санъатлар ҳақида фикр юритилган - тарж.).

МУҲАММАД ИБН УМАР РОДУЁНИЙ (XI аср)

Тарихий манбаларда Муҳаммад Умар Родуёний ҳақида маълумотлар учрамайди. Муаллифнинг бизгача етиб келган ягона асари «Таржумону-л-балоға» бўлиб, бу асар тахминан XI асрнинг 80-йилларида ёзилган. Асар Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадойиқу-с-сеҳр фи дақойиқу-ш-шеър», Ёқут Ҳамавийнинг «Муъжаму-л-удабо», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкирату-ш-шуаро», Ҳожи Халифанинг «Кашфу-з-зунун», Лутфалибек Озарнинг «Оташкада», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Мажмаъу-л-фусаҳо» асарларида тилга олинган. Айрим манбаларда асар номи тўғри келтирилгани ҳолда муаллиф исми нотўғри кўрсатилган. Масалан, Давлатшоҳ Самарқандий ўз тазкирасида «Таржумону-л-балоға» муаллифини Фарруҳий Сийистоний деб кўрсатган.

1948 йилда турк олими Аҳмад Оташ «Ориенс» мажалласида ушбу китоб ҳақида маълумот бериб, унинг муаллифи Давлатшоҳ кўрсатган Фарруҳий Сийистоний эмас, балки Муҳаммад ибн Умар Родуёний эканини аниқлаган ва орадан бир йил ўтгандан сўнг асарни нашр қилдирган. 1961 йили эса ушбу асар Эронда чоп этилган.

Муҳаммад Умар Родуёний асар сўзбошисида форс тилида бундай асар йўқлиги туфайли уни ёзишга киришганини айтади. Саноеъ илми ҳақидаги дастлабки араб тилида ёзилган Имом Наср ибн Ҳасан Марғиноний «Маҳосину-л-калом» асарига таянади (унинг ягона нусхаси Испанияда сақланар экан). Бу икки асарни Аҳмад Оташ илк бор муқояса қилган. «Таржумону-л-балоға»да ўз даврининг 60 га яқин шоири асарларидан намуналар келтирилган. Асарнинг ҳар икки наشري (Истанбул ва Техрон) асосида тожик олими Худой Шарипов ушбу асардан намуналар танлаб, «Мунтахаби «Таржумону-л-балоға» ва «Ҳадойиқу-с-сеҳр» номи билан 1987 йили Душанбеда нашр қилдирган. Ушбу нашрдан айрим шеърӣ санъатларга оид мулоҳазалар таржима этилиб мажмуага киритилган.

«ТАРЖУМОНУ-Л-БАЛОҒА»дан

Муқаддима

Муҳаммад ибн Умар Родуёний айтурки, давр донишмандларининг балоғат шарҳи ва санъатлар баёнига доир кўпгина таснифларини: арабий тилдаги аруз, шеър исмлари ва қофияга доир барча асарларни кўрдим ва бир гуруҳ жамоанинг шу иш билан махсус шуғулланганининг гувоҳи бўлдим. Абу Юсуф ва Абульало Шуштарий арузни форсий тилда баён этдилар. Ва аммо балоғат навълари ва санъат синфларини аниқлаш, назмга солинган матнни ва нозик маънони ажратишга доир форсий тилда ҳеч китоб кўрмадим. Бу борада кўп интизор бўлдим ва дедим: «Бу ишни ушбу илмдан хабардор, менга ўхшаш бир хунарманд (билимдон) киши амалга оширса ва бу иш илгари устозлар томонидан бажарилмаган ва бошқа мусаннифлар томонидан синфларга ажратилмаган бўлсин. Лекин интизорликда чегара билмадим, зеро бу масъалани ҳал қилиши мумкин бўлган кишиларни кўрмадим. Шунда ўзимдаги барча билимларни ишга солдим ва бу масъалани адо қилишга киришдим. Ўзим ўзимга айтдимки, бу илмни китобга жамъ қилай, унга монанд тасниф келтурай, балоғат навъларини арабийдан форсийга ўтқарай ва ҳар фаслга доир мисолларни устозлардан олиб кўрсатай, токи раҳнамо бўлсун.

Аллоҳ таъолодан мадад ва зафар тиладим, қаламимни ушбу буюк ишга йўналтирдим, маълуму машҳур ва таъбимга маъқул бўлган девонларни тўпладим ва улардан фойдаланиб, ушбу китобни ёзмаққа бошладим, бобма боб номларга шарҳ бердим.

Бадий санъатлардан энг машҳур ва маълумлари ва таъба яқинлари, хусусан, тарсиъ, тажнис, тақсиму истиора, иштиқоқу игрокларга кенгроқ тўхталдим, уларнинг қоидалари ва уларга доир мисолларни кўпроқ келтирдим...

Бу китобни тартиб беришда Хожа Имом Наср ибн Ҳасан¹⁹нинг «Маҳосину-л-калом»идан фойдаландим ва асар номини «Таржумону-л-балоға» деб номладим.

Ва фалон мажлисда унинг нусхасини Фарруҳ²⁰га тақдим қилдим. У улуғ подшоҳ (садр) чуқур илм ва хунарга эга эди, донолар айтур: «Агар манфаат бўлмаса, дарёга ёмғир томчилари тушмайди».

У шундай фармойиш бердики, ҳар кимса ушбу илмдан баҳра олсун ва ушбу китобдан нусха кўчирилсун, унинг номи то абадий тилларнинг бошида айтилсун ҳамда китобнинг ичига киритилсун.

(1) Тарсиёга доир фасл

Тарсиё – порсий²¹ да “ипга гавҳар термоқ” бўлиб, бу ўринда унинг баёни шуки, котиб ва шоирлар назму насрда байтнинг қисмларини бўлак-бўлак қиладилар, токи ҳар ики сўз ўзаро баробар ва вазнда мувофиқ бўлсин ҳамда сўзларнинг аввалги ва охириги ҳарфлари бир-бирига мос бўлсин. Абутайиб Мусъабий айтур:

Шакаршикан аст, ё сухангўйи ман аст?

Анбарзақан аст, ё суманбўйи ман аст?

(Мазмуни: *Шакар* (бозорини) синдирувчими ёки менинг сўзловчи ёримми?)

*Анбар*²² ияклими ёки менинг суман (ёсмин гули) ҳидли ёримми?)

Ушбу байт таркибидаги ҳар ики сўз ўзаро тенг ва вазнда мувофиқдур, чунончи *шакар* ва *анбар*, *шикан* ва *зақан*, *сухан* ва *суман* ҳамда *гўй* ва *бўй*. Агар шеърнинг қисмлари шу тариқа тузилган бўлса, уни “тарсиё” дерлар. Ва бу қисмлар балоғат илмида баланд даражада ва шариф мартабададур...

Бошқа бир мисол, Унсурий айтур:

Гиреҳ гузошта аз қир бар саҳифаи сим

Зиреҳ нигошта аз мушк бар гули бодом.

(Мазмуни: *Сиёҳдан оптоқ саҳифада доғ пайдо бўлди, Бодом гулига мушк (сиёҳранг хушбўй модда)дан совут ясалди*)...

<...> Қамарий Журжоний ўз қасидасининг охириги байтини бошдан-охиригача мурассаъ (тарсиё қилинган) байт билан якунлайди:

Улув тахтат, кувф бахтат, фарй корат, пари ёрат

Кажин-мушкин, гузин-маскан, қарин-хубон,

муин-Яздон

(Мазмуни: *Тахтинг баланд, бахтинг ҳам шу монанд, ишинг эзгу, ёринг паридур, Либосинг мушкин, масканинг муносиб, ҳамсухбатинг хўблар, мададкоринг Яздон (Худо)дир*)...

(2) Тажнисли тарсиёга доир фасл

Ёдга олганимиздек, тарсиё санъати олий ва баланд мартабададур, агар унга яна бошқа санъат, яъни тажнис ёки шунга ўхшашини қўшсалар, янада пурасос²³ ва баландпоя бўлур, чунончи Унсурий айтурки:

Фигон аз он ду сияҳ зулфу ғамзагон, ки ҳаме -
Бад-ин зиреҳ бибуриву бад-он зи раҳ бибарӣ.

(Мазмуни:

*Ул ики қора зулфу кўзларингдан додким,
Бири билан темир совутни ҳам кеса оласан (ҳатто),
икинчиси эса одамни йўлдан чиқаради).*

Бошқаси айтур:

Бемораму корзору ту дармонӣ,
Бим ораму кор зору ту дар монӣ.

(Мазмуни:

Мен беморману, сенинг жанжалларинг менга дармондур.

Кўрқарманки, нола-афғонларинг тўхтаб қолмасайди).

Аҳмад Вотикий Андароб²⁴ ҳокими уни жосуснинг туҳмати билан қўлга олган вақтда шундай деган эди:

Он кас ки Андароб шавад ў беошно
Гўй, ки андар об шавад ў бе ошно.

(Мазмуни:

*Ким Андаробдан бўлса у (бизга) дўст эмас,
Айтгилким, у сув ичида (сузолмасдан) ғарқ бўлсин*)...

(12) Мутазодга доир фасл

Мутазоднинг маъноси “зид”, “қарама-қарши”дир. Шоиру котиблар шундай шеър айтурларки, унда маъно жиҳатдан

ўзаро зид сўзлар жамланган бўлур, яъни *тун* ва *кун* ҳамда *очиқ* ва *боғлиқ* сингари. Бу амалнинг номини форсигўйлар “мутакод” дерлар, Аммо устодлар ва Халил Аҳмад “мутобик”²⁵ (мувофик) демишлар. Шоир айтур:

*Бути турки хубрўй гирифта ба чанг, чанг
Ҳамасола мекунад зи дил ў ба роҳиш жанг
Қаду танаиш сарву симу руху зулф рўзу шаб
Лабу ғамза нўшу захр, бару дил паранду санг.*

(Мазмуни:

*Гўзал юзи турк ниғори кўлига чанг олганда
Юрагим унга етишиш учун ҳар доим жанг қилади.
Унинг қоматию тани - сарву сийм, юзию зулфи -
кун ва тун каби.*

*Лабию сўзи - асал ва оғу, баданию юраги — ҳарир ва
тош сингаридир).*

Лабибий айтур:

*Ғар Фарруҳй бимурд, чаро Унсурий намурд
Пире бимонд деру жавоне бирафт зуд.
Фарзонае бирафту зи рафтанаиш ҳаст зиён,
Девонае бимонду зи монданаиш ҳеч сўд.*

Мазмуни :

*Фаррухий ўтди оламдин, нечун Унсурий кетмади,
Қари бунда узоқ қолдию, ёш тез кетди.
Донишманд кетдию, кетмоғи кўп зиён,
Девона қолдию, қолмоғидан нафъ йўқ.)*

Қамарий айтур:

*Падидор аст адлу зулм пинҳон,
Муҳолиф андаку носеҳ фаровон.*

(Мазмуни:

*Адолат ошкору зулм пинҳон,
Душман озу, насиҳатгўй кўп).*

Юқоридаги байтда ўзаро зид маъноли сўзлар жамланган, яъни: *адл-зулм, ошкор-пинҳон, андак-фаровон* сингари...

(37) *Тажоҳулу-я-орифга доир фасл*

“Таниб-танимасликка олиш” санъати бўлиб, мисолини
Рудакий айтур:

*Танат яку жон якеву чандин дониш
Эй ажабо, мардуми ту ё дарёи?*

(Мазмуни:

*Танинг биру жон ёлғизу ақлинг беадад
Во ажабо, одаммисан ёки денгиз?)*

Яна Рудакий айтур:

*Сарв аст он ё боло, моҳ аст он ё рӯй?
Зулф аст он ё чавгон, хол аст он ё гӯй?*

(Мазмуни:

*Сарвми бу ё қомат, ойми бу ёки юз,
Зулфми бу ё чавгон²⁶, холми бу ё гӯй²⁷?)*

Қареъу-д-даҳр айтур:

*Замино, пурситора гашти аз гул,
Надонам к-осмони ё замини!*

(Мазмуни:

*Эй замин, гул кўплигидан юлдуз тўла осмондексан,
Билолмадим, ермисан ёки осмон?)...*

(49) *Аксга доир мисол*

Акс луғатда “қайта такрорлаш” бўлиб, байт таркибидаги жумла ва сўзларни ҳамда охирги сўзни мисра бошида такрорлашни “акс” дерлар. Акс ики турлидур: байт таркибидаги барча сўзларни қайта такрорлаш ҳамда фақат мисра таркибидаги сўзларни ўрин алмаштириб қўллаш.

Ва агар акс амали байт таркибида содир бўлса, бундай аксни “комил акс” дерлар ва агар мисра таркибида амалга ошса, бундай аксни “махраж”, яъни нотамом (тўлиқ бўлмаган) деб атарлар.

Ва махраж ҳам ики турлидур: биринчи турини *мутаҳодий* дерлар ва унда қайта такрорланган жумла ўз маъносини сақлар. Икинчи турини эса *мажро* дерлар ва унда қайта

тақрорланган жумла бошқа маънода келур. Комили мажро санъатига мисолни Унсурий айтур:

*Агарчи бошад танҳо ҳама жаҳон бо ўст
В-гарчи бо ў бошад, ҳама жаҳон танҳост.*

(Мазмуни:

*Агар у ёлғиз бўлса, ҳамма жаҳон у билан бирга,
Ва агар у билан бўлса, ҳамма жаҳон ёлғиздур)...*

<...> Ва аммо акси комили мутаҳодий будурким, шоир айтур:

Бор бардорам в-азэ дар биравам,

Биравам э-э дару бардорам бор.

(Мазмуни:

*Ғамга ботсам, бу ердан кетаман
Бу ердан кетсам, ғамга ботаман).*

Ва аммо акси махражи мутаҳодий будирким, Унсурий айтур:

*Бўса надихад моро, моро надихад бўса,
Ғамгин дили мо дорад, дорад дили мо ғамгин.*

(Мазмуни:

*Бўса бермаса бизга, бизга бермаса бўса
Ғамгин бўлур дилимиз, дилимиз бўлур ғамгин).*

Савол ва жавобга доир фасл

Шундай санъат турларидан бирики, бунда шоир ҳар байт ёки ҳар мисрада савол ва жавобдан фойдаланади. Унсурий айтур:

*Ҳар суоле, к-аз он гули сероб
Душ кардам, ҳама бидод жавоб.*

Гуфтамаш: - Хур ба шаб нашоёд дид?

Гуфт: - Пайдо, ба шаб бувад маҳтоб.

Гуфтам: - Аз ту кӣ бурда дорад меҳр?

Гуфт: - Аз ту кӣ бурда дорад хоб?

(Мазмуни:

*Тунда берган ҳар саволимга
Ул гули тобон жавоблар қилди.*

*Дедим: - Тунда офтобни кўриб бўлурму?
Деди: - Бўлур, фақат тунда кўринадур ой.*

*Дедим: - Ким сендан меҳрни олиб қўйди?
Деди: - Ким сенинг уйқунгни ўғирлади?*

Ва баъзан байт таркибида бирин-кетин савол ва жавоб келур:

*Дил ку? Бисатад. Ба чи? Ба лаб. Кай? Дирўз.
Ногоҳ? Бале! Кужо? Ба раҳ. Кай? Имрўз.*

(53) Тазминга доир фасл

Тазминнинг маъноси байтни шеърга бино қилиш (қуриш) бўлиб, аввалги байтнинг маъноси кейинги байтда ошкор бўлур, чунонки Унсурий айтур:

*Агар шамшеру гарди лашкари ту
Бихоҳад рўзи жангу рўзи майдон
Яке дарё кунад саҳрои Омўй
Яке саҳро кунад дарёи Уммон.*

(Мазмуни:

*Сенинг лашкарларингнинг қиличлари
Хоҳайдики, жанг кунда майдонда
Омўй саҳросини денгизга айлантирмоқни,
Уммон денгизини эса саҳро айламакни).*

Аввалги байтнинг мазмуни кейинги байтда ошкор (равшан) бўлди.

Ва тазмин яна шундай санъатки, шоирлар ўзга бир шоирнинг ўзларига хуш ёққан байтини ўз қасидаларига киритадилар. Тазминнинг қондасига кўра, шоир ушбу байтнинг ўзга шоир байти эканини очиқ айтади ва шоирнинг номини ҳам келтиради, чунончи Фирдавсий айтур:

*Ба ёди жавонӣ ҳаме мўя орам
Чу он байти Бутоҳири Хусравонӣ.
“Жавони ман аз кўдакӣ ёд дорам
Дарёго жавонӣ, дарёго жавонӣ”.*

(Мазмуни:

*Ёшлигимни эслаб, нола-афғон қилурман,
Абутоҳир Хусрав байтида айтилганидек:
“Ёшлигимни мен болаликдан бошлайман,
Эҳ, афсус ёшлигим, афсус ёшлигим”*)

(55) Мувашшаҳга доир фасл

Мувашшаҳ “вашшаҳ” сўзидан олинган бўлиб, маъноси “бўйни боғланган” демакдир. Бунда шоир қасида байтлараридаги аввалги ҳарфларни олиб, шеърнинг асосини пайдо қилур. Ажратилган ҳарфлар бирлаштирилса, маълум бир сўз ҳосил бўлади...

Муваққарий айтур:

*Дилдузду дилрабои ман он саътариписар
К-овард умри ман зи ғами ҳажри худ басар.
Расме ниҳод ишқаш бар ман, ки солу моҳ
Шав, сабри худ фурушу ғами ишқи ман бихар.
Йо жон ба чанги ишқ сунору мажжуй жанг,
Йо йофа кун, ту жону дилу дини худ гузар.
Қоре, киро фуруғу дилу жон бувад чу ту,
Чора набошадаш зи ғами ҳолу дарди сар²⁸.*

(Мазмуни:

*Дилни ўғирловчи менинг дилрабойим ёш
йигитларнинг кўнглини овлайди.
У менинг умримни ўз ғаму ҳижрони
билан поёнига етказди.
Расму одатдир унинг ишқи менга
Эй ёр, ойу йиллар бор бўлсину, ўз сабрингни менга
сот, ишқимни сотиб ол.
Йоки жонни ишқ урушига топширгилу,
бошқа уруш қидирма.
Йоки йўқ қилгилу, дилу жонни ўз динингга ўтказ.
Тўғри, кимники ёндирсанг, унинг дилу жони сенинг
каби бўлур,
О, бу халқнинг ғамигаю, бошнинг дардига чора йўқдир.*

(56) Муламмаъга доир фасл

Шундай санъат турики, унга кўра шоир ўз қасидасида бир хил вазн ва бир хил қофияда бир байт форсийдан ва

Муҳаммад Родуёний _____

бир байт арабийдан айтур ва бунда байтларнинг таржимаси асосий мақсад ҳисобланмайди...

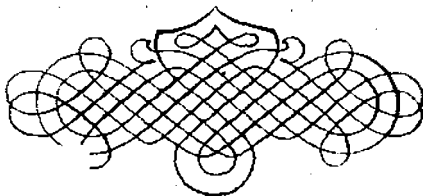
(61) Муқаррарга доир фасл

Бу шундай санъатлардан бирики, унда шеърнинг қофияси муқаррар бўлади, яъни ики марта такрорланади, чунонки Мунжик айтур:

*Мо май бихостем задан дўш жом-жом
Чун ту биёмадиш, бимондем хом-хом
Аз одам андарун зи таборат касе намонд
К-уро ҳижо накардаст Мунжик ном-ном*

(Мазмуни:

*Биз тунда қадаҳ-қадаҳ май ичмоқни ихтиёр қилдик,
Нечун сен келмадинг, биз чорасиз қолдик.
Келганлар орасида яқин кишилардан ҳамма бор эди,
Мунжик уларни номма-ном санай олмади).*

РАШИДИДДИН ВАТВОТ (1080-1177) .

Тўлиқ номи Саъду-л-Мулк Рашидиддин Муҳаммад бинни Муҳаммад Абду-л-Жалил Умарий Котиб Балхий бўлиб, Ватвот (маъноси: ёввойи қалдирғоч) адабий тахаллусидир. Ёқут Ҳамавий, Алоуддин Жувайний, Закариё Қазвиний ва Давлатшоҳ Самарқандийнинг тарих ва тазкираларида у ҳақда маълумот бор.

Балхда туғилган, машҳур Низомия мадрасасида таҳсил олган. Қирқ беш ёшларидан бошлаб ўттиз йилча муддат ишлаган ва хоразмшоҳийлар саройида девонхона соҳиби даражасига кўтарилган. Рашидиддин Ватвотни соҳиби девоншоир сифатида юксак қадрлаб, Хоқоний ва Анварий қаторига қўядилар.

Форсий шеърларидан девон (8,5 минг байт) тартиб берган, арабий девони мухлислари томонидан тузилган. Шунингдек, «Акбару-л-афкор фи-р-расоил ва-л-ашъор» («Рисола ва шеърларда улуғ фикрлар»), «Араису-л-хавотир ва нафоису-н-наводир» («Севимли фикрлар ва нозик латифалар»), «Расоил-араби» («Араб мактублари»), «Фаройибу-л-килом фи рағойибу-л-ҳикам» («Кутилган доноликлар ҳақида нодир сўзлар») каби йигирмадан ортиқ асарлар ёзган. Улар орасида «Рисола-т-аруз», «Бадойиъу-т-тарсат ва равойиъу-т-тасъижъат» («Тарсиъ ва тасъижъ санъатларининг мўъжизалари»), «Рисолат тасхифат» каби адабиётшуносликка оид илмий асарлари бор.

Рашидиддин Ватвотнинг поэтика масалаларига доир бош асари «Ҳадойиқу-с-сеҳр фи дақойиқу-ш-шеър» («Шеър назокатида(н яратилган) сеҳрли боғлар»)дир. Рисола Муҳаммад Отсизнинг ўғли Аббос Иқбол даврида (1156-72) ёзилган деб тахмин қилинади. Эллик беш бобдан иборат бу асарда араб ва форс шеъриятидаги 62 санъатнинг табиати ҳақида фикр юритилган.

«ҲАДОЙИҚУ-С-СЕҲР ФИ ДАҚОЙИҚУ-Ш-ШЕЪР»
[«Шеър назокатида(н яратилган) сеҳрли боғлар»]дан

Бисмиллаҳи-р-роҳмани-р-роҳим

Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, У ўзининг шафоати билан бизга тўла дарёлар ва марҳамати билан муҳташам боғлар яратди, анинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га ва саҳобаларига салавоглар бўлсин.

Китоб муаллифи амир *Имом Рашидиддин Саъду-л-Мулк Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абду-л-Жалил Котиб* айтади.

Улуғ давлатпаноҳ одил подшоҳ *Хоразмишоҳ Отсиъ*¹, Аллоҳ қабрини мунаввар қилсин, анинг идораси вақтида илм қомуслари мустаҳкам (қурилиб), жаҳолат поялари асосига қадар вайрон қилинди, (кунларнинг) бирида мени ҳузурига чорлади. Менга *маърифати бадойиъ шеъри порси «Таржумону-л-балоға»*² китобини кўрсатдилар. Мен ани кўриб англадимки, ундаги шеърий мисоллар саҳвли, алар тизимли берилмай, шунчаки йиғилган ва бу китоб турли хил камчилик ва хатоликлардан холи эмасди. Мен ушбу сарой марҳамати туфайли истиқоматда эканман, ики тил – араб ва форс назми ва насри *маҳосини*³ ҳақида китоб битмакни ўзимнинг бурчим санадим. Унда жамъ қилинганлар, соҳиби салтанатга пойдор этилган, Аллоҳ у кишининг салтанати ва ҳокимиятини барқарор қилсин, шеърият ва дабирлик шоҳчаларининг улуғ неъматларидан кичик бир улушдирки, мен ўзимнинг бутун имконият ва қувватларимни ишга солиб, уни тугалладим. Агар Аллоҳ менга умр берса, ўлим соатимни кетга сурса, менинг ожиз ниятим илоҳий каломларга мос келса, иншооллоҳ, шеъриятнинг ҳамма бўлимлари: *вазн, алқоб*⁴, *қофия, шеър* ютуғи ва айбларин қамраган китоб ёзиб, амиру-л-муслимин, Аллоҳ унинг давлатини барқарор қилсин, унинг ёди абадиятдан кун ва ойлар, йил ва даврлар давомида ўчирилмаслиги учун саъй-ҳаракат қилурмен. Бу китобни мен «*Ҳадойиқу-с-сеҳр фи дақойиқ-ш-шеър*» деб номладим, Аллоҳдан сўрайманки, Яратган бизни сўзда ва ишда айрим саҳв-хатолардан ҳижоб қилиб, ният қилганимиз мақсудимиз сари йўлласа.

Т а р с и ь – форсийда қимматбаҳо тошлар билан зийнатлаш маъносида бўлиб, бадойиъ истилоҳи сифатида дабир ёки

шоир лафзни бир неча бўлақларга бўлиб, муайян сўз қарши-сига зидди бўлган сўзни қўйиб, вазнга мувофиқ ва *ундош*⁵ билан муттаҳид қилур. Насрдаги ундошнинг маъносини кенгайтирурларки, аввал бу назмда воқеъ бўлган эрди.

Муқаддас Қуръони қаримда: «*Инна-л-аброра ла-фи наъимин ва-инна-л-фужжора ла-фи жаҳимин*»⁶.

Араб насри билан тўлган хазинани изловчилар Абу-л-Ҳасан Ахвазийнинг рисоласини қўлга олсин...

Форсий мисол:

Модар морде чодар борде⁸

Рудакий айтди:

*Кас ферестад бе-серр андар ғаййор маро,
Ки макон йод бе-шеър андар бисйор маро⁹*

Мен айтдим:

*Эй, мўнаввар бе тў нўжуме жалол,
Вей муқаррар бе тў рўсуме камол,
Бустонист садре то зи наъим
В-асмонист қадре тў зи жалол¹⁰.*

Бу қасидам охирига қадар шундай...

Т а ж н и с о т – бу санъат назм ва насрда қўлланилиши жойиз бўлиб, лафз ва имлодаги ўхшашлик асосиндадирки, етти бўлимдан иборат: *тажниси том, тажниси ноқис, тажниси зойид, тажниси мураккаб, тажниси муқаррар, тажниси мутарраф, тажниси хат*.

Тажниси том шундайки, лафзда ики ва ундан ортиқ талаффуз ва имлода уйғун, аммо маъноси ўзга ёки бир қисқа, бири узун сўз келтирилур, улар таркибли (қўшма) бўлмаслиги шарти билан келиши мумкин.

Мисол:

Зойири-с-султаника зойири-л-лайти-з-зойири¹¹

Мен айтдим:

*Аё ғазоле сароё ғазалсаройи бадиг,
Бегир чанг бе чанг андаро ғазал бесарой¹².*

Тажниси ноқис тажниси томга ҳарфлар жиҳатидан мос бўлиб, лафз жиҳатдан фарқ қилади.

Мисол: *Жуббату-л-бурди жунҷату-л-барди*¹³.

Бунда бурд (*тўн*) каломи бард (*совуқ*) каломига ёзувда мос бўлиб, бири дамма, икинчиси фатҳа билан келиши (туфайли) фарқланади ва ани тажниси ноқис атайдилар. Агар улар тўла мос келганида эди, аларни тажниси том атардилар.

Мисолин Маъаз Жабал айтди:

*Ад-дайни йаҳдиму-д-дийна*¹⁴.

И ш т и қ о қ - уни *иқтидоб*¹⁵ деб ҳам айтадилар, услубан тажнисга яқин биладилар. У шундайки, дабир ёки шоир наср ва назмда ўзаро яқин ва бир ўзакли сўзларни қўллайдилар. Бунинг беназир мисоллари Каломуллоҳдадир ва Ҳадисларда ҳам кам эмас.

Муқаддас Куръони каримдан (мисол):

*Йа асафи ғала Йусуфа*¹⁶...

*И ь н а т*¹⁷ - форсийда (қайсидир бир ишда) мураккаблик туғдиришдир деган маънони англатади. Бу санъатни *лузум ма ла йалзим* (мажбурий бўлмаган нарсанинг мажбур қилиниши) деб ҳам атайдилар. Дабир ёхуд шоир нутқни гўзаллаштириш мақсадида уни зарур бўлмаган нарсалар ҳисобига мураккаблаштирадигани, буларсиз нутқ тўғри ва тўлиқ бўлиши мумкин эди.

Насрий асарларнинг қофияланувчи сўнгги парчалари (саъй)да ёки шеъринг байтларда қофияланувчи таянч ундошдан аввал келган ёки радифга нутқни гўзаллаштириш мақсади билан бир ҳарф орттирилади. Масалан, «те» ҳарфи *китоб ва итоб* сўзларида, «қоф» *бақам ва рақам* сўзларида агар *китоб савоб* билан, *рақам ғалам* билан қофиядош бўлиб келса тўғри бўлади, бироқ «те» ва «қоф» ҳарфларини қўшиш билан нутқни безайдилар.

Мисол (Куръондан):

*Фааммо-л-йатима фа-ла тақхар ва-аммо-с-соила фа-ла танхар*¹⁸...

Истора – (форс тилида) «омонатга олиш»дир. Бу санъат шундайки, сўз ўз маъносига эга, дабир ёки шоир уни ўз маъносидан ташқари бошқа маънода ишлатади, гўёки «омонатга олгандай». Бу санъат ҳамма тилларда ҳам тез-тез учраб туради, қачонки яқин ва табиий (икинчи бир маъно) англатса, бу билан нутқ зийнатланган бўлади¹⁹.

*Хусну-л-матлаъ*²⁰ – бу шундай санъатки, шоир ўз қасидасининг биринчи байтини табиий, гўзал ва фавқулодда янги шаклда ифодаламоқчи бўлади. У сийқа сўзлардан қочади, лафз ва маъно уйғунлигига эришиб, байт (қулоққа) ёқимли бўлишини ва қалбга таъсир қилишини истади...

Менинг бир мисолим:

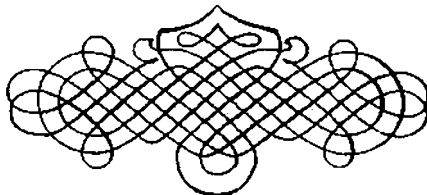
*Эй лабе тў гуней шароб герефре,
Ва де-йи тў одате сароб герефте*²¹...

Иҳом – форсча «ўйлашга мажбурламоқ» маъносини анилатади. Уни *тахсил* деб ҳам айтадилар. Бунда шоир ёки дабир наср ёки назмда ики маъно англатувчи сўзни қўллайдики, улардан бири одатдаги ва иккинчиси камёб маънода бўлсин...

Форсча (мисол):

*Ман зе кози йасар мижостам
У бўзўргги маиудў дод йамин*²².

Ўйлайдиларки, чап ва ўнг қўллар деб, шоир бўлса *йасар* орқали «мулк»ни, *йамин* орқали эса «қасам»ни назарда тулган...

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ

«ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

АЛ-ФАННУ-С-СОЛИС ФИС-САНОЕЪИ-Ш-ШЕЪР

Билгилким, ҳар ақсоми саноат¹ ва анвоъи балоғатким, фусаҳо ва булағо аросинда мўътабардур, мажмуъни жамъ қилиб, ҳар бир санъатқа туркий лафз бирла мисол келтуруб ва кечган зурафо ва шуаронинг бу саноат бирла тазйин² қилган арабий ва форсий назм ва наср сўзларинда назир келтурдук. Ва баъзи ерда «Каломи мажид»тин ва Расул алай-ҳи-с-салом ҳадисидин нақл қилдук.

Ва мажмуи саноеъеким, балоғат аҳли эътибор қилурлар, бу турур: тарсиъ, тарсиъ маат-тажнис, тажниси том, тажнису-с-зойид, тажнису-н-ноқис, тажнису-л-мураккаб, тажнису-л-мукаррар, тажнису-л-мутарраф, тажнису-л-хат, тасҳиф, ташбиҳи мутлақ, тажбиҳу-л-машрут, ташбиҳу-л-киноят, ташбиҳу-т-тасвият, ташбиҳу-л-акс, ташбиҳу-л-измор, ташбиҳу-т-тафзил, тафсиру-л-жало, тафсиру-л-хафо, тазмин, тазмину-л-муздаваж, тансиқу-с-сифот, таъкиду-л-мадҳ, бимо йушбиҳуззам, таржима, таажжуб, тажжохилу-л-ориф, хаёл, ихом ва ихому-т-том, ашкол, эънот, ибдоъ, ирсолу-л-масал, ирсолу-л-масалайн, иғроқ фи-с-сифат, иштиқоқ, илтифот, интибоҳ, иқтибос, истифҳом, истидлол, истидрок, истиора, мақлубу-л-баъз, мақлубу-л-кулл, мақлубу-л-мужаннаҳ, мақлубу-л-муставий, мутазод, мурут-н-назир, мутаносиб, мутародифи матлун, мусалсал, мутазалзал, мухтамилуз зи-д-дайн, муважжаҳ, мукаррар, малиҳ, мукаррари қабих, мақтаъ, мавсил, мушажжар, мураббаъ, муламмаъ, мужаррад, мувашишаҳ, муаммо, мағлата, луғз, рақто, хайфо, бароати истихлол, радду-л-матлаъ, радду-л-фажр, ала-с-садр, лаффу нашри мураттаб, лаффу нашри мушавваш, тард-ул-акс, хашву-л-малиҳ, хашву-л-қабих, хашву-л-мутаваассит, сажъу-л-мувозана, сажъу-л-мутаборий, сажъу-л-мутарраф, сеҳри ҳилол, сиёқу-л-эъдод, саволу жавоб, жамъу-л-муфрад, ташбеҳу-л-муфрад, тариқу-л-муфрад, жамъу-н-ма ат-тафриқ ва-т-тақсим, калому-л-мужжомеъ, ҳусну-л-матлаъ, ҳусну-л-тахаллус, ҳусну-т-таълил, ҳусни талаб, ҳусну-л-мақтаъ, ат-тарзиҳ.

*Эй, хидматинг фалакка эрур фарзи мустадом:
Эй, тоатинг малакка эрур фарз субху шом.*

Тарсиъ - луғатта олтун, кумушга жавоҳирни ўрнат-моқни айтурлар. Ва истилоҳ бирла тарсиъ ул бўлурким, ҳар калимаким, аввалги мисраъда келур, сўнгги мисраънинг ҳар калимасин ўз калималарининг муқобаласинда келтуруб, вазн бирла муофиқ ва лафз бирла муттафиқ ва охир ҳарф бирла муттаҳид қилурлар, нетокким, *Каломи мажиду фурқони ҳамид*³та келибтур:

*Инна-л-аброра лафи наъим
Ва инна-л-фужжора лафи жаҳим
(Мазмуни:
Яхшилар жаннатийдурлар, бузуқлар дўзахий)*

Ва яна бир ерда келурким:

*Инна илайна иё баҳум, сумма инна аълайна ҳисобаҳум
(Мазмуни: Зеро ёлғуз ўзимизга қайтишлари бордир.
Сўнгга уларни ҳисоб-китоб қилиш ҳам ёлғуз бизнинг
зиммамиздадир)*

Тарсиъ «инна илайна» ва «инна аълайна» ва «иё баҳум» ва «ҳисобаҳум»дур.

Ат-тажнисот. Тажнис булдурким, шоир байт ичинда ики калима келтурурким, бири бирининг жинси бўлғай бир ваҳҳдин. Ва бу санъат етти навъ бўлур:

Тажниси том:

*Ногоҳ йўлуқти бир қаро кўзлук, янгоқи ол,
Олди кўнеулни ишва била, кўргузуб юзи ол.*

Бу навъ анингтек бўлурким, бир байт ичинда ики калима келтурурларким, бири бирига суратга мувофиқ ва маънода муҳолиф бўлур, нетокким: *ол* ва *ол*. Мисолин араб фуса-ҳосидин айтур:

*Ал-маръату-с-салитату ҳаййатун-тасъо, модомат
ҳаййатан асъо*

(Мазмуни: *Пасткаш аёл илондек ҳаракат қилади, модомики, тирик экан, шарманда қилади*).

Мисоли Хожа Камол айтур:

*Хоки поят бар сарам тожи Кай аст.
Инчунин сари Кай бувад муҳтожи тож⁴.*

Ат-тажнису-з-зойид:

Бу санъат анингтег бўлурким, ул ики калимаки, бири бирининг жинсидур. Ҳуруфи «то» муттафиқ ва ҳаракатди мувофиқ бўлур. Фааммо бирисининг охиринда бир ҳарф зиёда бўлур, нетокким: *хол ва холи, нол ва нола*. Ва муни мазйил тақи ўқурлар. Мисолин араб фасихлариндин айтур:

*Ҳува ҳомин ҳамилун ли аъбоу-л-умур.
Ва кофин кофилун ли масолиҳи-л-жумҳур.
(Мазмуни:
У ҳомийдур, ишларнинг оғирлигини кўтаргувчидир
ва у кифоя қилгувчидир. Умумнинг фойдасига кафилдур).*

Ат-тасҳиф:

Менинг ҳолимни кўрдунгмуки, ғам бирла мувофиқтур.

Бу санъат ул бўлурким, бир лафзининг нуқтасин тақдим ва таҳзир қилса, ўзга маъно ҳосил бўлур, нетокким, «хол»нинг устига нуқта бўлса, «ҳол» бўлур. Ва «ғам»нинг нуқтасин кеторса «аъм» бўлур.

Мисол. Салмон айтур:

*Боди жинони, жони баҳори,
Оби наботи, чанд қарори?*

Ва мунинг баъзи ҳарфининг нуқтасин тағуир қилса, ўзга луғат ҳосил бўлур.

Мисол. Рашид айтур:

*Ман гўри туро наёрам, эй хожа, ба наср,
Ту низ баройи мо бари бар сари каср.*

Ат-ташбиҳот. Ташбиҳ ул бўлурким, бир нарсага ўхшатурлар. Ва бу санъат тақи етти навъ бўлур, тажнисдек: *ташбиҳи муаллақ, ташбиҳи киноя, ташбиҳи тавсия, ташбиҳи акс, ташбиҳи танқис, ташбиҳи тафзеъ, ташбиҳи измор.*

*Гулгун юзунг фироқида кўзум булут тикин:
Қилди бу ер юзинга қамуғ лолазордек.*

Ташбиҳ луғатта ўхшатмоқни айтурлар. Ва ул нарсаким, ўхшатурлар, *ташбиҳ* дерлар. Ул нарсаким, анга ўхшатурлар, *мушаббаҳ* ўкурлар.

Ташбиҳи танқис ул бўлурким, бир нарсаки бир нарсага одоти ташбиҳ бирла ўхшатурлар, нетокким, *булут тикин лолазордек.* Ва ташбиҳнинг одоти туркийда дегай: - «Сен фалондур». Ва айтқой: «Сен фалондур». Ва соғингай: «Сен фалондур». Ё фалон нарсадек ё фалонга ўхшар: *Ё менгзар, ё менгизлик, ё бикин, ё киби, ё фалон, ё расо янглиғ.* Мисоли Жалолий айтур:

*Қилур ул кўз ўғурлуқ-ла тутар бурж,
Анингтекким, замона посбони...*

Ал-ихому-т-том:

*Ярумас бўлди ҳеч айвон ичинда,
Бўйунгани кўргали сарви сарафроз.*

Бу анингтек бўлурким, лафзе истеъмол қилурларким, андин уч маъно кўпгай. Ва баъзилар айтурларким, ики маъно ҳосил бўлгай. Икаласи қарийб.

Мисоле Хожа Салмон айтур:

*Ҳазор нақш ба дастон бароварам ҳар шаб,
Бадон ҳаваски, нигорам ба даст чун ояд.*

Ал-ишкол. Мисоли бу.

*Деди: Эй бўйи алиф, меҳнати қадам бўлди лом;
Гар қотилса лом алиф бирла: не бўлгай? Дерки: Ло!*

Бу санъат анингтег бўлурким, шеър ичинда бир иборате келтурурларким, филҳол эшитурға мушкул кўрунғай. Ми-соли дигар. Мехрий... айтур: .

*Ҳиндуйи холи ту болойи даҳони ту нишаст,
Нуқта зойид шуду жо тангу хирад гуфто: «Қасам!»*

Ва баъзилар айтурким, *ишколе* ул бўлурким, маъноси мушкил бўлғай. Ва *исмо*³ га мавкуф бўлғай, нечунким бу байтнинг маъноси бу оятқа мавкуфдурким:

*Ло ядхулуунал-жанната ҳатто ялижа-л-жамалу фи
сам-ми-л-хиёти
(Кофурлар туя игна тешигидан ўтмагунга қадар
жаннатга кирмайдилар).*

Байти бу турурким:

*Ончи бар ман меравад гар бар шутур буди зи ғам,
Барзанданди кофирон дар жаннату-л-маъво алам.*

Ал-иштиқоқ.

*Қилурмен зоре, чун васлинг таманносида зор ўлдум,
Қаро зулфунг ҳавосинда саботек беқарор ўлдум.*

Бу санъат анингтег бўлурким, ики калима келтурур-ларким, бириси биридин муштақ бўлғай.

*Чи банди чу унноб аз оби айб,
Кулуру килобу либоро лабин.*

Ал-илтифот:

*Тушти ишим бир янгоқи ол била,
Бағлоди кўнглумни зулфи ол била,
Кубла бериб жон олурға, эй санам,
Бўлмасанг рози, кўнгулни ол била.*

Бу санъат ики қисм бўлур. Бириси улким, *мухотабадин муғойибага бормоқ*⁶ ё *гайбтин хитобқа келмоқ*, нетокким юқорида зикр қилдук.

Ал-интибоҳ:

*Ҳазар қил хаста диллар ноласидин,
Ки куйганлар дамида бир асар бор.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, мамдуҳни ё маҳбубни ё носихни ё воизни ё зоҳидни ё ўзга кишини насиҳат тариқаси бирла танбиҳ қилурлар.

Ал-иқтибос:

*Лаъли лабингдин жон умид -
Уреоч, қутулди қайғудин.*

Қола-н-набийи Мустафо:

Ал яъсу аҳада-р-роҳатайн.

(Пайғамбари Мустафо айтурлар: «*Тамаъ қилмаслик икита роҳатнинг биттасидир*»).

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър ичинда ояти калом ё ҳадис истеъмол қилурлар.

Мисол. Шайх Саъдий айтур:

*Маро шикеб намебошад эй мусулмонон,
Зи рўйи хўб «лакум диникум валиядин».*

Ал-муламмаъ:

*Ба худоки, хасталарға юзунгиз ғамидин ўлмак,
Ду ҳазор бора хуштар зи ҳаёти жовидони.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеъре айтурларким, бир мисраи бир тил бирла бўлур, бир мисраёи яна бир тил бирла...

Ал-мувашишаҳ:

*Меҳрингни тутар жон ичинда кўнглум,
Андоғки жавоҳир эрур ул кон аросинда.*

*Юзунг ғамидин ҳар кеча қон йиғламағимдин,
То субҳ узармен, санам, қон аросинда.*

*Ранжур бўлуб келмади мушк ўзга Хўтандин,
Зулфунг сифатидин ёзғали девон аросинда.*

*Гар текса ўқунг хаста юракимга - куярмен,
Куйган Мирак - ўқ бу дили бирён аросинда.*

Бу санъат ул бўлурким, шеърнинг аввалғи ҳарфларини териб олсалар ё ўртадағи ҳарфларини олиб жамъ қилсалар, «Мирак» бўлур.

Мисоли дигар. Муниг бир мисраъининг ҳарфларини олсалар, «Муҳаммад» бўлур:

*Маъшуқа дилам ба тири андуҳ нахуст;
Ҳайрон шудаму касам намегирад даст,
Мискин дили ман ба пойи меҳнат шуда.
Дастии ғами дўст пушти ман хирад шикаст...*

Ал-муаммо:

*«Уқубат»ни ниҳоятсиз қилур ул бевафо бизга,
Агарчи «ё» қилур бар сар бу ҳижрон ўти жонимга.*

Бу санъат анингтегк бўлурким, байт ичинда кишининг отин ёшурурларким, ондин тасҳиф бирла ё «қалб» ё жумал ҳисоби⁷ ё ўзгача ваҳж бирла ҳосил бўлур. Бу байттин «Яъқуб» пайдо бўлур.

Мисоле Хожа Камол айтур ва мундин «Шамс» ҳосил бўлур:

*Агар зи шамъи жамоли ту дийда баргирам,
Сари синони ту бодо ба жойи он дийда...*

Ал-муғолаата:

*Гар лаби лаълинг шакардур, неши аччиғдур сўзунг,
В-ар сочинг ялдо тунни бўлса, нағу тундур узун.*

Бу санъат анингтегк бўлурким, бир нарсани васф қилгандин сўнгра бир лафзе келтирурким, *мустамий*^хга тасаввур бўлурким, ул васфдин магар ёнди, вале таҳқиқ қилса маълум бўлурким, муғолата кўргузубтур - ҳамул васф то мустақимдур...

Ал-лаффу-н-нашр.

Бу санъат анингтегк бўлурким, шеър ичинда норасолар зикр қилурлар, яна анинг муқобаласинда норасолар келтирурларким, ул норасоларга мушобиҳ ва муносиб бўлғай. Бу тақи ики навъ бўлур: *лаффи нашри мураттаб* ва *лаффи нашри мушавваш*. Лаф ва нашри мураттаб будур:

*Зулфу юзунг фироқида шому саҳар эрур -
Бу оҳ бодпойи фалак бирла ҳаминон.*

Бу анингтегк бўлурким, тартиб бирла келтирурлар, нетокким, зулф бирла юзни зикр қилди, зулфнинг муқобаласинда шом келтурди, юзнинг муқобаласинда саҳар келтурди...

Ал-мушавваш улким, тартиби риоят қилмасалар, нетокким, юқориғи байтга «наргис» кўзунг мушобиҳидур, қоматнинг муқобаласида келибтур ва «сарв» зулф муқобаласинда келибтур. Ва «бинафша» кўз муқобаласинда. Агарчи бу тариқа ҳам санъаттур, фааммо, мураттабнинг поясн мундин баландтур. Мисоли дигар. Салмон айтур:

*Зи савдойи руху зулфаш ғаме дорам шабо рўзе.
Маро субҳи висоли у намегардад шаби рўзе...*

Ас-саволу-л-жавоб.

Мисоли:

*Дедимки: Хусн элидин не учун вафо келмас?
Айурки: Хусну вафо бирла муттафиқ бўлмас.*

АТОУЛЛОҲ ҲУСАЙНИЙ
(XV аср ўрталари - 1513)

Тўла номи Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний Нишопурийдир. Манбаларда алломанинг ҳаёти ҳақида маълумот кам учрайди. Алишер Навоий «Мажолису-н-нафоис» асарида унга юқори баҳо бериб, «Қофия» ва «Мутавассит» ўқур эрди, санойиъда маҳорат пайдо қилди» деб ёзган.

Атоуллоҳ Ҳусайний Нишопурда туғилган бўлса-да, асосан, Машҳадда яшаган, унинг илмий-мударрислик фаолияти ҳам ўша ерда кечган. Алишер Навоий «Бадойиъи Атойи» деб атаган «Бадойиъу-с-санойиъ» асари форс тилида ёзилган бўлиб, олий мадрасаларда бадийят илмидан дарслик-қўлланма сифатида фойдаланилган. Асарнинг матни Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланади. Асарнинг бадий санъатларга доир қисмидан айрим лавҳалар тавсия қилинади.

“БАДОЙИЪУ-С-САНОЙИЪ”дан

*Бисмиллаҳи-р-роҳмани-р-роҳим,
умунчум¹ ўзунга, ё карим²!*

Ҳадсиз санъат ҳамду саноси ва адалдсиз бадийят шукри адоси ул санъатлар санъаткорию мавжудот ижодкоригаким, инсонликта мумтоз кишиларнинг каромат тожини маънолар³ баёнида фасоҳату балоғат гавҳарлари била *тарсиб*⁴ этиш анинг икромидур ҳамда меҳнат дорининг *мақтуллари*⁵ бўлмиш *унсу таъриб*⁶ йўлидағи йўлчиларни қудсу *тажриб*⁷ мулкига молик бўлмиш муҳаббат *дор*⁸ нининг *мақбуллари*⁹ била руҳий роҳату ҳақиқий неъматта *тажнис*¹⁰ қилиш унинг инъомидир.

Байт:

*Жалла алтофуху бимақтулиҳ,
Ҳалла илтофуху бимақбулиҳ¹¹.*

Салавот паёмларию таҳийёт саломлари ул *суханварлиқ анворининг матлаи*¹² ва пайғамбарлиқ асрорининг *мақ-таи*¹³ ғаким, анинг *тансиқи сифотию* камолоти китобат им-конию иборат маконидин ташқаридур ва асрору холотининг *сиёқати аъдоди*¹⁴ киноя *асҳобиннинг* қудратию истиора арбобининг тоқатидин ортиғдур.

Байт:

*Зиҳи паноҳи аҷам, шоҳи турку моҳи араб,
Ки жинсу инс, малакро вужуди уст сабаб¹⁵.*

Салла-л-лоҳу ғалайҳи ва ғало аҳли байтиҳи ва асҳобиҳи-л-муқаррабин ладайҳ¹⁶.

IV. Т А М Ҳ И Д¹⁷

Санъатингга Тенгри ҳусн ато қилсун, билгилким, арабнинг фасоҳату балоғат аҳли нутқ гўзалликларин ики навъ деб билиптурлар. Биринчи навъи зотий гўзалликлардурким, дилбарларнинг табиий ҳусни янглиғдур ва икинчи навъи ори-зий гўзалликлардурким, алардағи кўрсатма безаклар синга-ридур. Биринчи навъининг баёнини «балоғат илми» дерлар ва

баҳсларининг кўплиги сабабидин ани ики илм қилиптурлар. Бири маъоний ва икинчиси баён илмидур.

Икинчи навъин балоғатқа тобиъ дерлар ва баҳсларининг балоғат илмига нисбатан озлиги сабабидин ани бир илм қилиптурлар. Ул бадиъ илмидур.

Ажам шуароси ташбиҳ, истиора, киноя янглиғ энг машҳур ва кўп учрайтурган зотий гўзалликларни оризий гўзалликлар била қўшуптурлар ва аларнинг мажмуъин *санойиб*¹⁸ дерлар. Қисқаси, нутқ гўзалликлари уч қисм била чекланур ул жиҳаттинким, ҳар гўзаллик ё фақат *лафз*¹⁹ гўзаллигидур, ё фақат маъно гўзаллигидур ёхуд лафзу маъно йиғиндисининг гўзаллигидур. Бинобарин, бу рисола *уч санъат*²⁰ ила адо этилди.

V. БИРИНЧИ САНЪАТ ЛАФЗЙ ГЎЗАЛЛИКЛАР, УШУЛ ҲУКМДАҒИ ВА ХАТ²¹ СУВРАТИҒА ТААЛЛУҚЛУҒ ГЎЗАЛЛИКЛАР БАЁНИДА

Билгилки, лафзий гўзалликларнинг асоси улдурким, алфозни маънога тобиъ қилгайлар, умуман, барча гўзалликларнинг асоси улдурким, нутқ ул тарзда адо этилгайким, маънони англашга, анинг латофати, таркиби ва соғламлиғига ҳеч бир халал етмагай. Асос ул эмаским, алфозга ҳусну зийнат бермакка сайъ қилгайлару маънога халал етур ҳолдин кўз юмгайлар ёхуд, аксинча, холис маъно баён этиб, ҳусни адо тариқиға йўламагайлар.

Лафзий гўзаллик кўпу сон-саноқсиздур. Аммо бу рисолада, кўпинча, бу фан устодлари эътибор берганлари билан чекланилди.

Мисра:

Чунки устоддин юксакрак дўкон солиб бўлмас.

Жамиъ ажам шуаросининг тариқи улдурким, санойиб айтқанда ва аларни баён этканда тарсиъни илк бергайлар, ул жиҳаттинким, бу етук санъат *матлабдин*²² ўзгасида адо топмагай. Гарчи баъзи арабийят арбоби ани сажъ турларидин ҳисоблаптурлар ва баъзи кўп мўътабар турларининг, яъни тажнисли тарсиънинг баёнин тажнис баёнида келтирип-

турлар, бу рисола форс тилида ёзилгани учун жамиъ ажам шуароси тариқинча ани тарсиъ била ибтидо этилди.

Тарсиъ - аксар араб фусаҳосининг қавлига кўра андин ибораттурким, ики бўлак каломнинг, хоҳ назм бўлсун, хоҳ наср ҳар бўлагидаги ҳар бир лафз икинчи бўлагидаги анга муқобил лафз била вазнда тенг бўлғай ва охирғи ҳарфта мувофиқ²³ ёки яқин²⁴ бўлғай. Баъзилар яқинлиқни ҳам шарт қилмаптурлар. Аммо ажам шуароси наздида лафзларнинг охирғи ҳарфта мувофиқ келмаги шарттур. Охирғи ҳарфтин мурод равий ва анинг насрдаги ўхшашларидур²⁵.

Мисол (байт):

*Зи рўяш мунфабил гулҳо, фитода бўстон дарҳам,
Ба куяш мутассил дилҳо кушода, дўстон хуррам²⁶ ..*

<...> *Сажъ*. Арабийят аҳлининг бир тойифаси наздида насрға хосдур ва бу тойифа сажъни наср фосилаларининг охирғи ҳарфта мувофиқлиғидин иборат деб билиптурлар. Фосиладин мурод ул сўздурким, анинг туфайлидин калом қариналари, яъни бўлаклари бир-биридин айрилиб турғай.

Бу санъатта, қаерда зикр этилмасун, охирғи ҳарфтин мурод сўз ўзагидаги қофия равийси янглиғ амалда бўлган охирғи ҳарф ёки ўшул ҳарфқа ўхшаш ўзга бир ҳарфтур.

Ўзга бир тойифа надида [сажъ] назмда ҳам жорийдур. Бу тойифа ики гуруҳ бўлуптурлар. Бир гуруҳи дерким, сажъ хоҳ назм, хоҳ наср бўлсун, калом фосилаларининг охирғи ҳарфта мувофиқ келмагидур. Ажам шуаросининг баъзилари бу гуруҳ изидин бориптурлар. Икинчи бир гуруҳ дерким, мазкур калом фосилаларининг охирғи ҳарфта ёки вазнда²⁷ мувофиқлиғидин ибораттур. Лекин фосилаларнинг охирғи ҳарфта мувофиқлиги, вазнда хоҳ мувофиқ бўлсун, хоҳ бўлмасун, насрға хосдур. Танҳо вазндаги мувофиқлик назмда ҳам жорийдур. Бу сажъ навъларининг баёнида маълум бўлгусидур. Ажам шуаросидин бошқа баъзи бирлари бу гуруҳ била мувофиқтурлар...

<...> *Ташриъ*. Баъзилар ани *ташриъ* дерлар, *зулқофиятайн* ҳам дерлар. Араб фусаҳоси наздида ул андин ибораттурким, шеърни ики ёки андин ортиқ қофия асосида тузгайлар ва аларнинг ҳар бирида тўхталганда шеър дурусту маъно тўғри чиққай.

Ики қофияға асосланган шеърнинг мисоли мутадорики махбун баҳридин ушбу абёттур:

*Чу куний бағалат гузаре сўйи мо,
Бинишин қадаре, рухи худ бинамо.*

*Ҳама кас дилу жон бидеҳадки хўрад,
Зи лабат шакаре, бирасон ҳамаро.*

*Санамо, зи суккони дарат чу мане,
Набувад дигаре ба ту аз вафо²⁸...*

Уч қофияға асосланган шеър мисоли ҳазаж баҳридин куйидағи абёттур:

*Ба даври лолайи ҳамро биё, жоно, сўйи сахро,
Бикаш хуш соғари саҳбо, барафрўзо рухи зебо.*

*Шудим охир зи ҳижронат дилафсурда, биё инжо,
Узори оташин бинмо, фикан оташ ба жони мо.*

*Макун чандин ту истиғно, мапушон рух зи мо, жоно,
Ниқоб зи рух фикан боло, масўз аз ғам дили моро²⁹.*

Маълум бўлсунки, биринчи байттағи биринчи қофия ҳамро ва саҳбодур, икинчи қофия жоно ва барафрўзодур, учунчи қофия сахро ва зебодур. Қолган байтларнинг қофияси ушбу қиёстадур...

Зулқофиятайн деб ул шеърни айтурларким, анда ики қофияни лозим кўргайлар ва охирғи қофиядин олдинғи қофияда тўхталганда назмнинг дуруст ва маънонинг тўғри чиқишин шарт қилмағайлар... Ул шеърниким, анда икидин ортиқ қофияни лозим қилсалар, ани *зулқавофий* дерлар ушбу рубойдек:

*Ғар сағд бувад толиғу ахтар ёрат,
Доро шавадат тобиғу нурзар дорат.
В-ар з-онки надорий чу Атоий толиғ,
Ганжи ту бувад дойиғу абтар корат³⁰...*

VI. ИКИНЧИ САНЪАТ МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАР БАЁНИДА

Бу ики навъдур. Бири улдирким, жамиъ араб фусаҳоси ва ажам шуароси қошида санойиъга кирур. Икинчи навъи улдирким, ажам шуароси қошинда санойиъ туркумидиндур, аммо араб фусаҳосининг бари бир бўлуб, ани нутқнинг зотий гўзалликларидан деб ҳисобламаптурларким, анинг баёни бадиъ илмининг вазифасидур, ва бадийият санойиъидин деб ҳисобламаптурларким, анинг баёни бадиъ илмининг вазифасидур, ҳолбуки тамҳидда зикр этилганидек ул оризий гўзалликлардиндур.

БИРИНЧИ НАВЪИ

Т а в ж и ҳ. Ани *муҳтамалу-з-зиддайн* ҳам дерлар ва ул каломни андоқ ифода этмактурким, ики турлича [фикрий] кўрунушни ифодаламоқ ихтимоли бўлғай, андоқким (байт):

*Дид чун меҳроби абруйи бутони ишвасоз,
Жойи он дорад ки шайхи шаҳр бигузорад намоз³¹.*

Баъзилар дептурларким, ики турлича кўрунуштин мурод андоқ ики кўрунуштирким, алар орасидағи фарқ гоят даражада бўлуб, бир-бирига қарама-қарши ва зид бўлурлар, анинг учун ани *муҳтамалу-з-зиддайн* дерлар...

Тавжиҳ луғатта юз ўгурмактур. Бу санъатни ўз ичига олган каломға истаган бир маъно жиҳатидин ўтурулуб боқмоқ ва ўзгача бир маъно бермак мумкиндур. Ушбу жиҳаттин мундоқ каломни тавжиҳ деб атаптурлар.

И й ҳ о м. Ани *таврия* ҳам дерлар. Рашиди Ватвот ани *тахйил* ҳам дерлар, дептур. Ул андин ибораттурким, каломда бир лафз келтирурларким, андин ики маъно англашилур, бир маъносининг англами яқин, икинчисининг англами йироқ бўлур ва мурод англами узоқ маъно бўлуб, анинг яширин маънодошиға, хоҳ ўшул каломда бўлсун, хоҳ андин ташқарида бўлсун, таянилур. Бу санъат ики турлуғ бўлур.

Биринчи тури яқин маъносиға мос бир нимадин мужаррад (халис) бўлур ва улуғлар каломида мунунг истеъмоли кўпрак эшиткучи сўзлагучининг муроди ўзга деб гумон қилиши керак бўлган ўринда ёлгондин қочмоқ учун бўлур. Муни *таврия-йи мужаррад* дерлар. Андоқким (байт):

*Ҳуш ондам, ки бо ёр гирам канор,
Ки, гардад халос аз ғам ин жони зор³².*

Маълум бўлғайким, канодин кучоққа олмоқ англашилғай ва ул маъно каломда англамға яқиндур, аммо халқдин четлашмак маъноси ҳам англашилур, ул мунда йироқ маънодур ва яширин маънодошиға асосан мурод ҳам будур. Яширин маънодоши улдурким, олам аҳлидин алоқани узмагунча ғаму аламдин халос бўлмоқлиқ муяссар бўлмас...

Та жо ҳул ул-ъ ори ф андин ибораттурким, сўзлагучи бир нимани билур, аммо бир нукта била ўзни билмагандек кўрсатур. «Мифтоҳ» соҳиби бу санъатни *суқу маълум масоқа ғайриҳ*, яъни маълум сўзни номаълум ўрнида юрутмак деб атаптур ва дептурким, мен бу санъатни тажоҳул деб атамоқни севмасмен, сабаб улдурким, Тенгри таъолонинг каломинда воқиъ бўлуптур, Аллоҳ таборака ва таъоло дептур: *«Инно ав иййакум лаъало худан ав фи залолин мубин»*, яъни Ҳақиқатда биз ё сиз ҳар ҳолда тўғри йўлдамиз, ё йўлдан очиқ озганмиз. Бу ояттағи маълумни номаълум йўл била ифода эткан нукта куфр аҳлиға арз этилмиштур.

Тажоҳул асосинда воқиъ бўлган нуқталар кўптур...

Тажоҳул луғатта ўзни билмасликка солиштур ва аталиш ваҳжи зоҳирдур...

Ирсол ул-масал машҳур қавлға кўра бир байтқа бир масал киритмактур. Бу ики йўл била бўла олур. Биринчи ва афзали улдурким, масалнинг сўз ва тартибин ўзгартирмай бергайлар, андоқким (байт):

*Пайваста фиристий ба ман, эй шўҳ, ту душном;
Худ лаб бигушо, чанд деҳи бўса ба пайғом?³³*

Икинчи йўли улдурким, масалда ўзгариш юз берур:

*Суфий накард қавли мани ринд истимоъ,
Гуфто кажаст суффа, надонист чун симоъ³⁴.*

Масал будур: *сўфий симоғни билмади, супа қийшиқ деди.*

Ирсол луғатта юбормоқтур. Бир жамоа орасида машҳур бўлган ва ул жамоа ўз каломинда турли ишларга ўхшатиш ва мисол тарзида кўп зикр қилган дoston ва ҳикоятларни масал дерлар...

Хусни талил улдурким, бир ниманинг бир сифатин иқроқ қилурлар ва ул сифатни исбот қилиш учун ул ниманинг ўзига муносиб бир *иллат*⁵ сабабни келтирурларким, ҳақиқатта ул сабаб бўлмагай, лекин лутф эътибори била ани сабаб қилган бўлурлар. «Изоҳ» соҳиби муни тўрт тур дептур.

Аввалги тури улдурким, ул сифат ул нимада ҳақиқатта бўлур, аммо анинг кўрунуб турган сабаби бўлмас, ўшанга бир сабаб кўргузурлар, андоқким (байт):

*Хатти мушкине навишта бар рухаш килки қазо,
То бувад аз баҳри дафъи чашми бад хирзу дуо*⁶...

Аллома бу санъатни *талил* деб атаптур ва ани ҳақиқаттин йироқ бир ниманинг сифатин исбот қилмоққа хос қилиптурким, анга муносиб бир иллатни зарофат била иддио қилгайлар, токим эшиткучи ани ҳақиқат деб тасаввур қилгай ва ул учунчи турда мазкур бўлган байт янглиғдур...

Ифроқ. Агар даъво ақлга сифсаю одаттин ташқари бўлса ҳам мақбулдур ва ани игроқ дерлар, андоқким (байт):

*Дар рўзи васл ҳарчанд беҳад диҳий шаробам,
Дур аз ту шаб наёд аслан ба дийда хобам*⁷.

Игроқ луғатта бирор ишга узоқлашиб кетмактур ва аташ важҳи улдурким, сўзлагучи васфтағи отриқчалиқни ул даражаға еткурурким, анинг содир бўлиши одаттан ташқари бўлур, демак, ул васф этурда узоқлашиб кеткан бўлур...

Ружуъ. Ани *истидроқ* ҳам дерлар. Ул андоғдурким, бир нимани зикр қилурсен ва нукта учун яна андин қайтарсен, андоқким (байт):

*Нест бисёр, ар намои як назар,
Балки бисёрраст аз ту ин қадар*⁸.

Бу ерда нукта ҳайрату ҳушсизлик изҳоридурким, гўё сўзлагучи маҳбубнинг илтифотиға бўлган муҳаббату шайдоликнинг ғоят даражадалиғидан бошда ўзида бўлмай, не демак кераклигин билмаптур ва охирда ўзига келиб, айтилмоғи лозим бўлган сўзни айтиптур...

Аллома ружуъ эътироз навъларидин дептур. Дағи ул дептур: *истидрок* улдирким, шоир бир каломни ҳажв деб соғинилатурган қилиб бошлар, дағи чорасини топиб, мадҳқа айлантирар, ушбу байт янглиф:

*Ҳайф бошад он, ки инсон гўямат, аз баҳри он,
Тан шавад нопок инсонрову ту поки чу жон³⁹.*

Бу навъ бу фанни билгучилар қошинда маъқул эмастур, ул сабабдинким, мамдуҳ биринчи каломни эшитмағи била оғринур, сўнг қолган каломдин ҳеч лаззат топмас.

Рашиди Ватвот истидрокни ушбу навъдин деб билиптур ва дептурким, менингча, шоир бу йўлга юрмагани ва бу услубни тутмагани яхшироқтур.

Истидрок лугатта англамоқтур ва аташ важҳи улдурким, сўзлагучи биринчи каломдин ҳажв деб соғинилган ниманинг тадорукин кўруб қайтган вақтга ўзидин ўткани англар. Шамси Қайс *тадорук* деб ном қўйган нима ҳам бу санъатқа яқиндур.

Тадорук. Шамси Қайс дептур: ул андоғдирким, маънолардин бир маънони мутлақ инкорға худ аниқ иқроға хос қилурлар, сўнг шаклдин шаклга ўзгартирурлар ва ораға бир шарт ҳам қўюрларким, ул сифат бадал бўлмоқнинг шарти бўла олур, андоқким (байт):

*Бисуд по натавон к-аз дарат дигар биравам,
Вале агар ту бигуи «биров!» ба сар биравам⁴⁰...*

Такрир. Ани *такрор* ҳам дерлар ва ул маънонинг такрири, яъни ани муқаррару муҳаққақ қилмоқ янглиф нукта учун лафзни такрорламактин ибораттур.

Аллома дептурким, маъно такрири шубҳани инкор қилмоқ ўрнида мустаҳсандур, андоқким (байт):

*Тан, гарчи аз зарурат дураст аз ту, аммо
Дил пеши туст дойим ҳаққан ва сумма ҳаққо⁴¹.*

Ёки таъзим, яъни бир нимани улуғламоқ ўрнида...

VII. МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАРНИНГ ИКИНЧИ НАВЪКИМ

Ажам шуароси наздида санойиъ, қабилидиндур ва барча араб фусаҳоси ани каломнинг зотий гўзалликларидин деб билиптурлар ёки эътиборга олмаптурлар. Бу ики баҳсда баён этилур.

АВВАЛФИ БАҲС

Алар баёниндаким, жамиъ араб фусаҳоси каломнинг зотий гўзалликларидин деб билиптурлар ва ажам шуароси ани санойиъда келтириптурлар.

Т а ш б и ҳ васфта бир нимани бир нимага ўхшатмоқтин ибораттур. Аниким, ташбиҳ қилурлар *мушаббаҳ* дерлар ва аниким, анга ташбиҳ қилурлар *мушаббаҳ биҳ* дерлар ва у васфни *важҳи шибҳ*^{1,2} дерлар.

Бу навъда араб фусаҳосининг қавллари нақл этилмагай ва ажам шуаросининг қавли била кифояланилмагай, чунки бу навънинг бу ерда келтирилмаги алар қавлига асосандур.

Ташбиҳ етти турдур: 1) *ташбиҳи мутлақ*; 2) *ташбиҳи киноят*; 3) *ташбиҳи машрут*; 4) *ташбиҳи тасвийят*; 5) *ташбиҳи акс*; 6) *ташбиҳи измор*; 7) *ташбиҳи тафзил*.

Ташбиҳи мутлақ. Ани *ташбиҳи сариҳ* ҳам дерлар ва ул каломда бир нимани бир нимага ўхшашликқа далолат қилгучи лафз воситаси ила ўхшатмоқтин ибораттур...

И с т и о р а мажознинг бир навъидур ва мажоз ҳақиқатнинг зиддидур. Ҳақиқат лафзни, ўз ясоғи, яъни нимани мўлжаллаб ясаган бўлсалар, ўшул маънода қўлламоқтин ибораттур. Мажоз лафзни ўз ясоғидин ўзга маънода ясоғу лафзу ўшул маъно орасиндаги бирор алоқаю муносабатқа асосланароқ қўлламоқтин ибораттур, ўз ясоғида тушунмакка моний бўлгучи жумладошин келтирмак шарти била. Масалан, *қўл* дерлар ва *кўпинча* кудрат зоҳири *қўл* била амалга ошганлиғига асосланиб, андин кудратни ирода қилурлар. *Шер* дерлар ва юраклиг киши шерга ўхшаганлиғи асосланиб, андин юраклиг кишини ирода этарлар.

Мажознинг турли навълари бордур. Жумладин, *истиора* улдуким, ясоқ ва ирода этилган маъно орасиндаги алоқа ўхшашлиқтур: шер лафзию юраклиг киши маъносидагидек. Бу санъат ҳамма тиллардаги назму насрда воқию машҳурдур...

Истиора луғатта ориятқа олмоқтур. Лафзни ўз ясоғидан ўзгада ишлатмоқ бир нимани ориятқа олган янглиғ бўлгани учун ани *истиора* деб атаптурлар.

Тамсил. Шамси Қайс дептур: бу ҳам истиора жумласидиндур, аммо бу истиоранинг мисол йўллуғ навъидур, яъни шоир бир фикрга ишора қилмоқни истаганда ўзга бир маънони билдиргучи бир неча лафзни келтирур ва ани мақсаддағи фикрнинг мисолга айлантирур ва ўз фикрин ўшул мисол билан ифода қилур. Бу санъат соф истиорадин хушроқтур, андоқким (байт):

*Ба гулхан гар бисўзий сандулу уд,
Чунон бошад, ки дар гулшан куний дуд³.*

Бу байттин мақсуд улдурким, ёқимсиз сўз айтмоқ керак бўлганда ёқимлиғ сўз айтсанг, ёқимлиғ сўз айтмоқ керакта ёқимсиз сўз айтқандек бўлурсан.

Масалан, агар ики киши аслу насаб жиҳатидин тенг бўлуб бири ўз шарафию камоли жиҳатидин подшоҳларга яқин бўлсаю икинчиси ярамас ишлари туфайли ўтбоб бўлса, ушбу машҳур байтни ўқурлар:

*Лаъ сангасту деги сангин санг,
Лекин андар миён тафовут ҳост⁴.*

Тамсил луғатта мисол келтирмактур ва аташ ваҳқи зоҳирдур.

Киноя. Ани баъзилар *ирдоф* ҳам дерлар ва ул андин ибораттурким, бир маънони анга лозиму тобиъ маъно учун ясалган лафз билан ул тарзда таъбир қилурларким, агар ул лафзнинг ўз ясоғин ирода қилсалар ҳам раво бўлур, андоқким (байт):

*Ба роҳ фазл аз он гаштам сувора,
Ки кардам дар талаб бас кафш пора⁵.*

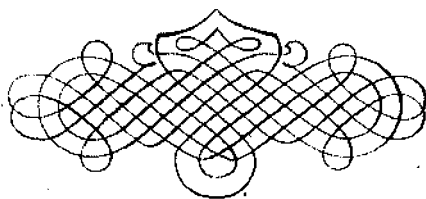
Мунда юксалмагу қодир бўлмоқ, анга лозиму тобиъ бўлган отланмоқ билан таъбир этилиптур, дағи фазл арбоби қошига кўп бориб келмак анга лозиму тобиъ бўлган кўп кафш йиртмоқ билан таъбир этилиптур ва мундин бу

алфознинг ўз ясоғи бўлмиш ул лозим нималарни ирода қилинган бўлса ҳам жойиздур.

Киноя ҳамма тиллардаги назму насрда машҳуру анинг таъбдин йироқ бўлмагани бағоят мақбул бўлур.

Таъриз улдурким, бир лафздин ишора йўли ва ибора тузулиши била бир маънони, лафзни ул маънода қўлламаган ҳолда ифода қилурлар. Демак, таъриз лафзнинг кўрсатмиши, анинг истеъмолига кўра эмас, балки анинг ишорасига ва ибора тузулишига кўра бўлури билдурур...

Таъриз мазмунининг баёнидин аниқ бўлдиким, таъриз мажоз ҳам эмастур, киноя ҳам ул жиҳаттинким, мажозда лафз мажозий маънода қўлланур ва кинояда киноя маъносинда қўлланур, таъризда эрса, лафз таъризий маънода қўлланмас, балки ўзга маънода қўлланур ва таъриз маъносига ишора қилур. Демак, таъриз ҳақиқатга мажоз ё киноя қабилдин деган кимса ҳақиқатта яхши гапурмаптур, *в-аллоҳу аълам*⁴⁶.

ҚОФИЯ ҲАҚИДАГИ МАНБАЛАР БАЁНИ

Шеърят қанчалар қадимий бўлса, қофия ва у ҳақдаги қарашлар ҳам у қадар қадимийроқдир. Турк шеърининг илк даври билан шуғулланган олимлар унинг қофия жиҳатларини вазн ва бадний санъатларга нисбатан ҳам аввалроқ пайқаганлар, у ҳақда муайян илмий қарашлар баён қилинган¹. Араб олимлари эса жоҳилийя давридаёқ шеърнинг қофия томонини англаувчи айрим фикрларни баён қилганлар. Исломий даврда эса Ибн Кутайба (828-889)нинг «Шеър ва шуаро»², Қудаман ибн Жаъфарнинг «Накду-ш-шеър», Асмайининг «Китоби фухулату-ш-шуаро», Ибн Халдуннинг «Муқаддима» асарларида ҳам қофия назариясига доир фикрлар борлиги мутахассислар томонидан тан олинган³. Қудаман ибн Жаъфарнинг юқорида эслатилган асарида шеърят таҳлили беш жиҳат орқали амалга оширилиши лозимлиги уқтирилган: улар вазн, қофия, луғат таркиби, сюжет (тартиб) ва танқид. «Накду-ш-шеър», асосан, танқидга бағишлангани учун ҳам аввалги тўрт жиҳат бошқа муаллифлар томонидан амалга оширилган ишларда акс этган. Шунга қарамай, Қудаман ибн Жаъфар шеърятнинг барча олимлар томонидан барабар қабул қилинган тўрт унсурини фарқлайди. Булар: товуш, сюжет, вазн ва қофия. Олимнинг фикрича, бу таркибий унсурларнинг турли хил амалиётлар асосидаги қўшилиувидан шеър ҳосил бўлади. Товуш, асосан, вазн ва қофия билан ўлчанади. Қофия эса мазмун билан мутлақ боғланган унсур ҳисобланади⁴. Шунинг учун уни мазмундан ажратиб

¹ Стеблева И. В. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия. / Тюркологический сборник. — М.: 1966. — С. 246-254.

² Оганесян Д. А. «Книга поэзии и поэтов» Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической арабской поэзии. АКД. — М.: 1980.

³ Бациева С. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Муқаддима». — М.: 1965.

⁴ Крачковский И. Ю. Арабская поэтика в IX в. / Избранные произведения. Т.2. — М.-Л.: 1956. — С. 360-372.

ўрганиб ёки таҳлилга тортиб бўлмайди. Шу жиҳатдан қадимги юнон ва ҳинд шеър тизимини ўрганган буюк алломалар Абу Наср Форобий ва Беруний ишларида ҳам қофия билан боғлиқ фикрлар бор.

Ватандошимиз Абу Абдуллоҳ Хоразмий қофияга «шеърдаги мисранинг охири сўзи» деб тушунтириш бериш билан чекланмай байт ичидаги қофия (ички қофия)га алоҳида аҳамият кўрсатган. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг қофия ҳақидаги қарашларини тадқиқ этган олима М. Зиёвуддинова, «бунда содир бўлиши мумкин бўлган уч варианты, яъни фақат битта байт доирасида иккита мисра қофияланиши (1); бир неча байт доирасида мисранинг охирилари қофияланиши (2) ва битта байт доирасида нафақат иккита мисранинг охири қофияланиши, балки қофияланаётган сўзлар гоҳида қофияланмайдиган сўзлар билан (кетма-кет) галма-галдан такрорланиб келиши»ни (3) фарқлайди. Шунингдек, олиманинг фикрича, гоҳида иккала мисрада ички қофия келиши мумкин⁵.

Хоразмий ички қофиянинг *масриъ* (биринчи мисрадаги ички қофия), *масриъ* (тўлиқ бўлмаган ички қофия), *масмит* (тўлиқ такрорланувчи ички қофия) каби турларига изоҳ беради. М. Зиёвуддинованинг ёзишича, Хоразмий бу жиҳатдан араб олими Қудамма ибн Жаъфарнинг қарашларига асосланган. Шеърини нуқсонлар ҳақида гапираркан, бунга сабаб бўлган тўрт қофия айблари (*икво*, *ийто*, *синад* ва *икфо*) содир бўлиши мумкинлигини ҳам англатади. *Икво* ҳақида Юсуф Сақкокийнинг «Мифтоҳу-л-улум», Даманхурийнинг «Ал-хошия-л-кабири али матну-л-кофий фи илму-л-аруз ва-л қавофий» ва Қиноийнинг «Мезону-з-заҳаб фи синоат шеър-л-араб» асарларида, *ийто* ва *синад* Қудамма ибн Жаъфар асарида, *икфо* эса Юнус ибн Ҳабиб, Абу Амр ибн Ала (VIII аср), Муфаддал ва Мубаррад (IX аср) асарларида учраши олимлар томонидан тилга олинади⁶. Кейинги давр араб олимларининг ишларида

⁵ Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотиҳ ал-улум» асарида поэтика. – Т.: 2001. – Б. 35.

⁶ Freytag A. Darstellung der Arabischen Verkckunst. – Bonn, 1830.

мумтоз қофия илмига тегишли қарашлар давом эттирилган.

Форс тилида бевосита қофия илми хусусида яратилган ишлардан Шамсиддин Қайс Розий, Абдурахмон Жомий ва Воҳид Табризий⁷нинг рисолаларини ҳамда Носириддин Тусий (1201-1272)⁸, Шамси Фахрий Исфаҳоний, Юсуф Азизий ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг поэтика илмига доир асарларида бу фан сирлари баён қилинган. Бу ҳақда Б. Сирус, А. Азар, В. Котетишвили ва Р. Мусулмонқулов⁹ каби олимларнинг тадқиқотлари мавжуд. Низомий Арузий Самарқандий аруз ва қофияга доир мақбул рисолалар сифатида Абулҳасан Али Сараҳсий Баҳромий (в. 1106)нинг «Ғояту-л-арузайн» ва «Канзу-л-қофия» («Қофия хазинаси») рисолаларини келтирадики¹⁰, қофия ҳақидаги иккинчи асари кейинчалик Шамсиддин Қайс Розий «Ал-Мўъжам...» китобининг яратилишига ўз таъсирини кўрсатган. Муаллиф «Ал-Мўъжам...» асарининг иккинчи қисмини қофия илмига бағишлар экан, уни қуйидаги беш бобда кўрсатади:

«Аввали боб: шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида.

Иккинчи боб: қофия ҳарфлари зикри ва уларнинг асоси ҳақида.

Учинчи боб: қофия ҳарфларининг ҳаракатлари ва уларнинг номланиши ҳақида.

Тўртинчи боб: қофия ҳудуди ва синфлари хусусида.

Бешинчи боб: манзум каломда баъзан учровчи қофия айблари зикри ва номаъқул сифатлар ҳақида»¹¹.

⁷ Воҳид Табризи. Джем'и мухтасар. Критический текст, пер. и примеч. А. Е. Бертельса. — М.: Наука, 1959.

⁸ Носир ад-Дин Туси. Ми'йар ал-аш'ор. — Техрон, 1325;

⁹ Сирус Б. Рифма в таджикской поэзии; А. Азер. Рифма персидского стиха / Проблемы восточного стихосложения. — М.: Наука, 1973; Котетишвили В. В. Структура персидской классической рифмы. АДД. — Тбилиси, 1975; Мусульманқулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв. — М.: Наука, 1989. — С. 95-116.

¹⁰ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоялар. — Т.: 1986. — Б. 21.

¹¹ Шамси Қайси Розий. Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. — Душанбе: Адиб, 1991. — Саҳ. 161.

Олим шеър ва қофия маъноларининг зикрида шеърга шундай таъриф беради: *«Билгилки, шеър асли луғатда «қилим»дир ва сўзнинг тўғри идроки маъносини берур ва истилоҳий жиҳатдан маъноси муруттаби (тартибга солинган) маъновийи мавзун (вазвли), мутакаррир (такрорланувчи) ва мутасовий (ўзаро баробар) ва охириги ҳарфлари бир-бирига монанд келувчи сухандир»*. Шеърнинг бу умумий таърифидан қофияга тегишли маънони ажратади ва уни шундай таъриф қилади: *«Ва қофия, билгилки, байт охиридаги сўзлар бўлиб, мазкур сўзлар сурагда ва маънода байт охиридаги сўзлар билан такрор бўлмасин. Агар такрор бўлса, уни радиф ўқийдилар ва қофия ундан аввал келгай...»¹²*

Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи қофия» асари 1465 йилда Шамсиддин Қайс Розийнинг «Ал-Мўъжам...» асарига асосланиб ёзилган. Асар Муқаддима ва Хотимадан ташқари «Хуруфи қофия» (1), «Ҳаракоти қофия» (2), «Мутародифу мутавотир ва мутадорику мурақориб ва мутаковис» (3), «Муқайяди мутлаку мужаррад» (4), «Уйуби қофия (иктову икфо ва синоду йито)» (5) каби қисмлардан иборат. Жомий ёзади: *«Билгилки, қофия ажам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг такрорланиб келишидир, шу шарт биланки, талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисраънинг бир жузви бўлсин. Баъзилар жумланинг охирини қофия дерлар, баъзилар эса равий ҳарфини қофия деб атарлар»¹³*. Сўнгра радифга таъриф беради: *«Радиф деб шундай калимани айтувларки, бу калима ҳамма байтлар охирида бир хил тарзда такрорланиб келсин»*. Жомий қофия ҳарфлари хусусида тўхталаркан, уларни бир байтга тизади, бу эса ёдда сақлашни енгиллаштиради:

*Равиву ридфу дигар қайду баъд аз он таъсис,
Дахилу васлу хуружу мазиду ноира дон
(Мазмуни:
Равийу ридфу яна қайд сўнгра таъсис,
Дахилу васлу хуружу мазиду ноирадир бил).*

¹² Шамси Қайси Розий. Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. – Саҳ 165.

¹³ Абдурахмони Чомӣ. Осор. Чилди Ҳаштум. – Душанбе: Адиб, 1990. – Саҳ 141-142.

Жомийдан сўнг ушбу йўналишда форс тилида Нуриддин Аҳмад ибн Аблужалилнинг «Қофия», Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнийнинг «Рисолаи дар қаво-йиди илми қавофи» («Қофия илми қоидалари ҳақида рисола») каби илмий асарлари тартиб берилган.

Турк дунёсида Шайх Аҳмад Тарозийнинг назарий қарашлари барча араб ва форс олимларининг қофия ҳақидаги фикрларининг мужассамидир: «*Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли табъға қофия илмин билмак муҳимдир. Зероки, табънинг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас. Магар бир тариқа шеър бўлурким, они ҳарора дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо байтни хаймаға нисбат қилибтурлар ва қофияни стунға. Яъни стун бирла барпойдур*»¹⁴. Бунда аллома шеърнинг асл моҳиятини белгилловчи унсур сифатида қофияни қайд этади ва байт – уй, яъни деворлардан иборат бўлса, қофия унинг устунидир деган қатъий қарашни ифода қилади. Қофиянинг араб мумтоз адабиётшунослиги белгиллаган беш тури *мутавотир, мутародиф, мутарокиб, мутадорик, мутаковисни* келтиради. «*Ва ажам фузалосининг машҳури яна уч қисм зиёда қилибтурлар*» иловаси билан *мутасови, мутарожих, мутазойид* каби-ларни илова қилади¹⁵. Ҳар бирига назарий талқин ва амалий нисоллар беради.

XX аср бошларида илк назарий қарашлар шаклла-ниши даврида Фитрат ва Абдурахмон Саъдий ишла-рида қофияга шеър тузилишининг муҳим узви сифа-тида қаралгани маълум. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»да арабча *қофия* истилоҳи ўрнига А. Саъдий *битим* атамасини тавсия қиларкан, унга қуйидагича англатма берган: «*Тизмаларнинг муҳим шарти битим-дир. Мисраларнинг сўнгларида бир турли ёки бир-бирига яқин бўлган овозли ҳижоларнинг келтирилиши битим бўладир*»¹⁶. Бу таърифда қофия ҳақидаги Шарқда машҳур қарашлар билан бирга айрим Ғарб

¹⁴ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. – Т.: Ҳазина, 1996.

¹⁵ Ўша манба.

¹⁶ Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Т.: 1923. – Б. 123.

олимларининг фикрлари (яъни *овозли ҳижо* — *ударные слоги*) ҳам унинг қатига сингдирилган. Олим ўз қўлланмасида қофияга «Битимларда оҳанг» номли илова бериб, бунда қофия тизимида оҳангнинг бузилиши билан боғлиқ нуқсонлар, мумтоз қофия назарияси исми билан айтганда, *қофия айбларига* тўхталади ҳамда бу жиҳатдан Гулом Зафарий, Элбек шеърларидаги нуқсонларни кўрсатиб ўтади.

Фитрат эса «Адабиёт қондалари»да қофияга «*мисраъларнинг охирида товушлари бир хил бўлган сўз бўғим(и)ларига қофия дейилади*» деган таъриф билан Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ асарларидан мисоллар келтиради. Бу билан чекланмай ҳар бир жанр (ғазал, маснавий, халқ қўшиқ ва дostonлари ҳамда замонавий шеър)да қофиянинг ўрни ва вазифасини аниқлаш мумкин бўлади. Олим XX аср ўзбек шеърини қофия назарияларини амалга татбиқ қилишда ва шеърнинг қофия жиҳатини устувор қилишда халқ оғзаки ижоди намуналари, Фитратча айтганда, «*эа адабиёти йўли билан бормоқдадир*» деган хулосага келади¹⁷.

Рус шарқшунослари П. А. Гринцер, И. Ю. Крачковский, В. М. Жирмунский, А. Б. Куделин ва бошқалар араб-форс-турк қофия илмини чуқур ўрганганларидан сўнггина бу борада умумлаштирувчи назарий тадқиқотлар яратдилар. Бу жиҳатдан В. М. Жирмунскийнинг «Қофия, унинг тарихи ва назарияси» тадқиқоти¹⁸ муҳим аҳамиятга эга. Атоқли рус шеършуноси М. Л. Гаспаров В. Жирмунский таълимотига асосланган ҳолда Д. Самойлов китобидаги¹⁹ ҳисоб-китоблар умумлаштирилмаганини эслатиш орқали «Рус қофияси эволюцияси» номли мунозарали ишида рус шеърдаги қофия тараққиётини кузатади. Олим, аввало,

¹⁷ Фитрат А. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). — Т.: Уқитувчи, 1995. — Б. 17.

¹⁸ Жирмунский В. М. Рифма, ее история и теория / Теория стиха. — Л.: 1975.

¹⁹ Самойлов Д. Книга о русской рифме. — М.: 1982.

статистик маълумотни асос қилиб олган ҳолда Кантемир (1829)дан Б. Ахмадуллина (1968)га қадар ўтган рус шоирлари ижодидаги қофиялар сонининг жадвалини тузиб, ундаги қофия турлари (рус тилида «мужская, женская ва дактилическая рифмы»)ни аниқлайди. Шу билан бирга рус тилининг қофиядош сўзлар заҳираси, қофия уялари, шоирлар ижодларида қофия репертуарининг бойлиги ва ранг-баранглиги, аниқ ва тахминий қофиялар (В.М.Жирмунский истилоҳи, М. Л. Гаспаров талқинича, *ноаниқ қофия*), уларнинг товуш жиҳати, таянч товушлар, қофия тараққиётидаги кризислар ва ҳозирги (1980 йилга нисбатан - Ҳ. Б.) ҳолат ҳақида назарий умумлашмалар қилади²⁰.

А. Рустамовнинг «Қофия нима?» рисоласида²¹ ва бу соҳага доир мақолаларида қатор шарқ манбалари асосида қофиянинг назарий жиҳатлари ХХ аср ўзбек адабиётшунослигида нисбатан биринчилардан бўлиб умумлаштирилган ва алоҳида китобча ҳолига келтирилган. Юқорида тилга олинган манбаларни ўрганиш натижасида Иззат Султон қофияга шундай таъриф берган: *«Ритмик жиҳатдан уюшган нутқда сўзларнинг оҳангдош бўлиб тизилиб келиши қофия деб аталади. Қофия (арабча) эргашувчи маъносида бўлиб, бир-бирига оҳангдош сўзларнинг бирин-кетин тизилиб келишини ифода этади»*²² ва қофиянинг бош қонуни сифатида унинг «мазмунга тобелиги»ни англатиб, унинг турлари сифатида *тўқ қофия, оч қофия ва қўш қофия*ни келтиради.

«Адабиёт назарияси» мавзундаги жамоа тадқиқотида юқоридаги манбалар умумлаштирилган ҳолда *«Қофия вазифаларининг биринчиси ва энг муҳими мазмун билан боғлиқ»* деган тушунтириш берилади²³. Қофия табиатига доир назарий фикрлар баён қилиниш

²⁰ Гаспаров М. Л. Эволюция русской рифмы. / Проблемы теории стиха. – Л.: Наука, 1984. – С. 3-36.

²¹ Рустамов А. Қофия нима? – Т.: Фан, 1976; Рустамов А. Қофия структурасига оид бир назария ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1976. 3- сон.

²² Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 332.

²³ Тўйчиев У. Қофия ва унинг назариясига оид / Адабиёт назарияси. II том. – Т.: Фан, 1979. – Б. 368-385.

билан бирга «Қофия элементлари ҳақидаги назарияни ўзбек қофиясига рус графикаси асосидаги ўзбек ёзувида татбиқ этиш»га интилиб, ўзак ва қўшимчалардаги унсурлар (*равий, қайд, ридф, таъсис, даҳил, ҳазв, тавжих* – ўзакдаги унсурлар бўлса; *васл, хуруж, мазид, нойира, мажро, нафоз* - қўшимчалардаги унсурлар) аниқланади. Тожик олими Б. Сируснинг кўрсатмасига асосан²⁴ қофиянинг 25 тури (шундан 5 таси ўзакдаги ва 20 таси қўшимчадаги турлар) аниқланиб, уларга ўзбек мумтоз адабиёти ва ҳозирги адабиётдан мисоллар келтирилган. Қофия айблари тўғрисида мазкур «адабиёт назарияси»да тўхталинмаган.

А. Ҳожиаҳмедовнинг «Мумтоз қофия малоҳати» қўлланмасида эса биз юқорида кўрган манбалар асосидаги фикрлар назарий жиҳатдан умумлаштирилган ва ҳозирги ўзбек китобхонага тушунарли тилда изоҳлаб берилган.

Демак, шарқ мумтоз поэтикасида муҳим ўрин тутган қофия илми ҳозирга қадар мана шу йўналишларда ўрганилган, унинг назарий жиҳатлари ва амалий имкониятларини чамалашга ҳаракат қилинган. Ушбу илмнинг келажакдаги тараққиёти бу соҳага қўл урган иқтидорли ёшларнинг саъй-ҳаракатларига боғлиқ.

²⁴ Сирус Б. Рифма в таджикской поэзии. — Сталинобод, 1953.

АБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ

«МАФОТИҲУ-Л-УЛУМ» дан

**Учинчи бўлим
Қофия ҳақида**

Қофия – шеърдаги мисранинг охириги сўзи¹.

Равий - қасида (қофияси) тузиладиган ҳарф, (шоирнинг) *фамуқамуҳа* сўзидаги **МИМ** ҳарфи кабидир.

Хуруж - ҳа дан кейинги **ВОВ** ёки **АЛИФ**, ёки **ЙА** ҳарфи, олмош сўз ясовчи қўшимчасидан кейин (агар **ҲА** васла бўлса). Мисол учун *фамуқамуҳа* сўзида «алиф» **ҲА** (ҳарфидан) кейин (туради).

Ридф - равий олдида турувчи **АЛИФ**, **ВОВ** ва **ЙА** юмшоқ ҳарфлар, мисол учун *қила* сўзида **ЙА** ҳарфи, ёки *қала* сўзида **АЛИФ**, ёки *қавл* сўзида **ВОВ** каби. (Бизнинг) мисолимизда бу *фамуқамуҳа* сўзидаги **МИМ** олдидаги алиф..

Таъсис - *фаъил* сўзида **АЛИФ** (яъни рави олдидаги ҳарфдан кейин турувчи **АЛИФ**).

Расс - таъсис олдидаги фатҳа кўринишидаги ҳаракат².

Ишба - таъсис ва рави ўртасида турувчи ҳарфнинг ҳаракатланиши.

Хазф - ридф олдидаги ҳарфнинг ҳаракатланиши, *фамуқамуҳа* (сўзи)даги **ҚАФ** фатҳаси каби.

Тавжид - (агар) равий васласиз бўлса, унинг олдида турувчи ҳарфнинг ҳаракатланиши.

Мужра - равийнинг ҳаракати сиқилган (равида) мужра бўлмайди.

Нафаз - бу қўшиб ёзулувчи олмош «ҳа»нинг ҳаракати.

Мутаковис - ики суқунланган (ҳарфлар) ўртасида тўрт ҳаракатланган ҳарф бирлашган қофия: *фаццлатун*.

Мутақориб - ики суқунланган (ҳарфлар) ўртасида учта ҳаракатли ҳарф бўлган қофия: *муфавсалатун* каби.

Мутадорик - икита суқунланган (ҳарфлар) ўртасидаги ҳаракатли ҳарф (бирлашган) қофия: *мустафбылун* каби.

Мутарадиф - икита суқунланган ҳарфдан иборат қофия: *фаццлан* каби.

Шеърнинг қофиявий фазилатларини аниқлашда ёрдам берувчи тушунчалар қуйидагилар: *тасриъ*, *тарсиъ*, *тасмит*.

Шарқ шоирлари қофияга амал қилишни фақат байт охиридагина сақлаб қолмадилар. Шеъринг асарларнинг муҳим томонларига - ички қофияга амал қилиш ҳам киради. Бунда турли хил вариантлар бўлиши мумкин:

а) фақат битта байт доирасида икита мисра қофияланса;

б) бир неча байт доирасида мисранинг охирилари қофияланса;

в) битта байт доирасида нафақат икита мисранинг охири қофияланади, балки қофияланаётган сўзлар гоҳида қофияланмайдиган сўзлар билан (кетма-кет) галма-галдан такрорланиб келади, гоҳида икала мисрада ички қофияни кўрамит³.

Тасриъ - ички қофия

Ат-тасриъ - бунда қасиданинг биринчи байти мусарраъ кўринишида унинг қофияси (биринчи) ярмида, яъни (биринчи мисраъда) ва у биринчи байтдан бошқаларида ҳам бўлиши керак. Тасриъ - бу биринчи мисрадаги охириги сўзнинг икинчи мисрадаги охириги сўз билан қофияланганда содир бўладиган ички қофиядир⁴.

Шеърятда тасриъ - бу биринчи мисраларнинг қофияланиши. Шундай қилиб, тасриъ - икита мисранинг қофияланишига олиб келувчи оддийгина кўриниш бўлиб, у қофияни бойитадиган дастлабки манба ҳисобланади.

Тасриъ одатда битта байт доирасида кузатилади, лекин буни асарнинг бошидан охиригача, жумладан, қасида учун мажбурий деб ҳисоблашга бизда ҳеч қандай асос йўқ.

Тарсиъ - нотўлиқ қофия

Тарсиъ - тўлиқ бўлмаган такрорланувчи ички қофия⁵.

Тарсиъ - бу алоҳида (байт)нинг қофияланган қисмлардан тузилишидир.

Тарсиъга мисол тариқасида Лэн (Lane) ал-Фараздак шеърдан келтиради:

*«Унинг амаллари хоҳловчилар учун бўлсин,
Унинг давлати қидирувчилар учун бўлсин»⁶.*

Тарсиъ - бу қофияланган, қурилишига кўра бир хил ўлчамдаги нутқдир, у (нутқ) бўлақларининг охиридаги қисмлар эмас. Мисол Абу Али ал-Басирнинг сўзлари:

«Шундай бўлдики, сен хавф-хатардан озод бўлдинг, калликдан тузалдинг».

Тасмит - тўлиқ такрорланувчи ички қофия

Тарсиъда ички қофия такрорланувчи бўлса ҳам, қофияланаётган бўлақлар қофияланмайдиганлар билан кетма-кет келади, шу билан бирга ички қофия фақат алоҳида байтлар учун хосдир. *Тасмит* эса ундан фарқли ўлароқ шеърнинг шундай шаклини билдирадики, унда доимо ички қофияга, яъни шеърнинг бошидан охиригача амал қилинади.

Тасмит ҳам алоҳида қофияланувчи бўлақларга бўлинади. Аммо тарсиъ (сўзи)да битта ёки иккита байтлар қофияланади, қасидаи мусаммата⁷ да эса - ички қофияси билан унинг барча байтлари қофияланади⁸.

Мерен тасмитни сажъ кўринишларидан бири деб Ҳаририйдан мисол келтиради.

Айни ҳолатда ички қофиянинг сақланиши ички қофиянинг бир хиллигини билдирмаслигини кўрамыз. Биринчи мисрадаги *нифар*, *қифар*, *сифар* сўзлари қофияланади, иккинчи мисрадаги қофия эса бошқача: *зуйул*, *ҳийул*, *суйул*.

Тасмит - мусажжаъ шеърятнинг бошланғич кўриниши⁹ ...

Шеърӣй нуқсонлар¹⁰

Иқво қофия нуқсонларидан биридир. Иқво бу *мунзилунинг манзили* билан қофияланишидир. Агар алиф билан вов ёки йа қофияланса, бу *исроф*дир. *Исроф* иқводан кўра нуқсоннинг оғирроғидир. Исроф нафақат узун, балки қисқа унлилар ифодалайдиган қофияларнинг ҳар хиллигидир.

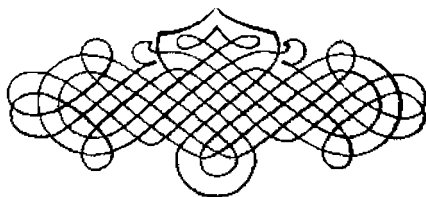
Ийто қофия нуқсонларидан бири бўлиб, қофияланаётган сўзнинг такроридир. Ийто битта қасидада икита қофиянинг мос келиши¹¹.

Синад қофия нуқсонларидан бири бўлиб, нотўлиқ қофиядир. Синад бу радифларнинг ҳар хиллигидир¹².

Икфо ноаниқ қофиядир. Қофиянинг та ва талаффузига кўра унга яқин ҳарфлар билан тугашидир.

*«Мен отда юрганымда, сизлар икингиз мени ўртага
олинг,
Мен каттаман, шунинг учун йўлдан бурила
олмайман».*

Икфо равийда талаффузига кўра яқин ҳарфларнинг ҳар хиллигидир¹³.

ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ

«Ал-МУЪЖАМ...»дан

ИКИНЧИ ҚИСМ

Қофия илми ва шеър нақди хусусида

Ва у олти бобдан иборат:

Аввалги боб, шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида.

Икинчи боб, қофия ҳарфлари зикри ва уларнинг асоси ҳақида.

Учинчи боб, қофия ҳарфларининг ҳаракатлари ва уларнинг номланиши ҳақида.

Тўртинчи боб, қофия ҳудуди ва синфлари хусусида.

Бешинчи боб, манзум каломда баъзан учровчи қофия айблари зикри ва номаъқул сифатлар ҳақида.

Олтинчи боб, шеър маҳосин¹и зикри ва таҳсинга сазовор санъатлар ҳақидаким, назму насрда қўл келгай.

Аввалги боб

Шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида

Билгилки, шеър асли луғатда «билим»дир ва тўғри сўз идроки маъносини берур ва истилоҳий жиҳатдан маъноси мураттаби (тартибга солинган) маъновийи мавзун (ваззли), мутақаррир (такрорланувчи) ва мутасовий (ўзаро баробар) ва охирги ҳарфлари бир-бирига монанд келувчи суҳандир.

Ва шунинг учун *мураттаби маъновийи суҳан*² дейилдики, ҳақиқий шеър билан бемаъни тартибсиз калом ўртасида фарқ бордир. Ва шунинг учун мавзун айтилдики, назм билан маъновий мураттаб наср ўртасида ихтилоф бордир.

Ва шунинг учун мутақаррир дейилдики, ики мисраъли байт ярим мисраъ сўздан фарқланур. Чунки шеър ҳеч бўлмаसा тугалланган байтдан ташкил топгай, бу ҳақда аввал ҳам айтиб ўтган эдик.

Мутасовий дейилишдан мақсад шуки, тугалланган байт билан вазнда бир-биридан фарқ қилувчи мисраълар орасида фарқ бордир. Ва охирги ҳарфларнинг бир-бирига монандлиги деб шуни айтилурки, қофиядор калом билан қофияга

эга бўлмаган калом орасида фарқ бордирки, қофиясиз су-
ханни шеър ҳисобламайдилар, гарчи мавзун бўлса ҳам. Ва
аммо мавзун калом билан шеър сабабига келсак, *Абу
Абдуллоҳ Қосим бин Салом Бағдодий* - наҳву луғат ва та-
рих пешволаридан бири бўлмиш - айтади: *Яъруб ибн Қахтон
ибн Обир ибн Шолих ибн Арфаршад ибн Сом ибн Нуҳ*³ -
тўрт юз йил умр кўрди ва арабий айтур эди - тўфондан сўнг
араб тили унинг ҳаракатлари туфайли ёйила бошлади. Сажъ
ва далилга мафтун эди. Яъруб донолик қуввати ва истъдод
зақоси ила уни топди, мавзун сўзни номавзундан фарқ
қилди ва фавқулудда ики байт айтди.

Ва аъёнлар, қариндошлар, қариялар, яқинлари ҳузурда
шеърхонлик қилди. Улар - ҳаргиз манзум сўз эшитмаган
эдилар - сўрадилар: «Бу қандай муаззам суҳан сўз тартиби-
дурки, сендан аввал бундай сўз эшитмаган эдик?»

У айтди: «Мен ҳам бу каби суҳанни ўзимдан топмадим».

Шундай қилиб, таълим ва таҳлилсиз унга мавзун калом-
дан шуур келди, уни *шеър* ўқидилар ва унинг айтувчисига
шоир ном қўйдилар.

Ва яна баъзилар дептурларким, шеърни дастлаб *Журҳам
ибн Қахтон* айттигтур. Ва баъзи тарихчилар шеърнинг ибтидо-
сини *Одам салавату-л-лоҳ алайҳа*⁴ номига ҳавола қиладилар.
Тил илми аҳли фикрига кўра, *Одам* (с.а.) *сурёний*⁵ бўлган.
Агар бу ривоят асосга эга бўлса ва у шеърни сурёний тилида
айтган бўлса, эҳтимол, ундан кейин шеърни араб тилига
таржима қилган бўлишлари мумкин.

Ва шунингдек, форсий шеър ибтидосини *Баҳром Гўр*⁶ га
нисбат берадилар ва ажам моликлари қиссасида келтирили-
шича, *Яздигурд*⁷ Баҳромнинг отаси Шопурнинг дунёга
келган фарзанди тиффилият (илк болалик) ёшидан ўтган
эди. Баҳром тўрт ёшга етганда, умид пайдо бўлди, мунаж-
жимлар унинг толеъидан фол кўрдилар ва юлдузлар ўрнига
назар қилдилар. На фалак хоҳиш деб шуни тобдиларки,
унинг камоли ғурбат (мусофирлик) билан боғлиқдир.
Жасур, *муваддаб*⁸ ва мулк вориси бўлар ва сулоланинг
давомийлигини таъминлар.

Кейин Яздигурд Баҳромни Манзар ибн Умар ибн Адий
Лухмийга, унинг ёрдами билан Ҳирада подшоҳ бўлган эди,
топширди ва аркони давлатдан бир нечтасини унга қўшиб

Ҳирага юборди, токи арбоблар орасида парвариш топсин ва хушқалом шоиру жасур жангчи бўлиб этишсин. Баъзиларнинг айтишларича, у вақтда Ҳира подшоҳи Нўъмон ибн Манзар ибн Умар ибн Адий эди. Яздигирд Баҳромни Ҳирага юбориб, шундай фармон берди: «Ҳиранинг дилкушо жойларида унинг учун алоҳида масканлар барпо қилсинлар. Шу тариқа меъморлар Хурнақ ва Садирни бино қилдилар. Ва Ибн Қутайба айтади: Хурнақни ажамда Хурнигоҳ атайдирлар, яъни подшоҳларнинг емакхонаси ва гўшанишини маъносини берур, араблар уни мувофиқ келсин деб, Хурнақ дедилар.

Ва Садир бир-бирига ўхшамайдиган уч гумбаздан иборат, форсийлар уни «Се дайир» (уч ибодатхона) атадилар, араблар эса Садир номладилар. Ва яна айтурларки, бу уч гумбаз уларнинг ибодатхонаси бўлган. Қадимда гумбазни паҳлавий тилида ибодатхона ўқишларига сабаб шуки, баъзи китобларда кўрдим, Исфаҳон тарафдан Рой томонга бир йўл ўтади ва уни Дайри гатик (гатли ибодатхона) атайдилар – гат билан сувалгандир. Ва Ҳаммод ибн Абу Лайсни, араб шеърларининг кўпини у нақл қилмиш, Баҳромнинг арабча шеърларидан кўпчилигини - Ҳира аҳлидан ривоят қилур - ва эронийлар аввал унинг форсийча шеърларини келтирурлар. Унга нисбат билдирилган шеър будур:

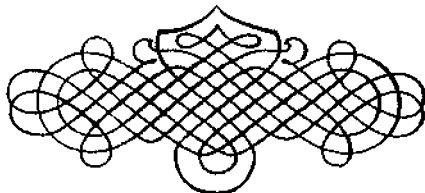
*Манам он пили дамону манам он шери яла,
Номи ман Бахроми Гўр, куниятам Бўжабала...⁹*

Ва яна баъзилар дептурларки, энг аввал форсий тилда шеърни Абуҳафс Ҳаким ибн Аҳвас Сўғдий айтибтур ва Самарқанднинг Сўғд деган жойидандир ва мусиқа сирларидан хабардор экандир. Абу Наср Форобий ўз китобида унинг номини келтириптур ва бастакорлик асбобини унинг номи билан боғлаптур - айтиптурким, Абуҳафсдан сўнг уни ҳеч ким амалда қўллай олмаптур ва у ҳижрий 300 йилда (оламдан) ўтиптур, унга нисбат берилган шеър будур:

*Охуи кўҳи дар дашт чи гуна давадо,
Ёр надорад, бе ёр чи гуна бувадо.¹⁰*

Ва чун бу муқаддимадан маълум бўлди билгилким, агар байт такрор бўлса ва у ўн бештадан ўтса, уни *қасида* ўқийдилар, ундан кам бўлса, *қитъа* дерлар. Ва форсий қасидада лозимдирки, матлаъ мусарраъ (қўшқофияли) бўлсин, яъни ҳар ики мисраъдаги қофия ҳарф ва ҳаракатда тенг бўлсин, аммо агар йигирма байтдан ошса, уни қитъа ўқимаслар...

Ва *қофия*, билгилки, байт охиридаги сўзлар бўлиб, мазкур сўзлар суратда ва маънода байт охиридаги сўзлар билан такрор бўлмасин. Агар такрор бўлса, уни *радиф* ўқийдилар ва қофия ундан аввал келгай...

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ

«ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

АЛ-ФАННУ-С-СОНИЙ ФИ-Л-ҚОФИЯ ВА-Р-РАДИФ!

Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли таъба қофия илмин билмак муҳимдир. Зероки таъбнинг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас. Магар бир тариқа шеър бўлурким, они ҳарора² дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо³ байтни хаймаға нисбат қилибтурлар ва қофияни стунға. Яъни стун бирла барпойдур. Ва баъзи ҳарфи равий⁴ни ялғуз ва баъзи сўнгги мисраъни *тамом қофия* санарлар ва баъзи байтнинг охир жузвин, нетоким, баҳри тавилдин «*мафош*»ни ва ражаздин «*мустафилун*»ни. Ва рамалдин «*фошлотун*»ни. Ва лекин араб ва аҳам уламози жумҳурининг ва *Мавлоно Халил*⁵нинг (раҳматиллоҳи алайҳи) иттифоқинда удлурким, сокиниким, «*ҳарфи равий*»⁶ға ё «*ҳарфи ридф*»⁷қа ёвуқтур, «*мо қаблу*»нинг ҳаракати бирла охир ҳарфқача бир қофия тутарлар.

Барчадин бу қавл⁸ ақводур. Бас, қавл бирла қофия гоҳ бир калима бўлур. Гоҳ баъз калима, гоҳ бир калима. Ва баъз ва гоҳ ики калима. Масалан, бир ғазалда *парвар* ва *хокистар*⁹ дур ва сар ва *дархур*¹⁰ келди. Бир қофия *парвар* лафзидур. Ул бир калимадур. Ва бир қофия *густар*¹¹ лафзидур. Ул баъз калимае, яъни *хокистар* лафзи тамом бир калимадур. Ва бу маҳалда равий «*ро*»дур. Ва анга ёвуқ сокин «*син*»дур. Ва «*син*»нинг мо қабли «*коф*»тур. «*Коф*»тин «*ро*»гача бир қофиядур. Ва яна бир қофия «*ди сар*» лафзидур. Ул бир калима ва баъздур. Яъни «*ди*» лафзи баъздур. Ва «*сар*» лафзи калимадур. Ва бир қофия «*дархур*» лафзидур. Ул ики калимадур. Бириси «*дар*» лафзидур ва бириси «*хур*» лафзидур.

«Ал-қалимату лафзун вузиъа ли маънан муфрадани» (Калима ягона бир маънога қурилган сўздур). Ва буларнинг мисоли бу турур:

Пеша қилди шевае жавру ситам пайваста ёр (калима)
Гўйие мундоғ кечадур иқтизойи рўзгор (калима ва баъз)...

*Гояти тақрир этармен, йўқса бўлмасмен малул,
Заҳри қотил илкиндин кўринур хушгубор*¹² (ики калима)

*Бермади зўру шижоат бирла ганжи ишқ даст,
Саъй кўргузди нечаким Рустаму Исфандиёр* (баъз)

Фасл. Араб уламосининг жумҳури қофияни беш қисм қилибтурлар. Аввал - *мутавотир*¹³. Икинчиси - *мутародиф*¹⁴. Учинчи - *мутарокиб*¹⁵. Тўртинчи - *мутадорик*¹⁶. Бешинчи - *мутаковис*¹⁷. Ва ажам фузалосининг машҳури яна уч қисм зиёда қилибтурлар. Аввал - *мутасови*. Икинчи - *мутарожиҳ*. Учинчи - *мутазойид*.

Мутавотир ани дерларким, ул сокиниким, ҳарфи равийга ёвуқ. Андин сўнгра *сабаби хафиф* келур: *фа* вазнида. Аъни бир ҳаракат, бир сокин, нетокким: *ахтар ва анбар*. Ё *кавқаб ва маҳаб* бўлғай.

Мисол бу тариқа бўлур:

*Сўзидин рашк олур, шаккар юзидин ҳам чаман ва гул.
Кўзидин уфтонур нарғис, субҳидин тўлғомур сунбул.*

Ва мунда бир қофияда «гул» лафзидур ва бир қофия «сунбул».

Мутародиф ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра *сабаби мутавассит* келур: *фоа* вазнига. Яъни- бир *мутаҳаррик*, икки сокин - нетокким *мухтор ва агёр ё таъбир ва тафсир* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Қамар бўлди юзунг давринда машҳур;
Қошингдин ҳам қамуғ меҳроби маъмур.*

Мутадорик анингтек бўлурким, ул сокиндин сўнгра *мутаҳаррик*, бир сокин келур, *фаала* вазнига. Аъни, ватади *мажмуъ*, нетокким: *мухтасар* ва *муътабар мумтахан* ва *ёсуман* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Чу қаду ораз фикридин қилсам видои анжуман,
Қабримдин ўтгуси баче сарви сиҳи-ю настаран.*

Мутавосий анингтег бўлурким, ул сокиндин сўнгра *ва-тади касрат* келур. Яъни ики мутаҳаррик ва ики сокин *фаал* вазнида, нетокким *дилстонва шуд ниҳон* бўлғай. Мисол:

*Эй жамолингдин топибтур хусн ҳар дам эхтиром,
Мубтало бўлди ғами ишқинг била ҳар ҳосу ом.*

Мутарокиб ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра уч мутаҳаррик, бир сокин келур: *фаалан* вазниға. Яъни *фосилаи сугро*, нетокким: *дилбари ман ва сарви чаман* бўлғай.

Мисоли бу:

*Ёраб, эл ичинда эҳсону ато бўлди адам,
Ё магар ер юзида қолмади ҳеч аҳли қарам...*

Мутарожих ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра уч мутаҳаррик, ики сокин келур: *фаулоту* вазниға, нетокким: *нақши жаҳон ва боригарон* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Ол энгин босса енги бирла ўшул жавҳари жон,
Кўзларим шул дам этар ер юзини доласитон.*

Мутаковис анингтег бўлурким, ул сокиндин сўнгра тўрт мутаҳаррик, бир сокин келур: *фаалатун* вазнида, нетокким: *гул шақари ман ва бар жигари ман* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Нисбат эмас тишинга гавҳари Адам,
Ҳеч ўқшамас юзунгга ҳам гули чаман.*

Мутазойид улдурким, ул сокиндин сўнгра тўрт мутаҳаррик, ики сокин келур, *фаалатан* вазнида, нетокким: *Эй шаҳи жаҳон ва бар дили қасон* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Пинҳон тутар розингки бу дили ҳазин,
Сақлар они пайваста чун дурц самин.*

Фасл. Ажам уламосининг қошинда қофия уч навъ бўлур. Аслий ва *маъмули*¹⁸ шойгон.

Аслий улким, ҳар лафзеким; қофияда воқеъ бўлур, агар *асл вазъи* бирла келса ва ҳеч *раҳузур*¹дин анга тағйир ва табдил йўл топмаган бўлса ва ҳарфи равийси калиманинг нафсидин бўлса, ул қофияни *асл* дерлар, нетокким: *хубоб* ва *ғубоб*; ё: *ҳабиб* ва *рақиб*; ё: *хур* ва *нур*; ё: *гул* ва *мул* бўлғай.

Мисоли бу:

*Бузулган бу менинг кўнглумни, эй ҳур,
Қил энди бир табассум бирла маъмур.*

Қофия маъмули улким, калимани асл вазъидан тағйир этмиш бўлсалар ва қасд бирла аслга рост қилмиш бўлсалар ва ҳарфи равийси калима нафсидин бўлмаса ва бир иллат бирла анга мулҳақ бўлган бўлса, ул қофияни маъмули дерлар. Яъни лафзеким, анга амал даст топмиш бўлса, бас, амали лафзга беш нарсанинг иллатидин йўл топарким, ул масдар ва мозеъ ва музорий ва амри робита дурур. Масдар улким: *ғуфтан* ва *суфтан*; ё: *нўшдан* ва *жўшдан* бўлғай. Ва қофия асликим: *Адан* ва *лабан*; *саман* ва *ватан* дурур.

Булар бирла бир ғазалда келмаги *сахван* йўқтур. Зероки, аларнинг охир ҳарфи калиманинг нафсидин эрмас. Масдарият иллатидин мулҳақ турур ва буларнинг охир ҳарфи аслдур ва мозийким, *дод* ва *кушуд*; ё: *кашид* ва *чашид*; ё: *буд* ва *кушуд*; ё охири «те» бўлса, нетокким: *сохт* ва *бохт*; ё: *тофт* ва *дошт* ва *кошт* турур. Ул *бод* ва *шод*; ё: *ид* ва *чид*; ё: *кабуд* ва *удким*, аслидур, булар бирла бир ғазалда жамъ бўлмоғи айбдур. Ва буларнинг ижтимои ҳеч маҳалда жоиз эрмас.

Ва музориэким, *барад* ва *дарад*; ё: *занад* ва *танад*; ё: *мекашад* ва *мечашад* турур...

Ва ул қофияларким, амрият маъниси бирла бўлса келур. Агар фаолият маъниси бирла бўлса, асли қофия бирла бир ерда келса, раводур, нетокким: *жонсинор* ва *раҳузур*; ё: *корсоз* ва *танғудоз*, ё: *хунрез* ва *дилсўз* бўлғай. Ва бу қофиялардин баъзиси масдарият маъниси бирла ҳам келур, нетокким: *парҳез* ва *ситез*; ё: *шиқоб* ва *фиреб* турур. Булар ҳам асли(й) қофия бирла воқеъ бўлса раводур. Ва робитаким: *доност* ва *биност* ё: *жуст* ва *худрост* бўлғай. Ул *рост* ва *кост*; ё: *дўст* ва *нўст*; ё: *баст* ва *маст*; ё: *пари* ва *сариким*, аслидур,

бир ерда жойиз эрмас ва маълумки, қофиянинг асли қофия бирла ижтимои қасидада ва маснавийда раводур. Не учун, зероки қасиданинг ақалли йигирма байт бўлур, кўп қофия керак - то бир қасида тамом бўлмай.

Бас, бу сабабтин агар аслий қофия битилмаса, маъмулий қофия ҳар нечаким келтурса раводур то мақсудни интиҳога келтургай. Ва маснавийда ҳам мақсуд қиссанинг баёнидур, сўзга қофияни келтурмак керак - бу душвордур.

Вале сўзни қофияга келтурмак осон. Бас, ҳикоятқа асли қофия рост келмаса, маъмул келтурса раводур - то қиссани шарҳқа келтургай, нетокким малику-л-калом Фирдавсий айтур «Шоҳнома»синда:

*Баду ғўфт Ковус: К-эй, нур хирад,
Дилат яксар андешаи бад барад²⁰.*

Ва бу байт то сўнги мисраънинг қофияси маъмулидир ва лекин ғазалда ва қитъа ва рубоийда маъмулининг истеъмоли раво йўқтур ул жиҳаттинким, рубоий тўрт мисраъедур. Уч қофия бирла тамом бўлур. Ва қитъанинг ақалли ики байтур. Ики қофия бирла тамом бўлур. Ва ғазалнинг ҳам ози беш байтур. Ва зарурат ҳолатида тўрт байт беш қофия бирла тамом бўлур. Ҳеч муҳим эрмаским, маъмули қофия келтургайлар. Вале устодлар ғазалда маъмулий қофиянинг бир ерида жоиз тутубтурлар ул сабабтинким, шоирға ҳўб маъно даст берди, асли қофияга рост келмас. Бу маҳалда маъмули келтурса, раводурким, то ул маъно зоъъ бўлмагай. Мундин ўзга ҳеч ерда раво йўқтур.

Қофия шойгон беш нарсалин кўпар. Ул «алиф», «нун» жамъидин, нетокким: *мардумон ва суҳанон* бўлмай. Ул *жон ва жаҳонким*, аслийдур, бир ғазалда келмагай - раво йўқтур.

Икинчи ҳо ва алиф жамъидин пайдо бўлур, нетокким: *сарҳо ва дилҳо* бўлмай. Ул *ато ва жудо* бирла келса, раво йўқтур.

Учинчи *ё* ва *дол* жамъ мухтабадин, нетокким: *равид* ва *шавид* бўлмай. Ул *жовид* ва *ийд* бирла рост келмас.

Тўртинчи *нун* ва *дол* жамъи муғойибадин, нетокким: *раванд* ва *баранд* бўлмай. Ул *қанд* ва *савганд* бирла бир ерда келмас.

Бешинчи *ё* ва *мим* мутакаллим муаалғайрдин ҳосил бўлур, нетокким: *барим* ва *хўрим* бўлмай. Ул *рим* ва *сим* бирла раво

эрмас. Ва мажмуи уламо қошинда қофияи шойгон барча маҳалда айбтур.

Ва агар қофия шойгондин ҳам «алиф» ва «нун» жамъини васл ва хуруж еринда қилса бўлур, нетокким: *писарон ва дигарон* бўлғай.

Мисоли будур:

Умр бигузашт ба беҳосили булҳаваси...

Фааммо, булар равий бўлмас. Агар равий қилсалар, ул қофия майибтур.

Мазид ул ҳарфни айтурларким, хуруждин сўнгра келса. Ва бу ажам ихтироидур. Ва араб қавлинда қофиянинг охири ҳарфи хуруждир. Ва мазид ҳар ҳарфдин бўлур, нетокким: *баримиш ва даримиш* бўлғай.

Мисоли бу:

*Тилар кўнглум юзунг кўрса, будур онинг хаёлоту,
Муяссар бўлса бу давлат, бўлур зоҳир камолоту.*

Ва мунда равий «лом»дур. Ва «алиф» васлдур; ва «то» хуруждур ва «ё» мазид.

Ва буларнинг такрори лозимдур. Ва ул тўрт ҳарфким, равийдин бурун келур, бириси қайдтур. Ва мунунг маҳали равийдин бурундур. Ва бу ҳар ҳарфтин бўлур. Мунинг бирла равийнинг орасинда ҳеч ҳарф сиғмас, нетокким: *гуфт ва суфт* бўлғай.

Мисоли бу бўлур:

*Солди усрук кўзунгиз тавба-у тақвоға шикаст,
Бўлди олам юзунгиз даврида хурушидпараст.*

Мисоли дигар: Камол Хўжандий айтур:

*Ёри мо сарви баланд аст, бигуем баланд,
Паст гуфтан суҳан аз бийми рақибон то чанд¹.*

Ва мунда равий «дол»дур. Ва «нун» қайддур. Ва мунга тақи баъзилар хуруф таъйин қилибтурларким, ул ўн ҳарф-

тур: *бе, хе, ре, зе, син, шин, айн, фе, нун, ҳе*, нетокким: *сабр ва абр, тахт ва бахт, дард ва мард, дузд ва музд, наст ва маст, гашт ва дашт, мафар ва нафар, гуфт ва суфт, банд ва қанд, маҳр ва жаҳр* бўлғай.

Фааммо, мунинг эътибори йўқтур. Ул сабабтин агар қофиянинг биноси арабий бўлса, ўзга ҳуруф ҳам келур, нетокким: *атр ва сатр, мажд ва нажд, тахт ва бахт, садр ва бадр, аср ва қаср, саъд ва раъд, ақд ва нақд, мушкил ва гил, қалб ва калб, намак ва самак, напл ва ҳамл, фирдавс ва қавс, Вайс ва Қайс*.

Бас, маълум бўлдиким, ҳуруф тайин қилмоқ ғалаттур.

Ва *асаҳ* улдураким, ҳар ҳарфким, саҳихдур, равийдин бурун келур. Сокину-л-қайдтур. Ва анинг қофиясин муқаййад ўқурлар. Ва қайд ҳаргиз мутаҳаррик келмас. Ридф ҳам равийдин бурун келур. Яъни «алиф» ва «оо» ва «ё» ва бу уч ҳарфтин ўзга ҳеч ҳарф ридф бўлмас, нетокким: *кор ва бор, хур ва нур, чин ва ойин* бўлғай. «Алиф»нинг мисоли:

*Эй сенинги, ол энгингдин гулга ҳа дам инфиол²²,
Чун қаро зулфунг эрур мушки Хўтанга гўшмол.*

<...> *Дахил* ул ҳарфни айтурларким, равий бирла таъсиснинг аросинда келур. Вале анинг такрори лозим эрмас. Аъни бир байтга ўзга ҳарф келур. Ва яна бир байтга ўзга, нетокким: *тоҳир ва қосир* бўлғай. Мисоли бу:

*Эй бўлди сенинг шонинга ҳусн этти нозил,
Иуртур пари ҳурда бу шаклу шамойил.*

Таъсис ул ҳарфни айтурларким, қофиянинг ҳарфининг аввалинда келур. Бу тўққуз ҳуруфнинг оғози андиндур. Ва бу «алиф»тин ўзга ҳарф бўлмас доим, нетокким: *олим ва ҳоким* бўлғай.

Мисоли будур:

*Чун сенда бор, эй ҳур, чунин шаклу шамойил;
Валлоҳки, пари кўрса бўлур, жон била мойил.*

Фасл. Бу тўққуз ҳуруфнинг ижтимои бир қофияда кам воқеъ бўлур. Улким имконидур, мисолин кўргузоли:

Равийи ялгуз: *гул ва булбул.*

Равий ва васл: *гулаш ва булбулаш.*

Равий ва васл ва хуруж: *гулҳо ва булбулҳо.*

Равий ва васл ва хуруж ва мазид: *гулаташ ва булбулаташ.*

Равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *гулҳояш ва булбулҳояш.*

Қайд ва равий ва васл: *гүфтам ва суфтам.*

Қайд ва равий ва васл ва хуруж: *гүфтамаш ва суфтамаш.*

Қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *гүфтастам ва суфтастам.*

Қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *гүфтамашон ва суфтамашон.*

Ридф ва равий: *камол ва хаёл.*

Ридф ва равий ва васл: *камолаш ва хаёлаш.*

Ридф ва равий ва васл ва хуруж: *камолот ва хаёлот.*

Ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *камолатаст ва хаёлатаст.*

Таъсис ва дахил ва равий: *комил ва восил.*

Таъсис ва дахил ва равий ва васл: *комилаш ва восилаш.*

Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж: *комилҳо ва восилҳо.*

Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *комилҳош ва восилҳош.*

Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *комилҳост ва восилҳост.*

Ридф ва қайд ва равий: *сохт ва пардохт.*

Ридф ва қайд ва равий ва васл: *сохтам ва пардохтам.*

Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж: *сохтим ва пардохтим.*

Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *сохтимаш ва пардохтимаш.*

Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *сохтамашон ва пардохтамашон.*

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий: *монанд ва хешованд.*

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл: *монандаш, хешовандаш.*

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж: *монандаст ва хешовандаст.*

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *монандаст ва хешовандаст.*

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *монандасташон ва хешовандасташон.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий: *ҳомун ва қонун.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл: *ҳомунаш ва қонунаш.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж: *ҳомунаст ва қонунаст.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *ҳомунҳош ва қонунҳош.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва норе: *ҳомунҳост ва қонунҳост.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *ҳомунҳо ва қонунҳо.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий: *омухт ва восухт.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл: *омухтам ва восухтам.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж: *омухтамаш ва восухтамаш.*

Ва буларнинг жамъи бирла жамъи қофияда бас мушқилдур.

Агар воқеъ бўлса, бу тариқа бўлур. Ва лекин айбдин холи бўлмас. Мисоли бу:

*Гў онки, то ман ин хунар омухтамаш,
Дар ҳар дақиқа лаҳзае восухтамаш²³.*

Фасл. Устодлар ва тўққуз ҳуруфдин бошқа равийдин ё ридфдин ё таъсисдин бурун бир ҳарфни илтизом қилурлар. Агарчи лозим эрмас ва ҳар қофияда такрор қилурлар. Ва мунӣ «лузуму мо ло йалзаму» ўқурлар, нетокким: *кабир ва абир* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Сарв десам қаддини, сарв узра ким кўрди самар?
Қаддиға қуллуқ учун бағлоди белга не қамар.
Зулф ичинда кўргали юзунгни бурур меҳр ила
Ҳар кеча то субҳ эшикинда асас янглиғ қамар.*

Ва бу рубойда равий «ро» дур. Ва мунда «мим»ни илтизом қилибтур. Ва агар «мим»ни келтурмаса ҳам, гузар ва зарар ул қофия бирла рост келур.

Фасл. Ул ҳаракотиким, зикр қилдуқ, ул итлоқдур. Ул равийнинг ҳаракатидур, нетокким: *гулаш ва булбулаш*. Ва мунга ихтилоф жойиз эрмас, магар равийнинг мо баъди хуруфи иллатин бўлса, ул айбтур, нетокким, *сархушо ва маҳвашо*.

Ва равийнинг нафсининг ихтилофин *икфо* ўқурлар. Бу бағоят шонедур, нетокким: *ихтисод* ва *этимод*, *хос ва ос* бўлғай...

Фасл. Ҳар шеърим, анга ики қофия келтурсалар, они *зулқофиятайн* ўқурлар.

Мисоли бу тариқадур:

*Эй лаблари ақиқ, тиши дур, сўзи шакар,
Гар офтоб боқса юзунга, кўзи қамар.*

Бир қофия сўзи ва кўзи лафзи, бир қофия қамар ва шакар.

Фасл. Бу тўққуз ҳарфким, зикр қилдуқ, андин бошқа қофиядин сўнгра келтирурларким, они радиф дерлар. Ва бу ажам шуаросининг махусидир ва мунга араб билмас. Ва анингтеқ бўлурким, бир газалда боштин аёқ ҳар байтнинг охиринда қофиядин сўнгра бир калимани такрор қилурларким, барчаси сураат ва маънода мутаффиқ бўлғай.

Ва радиф агарчи шеърда лозим эрмас, вале андин шеърга оройиши тамом ҳосилдур. Ва араб қошинда ҳар шеърим, анда ридф ҳарфи бўлса, они *мураддаф* ўқурлар. Ва ажам қошинда ҳар шеърдаким радиф бўлса, они *мураддаф* дерлар. Мисоли бу тавр:

*Боди сабоки, зулфини гул уза тор-тор этар,
Сабру қарору тоқату ақлни беқарор этар.*

Фасл. Агар икки қофия бирла радиф келтурсалар, они *зулқофиятайн мураддаф* ўқурлар. Мисоли бу тариқа:

*Олса ниқоб юзи қамарни хижил қилур,
Тўкса жўллоб сўзи шакарни хижил қилур.*

...Бир тариқа шеър бўлурким, анда қофия бўлмас. Ҳар байтнинг охиринда радиф-ўқ келтирурлар. Они *ҳарора* ўқурлар.

Мисоли бу тариқ бўлур:

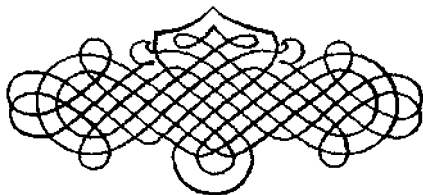
Шайх Аҳмад Тарозий _____

Эй сўзи қанду эрни мўл, дасти манасту доманат,
Зулфи бинафша, юзи гул, дасти манасту доманат.

Зухраву Ой, Муштарий, хуснунгки, бўлди муштари,
Қайдаки бўлсанг, эй пари, дасти манасту доманат.

Қилмағил асру кўп ситам хаста кўнгулга, қил карам,
Бўлса қиёмат, эй санам, дасти манасту доманат.

Мунчаки ўртадинг мени, эй кўзи шўҳи кофарин,
Яъники қўйгамен сени дасти манасту доманат...

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

«РИСОЛАИ ҚОФИЯ»

Бисмиллаҳи-р-роҳмани-р-роҳим

(I)

Сўзни мавзун (вазли) қилганларидан сўнг, фасоҳат анжуманининг қофиясини унга такаллум қилурлар, яъни Ҳазрат Воҳибу-л-атойоти жалла жалолуху¹ га ҳамду санолар, ундан сўнгра Расулимизга мадҳу санолар бўлганидек, токи балоғат чаманининг булбуллари унда тараннум айласунлар². Коинот сарвари Аллоҳга чексиз ҳамду санолар ва мақтовлар бўлсин... Қофия қоидалариға доир бу мухтасар рисола баъзи азизлар ва дўстлар таҳрири ва тақриридан ўтгайки, Ҳазрати борийнинг иноятидан умидвордирманки, ундан баҳраманд бўлувчиларга манзур бўлғай ва уларнинг назариға тушғай.

Қитъа:

*Чу гул ба ханда дарояд лаби амал зи нишот,
Агар зи гулшани лутфаш вазад насими қабул.*

(Мазмуни:

*Лабнинг суруриға амал қилиб, гул хандага кирсун,
Агар гулшанда шамол унинг лутфини қабул қилса).*

Муҳаддима (II)

Билгилки, қофия ажам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг такрорланиб келишидир, шу шарт биланки, талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисраънинг бир жузви бўлсин. Баъзилар жумланинг охирини қофия³ дерлар, баъзилар эса равий ҳарфини қофия деб атарлар.

Радиф деб шундай калимани айтурларки, бу калима ҳамма байтлар охирида бир хил тарзда такрорланиб келсин.

Ва ридф мавжуд бўлган шеърни мурдаф⁴ ўқирлар ва бу ажам шуаросига хос ҳолатдир.

Фасл (III)

Қофия ҳарфлари тўққизтадир.

Шеър:

Равию ридфу дигар қайду баъд аз он таъсис,

Дахилу васлу хуружу мазиду ноира дов

(Мазмуни:

Равию ридфу яна қайд сўнгра таъсис,

Дахилу васлу хуружу мазиду ноирадир бил).

Равий⁵ қофия асл (ўзак)даги сўнгги ҳарфдир, чунонки ушбу байтда “лом” равийдир:

Дар азал нақши ту бар тахтаи гул дидаи дил,

Диду пои дили бечора фуру рафт ба гил

(Мазмуни:

Азалдан сенинг суратинг гулда ва юрагимдадур,

Оёқ остини кўриб бечора қалбим тупроққа кетди).

Ридф⁶ деб “алиф”, “вов” ва “йо”ни шу шарт билан айтурларки, равийдан аввал келсин, мутаҳаррик (ҳаракатли) ҳарфларсиз ва улардан олдин келувчи ҳаракатларсиз.

Ридфни ўз ичига олувчи ҳар қандай қофияни мурдаф ўқирлар⁷, бунда «ро» сукунли ва “дол” фатха билан ўқилур.

Ва агар равий ва ридфнинг ўртасида сокин ҳарф бўлса, уни ридфи муфрадли мурдаф деб атарлар, чунонки ушбу байтда келгани каби.

Шеър:

Эй аз гунафша сохта гулбаргро ниқоб,

В-аз шаб табончаҳо зада бар рӯи офтоб

(Мазмуни:

Эй бинафшадан гулбарглари ниқоб қилувчи

Ва тунда офтобнинг юзига ўқлар отгувчи).

Ва агар ундош ҳарф восита бўлса, бу ундошни ридфи зонд⁸ дерлар ва “алиф”, “вов” ва “йо”нинг ридфи аслий ва у қофияни мураккаб ридфли мурдаф дерлар.

Шеър:

Азбаски танам з-оташи ишқи ту гудохт,

Натвон танам аз шамъи саҳар бозишнохт.

(Мазмуни:

Жисмим сенинг ишқи оташингдан куйиб кул бўлди,

Нотавон жисмим саҳар шамидан яна ҳушига келди).

Ва ридфи зои� ҳарфи олтитадир, чунонки айтурлар:

Шеър:

*Ридфи зои� шаш бувад, эй зуфунун,
“Ҳо”ву “ро”ву “син”у “шин”у “фо”ву “нун”.*

(Мазмуни:

Ридфи зои� олтитадир, эй соҳиби илм,

Булар: «ҳо», «ро», «син», «шин», «фо» ва «нун»дир).

Мисоллар: *сохт, сўхт ва рехт; корд ва мўрд; кост, нўст ва зист; дошт ва гўшт; йофт, кўфт ва фирефт; монд ва донд*⁹.

Билгилки, ридф форсий қофияда “вов” ва “йо” бўлса, ики навъдир: маъруф ва мажҳул.

Маъруф деб шуни айтурларки, “вов” ва “йо”дан кейин келган замма ва касра ишбоъ¹⁰ тамом қилур, нур ва пир сингари¹¹. *Мажҳул* улдирки, бунда ишбоъ тамом қилмайди, *шўр* ва *шер* сингари¹². Гўзал (қофия)дан кейин вожибдирки, маъруф ва мажҳулни бир шеърда жамъ қилмаслар, лекин Камол Исмоил жамъ қилибдир.

Рубоий:

Бо дил гўфтам, ту боре, эй дил некӣ,

К-аз ман дурий, ба ёри ман наздикӣ.

Дил гўфт, ки бо даҳану зулфаш умрест,

То месозам ба тангиву торикӣ.

(Мазмуни:

Юракка айтдим, эй юрак бир бора менга яхшилик қил,

Мендан йироқ бўлсанг, ёримга яқин бўл.

Юрак айтди: сенинг умринг ёринг даҳанию зулфи биландир,

Шундай экан, торлиқ ва қоронғиликни пайдо қилайин).

Ва баъзан бўлурки, мажҳулнинг “йо”сини араб калима-сида *имола*¹³ қилган бўлсалар, жамъ қилурлар, чунонки Анварий айтур:

То моҳи руят аз ман рух дар хижоб дорад,

Не дида хоб дорад, не дил шикеб дорад

(Мазмуни:

Юзингинг ойи менадан ўзини яширганда,

На кўзга уйқу келади ва на юрак тоқат қилади).

Қайд деб шундай сокин ҳарфни айтурларки, равийдан аввал келсин, ушбу байтдаги “нун”¹⁴ каби:

Чу Зухра вақти сабуҳ аз уфуқ бисозад чаңг,
Замона тез кунад нолаи маро оҳаңг
(Мазмуни:
Зухра тонг вақтида уфқда чаңг чалганда
Ҳаёт менинг нолаларимни тезда куйга солсин).

Ва қайд ҳарфи форсий тилда ўнтадир, чунонки айтурлар:

Шеър:

Ҳар ҳуруфи қайдро гиранд ёд
Нест бар лафзи Ажам аз даҳ зиёд.

“Бо”у “хо”у “ро”ву “зо”ву “син”у “шин”,
“Ғайн”у “фо”ву “нун”у “ҳо” бошад яқин¹⁵.

(Мазмуни:

Қайднинг ҳарфларини ёдга олсалар,
Ажам тилида ўнтадан ошмайди).

Булар шубҳасиз «бо», «хо», «ро», «зо», «син», «шин»,
«Ғайн», «фо», «нун», «ҳо» ҳарфларидир).

Мисоллар: *абр* ва *сабр*, *тахт* ва *бахт*, *мард* ва *дард*, *базм* ва *назм*, *маст* ва *даст*, *гашт* ва *дашт*, *мағз* ва *нағз*, *суфт* ва *гуфт*, *панд* ва *банд*, *чеҳр* ва *меҳр*¹⁶.

Ва агар қофиянинг биносини арабча курсалар, қайднинг риояти жами ҳарфлар асосида бўлади, чунонки: *ваъд* ва *раъд*, *бикр* ва *фикр*, *жайб* ва *ғайб* ҳамда уларнинг мисоллари каби.

Таъсис деб шундай “алиф”ни айтурларки, у ва равийнинг ўртасида бир мутаҳаррик ҳарф восита бўлсин¹⁷.

Муассаса қофия улдулки, барча байтларда “алиф”га риоя қилурлар, чунонки Камол Исфаҳоний қасидасининг матлаъсида шундай қилган:

Шеър:

Эй он ки лоф мезанӣ аз дил, ки ошиқ аст,
Тубӣ лак, ар забони ту бо дил мувофиқ аст

(Мазмуни:

*Юрагинг ҳақида у ошиқдир деб лоф урасан,
Беҳуда сўзларнинг қони, тилинг юрагинга
мувофиқдир).*

Ва аҳам шуароси араб шуаросига хилоф равишда таъсисни нафақат зарур, балки таҳсинга сазовор ҳисоблайдилар.

*Дахил*¹⁸ деб шундай мутаҳаррик ҳарфни айтурларки, таъсис ва равийнинг орасида воқеъ бўлур, юқоридаги байтда “шин” ва “фо” сингари.

*Васл*¹⁹ деб равийдан кейин келувчи ҳарфни айтурлар, ушбу байтдаги “мим” ҳарфи сингари:

Шеър:

*Ман ба бўи ту ҳавохоҳи насими саҳарам,
К-ў зи бўи ту хабар дораду ман беҳабарам.*

(Мазмуни:

*Мен менинг тароватинг учун тонг шамоли-ла дўст
тутинаман,
Чунки сенинг тароватингдан у хабардору мен эса
беҳабарман).*

*Хуруж*²⁰ деб васлдан кейин келувчи ҳарфни айтурлар, куйидаги байтда “мим” ҳарфи хуруж ҳисобланади.

Шеър:

*Мо ҳеч қасони кўи ёрем,
Мо сўхтағони хомкорем.*

(Мазмуни:

*Биз ёр кўида ҳеч қим эмасмиз,
Биз мусибатга гирифтор подонлармиз).*

*Мазид*²¹ деб хуружга пайванд ҳарфни айтурлар, ушбу байтдаги “шин” ҳарфи каби.

Шеър:

*Ало айнайҳи айнуллаҳ, чи чашмони сиёҳасташ,
Чи миғзони синоносо, чи мардафган нигоҳасташ.*

*Ноира*²² бир ёки ундан кўпроқ ҳарфдирким, мазиддан кейин келур, ушбу байтдаги “мим” ёки “шин” сингари:

*Он маҳ, ки ба чашми меҳр дидастемаш,
Аз жумлаи некувон гузидастемаш.*

(Мазмуни:

*Ул ойки, мен унинг кўзларида қуёш кўряпман
Шунинг учун барча яхши нарсалардан воз кечаман).*

Фасл (IV)

*Қофия ҳаракатлари*²³ олтитадир, чунонки айтурлар.

Шеър:

*Рассу*²⁴ *ишбоъу*²⁵ *ҳазву*²⁶ *тавҷеҳ*²⁷ *аст,
Боз мажрову*²⁸ *баъд аз уст намоз*²⁹.

(Мазмуни:

*Расс, ишбоъ, ҳазв ва тавҷиҳ,
Яна мажрову сўнг эрур нафоз).*

Расс таъсисдан аввал келувчи ҳаракатдур. Ва, шубҳасиз, бу фатҳадан бошқа ҳарф эмасдир.

Ишбоъ деб дахилнинг ҳаракатини айтурлар ва у кўпроқ касрадир, биз бу ҳақда юқорида ҳам айтиб ўтдик. Ва фатҳа қуйида келур, чунонки Заҳир ушбу байтида келтиргани каби:

*Бигашт моҳи рўза ба хайру мубораке,
Пур кун қадаҳ зи бодаи гулбарги роваке.*

(Мазмуни:

*Рўза ойи хайру муборак билан ўтди,
Энди гулбаргедек пок бодадан қадаҳни тўлдир).*

Ва замма қуйида келур, ушбу байтдаги каби:

*Эй кушта маро наргиси шўхат бо тағофул,
Зулфи ту гирифтаст зи сар расми татовул.*

(Мазмуни:

*Сенинг шўх наргисларинг бепарволиги билан мени
ўлдирар,
Зулфинг менинг бошимга тажовуз этмакни одат
қилибдир)*

Ҳазв деб рифд ва қайддан аввал келувчи ҳаракатни айтурлар, кор ва бор ва тахт ва бахтдаги фатҳа сингари (Ва ҳар гоҳ ин қофияе муштамил бар ҳарфи қайд мавсума бошад,

ихтилофи ҳазвро жоиз доштаанд, чунон ки Камол Исфаҳоний айтур):

*Гар сўзи дилам як нафас оҳиста шавад,
Аз дуди дилам роҳи нафас баста шавад.
Дар дида аз он об ҳамегардонам,
То ҳар чи на нақши туст, аз он шуста шавад.*

(Мазмуни:

*Юрагимнинг ёниши бир нафас тинса,
Унинг дудидан нафасим йўли беркилсин.
Кўзларимни унинг суви билан алмаштирсаму лекин
Сенинг суратинг бўлмаса, унда ювилиб кетсин).*

Тавҷиҳ сокин равийдан аввал келувчи ҳаракатдир ва мухталиф келмас, агарки равий мутаҳаррик бўлса васл ҳар-фиға, чунонки Анварийнинг ушбу қасидасининг матлаъси:

*Эй мусулмонон, фиғон аз жаври чархи чанбарӣ,
В-аз нифоқи Туру қасди Моҳу сайри Муштарӣ*

(Мазмуни:

*Эй мусулмонлар, бу чамбарак чархнинг жавридан,
Ва Турнинг макридан, Ойнинг қасдидан, Муштарий
сайридан фиғондир).*

Мажро деб равийнинг ҳаракатини айтурлар ва унинг аслининг ихтилофи жоиз эмас.

Нафоз васлнинг ҳаракатидир, хуружни унга пайванд қилурлар, ушбу байтдаги “йо” ҳаракати сингари:

*То чанд ба санглохи ғам афканийам,
В-аз санги ситам шишаи дил бишканийам*

(Мазмуни:

*Қачонгача бу тошлоқда ғам чекаман,
Ва бу тош ситамидан шиша қалбимни синдираман).*

Ва форсий шеърда васл ҳарфи мутаҳаррик бўлмоғи жоиз эмас, чунончи ушбу байтдагидек:

*Мо ошиқи рӯи некӯвонем,
Девонаи шакли ҳар жавонем*

(Мазмуни:

*Биз яхшилар дийдорининг ошиқларимиз,
Ва ҳар эзулик шамойилининг девонасимиз).*

Ва хуруж ва насиднинг ҳаракатини нафоз дерлар, куйидаги байтдаги “ммм” ва “шшш” ҳаракатлари сингари:

*То кай ба хуни дидаву дил парваремашон,
Аз раҳ бурун раванду ба роҳ оваремашон.*

(Мазмуни:

*Қачонгача дил қонини кўриб тўламан,
Йўлдан ташқари чиқаману йўлга кираман).*

Фасл (V)

Ушбу санъатнинг арбоблари ҳар қандай қофияни тақтиъ эътибори билан агар унинг сўнггида ики сокин ҳарф кетмакет келса, *мутародиф*³⁰ ўқурлар.

Ва агар қофиянинг охирида бир сокин ҳарф бўлса ва сокиндан аввал бир мутаҳаррик ҳарф келса, ундай қофияни *мутавотир*³¹ деб атарлар. Ва агар ики мутаҳаррик ҳарф келса, уни *мутадорик*³² ўқурлар. Агар уч мутаҳаррик келса, уни *мутарокиб*³³ ва агар тўрт мутаҳаррик келса, ундай қофияни *мутаковис*³⁴ ўқурлар. Ва мутаковис қофия ажам ашъорида учрамас ва юқоридаги барча истилоҳлар ушбу байтда жамъ бўлубтур:

Мутародиф, мутавотир, мутадорик мехон,

Мутарокиб, мутаковис лақаби қофия дон

(Мазмуни:

*Шуни билгилки, мутародиф, мутавотир, мутадорик,
Мутарокиб, мутаковислар қофиянинг атамаларидир).*

Фасл (VI)

Агар равий ҳарфи сокин бўлса ва васл ҳарфи унга пайваста бўлмаса, уни *муқаййад* ўқурлар³⁵.

Ва агар васл ҳарфи унга пайваста бўлса, уни мутлақ ўқурлар³⁶. Ва муқаййад равийким, қофия таркибида ундан бошқа ҳарф бўлмаса, уни *муҷаррадли муқаййад* дерлар³⁷, *сарвар* ва *дилбар* каби. Агар бошқа ҳарф мавжуд бўлса, ушбу ҳарфга қараб *ридфли* ёки *қайдли муқаййад* деб атарлар.

Ва мутлақ равийким, агар қофия ҳарфларидан васл ҳарфи мавжуд бўлса, *сарварий* ва *дилбарий* сингари, уни мутлақ мужаррад дерлар ва агар қофия ҳарфларидан бирор ҳарф мавжуд бўлса, ушбу ҳарфга қараб қайдли, *ридфли*, *хуруж-ли*, *мазидли* ва *ноирали мутлақ* деб атарлар.

Васл (VII)

Қофия айблари тўрттадир: *икво*³⁸, *икфо*³⁹, *синод*⁴⁰, *ийто*⁴¹.

Икво деб ҳазв ва тавжеҳнинг ихтилоф (қарама-қарши, зид)ин айтурлар, чунонки *дур* ва *давр*, *жаст* ва *жуст*, *пур* ва *барни* бир шеърда жамъ қилурлар.

Икфо деб равий ҳарфнинг ўзгартирилиши айтилу, бунда талаффузда яқинлик кузатилади, *эхтиёт* ва *этимод* каби. Ва шу каби араб ва ажам ҳарфларини жамъ қилмоқ ҳам чунончи *раг* ва *сағни шак* ва *ҳакка*, *чапни тарабга* ва *кажни газга* ва *почани хожга* қофиядош қилиш ҳам шу жумладандир. Ва бу бағоят номаъқул ишдур.

Синод деб ридфнинг ихтилофин айтилу, чунончи *замин* ва *замон* сўзларини қофиядош қилишдир. Ва араб шуароси ридфнинг ихтилофини “*вов*” ва “*йо*”га жоиз деб билурлар, хусусан, *амўд* ва *амидни* шеърда келтирадирлар ва бу ҳолат уларнинг шеърларида кўп учрайди.

Йито икки навъли қофияни ифода қилмоқдир: *жалий* ва *хафий*. *Жалий* улдураким, унинг такрори очикдир, чунончи *некўтар* ва *зеботар*, *фусунгар* ва *ситамагар*. Ва *гуфтан* ва *шунидандаги* “*нун*”и масдар ҳамда *ёрон* ва *дўстондаги* “*алиф*” ва “*нун*” ҳамда *сифот* ва *коинотдаги* “*то*” ҳам шундайдир. Ва *лолаҳо* ва *ғунчаҳо*даги “*алиф*” ва “*ҳо*”, *хандон*, *гирён* ва *гардондаги* “*алиф*” ва “*нун*”, *дасте* ва *мардедаги* “*йо*”и танкир⁴², *диҳад* ва *бараддаги* “*дол*”и истиқбол⁴³ ҳам шу жумладандир. Ва “*нун*”и таҳсис⁴⁴ байтларда, асосан, бир маънода такрорланиб келур, бир ҳарф ёки ундан ортиқ бўлса ҳам йтойи жалийга⁴⁵ мансуб бўлади.

Жоиз эрмаски, қофиянинг асосини унга курсалар ва агар зарурат туғилса, қасидада икки ва ундан ортиқ келмас, бундай қофияни *шойгон*⁴⁶ деб атарлар.

Йитои хафий⁴⁷ ушбу байтдаги об ва гулоб сўзларидаги кабидир:

*Эй гули рухсори ту бурда зи рўйи гул об,
Сўхбати гулзорҳо карда ба бўят гулоб*

(Мазмуни:

*Эй гул юз, гулоб сенинг юзинг томчисидир,
Гулзорда гулоб сенинг тароватингдан суҳбат қурди).*

ХОТИМА (VIII)

Қофия ики қисмдан иборатдур: маъмул (амалдаги, жорий) ва ғайри маъмул. *Ғайри маъмул* улдурки, агар усиз унга тасарруф қилсалар (эғалик қилсалар), қофия пайдо бўлур. Ва маъмул улдурки, унинг воситасида қофия пайдо бўлур. Бу тасарруф гоҳида ики сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлур, чунонки “аст” сўзи “пайдо” сўзи билан бирикиб, (бунда “пайдост” сўзи ҳосил бўлади) “хост” ва “рост” сўзларига қофиядош бўлур, жумладан:

*Дар оинаи рӯи ту, гар гўям рост,
Анвори тажалли илоҳӣ пайдост.*

(Мазмуни:

*Агар ростин айтсам, сенинг юзинг ойнасида
Илоҳий тажаллининг нурлари пайдо бўлур).*

Камол Исмоил қасидасида “корд” сўзи қофия тарзида қўлланилганки, матлаъси ушбудир:

*Бартофтаст бахти маро рӯзгор даст,
3-онам намерасад ба сари зулфи ёр даст*

(Мазмуни:

*Менинг бахтимга рӯзгор чанг (қўл) солади
У сиз ҳам ёрнинг зулфига қўлим етмайди).*

Куйидаги байтда “корд” сўзидаги “дол”ни радиф (аст)га қўшиб ўқиш орқали қофия ҳосил қилинган:

*Ҳасми шутур дилатро қурбон кунад ҳаме,
3-он рӯи саъди зобеҳ ошихта корд аст.*

(Мазмуни:

*Туянинг душмани сенинг юрагингни бутунлай
қурбон қилсин,
Бу юз гўзаллиги бахтидан қурбонлик учун пичоқ
қинидан чиқади.)*

АБДУРАҲМОН САЪДИЙ

«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ»дан

БИТИМ (ҚОФИЯ)

Тизмаларнинг муҳим бир шарти битимдир. Мисраларнинг сўнгларида бир турли ёки бир-бирига яқин бўлган овозли ҳижолаарнинг келтирилиши битим бўладир.

Мисол:

*Ҳар кимда бир шодлик, ҳар кимда бир руҳ...
Ҳар ким кулуб қарар эмиш дунёға;
Ҳатто чол боболар айталармиш: Уҳ...
Чиқиб юрсак эди ёзға, ҳавоға!*

Мана мунда биринчи мисра билан учинчи мисра (руҳ, уҳ), икинчи мисра билан тўртинчи мисра (дунёға, ҳавоға) битимдош қилинғандир. Ҳар бир байтнинг (ҳар икки мисра-нинг) битимлари ўзига бошқа бўлуб бориши ҳам мумкиндики, мунга «икилик» (маснавий) деб айтиладир. Элбекнинг «Арғумони»да мунга мисоллар бор. Енгил бўлганлиғи учун масал ва дostonларда шу йўл тутиладир. Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си ҳам Навоий дostonлари ҳам шундоғдир.

Тизмаларда бир шеърда то охириғача бир турли битим билан бориш ҳам бордир. Ҳазаллар, яъни муҳаббат ва ҳасрат шеърлари каби. Баъзан мисраларнинг кетида ҳамон илгариги мисраларнинг сўнгдағи сўзларнинг ўзи такрор этила борадир. Лекин бу чоғда асл битимлар шу такрорланган сўзларнинг юқори ёғидағи қўшни сўзларда бўладир. Шунга «Чўлпон»нинг «Ку...»га битган ғазали мисол бўла оладир. Тизмаларда мисрлар яна мана шундоғ битимланадилар. Тўртлик, яъни тўрт мисралик (рубойи) тизмаларда илгариги уч мисра бир турли битимланган бўлса, шуларға қўшила боратурған тўртинчи мисралар ўзларига махсус битим оладилар. Яссавийнинг тизмаси кўбрак шундайдир. Элбекнинг «Икинчи»си мунга мисол бўла оладир.

Вазн ва оҳанг истар тизмада ва истар сочмада бўлсин, умуман, услубда оҳанг масаласи энг аҳамиятли бир масаладир. Тизмада эса мунинг аҳамияти тағи(н)да ортиқдир. Оҳанг вазннинг туб хусусиятидандир, у вазнға лозим бўлган бир нарсадир. Вазн сўзларнинг маълум бир ўлчовга солинишлари бўлса, оҳанг ўлчовли сўзларнинг ўз ораларида қулоққа завқ ва лаззат берарлик бир равишда сайланиб тўпланишлари ва мусиқийлик туғдиришларидан иборатдир.

Бир турли овозларнинг бир сўзда ёки жумлада қатордан бирга йиғилиб келиши шу сўз ва жумлаларнинг оҳангини бузадир. *Шошиш, шошилиш, кулишиш, сўзлашиш, чопишиш, шодлиқлик, тўғрилиқлик* сўзлари каби.

Оҳангсиз услубга тизмадан мисоллар:

*Агарчи йўқдир «дер»лик талоши,
Эрур тош бўлса ҳам чақмоқ тоши.*

*Дема чақмоқ тоши кўҳ андуҳ
Ғам андуҳ онда кўҳ огуҳ*

(Навоий)

*Бўғриқ, қисик, асабий бир кўнгил.
Йиқитқучи, ағдарғучи кўзғалиш,
Яқиндағи зўр курашнинг бошидир*

(Чўлпон).

*Куз қўшини оғу тўлиқ ўқларни
Муни билгач, улар буни тушундилар.
Алданишға нега кўндилар?*

(Элбек).

Уруш, талаш, тортиш, шилиш бир иш

(Чўлпон).

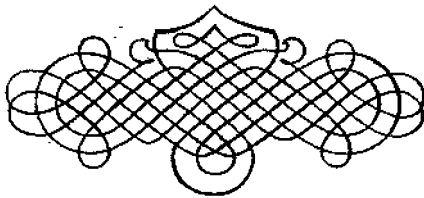
Мунға сочма услубдан мисоллар:

Чолнинг аччиғ чучугин хўб танитқон. Одамларнинг шақиллашиб сўзлашлари, хохолаб кулишишлари саройни кўкка кўтарди. Чин савдогар сиз эмишсиз. Мажлис Зиё шоҳичиникида...

(Жулқунбой)

Битимларда оҳанг. Тизмада вазннинг оҳанги битимлардадир. Битимсиз вазн оҳангсиз бир вазндир. Битимларда оҳанг деганимиз бунларда оҳангларнинг бир-бирига яқинлигида, яъни ул сўзларни айтганда овоз оғизларининг ҳаракат вазни бирдан ўзгариб, бошқаланиб кетмаслигидадир. Масалан, Фулом Зафарийнинг «Ваннайчажон» асарида «янгратар» билан «интилар» сўзларининг битимдош қилинишлари оҳангни бузадир.

Оҳанглик битимларга очик мисол «Чўлпон»нинг «Бокуга, Шарқ қурултойига кетганда» деган шеъридир. Бир тизмада вазн дуруст, тўлиқ бўлса ҳам битимлардаги оҳангсизлик у тизманинг кўб ғазаллигин йўқотишга сабаб бўладир. Масалан, «Элбек»нинг «Тилак йўлида» деган шеъри мафҳум ва тасвир эътибори билан гўзал бир шеър яхши бир киноя бўлгани ҳолда битимларнинг оҳангсизлиги бу шеърнинг камчилиги яшағандир.

АБДУРАУФ ФИТРАТ
«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

ҚОФИЯ

Мисраъларнинг охирида товушлар бир хил турли бўлган сўз бўғумлариға *қофия* дейиладир.

Ботунинг:

*Адам адамдир, саждалар ортиқ,
Адам сўзлари адамға тортиқ.
Бордан тугар куч бунга бор шоҳид,
Уиларинг тубсиз, самарсиз зоҳид*

деган шеърда *ортиқ* билан *ортиқ* сўзлари *қофия* бўлгани каби *шоҳид* билан *зоҳид* сўзлари ҳам *қофия*дир. Бурунги шеърларимизда *қофия*нинг жуда катта ўрни бор эди. Ҳатто, вазн, *қофия*си бўлмаган асар шеър саналмас эди.

Тизма асарларнинг шакллариға кўра *қофия*нинг белгули тартиби бор эди. Масалан, асар “маснавий” (икилик) эса ҳар ики мисраънинг ўзига махсус *қофия*си бўладир: ғазал эса, *қофия*нинг биринчи ики мисраъи билан ондан кейинги ҳар бир байт охирида бўлиши кўриладир.

Маснавийдан мисол:

*Тошкент эшиги очилгунча,
Ондаги мастлар ойилгунча,*

*Сизни бу банд ила асрарбиз.
Айламанг хавф бу ишлардан сиз.*

*Қалъани холи этуб чиксунлар,
Буржу боруларини йиксунлар.*

(“Шайбонийнома”дан)

Ғазалдан мисол:

*Ғунчадек кўнгулум менинг гулзор майли қилмағай.
Ғам билан буткан кўнгул гулгашт ила очилмағай.*

*Ранго-ранг гулларингни, боғбон, арз этмағил,
Таҳ-батаҳ қонлиқ кўнгул гул орзусин қилмағай.*

*Йўқтур улким гул юзингдин айри боқсам гул сари,
Фунча янглиғ кўнглима юз хори ғам санчилмағай.*

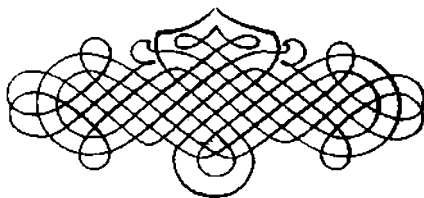
*Сендин айрилдим эса бўлди насими ҳори ғам,
Сендин, эй гул, эмди Бобир бир замон айрилмағай¹.*

Баъзи ғазалларда ҳар мисраъдан кейин биргина сўз қайтарилиб турур. У сўзга *радиф* дейиладир. Бобирнинг:

*Жонима ўт солди ул рухсорайи зебо яна,
Кўнгулма ул зулф бўлди мойи савдо яна*

деган байтида, *зебо*, *савдо* сўзлари(дан кейинги сўз *яна*) радифдир². Эл адабиётимизда қофия бошқачароқ бир йўсундадир: Ё маснавий йўсунла, ҳар ики мисраъда бир қофия келтирилган санарликларга бўлиниб, ҳар тўртликнинг 1-, 2-, 4- мисраъларда бир қофия қилиб (учинчи мисраъга айрича қофия қилиб), учунчи мисраъга айрича қофия берилган ё тўртликнинг 1- ва 2- мисраъларга бир қофия, 3-, 4- мисраъларида бир қофия берилган. Эл ашула ҳам дostonларида кўрганимиз каби. Ҳамда шу йўсинларнинг ҳар бири, албатта, лозим деб топилмаган. Кўб жойларда бу йўсунлар бир-бирига аралаштирилган.

Баъзи мисраълар қофиясиз ҳам бўлиб ўтган. Бизнинг бу кунги янги адабиётимиз ҳам қофия тўғрисида эл адабиёти йўли билан бормоқдадир.

БАДИЙ ТИЛ ВА УСЛУБ МУАММОЛАРИ

Тил инсониятни махлуқотдан устун қиладиган бирламчи унсур экан, бадий нутқ ва услуб масалалари ҳам адабиётнинг борлигини таъминлайдиган, унга миллий ва умуминсоний моҳият бағишлайдиган адабий ҳодисалардан саналади. Шундан келиб чиққан ҳолда, бадий адабиётнинг бирламчи унсури тилдир, деган қонда мумтоз адабиётшуносликда ҳам, XX аср адабиёт илми ва ҳозирги адабиётшуносликда ҳам ўз қимматини йўқотмаган таълимот саналади. Араб адабиётшунослигида *луғат, сарф, наҳв, калом илми, иншо санъати ва баён қоидалари* ҳам бадий адабиётнинг тил жиҳатини ўрганувчи илмлар сирасига киради. Юқорида кўрганмиздек, агар назм аруз билан ўлчанса, наsrнинг ўлчови наҳв (синтаксис) деган қонда шарқдаги адаб (филология) илмининг устивор қонуниятларидан саналади. Шунинг учун ҳам бадий тил, услуб ва унинг ёзувдаги ифодаси бўлган иншо масалалари қадимги араб олимларининг илмий тадқиқотлари йўналишини белгилаган.

Бадий асар табиати, бадий нутқ хусусияти каби масалаларга умумий тарзда биринчилардан бўлиб эътибор қаратган олимлардан бири Бишр ибн Муътамирдир. Хорун ар-Рашиднинг замондоши бўлган Бишр ибн Муътамир муътазила («кеттиш, узоқлаштиш» сўзидан олинган) оқимининг вакили бўлган. Бу қараш тарафдорлари Восил ибн Аътанинг «Фи-т-тавҳид вал-адл» («Аллоҳнинг бирлиги ва адолат») китоби орқали ҳам тарқалган. Басралик Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Саййар ан-Низом (ваф. 845) томонидан давом эттирилган. Бишр ал-Муътамир (ваф. 840) эса уни кенгайтирганлар сафида эъзозланади¹.

И. Ю. Крачковскийнинг «Бадий ижод ҳақида VII асрга доир муътазила руҳидаги рисола» мақоласида ёзилишича, бу асарнинг асл қўлёзма нусхаси сақланиб

¹ Бу ҳақда қаранг: Ҳ. Болтабоев. Аввал Куръони карим, суннатда тасаввуф. / Исломи тасаввуфи манбалари. – Т.: Ўқитувчи, 2005. – Б. 11-22.

қолмаган бўлса-да, IX ва XI асрларда яшаб ижод қилган тўрт машҳур муаллиф Жоҳизнинг «Китобу-с-синоатайн» («Икки санъат китоби»), Ибн Рашиқнинг «Ал-Умда» («Асослар») ва Зубайр ибн Баккорнинг «Самъат» («Тингловчилар») асарларида Бишр ибн Муътамирнинг бадий ижод назариясига оид асарининг матни тўлиқ ҳолда келтирилган². Булардан ташқари атоқли араб адиби, Мустофо Манфалутийнинг «Мухтороту-л-Манфалутий» («Сайланма асарлар» тўплами)да Ибн Муътамир асарини «Синоату-л-иншоъ» деб номланган. Асарда ёзилишича, юксак фикрлаш ва тафаккур даражасининг ўзи ҳали адблик мавқеъини белгиламайди. Бишрнинг фикрича, «ким ноёб фикрни топса, унга муносиб нафис, тароватли сўзларни топсин, чунки юксак фикрга юксак сўзлар, иборалар муносибдир, агар шу икиси сенга насиб этса, уларда сакталик ва равонлик бузилса, сен аввал топган обрў, шуҳратингдан ҳам айриласан, кўнглингда бу юксак, фикр ва нафис иборалар туғилмасдан аввалги ҳолингдан ҳам настлашиб кетасан.

Доимо мазкур уч даража манзилидан бирида бўлгин: аввало, лафзинг - сўзларинг равон, шарафли, маънолари зоҳиран макшуф (кашф этилган), маъруф (маърифатга асосланган), аммо хослар ва омма учун ҳам яқин, тушунарли бўлсин. (Бадий) фикр хосларга аталгани учунгина юксак ёки оммага аталгани учунгина тубан бўлиб қолмайди. Фикр эзгулиги унинг ҳаққонийлигида ва ҳар қандай ҳолатларда, ҳар қандай жойларда муносиб, хосларга ҳам, оммага ҳам савобли, манфаатли маънолар жарангидадир. Бу талаб оммабоп сўзларга ҳам, фақат хослар учун аталган сўзларга ҳам бирдай тааллуқлидир. Агар тилинг равон, қаламинг ўткир, баёнинг етук, лафзинг лутfli, иқтидоринг тугал, фаҳм-фаросатинг нозик бўлса, хослар учун ёзганинг оммага ҳам тушунарли бўлса ва омма учун

² Крачковский И.Ю. Му'тазилитский трактат VIII в. о литературном творчестве / Избранные произведения. Т.2. — М.-Л.: 1956. — С. 221-222.

ёзганинг хослар учун ғализ, қўпол кўринмаса, бунинг учун сўз ва ибораларда мўътадил, ўрта йўлни топа олсанг, том маънода истегдод соҳибидирсан»³. Бу талаблар ҳар бир ижодкорга тааллуқли бўлиб, у хоҳ назмда бўлсин, хоҳ насрда бўлсин адабий тил меъёрларига риоя қиладиган, бадий асарнинг руҳига уйғун равишда ифода ва баён тарзига эга бўлиши лозимлигини англатади.

Араб олимлари бадий нутқ масаласига худди бадий матннинг ўзига бўлгани каби холис ва жиддий қараганлар. Буюк ватандошимиз Юсуф Саккокийнинг ёзишича, араб алломалари бадий нутқ масаласини *ал-улуму-л-хамса*, яъни *сарф*, *наҳв*, *маъно*, *маъно ва бадий* билан боғлиқликда ўрганганлар⁴. Араб олимларининг шеърга берган таърифларида (*калому-л-мавзуну-л-муқаффа* – вази ва қофияли сўз) ҳам дастлаб калом (фикр ва унинг нутқдаги ифодаси) ҳақидаги қарашлар акс этган. *Шеър* тушунчаси ҳам дастлаб, *билим* маъносидан ишлатилган, кейинроқ эса фикрнинг назмий ифода турларидан бири деб қаралган. Араб поэтикасига оид қарашлар нисбатан тизимли суратда Жоҳиз, Ибн Муътазз ва Қудаман ибн Жаъфар таълимотида акс этган экан⁵, бадий нутқ ва унинг поэтик вазифасига доир дастлабки илмий фикрлар ҳам шу алломаларнинг илмий ижодига тегишлидир. Жоҳизнинг «Китабу-л-баён» ва «Китабу-л-ҳайвон» («Жонзодлар китоби») асарларида турли тарихий, жуғрофий, тиббиёт масалалари орасида нутқ маданияти, нотиклик санъати ва бадий асардаги муаллиф нутқи кабиларга доир фикрлар ҳам кенг баён этилган.

Ўрта асрлар араб шеърини ва насри поэтикасида илми бадий доирасида нафақат бадий санъатлар ўрганилган, балки илми бадий – поэтиканинг назарий

³ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: ИАН, 1956. – С. 224.

⁴ Китоб Мифтоху-л-улум Юсуф ибн Али ас-Саккокий. Таъбу-н-наسر. ЎзРФАШИ Кўлэзмалар фонди, № 9161.

⁵ Крачковский И. Ю. Поэзия по определению арабских критиков / Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: ИАН, 1956. – С. 52-62.

жиҳатларини кенг ва чуқур ўрганувчи фан сифатида кўзга ташланади. Ибн Муътазз поэтикасида бадий санъатлар ўз-ўзидан берилмайди. Нутқнинг гўзал ва таъсирли бўлишини таъминловчи омиллар сифатида бадий санъатларга мурожаат қилинади ва уларнинг матн таркибидаги ўрни ва хислати англатилади.

Кудама ибн Жаъфар бу жиҳатдан ўз замондошларидан анча илгари кетиб, бадий нутқнинг икки шакли наср (сочилган) ва назм (тизимга солинган)ни моҳият эътибори билан фикрнинг ифода шакли сифатида ўзаро фарқлаган ҳолда ўз таълимотини мана шу икки йўналиш талқинига қаратди. Аллома икки муҳим асар («Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наسر») яратиб, уларнинг ҳар бирида бу ифода шакллариининг нафақат моҳиятини англатди, балки наср ва назм йўсинида яратилган асарларни таҳлил қилиш учун муайян мезон ва меъёрларни белгилашга ҳаракат қилди. «Нақду-н-наسر»да айтилишича, мантиқий фикрлашнинг уч йўли бор: *қиёс, хабар ва фараз*. Қиёс ўз навбатида уч хил йўл билан *ташбиҳ, васф ва исм* воситасида қиёсланади ва уни тўққиз хил аниқловчи воситасида баён қилиш мумкин: *ҳол, миқдор, макон, замон, изофа, яқинлик, нисбат, ҳаракатлантирувчи ва ҳаракатланувчи*. *Хабар ҳам ўз навбатида икки хил – яқин (ишончли) ва тасдиқли*. Яқин (ишончли) хабарнинг уч тури – асосли (Қуръони карим асосида), Расулulloҳнинг айтганлари ва хослар учун етказилган хабар. Бу ўринда хабар ҳадис маъносига яқин келади. Иккинчи хабар эса, воқеан тасдиқланган хабардан иборатдир. «*Агар (мантиқий фикр – Ҳ. Б.) қиёс билан ҳам, хабар (ҳадис) билан ҳам бўлмаса, ибратли фикрлашнинг учинчи йўли: фараз қилишдир*»⁶.

Ибратли фикрлаш, юқорида айтилганидек, шеърини ва насрий йўл билан баён қилинади, шеър зоҳирини жиҳатдан тўрт қисмга бўлинади: *қасида, ражаз, масаммаъ, миздивож (ҳамжинс байтлар)*. Шоирлар амал қиладиган бу қондалар қаторида олим мазмун жиҳатидан шеърнинг тўрт турини тавсия қилади: *мадҳия, ҳажвия, ҳикмат ва*

⁶ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. – С. 373.

ҳазил. Барча шеърлар мазмунан шу тўрт хилга яқин келганликлари учун мадҳия қаторига *ифтихор, шукрона ва лутфни*, ҳикмат сифатига эга бўлган *мавиъза (насиҳат)* ҳамда ҳазил қаторида *мутойиба ва май васфини* ҳам келтириб ўтади. Олимнинг фикрича, шоир маҳорат ҳосил қилиш учун саккиз талабга бўйсунishi ва нутқ сўзланаётган вазият (бадий асар хусусиятини)ни ҳамда унинг ҳолатга мувофиқлиги (яъни тингловчи ва китобхонларга тушунарли бўлиши)ни ҳисобга олиши керак.

Ибратли фикрлашнинг иккинчи йўли — наср санъати тўрт навъдан иборат: *нутқ, расола (мактублар), мақсад қаратилган мавзудаги асарлар (вужуҳи мавзӯ) ва ҳикоят-ривоятлар*. Носир бу тўрт навъни ўзлаштириши билан бирга уларнинг ҳар бирига тегишли бўлган хос хусусиятларни ҳам билиши, бу соҳада дуч келиши мумкин бўлган айрим камчиликлардан (улар асарда номманом келтирилади) ўзини тийиши ҳам керак бўлади. Шу билан бирга потиқликда баҳс-мунозара одобига ҳам риоя қилиши, мақтов ва танқид маданиятидан ҳам хабардор бўлиши керак. Бу нутқ жараёнида ихтилоф ва зиддиятлар ҳам келиб чиқиши мумкинки, муаллиф улардан сақланиш йўллари ҳам эслатишни лозим кўради. Шу каби Қудама ибн Жаъфар бадий нутқда учрайдиган барча сифатларни ва айбларни кенг тушунтиради ҳамда уларни таҳлил қилиб беради. Шуниси эътиборлики, таҳлил ва талқин жараёни қуруқ кечмаган. Муаллиф ўзига замондош ва ўтмишда ўтган машҳур араб адибларининг асарларидан мисоллар келтириш орқали ўз назарий қарашларининг доимо амалиётга мос келишини таъминлаб борган.

Араб тилида яратилган бадий нутқ ва услубга доир ўнлаб манбалар қаторида Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» ва Ибн Халдуinning «Муқаддима» сингари асарларини ҳам унутмаслик лозим (таассуфки, бу улуг асарларнинг ўзбекча таржималари ҳали амалга оширилмагани учун улардан намуналар бериш имконияти бўлмади).

Туркий адабиётда бадий нутқ ва услубга доир қарашнинг мумтоз намуналари илк туркий дoston «Қутаду билиг»да, Адиб Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарида ва турк дувёси адабиётининг бу соҳадаги шoҳ асари «Муҳокамату-л-луғатайн»да акс этган.

XX аср бошларида адабий асар тилига бирламчи моҳият сифатида қараш урф бўлди, бу таълимотдан келиб чиққан ҳолда янги тартиб берилган адабиёт назариялари «Тил адабиётининг биринчи унсури сифатида» сарлавҳаси билан очилди. Рус адабиётшунослигидаги бу қарашлар⁷ илк адабий-назарий қўлланма саналган «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»да ҳам акс этди. Муаллиф ўз асарининг бошланғичида тилга ижтимоий ҳодиса сифатида ёндашади, тилда ифоданинг икки йўсинини ўзаро фарқлайди: тўғри англатиш ва суратли англатиш. Тўғри англатиш илмий адабиётнинг тил жиҳатига тааллуқли бўлса, суратли англатиш бадий нутқ жараёнига тегишлидир. Чунки у «шеърий (бадий маъносидан - Ҳ. Б.) адабиётнинг биринчи омидидир». Суратли англатиш маъно кўчиши ҳисобига бўлади. Шунинг учун ҳам адиб сўзнинг ўз маъносидан ташқари кўчма маъноларига мурожаат қилади ва бу жиҳатдан турли кил кўчим турларини аниқлайди. А. Саъдий шунда ўнлаб бадий санъатларни англатгандан сўнг «Услуб масалалари» мавзусида янги боб келтиради. Чунончи олимни услубга берган таърифи характерлидир: «*Бир тилда сўзлашгучи шоир ва муҳаррирларнинг сўз хазиналари ҳаммаси учун бир турли ва ўртоқ бир хазина бўлса-да, яъни ҳаммаси ўртоқ бир тилдан сармоя олсалар-да, шу ўртоқ хазинадан сўз сайлашлари, жумла ясайшлари, фикр ва ҳисларин тартибландиришлари бир турли йўл билан бора олмайди. Бу тўғрида турли муҳаррир турли йўл тутадир. Мана шу равишча, бу тўғрида туғилган йўл ва муҳаррирнинг сайлаган англатиш равиши «услуб» деб аталадир. Шу ҳолда услубни маълум бир тартибда ишлаган, белгили бир йўл олган англатиш равиши деб таъриф қилсак, дуруст англаган бўлармиз. Услуб икки турлидир: 1) англатиш равиши; 2) сўз услуби»⁸. Англашимизча, муаллиф бу ўринда идрок этиш ва ифода этиш услубларини ўзаро фарқлаган ҳолда иш юритади. Бизнингча, адабий жараёнда услуб истилоҳи қуйидаги маъноларда қўлланилади: 1) *бадий асар услуби*: «Зарбулмасал» услуби, «Ўткан кунлар» романи услуби; 2) *адиб услуби*: Навоий*

⁷ Шалыгин А. Теория словесности. – Санкт-Петербург, 1910; Фриче. Проблемы искусствоведения. – М.: 1919.

⁸ Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Т.: 1923. – Б. 39-40.

услуги, Бобур услуги; 3) *бадий оқим услуги*: романтик услуб, реалистик услуб; 4) *давр услуги* Навоий даври услуги, 20-йиллар услуги. Бундан ташқари «милий услуб», «замонавий услуб» каби тушунчалар ҳам таъомилга кириб қолганки, улар англаётган маъноларнинг фарқини билиб олмай туриб, услубий таҳлилга киришилганда кўпинча хато ёки бир ёқлама фикрлаш содир бўлади⁹. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, услуб тушунчасини «умуман» (барча юқоридаги маъноларни бirlаштирган ҳолда) ўрганиб бўлмайди, «услуб» сўзини қўллашдан аввал у бадий асарга нисбатан айтиляптими ёки ёзувчининг ижодий ўзига хослиги назарда тутиляптими ва ёхуд бошқа маъноларда келяптими фарқлаб олиш зарур. Демак, услуб тушунчасини дастлабки икки маънодан бирида қўллаётган (адиб услуги) ижодкор истеъдодининг бетакрор табияти, ижодий қиёфаси (манераси) ва ўзига хослигини назарда тутмоқ, услуб сўзини маълум бир асарга нисбатан ишлатаётганда ўша асар жанр ва шакл хусусиятларини ҳам инобатга олимоқ лозим бўлади.

Бадий асар услуги ҳақида фикр юритганда XV асрда Алишер Навоий томонидан айтилган

*Ани назм этки, тарҳи тоза бўлғай,
Улуққа, майл, беандоза бўлғай,-*

таърифи ўз кучини ҳали йўқотмаганини унутмаслик керак. Шуни ёдда тутган Абдурауф Фитратнинг «Адабиёт қондалари» китобида анча изчил тушинтириш бор: *«Услубнинг адабиётдаги ўрни жуда катта, жуда муҳимдир. Бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкин дир, уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўқута олган куч услубдир. Эски адабиётимизда «Лайли, Мажнун» достони бор. Буни форс шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасида ҳикоя бирдир, воқеа бир турлидир. Бироқ форсча-туркча билган бир киши Низомийни, ондан кейин Жомийни ўқийдир. Хисравга келгач, Навоийни*

⁹ Бу ҳақда қаранг: Болтабоев. *Навр ва услуб. Услуб муаммосига назарий нигоҳ*. —Т.: Фан, 1992.

албатта уларга таржиъ қилади. Фузулийни кўргач, Навоийнинг «Лайли, Мажнун»ини тоқчага қўйиб, Фузулийни ўқишга мажбур бўлади. Мана булар услубнинг ишидир»¹⁰. Бу тушунтиришда бадий асар услубини яхлит - бадий бутунлик сифатида талқин қилиш ва уни бошқа асарлардан фарқловчи «унсур» деб билиш акс этган. Шундай ҳулоса қилишга асос туғиладики, бадий асар услуби асарни ташкил этадиган барча унсурлар тизими (йиғиндиси) эмас, балки ўша «элементлар системасини бир-бирига туташтирадиган бадий қонуният - муаллифнинг ўзига хос принципи»¹¹дир. Бироқ муаллиф бу туташтириш жараёнида адиб шундай ўзига хос нуқта ва чизгилардан топа билиши керакки, у бошқа ёзувчиларда учрамасин, «ўша ёзувчининг ўзи шундай кўрсин, шундай ўйласин, шундай ҳис этсин ва бошқача ҳис этиши мумкин бўлмасин»¹². Кўринадики, дастлабки тушунча бадий асар услуби заминда иккинчи истилоҳ - «адиб услуби» туғилади, бу икки истилоҳ ўртасидаги нозик айирмани фарқламай туриб, услубий таҳлилга киришиш номувофиқ бўлгани каби, ҳар икки тушунчани бирдай қабул қилиш ҳам услубий таҳлилда кўп нуқулайликларни вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам кўп олимлар иккинчи тушунчага нисбатан ижодкор шахс, ижодий индивидуаллик (ўзига хослик) каби сўз бирикмаларини қўллашни маъқул кўрадилар¹³.

Ҳар бир ёзувчининг дунёни ижодий ўзлаштириш давомида орттирган ҳиссиётлари тажрибаси, оламни ўзига хос кўриш, гидрок этиш, тушуниш ва тушунтириш йўли бўлади. Ёзувчининг маҳорати, тасвирлаш санъати, ровийлик даражаси ҳақида гап кетганда ҳам, асосан, шу белгилар бадийлик мезони сифатида қаралади. Адиб услуби ўзбек адабиётшўнослигида назарий объект сифатида чуқур ўрганилмаган бўлса-да, маълум бир адиб ижоди

¹⁰ Фитрат А. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллифлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма. — Т.: Ўқитувчи, 1995. — Б. 21.

¹¹ Соколов А. Н. Теория стиля. М.: Искусство, 1968. — С. 42.

¹² Чичерин А. В. Идеи и стиль. М.: Советский писатель. 1968. — С. 287.

¹³ Поспелов Г. Н. Проблемы литературного стиля. — М.: Изд. МГУ, 1970. — С. 40. Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. — М.: Сов. писатель, 1975. — С. 93; Сидоров Е. Ю. Время, писатель, стиль. — М.: Сов. писатель, 1979. — С. 7.

билан боғлиқ ҳолда ўша адибнинг поэтик маҳорати, услуби ва тасвирлаш санъатига бағишланган анчагина ишлар эътиборга молик. Булардан Алибек Рустамовнинг «Навойнинг бадий маҳорати» (1979), М. Қўшжоновнинг «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» (1978), С. Мамажоновнинг «Услуб жилolari» (1972), М. Султоновнинг «Ёзувчи услубига доир» (1969) каби асарларини эслаш мумкин. Баъзан адабиётшунос ва танқидчилар бир мақола доирасида ҳам муайян адиб услубининг ўзига хос томонларини тушунтира билганлар. О. Шарафиддиновнинг «Абдулла Қаҳҳор» портрети, У. Норматовнинг «Ўзига хослик сирлари» (Ш. Холмирзаев ҳақида), И. Фафуровнинг «Ўртоқ шоир» (М. Шайхзода ҳақида) мақолаларини бу ўринда эсламаслик мумкин эмас.

Бироқ давр услуби истилоҳи юқоридаги тушунчаларни, айниқса, бадий асар услуби ва адиб услубини, уларнинг қатида ётган бетакрор ўзига хослик маъноларини инкор қилади. Шу билан бирга адабиётшуносликда бу истилоҳ маъно жиҳатидан кенгайтирилиб, кейинги йиллар адабиётига нисбатан (тадқиқ этилаётган даврдан келиб чиқиб) «замонавий услуб» шаклида қўлланилгани ҳам маълум.

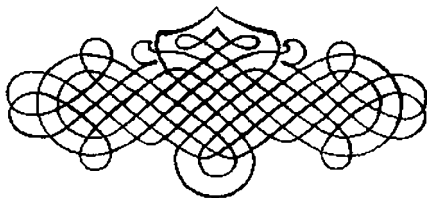
«Миллий услуб» тушунчасига етарли эътибор қаратилмагани туфайли 30-йиллардан кейин нашр этилган адабиёт назарияларида унинг таърифини учратмаймиз. Шунингдек, услуб назариясига бағишланган қатор асосий тадқиқотлар ҳам («Адабий услублар назарияси» туркумида эълон этилган беш коллектив тадқиқот назарда тутиляпти)¹⁴ бу ҳақда «индамаслик»ни лозим кўради. Бу тушунча асримизнинг 20-йилларида Фитрат томонидан аниқ сифатлар билан таърифланган эди. Унинг «Адабиёт қондалари» китобида ўқиймиз: *«Гўзал санъатларда ҳар миллатнинг ўзига махсус услуби бордир... Алишер Навоий ўзининг «Мажолис...» китобида баъзи шоирларнинг таржимаи ҳолини ёзғандан*

¹⁴ Теория литературных стилей: Типология стилевого развития нового времени. — М.: Наука, 1976; Теория литературных стилей: Типология стилевого развития XIX века. — М.: Наука, 1977; Теория литературных стилей: Многообразие стилей советской литературы. Вопросы типологии. — М.: Наука, 1978 ва бошқалар.

(кейин) «туркона» ёзадир, «туркона шеърлари бор» деб кўрсатадирким, бу «турк услубида ёзадир» демакдан бошқа нарса эмас».

Миллий адабиётнинг ривожланиш тарихи, асрлар давомида орттирган адабий тажрибаси ва анъаналари бизнинг истагимиздан қатъий назар ўша миллатга тааллуқли ҳар бир адибга «юққан» бўлади. Ёзувчи услуби қанчалик ёрқин ва ўзига хос бўлса, унинг миллий ўзаги ҳам шунчалар чуқур ва ўша халқ маданияти учун аҳамиятли бўлади. Демак, услубнинг шаклланиши жараёнида ёки шаклланган услубнинг зоҳир бўлишида ўз миллий адабиёти тажрибаси, халқ ижоди анъаналари, урф-одатлар, тил хусусиятлари, маҳаллий руҳ каби кўп жиҳатларга эътибор қилишга тўғри келадик, буларнинг барчаси «миллий услуб» тушунчаси «давр услуби»га нисбатан анча ёрқин, ўзига хос сифатлари билан ажралиб турадиган ҳодиса эканини, уни услубшуносликда илмий муомалага киритиш, ҳар давр адабиётининг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиққан ҳолда унинг бойиб бориш тадрижини кузатиш ва бу борада назарий умумлашмаларга келиш ўзбек услубшунослиги зиммасидаги вазифалардан биридир деган умумлашма қилишга асос беради¹⁵.

Бадий нутқ, адабий асарнинг тил жиҳатлари, услуб каби муаммолар талқинида араб ва форс тилларида яратилган ўйлаб рисолалар қанчалик асқотарли бўлмасин, бу борада илк туркий дoston «Кутадғу билиг»дан тортиб Фитратгача яратилган ўзбек тилидаги адабий манбалар ҳам масалани ҳар томонлама кенг, чуқур ва ҳолис ўрганишда аҳамиятлидир.

¹⁵ Бу борада батафсил маълумот учун қаранг: Ҳ. Болтабоев. Наср ва услуб. Услуб муаммосига назарий нигоҳ. – Т.: Фан, 1992.

БИШР ИБН МУЪТАМИР

«СИНОЪАТ-У-Л-ИНШОЪ»дан

Бишр ибн Муътамирдан эшитдимки, бир куни у (машхур) нотик Иброҳим ибн Жабал ибн Маҳрам Сакуний¹ бир гуруҳ шогирдларига сабоқ бераётган жойдан ўтаётган экан, тўхтаб қолибди. Иброҳим унинг дарсига кулоқ солиш учун ёки шунчаки томоша учун тўхтади, деб ўйлабди. Аммо Бишр шогирдларига бундай хитоб қилибди: «Устозингиз сўзларини тингладингиз, энди бу ёққа қаранглар ва буни ўқинглар!» Шундай деб, у ўз қўли билан ёзган ва ўзи устидан тузатган саҳифа найчасини² узатибди. Битик қуйидаги сўзлар билан бошланган эди: «Хаёлинг (турли ташвишларга) кўмилмаган. Қалбнинг уйғоқ лаҳзаларини тутиб ол, чунки бу лаҳзалар маъно ва моҳияти олийжаноб, юксак, оҳанглари матлуб ва дилга марғуб, хато ва ғалатликдан ҳоли, туғилажак сўзлар фасоҳатли ва фикрлар фароғатли, кўнгиллари жазб этгувчидир. Билгилки, бу юлдузли лаҳзалар сенинг тинимсиз меҳнат қилиб, жон койитиб, машаққат чеккан энг узун кунингдан кўра самаралироқ ва ҳосилдорроқдир. Бу лаҳзаларда қуйилиб келган сўзлар энг маъқул ва мавзун³, тоғдаги чашманинг зилол сувлари каби жўшқин ва ўйноқидир. Номувофик, номутаносиб сўзлардан ва фикрлардан ғоч, зеро номутаносибликдан чалкашлик, чалкашликдан ғалат, хато фикрлар келиб чиқади, ифода ва оҳанг бузилади.

Ким ноёб фикрни топса, унга муносиб нафис, тароватли сўзларни топсин, чунки юксак фикрга юксак сўзлар, иборалар муносибдир, агар шу иккиси сенга насиб этса, улар сақталиқ ва паришонликдан асрашга лойиқдир. Йўқ, агар бу ноёб фикр ва ибораларни асролмай, оҳанг ва равонлик бузилса, сен аввал топган обрў, шуҳратингдан ҳам айриласан, кўнглингда бу юксак, фикр ва нафис иборалар туғилмасдан аввалги ҳолингдан ҳам пастлашиб кетасан.

Доимо мазкур уч даража манзилидан бирида бўлгин: аввало, лафзинг - сўзларинг равон, шарафли, маънолари

зоҳиран макшуф⁴, маъруф⁵, аммо хослар ва омма учун ҳам яқин, тушунарли бўлсин. (Бадий) фикр хосларга аталгани учунгина юксак ёки оммага аталгани учунгина тубан бўлиб қолмайди. Фикр эзгулиги унинг ҳаққонийлигида ва ҳар қандай ҳолатларда, ҳар қандай жойларда муносиб: хосларга ҳам, оммага ҳам савобли, манфаатли маънолар жарангидадир. Бу талаб оммабоп сўзларга ҳам, фақат хослар учун аталган сўзларга ҳам бирдай тааллуқлидир. Агар тилинг равон, қаламинг ўткир, баёнинг етук, лафзинг лутфли, иқтидоринг тугал, фаҳм-фаросатинг нозик бўлса, хослар учун ёзганинг оммага ҳам тушунарли бўлса ва омма учун ёзганинг хослар учун ғализ, кўпол кўринмаса, бунинг учун сўз ва ибораларда мўътадил, ўрта йўлни топа олсанг, том маънода истеъдод соҳибидирсан.

Агар мана шу биринчи даража - манзил сенга мувофиқ келмаса, биринчи қарашда ва биринчи урунишда сўзларинг ўз ўрнига тушмаса, қофияларинг бир-бирига мувофиқ келмаса, бир жойда қарор топмай, омонот бўлиб қалтираб турса, бу қофияларни у жойларга зўрлаб жойлаштирма, уларни беғона ватанда яшашга мажбур қилма. Бундай норавонлик ва сакталиқдан кўра (фикрни эркинроқ ифодалаб) қофиясиз сўзлар билан сочма шеърга айлантирганинг яхшироқдир, чунки ҳеч ким сени қофия йўқлиги учун койимайди (балки, аввалги ҳолда, қофияларнинг қовушмагани учун қоралайди). Агар зўраки қофияларни қалаштираверсанг, истеъдоди сендан паст шоирлар ҳам сени айблаб ўзини сендан баланд чоғлайди.

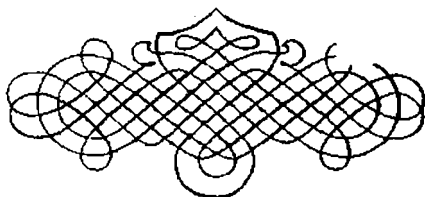
Агар сен вазият тақозоси билан мавзун, равон шеър ёзишга мажбур бўлсанг, табиат, ҳолат сенга бу ишда қаршилиқ қилаётган бўлса, фикрларингни йиғиб, жон-жаҳдинг билан урунсанг ҳам равонликка эришмаётган бўлсанг, яхшиси, ўзингни мажбур қилма, асабийлашма. Бу ишни бошқа ёруғ кунларга ёхуд бошқа қоронғу кечаларга қолдир. Руҳинг уйғоқ, фикр-ўйларининг эмин-эркин бўладиган ҳолатларни кутгил. Ана шу вақтларда сен табиатнинг қийин саволларига жавоб бера оласан, хаёлингга фикр ва оҳанглар яна қуйилиб кела бошлайди.

Ва агар бу иккинчи манзилда ҳам мақсадингга эришмасанг, бекорчилик вақтингда ҳам, ёзишни хоҳлаб турганинда ҳам шеър саънати сенга бўйсунмай қаршилиқ қила-

верса, сен ҳафа бўлма ва бу манзилни тарк этиб, учинчи манзилга, сенга шеър санъати зарур бўлмайдиган, ўзинг учун ёқимли бирор касбни танла. Сенинг кўнглинг билан шеърият ўртасида яқинлик бўлмаса, ўзингни ҳам, шеърни ҳам қийнамаганинг яхши. Чунки табиатда ўзаро ўхшаш, туйғун ва уйғун мавжудотлар бир-бирига интилади. Севганинг агар сенга ўз ихтиёри билан мойиллик билдирмаса, мажбурлашдан фойда йўқ. Ҳар ики томон севги ва эҳтиросда бир-бирига интилганидагина осонлик билан мурод-мақсадга етишиш мумкин. Шоир ва шеър санъати ҳам шунга ўхшашдир».

У (Бишр ибн Муътамир) яна айтдики: «Мутакаллим (сўзловчи, нотик) ўз фикрлари даражасини (савиясини) тингловчиларнинг савияси билан ва уларнинг руҳий ҳолатлари билан мувофиқлаштиради. Ҳар бир даража ва ҳолатдаги тингловчилар учун нотик алоҳида нутқ даражасини тайинлаб олсин, ҳар бир ҳолатни эътиборга олсин. Ана шунда нутқнинг даражалари тингловчиларнинг фикрлаш даражаларига мувофиқланади, нотикларнинг фикрлаш даражалари эса жойларнинг мавқеига, вазиятларга мувофиқлашади»⁶.

Ал-Жоҳизнинг «Хитобу-л-баён...» асари орқали келтирилган матн парчаси охирида бундай қўшимча бор: «Бишрнинг асари ўқиб бўлинганида нотик Иброҳим ибн Жабал айтдики: «Бу ёшлардан кўра сенинг маслаҳатларингга мен муҳтожроқдирман».

ҚУДАМА ИБН ЖАЪФАР (IX аср)

IX аср араб адабиётшуноси Қудаман ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наср» асарлари бошдан оёқ илми бадиъ - поэтика масалаларига бағишланган. Бу икки асар ҳам минг йиллар оша бизнинг давримизгача тўлиқ ҳолда етиб келган (асл нусхаси Испанияда, Эскуриал кутубхонасида ва фотонусхаси Россия Фанлар академиясининг Осиё музейида сақланади). Оврўпа шарқшунослари бу иккала асар учун «Риторика» («Хитоба») номини қўллаганлар. «Нақду-н-наср» яна «Китобу-л-баён» ҳам деб аталган. Бундай аталишининг сабаби шуки, асарда муаллиф фақат поэтика мавзулари билан чекланмай, умуман, адабий масалалар: тил, баён, иншо, ёзувчиликка ва илми бадеъга ҳамда нутқ маданиятига алоқадор барча масалалар ҳақида фикр юритади.

Китоб тўрт бобдан иборат: 1 боб. Қандай аталишига қарамай нарсаларнинг мазмун, моҳиятини баён қилиш. 2 боб. Ақл ва фикр юритганда кўнгилга келадиган нарсаларнинг баёни. 3 боб. Тил ифодалари, яъни нутқ санъати баёни. 4 боб. Олисларга ва ўзга жойдаги (келгусидаги) одамларга етиб борадиган ёзув санъатининг баёни. Қуйида шу асардан айрим намуналар келтирамиз.

«НАҚДУ-Н-НАСР»дан

Нарсаларнинг мазмун, моҳияти эътиборли¹ бўлиши керак. Буларда, асосан, манتيқий фикрлашга риоя қилинади.

Мантиқий ва ибратли фикрлашнинг уч асосий йўли бор:

I. Қиёслаш. Ўз навбатида қиёслаш ҳам уч хил: ташбиҳ (ўхшатиш), васф ва исм билан қиёслаш. Қиёсни яна тўққиз хил аниқловчи билан баён қилиш мумкин: 1. Ҳол. 2. Адад, миқдор. 3. Макон. 4. Замон. 5. Изофа. 6. Яқинлик. 7. Нисбат. 8. Фоъил-ҳаракатлантирувчи. 9. Мунфаил - ҳаракатланувчи.

Қиёс яна тўққиз хил саволга жавоб тарзида бўлиши мумкин: 1. Нарса ҳолатининг сабаби нимада? 2. Нарса мавжудотнинг қайси турига киради? 3. Нарса қайси фаслда? 4. Нарса қайси аҳволда? 5. Мавжудотнинг миқдори, кам ё кўплиги. 6. Мавжудотнинг замони, вақти. 7. Мавжудотнинг макони, ўрни.

II. Хабар (ҳадис)². Бунинг ики хили бор: 1. Яқин (аниқ). 2. Тасдиқли. Аниқ хабар уч хил: 1. Мутавотир - асосли. 2. Ра-сул(уллоҳ) айтганлари. 3. Омма учун эмас, хослар учун хабар.

Иккинчи тур хабар, фақат бир хил: тасдиқланган хабар(дан иборат).

III. Агар қиёс билан ҳам, хабар (ҳадис) билан ҳам бўлма-са, ибратли фикрлашнинг учинчи йўли: фараз қилишдир. Бу турга фол очиш ҳам киради.

Кудама ибн Жаъфар биринчи бобда аниқлик, тасдиқ ва фараз ҳақида гапирганида қадимги қозилар учун аниқлик, соҳиби мазолим (зулм кўрганлар, мазлумларни ҳимоя қилувчи) мансабдор учун соҳиби шурта (полиция), маршаблар бошлиғи учун тасдиқланган хулосаларни билдириш зарурлиги ҳақида фикр юритади. Муаллиф баённинг иккинчи тури - ишонч, эътиқод (иймон) асосида фикрлашнинг уч шаклини кўрсатади³:

1. Шак, шубҳасиз ҳақиқат.

2. Гумонли қисми бўлгани билим.

3. Шак, шубҳасиз ботил, ёлгон баён.

Асарнинг учинчи бобида баённинг ибора, ифода қилиш шакллари ҳақида кенг фикр юритилади. Мазкур бобда мантиқ ва тилшунослик илмларига, турли ибратли воқеаларга кўпроқ эътибор берилади.

Бу тур баён ҳам ики хил: зоҳирӣ ва ботиний маъноларни ифодалайди. Ботиний маъноларнинг баёнида қиёс, тафсир, истидлол (далил, исбот) ва хабар (ҳадис) асосий ўрин тутати. Муаллиф буларнинг ҳар бири ҳақида муфассал, кенг фикр юритади. У йўл-йўлакай, ровийларнинг кунялари ва лақабларини ҳам билиш зарурлигини тушунтиради. Кишиларнинг куняси ва лақабларини (масалан, Асадуллоҳ - Аллоҳнинг шерӣ. Сайфуллоҳ - Аллоҳнинг қиличи, Каъбул-ахбор - Хабарлар уйи каби - тарж.) тўғри маънода эмас, кўчма маънода, қиёсан тушуниш кераклигини айтади. Бундай кўчма маъноли, мажозий сўзлар барча тилларда мавжуддир. Лекин шулардан ўн олти хили, муаллиф фикрича, фақат араб халқларига хосдир (фақат арабларга хос ташбиҳ, лаҳн - ашула, рамзлар, лавҳалар, истиора, тимсоллар, луғз, ҳузӯф, муболаға, қитъа, лутф, тақдим, ихтироъ, таъаххара - кечиктирув ва бошқалар.)

Муаллифнинг изоҳлашича, бундай сўзларнинг маъноларини тушуниш учун уларнинг келиб чиқишини (лотинча этимологиясини) билиш зарур.

Шундан сўнг Қудама ташбиҳ - ўхшатиш ва унинг турларига тўхталлади. Ташбиҳлар ашъёнинг нималигини, кўриниш-шаклини, ҳажмини, турларини, миқдорини, маъноларини аниқлаш учун қўлланилади. У, имо-ишора санъатининг етти турини кўрсатади: бу санъат мақтов - таъзим, таҳфиф - енгил, нозиклик, истиҳйо (яшовчан), боқия - умри узунлик, инсоф-адолат, эҳтирос туйғулари ифодалайди. Рамз (лотинча: аллегория)га қисқа изоҳ бериллади.

Муаллиф сўзсиз фикрни узатиш - ваҳийнинг олти турини кўрсатади (туш кўриш, хаёл, овоз келиши, илҳом, китоб туширилиши - нозил этилиши). Масал, луғз - жумбоқ, ҳузӯф - пасайтириш, суруф - бир шахсни икинчи шахсга кўчириш ҳақида қисқа изоҳда бериллади. Муболаганинг ики тури: маъно ва ҳаш муболагаси (тарж). Тақдим - охирги фикрни аввалга олиш. Таъаххара - олдинги фикрни кейинга олиш. (Юнон ва лотин) сўзларини арабийлаштириб илмий истилоҳларни ихтироъ қилиш жоиздир.

Сўнгги бобда муаллиф шеър ва наср қоидалари ҳақида фикр юритади. Аввал шеъриятни кўриб чиқади. Зоҳирӣ (яъни шакл турлари) жиҳатидан шеърият тўрт қисмга

бўлинади: қасида, ражаз (уржуза шу сўздан - тарж.), мусаммо, миздивож (ҳамжинс байтлар). Бу шакллардан шоирлар кўпроқ фойдаланади, аммо адабий қоидаларга насрнавислар ҳам амал қилиши зарур⁴. Шеърят мазмун жиҳатидан тўрт турга бўлинади: 1. *Мадҳия, ифтихор, шукрона, лутф*. 2. *Ҳажвеия*. 3. *Ҳикмат (фалсафий шеър), мавъиза (панд, насихат - кўплиги мавоъиз)*. 4. *Ҳазил, мутойиба, майни куйлаш (васф ал-хамр)*⁵. Шоир маҳорат ҳосил қилиш учун саккиз талабга жавоб бериш керак: 1. *Соғлом ҳаёт (сиҳҳату-л-муқобила)*. 2. *Тартиб, интизом (хусни низом)*. 3. *Сўз нафосати (жозибу-л-лафз)*. 5. *Сўз оҳангдорлиги (сиҳофату-л-лафз)* 6. *Вазн мувофиқлиги (эътидоли вазн)*. 7. *Ташбеҳ, ўхшатишда моҳирлик*. 8. *Шакл ва қофияларда мувофиқлик (ал-мутобиқа вал-мушокила)*.

Бундан ташқари шоир сўзларини вазиятга, ҳолатга мувофиқ келишини (тингловчилар, ўқувчиларнинг савиясини ва бошқа ҳолатларни) ўйлаши зарур.

Аммо наср санъатига келсак, наср тўрт навъдан иборат: 1. *Нутқ*. 2. *Расоил - мактуб ёхуд нома*. 3. *Вужуҳи мавзӯ (муайян мақсадли мавзудаги асарлар)*. 4. *Ҳикоя, ривоят*.

Аммо нутқ ва расоил (нома)га келсак, бу соҳада пайғамбар хутбалари⁶: “*Мин ар-расоилу-л-қасийрат ал-аътайа ала-л-маъонийу-л-қасийрат*” (қисқа нутқда кўпгина маъноларни ифодалаш) энг яхши намуналардир⁷. Нома элтувчи элчиларни танлашда уларда учраши мумкин бўлган тўққизта камчиликдан эҳтиёт бўлиш зарур: 1. *Қизиққонлик (ужб - тез жаҳл чиқиши)*. 2. *Ҳасадеъйлик*. 3. *Бепарволик, эътиборсизлик*. 4. *Шошқалоқлик*. 5. *Тухматчилик*. 6. *Ёлғончилик (кизб, каззоблик)*. 7. *Лоқайдлик (намима)*. 8. *Манманлик, такаббурлик (ал-аъжаллат)*. 9. *Лақмалик, эзмалик*.

Аммо нотикликда баҳс-мунозара (жадал ва мужодала) одобларига риоя қилиш зарур. Мужодала санъатида яна ики одобга - мактов ва танқид (маҳмуд ва мазмум) одобларини билиш вожибдир.

Аммо нутқ санъатида (кўрилаётган масалада) бирор воқеа, ҳодиса - маълун ва иллатларнинг, ихтилоф ва зиддиятларнинг келиб чиқиши сабабларини ва оқибатларини яхши билиш зарур. Турли ихтилоф ва зиддиятларни бартараф этишда нотик ўз фикрини исботлашда Куръони карим аҳ-

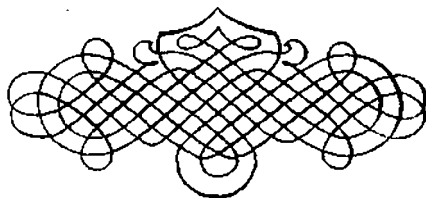
комларини, Тафсирни, ижмоъни⁸, хусусий ва умумий (фикҳий ҳукмлар)ни, ижмоъ ва раъй⁹ фикрини яхши билиш керак.

Аммо мунозара, мужодаланинг одобларини муфассал, яхши билганлар оқилона хулосага, бир битимга келадилар, иншооллоҳ.

Аммо ҳикоя, ривоя, ҳадислар (ровийларнинг ҳикоялари) йигирма тўрт хилдир: 1. Жиддий ҳикоя. 2. Ҳазил-мутойиба. 3. Саҳиҳ, рост. 4. Заиф. 5. Ҳасан (яхши). 6. Қабих (тубан). 7. Малиҳ (ғўзал, малоҳатли). 8. Фасиҳ (фасоҳатли, нозик, зариф). 9. Хато. 10. Савобли. 11. Сидқ (садоқатли). 12. Кизб (ёлғонли) 13. Нофеъ (нафъли, фойдали). 14. Зорр (зарарли). 15. Ҳаққоний. 16. Ботил (ноҳақ). 17. Ноқис (нуқсонли). 18. Томм (туғал, тўлиқ). 19. Мардуд (рад этилган). 20. Мақбул (қабул қилинган, маъқул, оқилона). 21. Муҳим (аҳамиятли). 22. Фузул (яроқсиз). 23. Болиғ (балоғатли, етук). 24. Айбли (уятли). Арабча матнда бу турлар ҳақида кўпгина мисоллар келтирилади¹⁰.

Ва аммо савобли ва хато ҳикоятларни қаерда ва қайси вақтда айтиш ва қайси вақтда айтмаслик (сукут сақлаш) кераклигини ҳам билиш зарур.

Ва аммо сўз мартабаларини ва эшитилган ривоятларнинг мартабаларини (халққа) тақдим этишда баён мукамаллиги муҳим аҳамиятга эга. *Биҳамдйллаҳи таоло ва ҳасана авниҳи ва-с-салот ат-томмати ала-с-саййидино Муҳаммад набийҳу ва абдуҳу¹¹.*

ЮСУФ ХОС ХОЖИБ

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» дан

*Тил ардамин асғин мунларин сўзлайур
(Тилнинг фазилати, фойда-зарарлари ҳақида сўзлайди)*

Уқушқа билигга бу тилмочи тил
Йарутгачи эрни йориқ тилни бил
(Уқувга, билимга тилмоч - бу тил,
Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин).

Кишиг тил ағирлар булур қут киши
Кишиг тил ужузлар йарир эр баши
(Кишини тил эъзозлайди, киши шу туфайли бахтга
эришади, Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини
ёради).

Тил арслан турур кўр эшиқда йатур
Айа эвлуг арсиқ башингни йейур
(Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон кабидир,
Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди).

Тилин эмгамиш эр неку тер эшит
Бу сўз ишка тутғил ўзунгга иш эт
(Тил туфайли озор топган киши нима дейди, эшит,
Бу сўзга амал қилгин, ўз фойдангга ишлат):

Мени эмгатур тил эди ўт тилим
Башим кесмасуни кесайин тилим
(Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
(У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин).

Сўзунгни кўзазгил башинг бармасун
Тилингни кўзазгил тишинг синмасун
(Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин).

Будун тили йавлақ сени сўзлагай
Киши қилқи киртуч этингни йегай

(Халқнинг тили ёмон, (доим) сени сўзлагани-сўзлаган,
Кишилар феъли ҳасадли, у сенинг этингни ейди).

Билиглиг билиг берди тилқа бишиғ
Ай тил идиси кўзизил башиғ
(Билимли (яъни Худо) тилга пишиқ билим берган,
Эй, тил эгаси, бошингни асрагин).

Эсанлик тиласа сенин бу ўзунг
Тилингда чиқарма йарағсиз сўзунг
(Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,
Тилингдан яроғсиз сўзингни чиқарма).

Билиб сўзласа сўз билигга санур
Билигсиз сўзи ўз башини йейур
(Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди).

Ўгуш сўзда артуқ асиғ кўрмадим,
Йана сўзламишида асиғ бўлмадим
(Кўп сўзда ортиқ фойда кўрмадим,
Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим).

Ўгуш сўзлама сўз бирар сўзла аз
Туман сўз тутунин бу бир сўзда йаз
(Сўз кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла,
Туман минг сўз тутунини (яъни жумбоғини) шу
бир сўзда еч).

Киши сўз била қопти бўлди малик
Ўгуш сўз башиғ йерка қилди кулик
(Киши сўз туфайли кўтарилади, малик бўлади,
Кўп сўз бошни ерга эгади).

Ўгуш сўзласа йангшади тер тилиг
Йана сўзламаса агин тер тилиг
(Ортиқча сўзласа, тилни эзма(ланди) дейилади,
Сўзламасачи, (уни) яна гунг-лол дейилади)...

<...> Тилиғ сўкса бўлмас телим ўггуси
Сўзуг ўггуси бар йема сўкгуси
(Тилни сўкса ярамайди, унинг мадҳи жуда кўп,
Сўзнинг мақтовлиси бор (ва) яна сўкишлиги ҳам).

Қамуғ тебранигли бу сансиз қалин
Тануқлуқ берур бир байатиг тилин
(Тамоми тебранувчи, бу сон-саноксиз зич (одамлар),
Яккаю ягона Худонинг мавжудлигидан тили билан
шаҳодат беради).

Тўрутти туман минг халайиқлариг
Тили бирла Тангриғ ўтарлар ариғ
(У туман минг халойиқни яратгандир,
(Улар эса) Тангрини тилларида холис мадҳ қиладилар).

Этўзлуг кишика кераки бу-ул
Бириси тилин сўз бириси кўнгул
(Танасида жони бор киши учун кераги ушбудир,
Бири тил (ва) сўз, бири эса кўнгил (дил)дир).

Кўнгул тил тўрутти кўнгул сўз учун
Сўзи эгри бўлса куяр ул кучун
(Дил (ва) тилни яратди, дил (эса) сўз учундир,
Сўзи эгри бўлса, у киши ночор куяди).

Кўни сўзласа сўз кўр асғи ўкуш,
Қали сўзласа эгри барча сўкуш
(Сўзни тўғри сўзласа, кўр, фойдаси кўп,
Агар эгри сўзласачи, барчаси - сўкиш).

Кўну сўзлар эрса тилинг тебрасу
Сўзунг эгри эрса ўзунг кезласу
(Агар тўғри сўзласанг, тилинг тебрасин (гапиргин).
Сўзинг эгри бўлса, сен уни яширгин).

Тилин сўзламаса агин тер киши
Ўкуш сўзласа ати йангшақ баши
(Тилинг билан сўзламасанг, кишилар лол дейдилар,
Кўп сўзласа, уни оти эзмалар бошидир).

<...> Кўни сўзладим сўз ириг ҳам ачиг
 Кўни сўзни йудкан уқушлуғ эр-а
 (Сўзни тўғри сўзладим, (у) дағал ҳам аччиқдир,
 Тўғри сўзни кўтаролган заковатли кишидир).

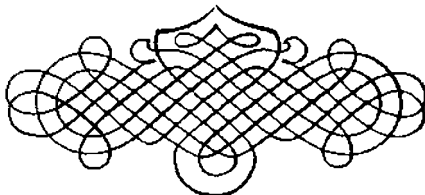
Ўқуғлиқа артуқ агир келмасу
 Ўзум ўзри қулдум ача ҳам йўра
 (Ўқувчига ортиқ оғир тушмасин,
 (Улардан) аниқ ва равшан қилиб ўзимга узр сўрадим).

Кўни сўзда таштин сўзуг сўз тема
 Кўни эгри фарқи ўрунгли қара
 (Тўғри сўздан ташқари сўзни сўз дема,
 Тўғри (ва) эгрининг фарқи оқ (ва) қора (фарқи кабидир).

Йил айтмиш эки эрди тўрт юз била
 Бу сўз сўзладим мен тутуб жан сура
 (Тўрт юз олтмиш икинчи йил эди,
 Мен жонни койитиб ушбу сўзни сўзладим).

Тугал ўн сакиз айда айдим бу сўз
 Ўдурдум адирдим сўз эвдиб тара
 (Бу сўз(лар)ни тугал ўн саккиз ойда айтиб бўлдим,
 Танладим, фарқладим, териб сўз йигиб (тўплладим).

Йалим ту чечактег йиди кин бурар
 Ўтундум мен этну тугаттим тура
 (Ейилган хилма-хил чечаклар каби ҳиди мушк таратади
 Мен ҳозирланиб ҳикоя қилдим, хулосалаб тугатдим)...

АХМАД ЮГНАКИЙ

«ХИБАТУ-Л-ҲАҚОЙИҚ»дан

*Ан-навъу-с-сани хифзи-л-лисани ва
саъи адабиҳа ва русумиҳа
(Тилни тийиш ва одоб-ахлоқ ҳақида)*

<...> Эшитгил биликлик негу теб айур,
Адаблар баши тил кузасмак турур

(Илмли киши нималарни сўзлайди, сен унга қулоқ
сол, одоблар боши тилдир, уни тиймоқ зарур).

Тилин бекта тутғил тишин синмасун,
Қали чиқса бекта тишинни сийур
(Тилингни тий, тут, тишинг синмасин, агар сўзлаб
юборсанг (тилинг) чиқиб қолса тишингни синдиради).

Саниб сўзлаган ер сўзи сўз сағи,
Ўқуҳ йаншаған тил ай алмас йағи
(Ўйлаб сўзлаган кишининг сўзи тўғридир, ўринсиз
кўп вайсаған тил (тингламас) аямайдиган ёвдир).

Сўзун бушлуғ езма (есма) йиға тут тилин,
Йетар башқа бир кун бу тил бушлуғи
(Сўзинг аччиқ, эзма тилингни тийиқ тут, аччиқ (эрк
берилган) тил бир кун бошингга етади).

Ҳирадлимуд(в) болур тили буш киши,
Телим башни йеди бу тил сўз буши
(Тили аччиқ кишининг ақли етук бўладими? Тил ва
сўз захарли, кўп кишиларнинг бошини еди).

Ўчуктурма ерни тилин бил бу тил,
Башақ турса тутмас бутар оқ баши
(Кишини ўчакиштирма (ўчаштирма, унинг) тилини
бил, бу тил яраласа тузалмайди, ўқ жароҳати эса битиб
кетади).

*Жараҳату-с-сиҳами лаҳат тийаму ва
ла йалсаму ма жараҳи-л-лисани
(Ақлдан озиш, тил жараҳати ва уни тийиш ҳақида)*

<...> Сафиҳ ер тили ўз баши душмани,
Тилиндин тўкулди телим ер қани
(Аҳмоқ кишининг тили ўзига душман, кўп
кишиларнинг қони тили туфайли тўкилди).

Ўкуш сўзлаганди ўкуган телим,
Тилин беклаганда ўкуган қани
(Кўп сўзлаганлар ичида ўкинган кўпдир, тилни
тийганлар орасида ўкинган борми, қани?)

Неким келса ерга тилитин келур,
Бу тилтин ким езгу ким ақир болур
(Киши бошига тушган ҳар қандай иш унинг тили
туфайли содир бўлади, бу тил сабабли, айримлар
яхшилиқ, баъзилар ҳурмат кўради).

Эшит бут бу сўзга қамуғ тен-да тен,
Қозуб тилга йукнуб тазарру қилур
(Бу сўз барчага тенг, (улар сўзни) тилга жо қилиб
юкинадилар, мулойимлик қиладилар).

Кузазгил тил (ин) ни кел аз қил сўзун,
Кузазилса бу тил кузезлур ўзун
(Тилингни тий, сўзингни қисқа қил, бу тил тийилса,
ўзинг ҳам сақланасан).

Расул ерни отқа йузун аткучи,
Тил ол теди йиғ тил йул отин ўзун
(Расул кишини ўтга (юзи билан) ташловчи (тилдир)
деб айтди, шунинг учун тилингни тий, ўзингни ўздан торт).

Ики (еки) нен бирикса бир ерда қали,
Буканди ол ерга мурувват йоли
(Бир кишида ики нарсга юз берса, у кишига мурувват
йўли ёпилади).

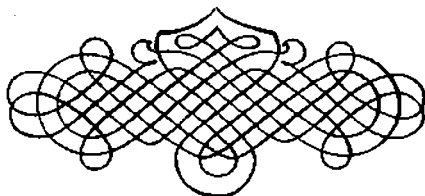
Бир ол йаншар ерса кераксиз сўзин,
Икинч йалган ерса ол ерин тили
(Беҳуда сўзлар билан бир йўл алжираса, иқинчидан,
бу кишининг сўзлари ёлгон бўлса ундай)...

<...> Тили ёлган ертин йирақ тур тез-а,
Кечур сен-ма умрун кўнилик уза
(Ёлгончи кишидан тезликда ўзингни узоқ тут, сен
умрингни тўғрилиқ билан кечир).

Ағиз тил безаги кўни сўз турур,
Кўни сўзла сўзни (тилинни) дилинни беза
(Оғиз ва тилнинг безаги тўғри сўздир, сўзни тўғри
сўзла, (дилингни) тилингни беза).

Кўни сўз асал тек бу йалган басал,
Басал йеб ачитма ағиз, йе асал
(Тўғри сўз асал кабидир, ёлгон (сўз) саримсоқ
пиёздир, саримсоқ пиёз еб, оғизни ачитмай, асал егин).

Йа йалган сўз йигтек кўни сўз шифа,
Бу бир сўз озаги урулмиш масал
(Ёлгон сўз касаллик кабидир, чин сўз шифодир, бу
сўз тўғрисида (қадимда) шундай масал тўқилган)...

АЛИШЕР НАВОЙИ

«МУҲОКАМАТУ-Л-ЛУҒАТАЙН» дан

<...> *Такаллум аҳли*¹ хирманининг хўшачини ва сўз дурри самини махзанининг амини ва назм гулистонининг андалиби нағмасаройи, яъни Алишер алмутахаллис би-н-Навоий... мундоқ арз қилурким, сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдир ва кўнгул мазҳаредурким, жомии маонийи жузв ва куллдир. Андоққи, дарёдин гавҳар ғаввос воситаси била жилва намо-йиш қилур ва анинг қиймати жавҳариға кўра зоҳир бўлур. Кўнгулдин доғи сўз дурри нутқ шарафиға соҳиби ихтисос василаси била гузориш ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати ҳам мартабаси нисбатиға боқа интишор ва иштиҳор топар. Гавҳар қийматиға нечукки, маротиб асру кўпдур, ҳаттоки, бир дирамдин юз тумангача деса бўлур.

Қитъа:

*Инжунни олсалар муфарриҳ² учун,
Минг бўлур бир дирамға бир мисқол.
Бир бўлур ҳамки, шаҳ қулоққа солур:
Қиймати мулк, ибраси амвол³.*

Сўз дуррининг тафовути мундин доғи беғоятроқ ва мартабаси мундин ҳам бениҳоятроқдур. Андоққи, шарифидин ўлган баданға руҳи пок этар, касифидин ҳаётлиқ танға захри ҳалок хосияти зухур этар.

Қитъа:

*Сўз гавҳаредурки, рутбасининг
Шарҳидадур аҳли нутқ ожиз.
Андинки эрур хасис муҳлик,
Кўргузгуча дурур Масиҳ мўъжиз.*

Ва бу сўзнинг танавуи тааққулдин нари ва тасаввурдин ташқаридур. Агар муболағасиз ижмол юзидин қалам сурулса ва ихтисор жонибидин рақам урулса, етмиш ики фирқа каломиға далолат қилғай; аммо улча тафсилийдур. Улдурким,

рубъи маскуннинг етти иқлимидин ҳар иқлимда неча кишвар бор ва ҳар кишварда неча шаҳр ва қасаба ва кент ва ҳар даштда неча хайл-хайл саҳронишин улус ва ҳар тоғнинг қўлларида ва ҳар баҳрнинг жазойирида ва савоҳилида не тавойиф бор. Ҳар жамоат алфози ўзгаларидин ва ҳар гуруҳ иборати ёналаридин мутағаййир ва бир неча хусусият била мутаммайиздурки, ўзгаларда йўқтур.

Андоқки, *туюр ва баҳойим ва сибов*⁴нинг тиллариким, ҳар бирининг ўзгача хурўш ва тақаллумлари бор ва ғайри муқаррар наво ва тараннумлари. Аммо чун алфоз ва иборатдин мурод маънидур ва мазкур маҳлуқотдин мақсуд инсондур ва ул мазҳари маоний ва баён, сўз анинг сўзиндадур ва тақаллум анинг қаломида борур.

Эмди келдук сўз баёниға ва калом достониға: Мунча *мутанаввиъ шаҳр ва қуро ва жибол ва саҳро ва беша*⁵ ва даре халқиким, битилди ва танаввуъ ва тағайюрини шарҳ этилдики, мажмуида маъни адосида алфоз тилга келур ва ул алфоздин маъни фаҳм бўлур.

Барчасидин араб тили фасоҳат ойини била мумтоз ва балогат тазййини била мўъжиза тироздурким, ҳеч тақаллум аҳлининг мунда даъвоси йўқтур ва сўзи сидқ ва иши таслим-ўқдурким, малики аллом жалло ва алонинг каломи мўъжаз низоми ул тил била нозил ва расул (алайҳи-с-саловот ва-с-салом)нинг аҳодиси саодат анжоми ул лафз била ворид бўлбдур. Ва авлиёи кибор ва машойихи олий миқдор... кўпрак ҳақойиқ ва маорифки сурубтурлар ва маоний зеболарин тақрир либосиға киюруптурлар ул фарҳунда иборат ва ул хужаста алфоз ва ишорат била воқеъ бўлбтур...

<...> Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва мўътабардур ва ул тиллар иборати гавҳари била *қойили*⁶нинг адосиға зевар ва ҳар қайсининг *фуруи*⁷ бағоят кўптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншаидурки, Нуҳ пайғамбар...нинг уч ўғликим, Ёфас ва Сом ва Хомдур этишур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нуҳ... тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлақасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абу-т-турк битирлар, Хито мулкиға йиборди ва Сомники, Абу-л-фурс битирлар Эрон ва Турон мамоликининг васатида волий қилди

ва Хомники, Абу-л-ҳинд дебтурлар, Ҳиндистон билодиға узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлод ва атбои мазкур бўлган мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар.

Ва Ёфас ўғлонники, Абу-т-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи била сарафроз ва *рисолати* мансаби била қардошларидин мумтоз бўлди. Ва уч тилки, туркий ва форсий ва ҳиндий бўлғай, бу учовнинг авлод ва атбои орасида шоеъ бўлди... Чун арабий тил ва мақол била калом ва ҳиндий алфоз била музаҳрафоти нофаржом, бири ғояти шараф ва улувви манзиладин ва бири ниҳояти наҳусат ва дунувви мартабадин орадин чиқтилар. Қолди туркий алфоз била мақсуд адоси ва форсий иборат била калом маъноси.

Андоқ маълум бўлурки, турк *сорт*дин тез фаҳмроқ ва баланд идрокроқ ва хилқати софроқ ва покроқ махлуқ бўлубтур ва сорт турк тааққул ва илмда дақиқроқ ва камол ва фазл фикратида амийқроқ зуҳур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидқ ва сафо ва туз ниятидин ва сортларнинг илм ва фунун ва ҳикматидин зоҳирдур. Ва лекин тилларида камол ва нуқсон хайсиятидин фоҳиш тафовутлардурким, алфоз ва иборат вазъ қилурда турк сортқа фоиқ келубтур ва ўз алфозида ишорат, иборатиға мазиятлар кўргузуптурки, ўз маҳаллида иншоллоҳ мазкур бўлғай. Яна туркнинг мулоямати таъбининг сортдин ортуғлуғига далиле мундин возиҳроқ ва шоҳиде мундин лойиқроқ бўла олурмуким, бу ики тоифанинг йигити ва қариси, балки улугдин кичик бориси орасида *ихтилот ала-с-савия*¹⁰дур. Ҳар миқдорки, бу бирининг у бири била омизиш ва гуфту-гузори бор, ул бирнинг ҳам бу бир била ҳамонча такаллум ва гуфтори бор. Ва сорт орасида аҳли таъб ва дониш ва зумраи илму зиҳн ва бийниш кўпракдур. Ва турк элида ажлоф ва сода эл сортдин зиёдадур. Аммо туркнинг улугдин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт тилидин бахраманддурлар, андоқким ўз хурд аҳволиға кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балоғат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким, форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар. Аммо сорт улусининг арзолидин ашрофигача ва омийсидин донишмандигача ҳеч қайси турк тили била такаллум қила олмаслар ва такаллум қилганнинг маънисин ҳам билмаслар. Агар

юздин, балки мингдин бири бу тилни ўрганиб сўз айтса ҳам, ҳар киши эшитса билур ва анинг сорт эканини фаҳм қилур ва ул мутакаллим ўз тили била, ўз расолиғига ўзи икром қилгондектур. Ва туркнинг асли хилқатда сортдин таъби мулоимроқ эрканга мундин буль-ажаб(и)роқ тонуг йўқдурки, ҳеч қайси мунунг муқобаласида дам ура олмаслар ва сорт *биажмаиҳим*¹¹ агар турк иборати адосида ожиздур, *муҳиқ*¹² ҳам бор. Невчунки, турк алфози возии асру кўп вақтда муболаға изҳори қилиб, жузвий мавҳумот учун алфоз *вазъ*¹³ қилибдурки, соҳиб вуқуф киши то зоҳир қилмас, инонса ҳам бўлмас...

<...> Бу алфоз ва иборатда бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмаған жиҳатдин бу яшурун қолибдур. Ва ҳунарсиз туркнинг ситам зариф йигитлари осонлиққа буйла форсий алфоз била назм айтурға машғул бўлубтурлар, Ва филҳақиқат, агар киши яхши мулоҳаза ва тааммил қилса, чун бу лафзда мунча вусъат ва майдониди таунча фушқат топилур, керакким мунда ҳар навъ суҳангузорлиғ ва фасиҳгуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ва воқеъ осонроқдур.

Андин сўнграким, турк тилининг жомеияти мунча да-лоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасида пайдо бўлған таъб аҳли салоҳият ва таъбларин ўз тиллари турғач, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрма-салар эрди. Ва агар икаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, икаласи тил била тенг айтсалар эрди. Бу эҳтимолға худ йўл берса бўлмаским, турк улусининг хуштаъблари мажмуи сорт тили била назм айтқайлар ва билкулл турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар ва айтсалар ҳам сорт турк тили била назм айтқондек фасиҳ турклар қошида ўқуй ва ўткара олмағайлар ва ўқусалар ҳар лафзлариға юз айб топилғай ва ҳар таркиблариға юз эътироз ворид бўлғай.

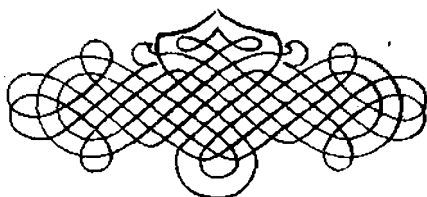
Бас, бу хайсиятлардин андоқ маълум бўлурким, бу тилда ғариб алфоз ва адо кўпдур. Муни хушоянда тартиб ва рабоянда таркиб била боғламоғининг душворлиғи бор. *Мубтадий*¹⁴ таъби ул назмни душворлиғ била боғламоқтин кўфт топиб, мутанаффир бўлур ва осонроқ сари майл қилур. Чун не қатла

бу навъ воқеъ бўлди, таъби хўй қилди, чун табиат муътод¹⁵ бўлди, ўз муътодин қўюб ғайри муътодғаким, мушкилрак ҳам бўлғай, майл қилмоғи мутааззирдур...

<...> Агарчи борчани ул Ҳазратнинг шариф исмига мухайял ва ҳумоюн алқобиға музайял қилибмен, буларни сорт иноятлари муқобаласида тутуп «мутақаллим»¹⁶ исмига мазҳариятим узриға туркий ва сорт луғати кайфияти ва ҳақиқати шарҳида бу рисолаани жамъ қилиб битидим. Ва анга «Муҳокамату-л-луғатайн» от қўйдум, то турк эли фасоҳат ва диққати ва ба-лоғат ва вусъатики, ул ҳазрат бу тил ва иборат била назм би-соти тузупдурлар ва Масиҳо анфоси ва Хизр зулолидин ўлук тиргузмак тариқин олам аҳлиға кўргузупдурлар, зоҳир қил-дим. Ва хаёлимға мундоқ келурким, турк улуси фасиҳлариға улуг ҳақ собит қилдимки, ўз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тил ва луғатлари кайфиятидин воқиф бўлдилар ва фор-сигўйларнинг иборат ва алфоз бобида таъи қилур сарзани-шидан қутулдилар. Алар дағи ранж ва машаққатим муқо-баласида, чун бу махфий илмдинки, зоҳир қилибмен, вуқуф топсалар, умид улким, бу фақирни хайр дуоси била ёд қил-ғайлар ва руҳумни анинг била шод қилғайлар.

Рубоий:

*Бу номаки, ёзди қаламим тортиб тил,
Таърихин анинг жумодийу-л-аввал бил,
Куннинг рақамини чоршанба қилғил,
Тўққуз юз йилдин ўтуб эрди беш йил¹⁷.*

АБДУРАҲМОН САБДИЙ

«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ»дан

ТИЛ. УСЛУБ МАСАЛАЛАРИ

Ики турли тил ҳам ики турли услуб. Ҳар халқ ўртасида ики турли тил ёки турли услуб бўлади: 1) ёзув тили, 2) сўзлашув тили. Биринчиси ўқимишлилар, шоирлар, адиблар тили бўлуб, икинчиси, ўқимаганлар ёки оз ўқимишлилар тилидир. Муни омма тили ёки халқ тили деб юргизадирларки, бу кўпчилик тили бўлади. Омма тили ёзув тилига қараганда жуда содда, жуда энгил бир тилдир. Шунинг билан бирга бу тил туб сўзларга бой бўлган бир тилдир. Ҳар халқнинг адабиётида ҳар ҳолда туб таянчи шу омма тили бўлуб келади.

Бу ики тилнинг айирмаси услубларида, яъни сўз сайлаш ва жумлаларни тузиш ва боғлашларинда ҳам очиқ кўрилади. Бу ики тилнинг ҳар икитаси ҳам адабийдир. Ёзув айрим шахслар, шоирлар, муҳаррирлар томонидан ишланиб, тараққий эттирилган, гўзаллаштирилган бўлса. Сўзлашув тили ҳам умумхалқ ва бутун омма томонидан омманинг адабий завқи орқасида, омманинг руҳида ишланган, комиллаштирилган бўлади. Ҳиссиёт маҳсулотин англатишда сўзлашув тили шоирларга кўб кўмак кўргизадир.

Омма тили билан сўзлашув тили орасидаги айирма баъзан жуда катталаниб кетади (Усмонлиларнинг 20 асрғача бўлган адабий ёзма тиллари билан она тилидаги турк оммаси тили каби) ёлғиз мундоғ катта айирма ғоят зарарли ва ҳалокатли бир ҳолдир. Ҳар ҳолда омма тили билан ёзув бир-бирисидан узоқлашишга томон эмас, балки доимо бир-бирисиға яқинлашувга томон ҳаракат этиш лозимдир. Бу ҳаракатнинг ҳам кўб қисми ёзув тилига тушадирким, тил ҳамон омма тилига яқинлашиш томон қараб кенгайиши, ўсиши керакдир. Ёзув тили билан сўзлашув тили ҳар икитаси тилда сўзлашгучи халқнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий турмушнинг ўзгаришига қараб ҳар хил ўзгаришларга учрайди. Бу ўзгариш ҳам ҳар хил янги сўзларга

бойиши йўлида бўладир. Ҳар икитасида янги фикр, янги фараз, янги қараш, янги тилак ва янги умидларни аңлатмоқ учун янгидан-янги сўзлар туға, янги атамалар орта борадир. Кўб янги сўзлар ясалса, эскирганлари ҳам ҳамон тузатила турадир...

Ёзма тилларда шоирлар ўзларининг мансуб бўлган қабилаларининг сўзлашларидан ерли авом сўзларидан ҳам турли сўзлар, таъбирлар оладирлар. Бу ҳол қабилачилик деб аталадир, ғарблилар мунга провинциализм деб юргизадирлар. Бу тўғрида ҳам чегарадан чиқиб кетиш фойдали эмасдир. Бу услубнинг очиклигини йўқотишқа сабаб бўлиши мумкин.

Тилда сўзларнинг тузмоқлиғи, эскирмаклиғи ҳам бўладир. Бу сўз ёки бир таъбир қўлланила-қўлланила тамом тўзуб, эскиб, охирида унинг тилда жонлилиғи йўқоладир. Ниҳоят, уни халқ буткул қўлланмас бўладир ҳам буларнинг ўрни ёлғиз тарихий луғатлардагина қоладир. Масалан, «битик», «очун» сўзлари каби. Битмак феъли ўрнига ҳозирда ёзмоқ сўзи қўлланилгани каби. Аммо ҳам ёзув тилимизда бурунги «очун» сўзи ўрнига «дунё» сўзи қўлланиладир.

Ҳозирги тилимизда, ҳозирги адабиётимизда ана шундоғ эскирган, ўлган, қари сўзларни қўлланишга бурунгилик деб айтадирлар. Баъзи бир шоир ва ёзгувчилар шунга майл этувчи бўладир. Бу тўғрида ҳам эҳтиётлик йўли тутилмағанда услубни тамом туманли ва англашилмас бир ҳолга қўйиш мумкиндир. Ёлғиз бурунги тарихий воқеалар тасвир этилганда бурунги сўзларни қўлламаздан бўлмайдир. Бурунгиликқа ғарблилар тилида архаизм деб юргизадирлар...

УСЛУБ

Бир тилда сўзлашгучи шоир ва муҳаррирларнинг сўз хазиналари ҳаммаси учун бир турли ва ўртоқ бир хазина бўлса-да, яъни ҳаммаси ўртоқ бир тилдан сармоя олсаларда, шул ўртоқ хазинадан сўз сайлашлари, жумла яшашлари, фикр ва ҳисларин тартибландиришлари бир турли йўл билан бора олмайдир. Бу тўғрида турли муҳаррир турли йўл тутадир. Мана шул равишча бу тўғрида туғилган йўл ва муҳаррирнинг сайлаган англатиш равиши «услуг» деб аталадир. Шул ҳолда услубни маълум бир тартибда ишлаган, белгили бир йўл олган англатиш равиши деб таъриф қилсак, дуруст англаган

бўлармиз. Услуб ики турлидир: 1) *англатиш равиши*; 2) *сўз услуби*.

Фикр ва хаёлнинг олган тартиби ҳам шунга қараб сўз ва таъбирларнинг сайлануви, жумлаларнинг тузилиши ва боғланишлари, асл англатиш услуби бўлуб, сўзларни белгили бир ўлчовга солиб ёки ўлчовга солмасдан сўзлаш жоҳати сўз услуби (тагин тўла қилиб англатилганда сўз тизиш услуби) бўладир.

Услуб деган нарса шоир ва муҳаррирнинг табиатига қараб, шунга мувофиқ бўлиб ясаладир. Оддий муҳаррирларнинг услублари бир-бирисидан ортиқ айрим ва мустақил бўла олмасдан ўртоқ бўлган умумий бир йўлданроқ борса-да, катта ва кучли талантли шоирларнинг, ва айниқса, дохийларнинг услублари бир-бирисиндан тамом айрим ва мустақил бўладирлар. Шу даражадаки: ҳатто бир шоирнинг бир-икки асарин ўқуб, унинг услубига тушунган бир киши иккинчи мартаба у шоирнинг имзосин кўрмаган ҳолда услубидан унинг асари эканин англай оладир.

Қисқаси, катта шоирлар ўзларининг услубинда ўзлари кўринадирлар. Мундоғ шоирларнинг табиат ва миҳоз (темперамент)лари билан услублари икиси бирдек нарса кабирлар. Яссавий, Навоий ва Муҳаммад Солиҳ каби чиғатой шоирлари, Бобир ва Абулғози каби муҳаррирлар ўзларига айрим мустақил услубга эга бўлғучи одамлардир.

Тўғриси, услубни шоир миясининг кўланкаси деб англаш керақдир. Фикр ва ҳиссиёт билан уларни англатишнинг бир-бирисига жуда қаттиғ боғланган бир нарса бўлганлиқларин эсга олганда, мунга шубҳа этилмагусидир. Фикр ва ҳислар илгари ҳозирланиб битиб-да, услуб деганимиз шундай кейинга туғатурган қўшилма ва ёлғонма бир нарса эмасдир. Балки фикр ва ҳисларнинг туғиш ва ишлари қандай бир йўл олиб, қандай равишларга кирса, услуб ҳам шу йўлдан кетиб, шу равишларни кўргазгучидир. Адабиёт назарияларидаги машхур таъбир билан айтсак, асос билан шакл, маъно билан услуб икиси бирга тутиб, бирга кўринатурган нарсалардир. Шаклсиз маъно, маъносиз шакл йўқдир.

Шоирларнинг кўблари халққа тамом ёт бўлган янги фикрлар, янги ҳислар туғдирмайдирлар. Балки халқ ўрта-сида илгаридан маълум бўлган умумий фикр ва ҳислар учун

янги шакллар, янги жозибали қиёфатлар ижод этадирлар. Кўб шоирлар бордирки, ўзларининг нафис шакл ва нафис услуб ижод этишидаги талантлари орқасида умум ўртасида илгаридан маълум бўлган умумий бир фикрни ўз номларига яшатишни таъмин этиб кетган бўладирлар.

Яна кўб шоирлар борки, ҳаммаси турли мавзуларда ёзадирлар ҳам, асосан, бир-ики турли фикр ва ҳисларни, бир-ики турли кайф ва завқларни бермак, англамоқ бўладирлар. Лекин ёзганлари ҳам ҳар хил бўлуб чиқади. Мана бу ҳолни услуб ва шаклдаги фарқнинг натижаси деб англаш керакдир.

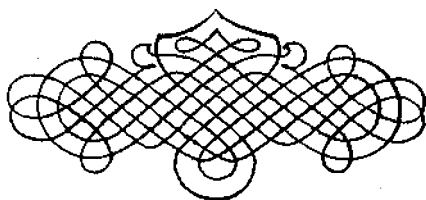
Бир асарнинг узун умрли бўлиши ҳам услубнинг қуввати орқасидадир. Ёлғиз бир шоирнинг услуби ҳам ҳамма мавзуда ва ҳар вақт бир турли бўлмайди. Мавзу ва мундарижага қараб бир-икки шоирнинг услуби турлича бўлиши мумкин. Масалан, театр китоблари - томошоликларнинг услублари билан ҳикоя ва рўманларнинг услублари ўзларига бошқача бир равишдадир. Бир соф юрак шеърининг услуби яна ўзига махсусдир.

Бироқ бу айирмалар ҳар ҳолда шоирнинг шахсиятин, ўзлигин йўқотарлиқ даражада бўлмайди. Турли мавзуларда ёзилган турли асарларнинг услублари орасида бирмунча айирмалар бўлгани ҳолда шоир ва муҳаррирнинг ўз табиатидаги туб чизиқлар унинг услубинда ҳамон, асосан, чўзилиб кўришиб борғусидир.

Ҳар замоннинг ўз услуби бўладир - шоирларнинг хусусий ва мумтоз услубларидан бошқа ҳар даврнинг ўзига махсус ва ўзида муҳарирларнинг кўбчилиги ёқтиратурган умумий, яъни ўртоқ бир услублари бўладир. Бир даврнинг шу услуби ила икинчи бир даврнинг шундоқ турдоқ услуби ўртасида баъзан жуда катта айирмалар бўлиб кетади. Яссавий даври услуби билан Навоий даврининг услуби, Бобирнинг сочма услуби билан Абулғозининг сочма услуби орасидаги айирмалар бизга муни очиқ кўргизадирлар. Авлоний ва Тавалло қабилар давридаги услуб билан ҳозирги ёш ўзбек шоирларининг услуби ҳам бу ики давр учун очиқ мисолдирлар. Тилда яна ҳар замоннинг ўзига махсус кўчимлари, истиора ва киноялари, ўхшатиш ва муболагалари бўлиши мумкиндир. Жумлалар, таъбирлар баъзи асарларда кетган сайин маънога тўлуб, оғирлашиб борсалар, баъзи

Абдурахмон Саъдий

асарларда уларнинг маънолари бўшаган, енгиллашган бўлади. Баъзи сўзларнинг мавзулари ўзгарган ва баъзилари буткул ташланган, баъзилари яна янғидан қўлланила бошланган ҳам бирмунча янги сўзлар туғдирилган бўлади. Шу сабабли хаттотликнинг сарфи(й) ва наҳви(й) қурилиши ҳам ўзгармак мумкиндир.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

УСЛУБ

<...> Юқорида сўйладик: бутун ўзбек ёзгучиларининг ифодалари ўзбекча бўлгани ҳолда ҳар бирининг ўзига махсус бир услуби бордир. Бироқ услубдаги бу ҳол тубан, кучсиз адиб-ёзгучининг асарларида ўзини очиқ кўрсата олмайди. Кучсиз ёзгучиларнинг услублари бир-бирига ўхшаб қолади. Улар оддий услубда, умумий тил услубида ёзади. Шоир-ёзгучи санъаткорликда кўтарила борган сайи(н) ўзига махсус бир услуб ярата бошлайди. Шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлгач, ўзига яраша бир услуб борлиққа чиққан бўлади.

Услубнинг адабиётдаги ўрни жуда катта, жуда муҳимдир. Бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкундир. Уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўқута олган куч услубдадир.

Эски адабиётимизда “Лайли, Мажнун” дostonи бор. Буни форс шоирлари, турк шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасида ҳикоя бирди ва воқеа бир ту(р)лидир. Бироқ форсча-туркча билган бир киши уларнинг форси(й)ларидан Низомийни, ондан кейин Жомийни ўқийди. Хусравга¹ келгач, Навойини албатта, уларга таржиъ қилади². Фузулийни кўргач, Навойининг³ “Лайли, Мажнун”ини тоқчага қўйиб, Фузулийни ўқишга мажбур каби бўлади. Мана булар услубнинг ишидир.

Эски-янги шоирларимиз орасида ишқ, ҳижрон (севги, айрилиқ) йўлида кўп нарса ёзилган, олардаги фикрларнинг бир-бирига ўхшаганлари очиқ кўринади. Бироқ бу йўлда Чўлпоннинг:

*Кетдингми мангуга ташлаб,
Қолдимми қайғуларим-ла?
Ҳижроннинг куйини бошлаб,
Йиғловчи чолғуларим-ла!*

*Севгимдан сўнги малаклар
 Тўб-тўғри кўкками учди?
 Кўнглимдан тоза тилаклар
 Ёвнингми бағрига тушди?
 Ортиқ сен мендан узоқда
 Кўзларни ўйнатасанми?
 Ортиқ сен бошқа булоқда
 Дилларни қайнатасанми?
 Ортиқ сен ундаги боғда...
 Ортиқ мен якками қолдим?
 Фарёд йўқ... барча жаҳон жим
 Ер ютса яхши шу чоқда!...
 Кетдингми сен мени ташлаб,
 Қолдимми қайғуни бошлаб'?*

деб йиғлагани бутунлай янги нарса каби севилиб ўқиладир. Бу-да услубнинг хунаридир. Услубдаги бу ҳол тубан, кучсиз, адиб-ёзғучиларнинг асарларида ўзини очиқ кўрсата олмайди. Кучсиз ёзғучиларнинг услублари бир-бирига ўхшаб қолади. Улар оддий услубда, умумий тил услубида ёзади. Шоир ёзғучи санъаткорликда кўтарила борган сайи(н) ўзига махсус бир услуб ярата бошлайди, шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлгач, уларга яраша бир услуби ҳам борлиққа чиққан бўлади. Гўзал санъатларда ҳар *миллатнинг ўзига махсус услуби* бўлгани каби ҳар *замоннинг ўзига махсус услуби* бордир.

Шеърда форс услубига берилиб қолган Алишер Навоий ўзининг “Мажолис...” деган⁵ китобида баъзи шоирларнинг таржимаи ҳолини ёзганда “туркона” ёзади, “туркона шеърлари бор” деб кўрсатадирким, бу “*турк услубида ёзади*” демакдан бошқа нарса эмас.

Опрўпа санъаткорларининг-да баъзи бир асарларида руҳимизда яқинлик сезилганда “бу шарқ услубига яқинлашибди” деб мақтаймиз.

Мана бунлар ҳар миллатнинг айрича бир услуби борлигини кўрсатади. Узимизнинг ўзбек чигатоӣ адабиётини олиб қараганда жуда очиқ кўринадирким: Навоий, Бобир, Бойқаролар замонидаги услуб билан Умархон, Фазлийлар замонидаги услуб бир эмасдир.

Умархон замонининг услуби билан Муқимий, Авлоний замонидаги услуб ҳам бу кунги янги адабиётимизнинг услуби бошқа-бошқа услублардир.

Навойи, Бобир, Бойқаронинг уч ғазалини бир ёнда, Боту, Чўлпон, Элбекнинг уч шеърини бир ёнда кўюб қарасак, ораларидаги услуб бошқалиғи очиқ кўринадир. Шунинг билан Навойи, Бойқаро, Бобирдан ҳар бирининг ўзига махсус бир услуби бўлгани каби Боту, Чўлпон, Элбекларнинг ҳам ўзларига махсус услублари бордир. Демак, услуб замон билан ўзгаргани каби шахс билан ҳам ўзгарадир. Ҳатто, яна бироз чуқурроқ бориб, бир кишининг сочим-тизим⁶ ёзганида ҳам услубнинг ўзгариб қолганини кўрамиз. Навойининг услуби тизимда ҳашаматли бир оҳанг билан юрадир, сочимда эса оғирлашиб қоладир. Яна бир оз ингичкарак қараганда, бир шоир услубининг асарнинг мавзўига кўра ўзгарганини ҳам кўрамиз. Навойининг “Лайли, Мажнун”идаги ўйнаб қайнаган услубини унинг “Лисонут-тайр”ида кўриб бўлмайди. Бироқ бу ўзгаришлар (яъни: асарнинг шакли ё мавзўига кўра бўлган ўзгаришлар) асосий эмасдир. Навойи ҳам Чўлпоннинг услублари тизим-сочимда, ё мавзўига кўра ўзгармак билан уларнинг “ўзлик”ларини (шахсиятларини) йўқотмайди. Чўлпоннинг Чўлпонлиги, Навойининг Навойилиги бу шоирларнинг тизим-сочим асарларида мавзў ўзгаришига қарамасдан кўруниб турадир.

Булардан бошқа услубнинг синфига кўра ўзгариши бор: Бизнинг Урта Осиё ҳижрий тўртинчи асрнинг⁷ сўнглиридан бошлаб ислом-эрон маданияти таъсирига қаттиғ берилган. Ислом маданияти билан озиқланувчи бир мадраса-сарой гуруҳи пайдо бўла бошлаган. Бу синфнинг энг ҳашаматли кунлари, олтун даври машҳур жаҳонгир оқсоқ Темур ҳам унинг болалари замонида бўлган, ҳижрий тўққизинчи асрнинг⁸ бошларидагина “Юсуф, Зулайҳо”сини ёзган Дурбекдан Навойи, Бобир, Умархон, Фазлийларгача, о(н)лардан замондошимиз бўлган Муқимий, Камийларгача етишкан бир турли шоирлар бор. Булар ҳалиги эрон-ислом таъсири остида қолиб, сиртдагина қурилган дабдабалар, ҳашаматларни севгучи сарой-мадраса синфига қаратиб шуларга ўқутғали ёзар эдилар. Булар ўзларини юқори синф

атаган аристократ шоирларимиз эдилар. Шулар билан birlikда буларни сиртдаги дабдабаларига қарши ўзининг ёлғузгина сэмимийлиги билан ўзини сақлашган тиришқон бир адабиётимиз бор.

Булар халқ орасидан чиққан, халққа, кўпчиликка қаратиб ёзган, сўйлаган шоирларимиз, бахшиларимизнинг асарларидир. Аҳмад Яссавий, Қул Сулаймон ҳикматлари, Машраб шеърлари ким томонидан ўқилгани онглашилмаган “Аҳмадбек”, “Зуфунун” дostonлари, Хивада Андалиб исмли бир халқ шоири томонидан ёзилган “Юсуф, Зулайҳо” шу қаторга кирадир. Булар ҳамки синфга, сароймадраса синфларига қаратиб ёзмаганлар. Кўпчиликка сиртдаги дабдабага кўра самийийликни севган элга қаратиб ёзганлар. Шунинг учун буларнинг услублари билан юқори даражада шоирларимизнинг услублари орасида ҳам тоғлар қадар айирма, бошқалиқ бордир.

Навойининг тизим асаридан:

*Саҳар ховар шаҳи чарх узра ким хайлу ҳашам чекди,
Шиюи хат била кўҳсор уза олтун алам чекти.*

*Қазо фарроши чекти субҳи сиймин бир сунпургисин⁹,
Музаҳҳаб парларин андоқ, ки товуси ҳарам чекти.*

*Муаззин каби токи узра кул бонг самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳанг санам чекти.*

*Яқо чок этти гоҳи субҳ ул мотамгаким ошиқ,
Бу муҳшик шоми ҳижрон ичра юз ҳумони ғам чекти.*

*Замони кулди ул ғофилга ким, даврон ситам тиғин,
Анго урмоқни онглаб ўзгага тиғи ситам чекти.*

*Ҳушо улким, мунингдек чоғ, вафоси умрни онглаб,
Сабуҳи жомини аҳбоб бирла дамодам чекти.*

Навойининг сочим асарларидан¹⁰:

*Тоғ, тоғ ниёз рафъидан сўнгра фоф, фоф ихлос юзидан
маъзур улким: бу фаслдаким наврўз насимининг мушкбез-*

лиги булут мизожин ҳавойи қилибтур; лоладек савдойилиқдан тоғ ҳавоси, булутдек ҳавойилиқдан қиё савдоси бошга тушти.

Бобирнинг тизим асарларидан¹¹:

*Даҳрнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?
Ҳаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму?*

*Мени хор эт(т)ию қилди муддаъини парвариш,
Даҳридунпарварнинг ўзга муддаоси қолдиму?*

*Мени ўлтирди жафоу жавр бирла ул қуёш,
Эмди тиргузмак учун меҳри-вафоси қолдиму?*

*Ошиқ ўлғач кўрдим ўлумни ўзимга, эй рафиқ,
Ўзга кўнглимнинг бу оламда ҳавоси қолдиму?*

*Эй кўнгул, гар Бобир ул оламни истар, қилма айб,
Тангри учун де, бу оламнинг сафоси қолдиму?*

Бобирнинг сочим асарларидан (“Бобирнома”дан)¹²:

Яна Хусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нарсалар айтур эди. Уднинг торини ики қилиб бир чолибдур. Айби бу эдики, бисёр ноз ила чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур. Такаллуф қилиб ҳам ёмон-ёмон чолур: ҳам созини келтурмай ярамас соз келтиурур.

Шайбоний фаҳмлар. Буюрурким: суҳбатда ўқ-ғалаба “гардани” урар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши иши-ким бор, будур...

Умархондан¹³:

*Эй кўнгул, ҳолингни ёшурмоққа имкон қолдиму?
Пош бўлмай ишқ сирри ҳеч пинҳон қолдиму?*

*Фурқати шомида аҳволимни сўрмай, эй рафиқ,
Ким: “Сенга Лаълидан айру тушкани жон қолдиму?”*

*Дема сунбул: “Ман киби ҳолинг надан ошифтадир?”
Зулфига нисбат топан бўлмай паршон қолдимۇ?*

*Чатр урмиш жисм оро кўнглим қуши товусдек,
Кўнглима билмамки асри доғи пинҳон қолдимۇ?*

*Кўзгу изҳори таҳайюр айламиш мендек, Амир,
Бир боқиш бирла онинг юзига ҳайрон қолдимۇ?*

Чўлпоннинг тизим асарларидан¹⁴:

Тола йўлларида...

*Тола йўлларида юриб борамен:
Ҳар ятроқ бошимда битта елтиғич,
Юмшоқ ел ...
Юзимни буриб юрамен,
Ҳисларим ел каби енгил ўйнағач...
Кичкина ариқнинг пастак шовваси,
Майин товуш билан “шов”лаб турадир.
“Ай, қўпол шаҳарнинг жанжал-ғовғаси,
Тола йўларида мен бораман!” дейдир.
Тола йўларида телбалар каби
Эртадан кечгача мен ҳам чопамен.
Афсоналардаги дарбадар каби
Кимсасиз ерларга қўюн очамен.
Кимсасиз ерларда сирлар айтилди,
Ғафлат уйқусидан уйғониб кетдим.
Янги нашидалар дилга бетлади,
Уларда туганмас маъни дарж этдим.
Шовва товушлари эркин шеъримга
Олтун қанот тоқти афсоналардан:
Олқишлар қўзғалди гул-лолалардан,
Ўзлик ёт кўринди турган еримга...
Ўзликдан ташқари бир дунё кўрдим...
Иккимиз ўшанда оқиб борамиз,
Фоний қирғоқларни йиқиб борамиз,
Ҳақиқий “бирлик”га шунда йўл бўлдим!
Шу он... “ўзлик”ларни уруб борамен,
Тола йўлларида юриб борамен!...*

Чўлпоннинг сочим асарларидан¹⁵:

Самандар ака уйига келгунча кўнглидаги туйғу билан тортишиб келди. Узининг пири-устозига тузукгина, каттагина, иложи бўлса, бошқа муридлар бера олмаган бир нарса бермакчи эди. Бироқ уйда арзигудек бир нарса йўқ. Арзийтурган нарсалари бўлса, барчаси қарзга кетган...

Кўб ўйлади. Бироқ ҳеч бир нарсага кўнгли ҳарф топмади, агар илгариги вақт бўлса олақашқани тутар эдим...

Кўнгли оғриди: бир замонги бойликлари, давлатлари эсига тушди. Олақашқаси, тўриқ йўрғаси, бўйи тевадек Масковзовут оти... уч файтун, ер-суви... унча-мунчага беришни ўзига эп бўлмади. Бошқа нарсаларни босиб кетгундек бир нарса беришка ўйлар эди.

Элбекнинг тизим асарларидан¹⁶:

Бибихоним мадрасаси

“Ўтмишдан эсдалик” дедим буни мен
 Чиндан-да эсдалик учун яшар;
 Қув-қувлаб рақс урган бир кўб кўгарчин,
 Менга ўтмишлардан эртақ айтишар.
 Бир замон кўкларга қанот ёзган бу
 Севикли муҳташам, ҳайбатли бино,
 Емирилиш соатини кутгандай бўлуб,
 Кўрунур кўзларга қайғилиғина.

Ер юзин титратган зўр ботирларнинг
 Улгач қолдирғучи суякларидай,
 Ер узра тўпланган кирпич йиғини
 Юракка урадир алам тиғини.
 Нетайин билмаймен мен ҳеч йиғини!
 Билсайдим бошлардим йиғи-сиғини!

Кўзим ёш ўрнига олов сочадир,
 Йимрик ўринларга қўйним очадир.
 Олтин-ла ёзилган таърих бетига
 Қарайдир, ўзига боблар очадир.

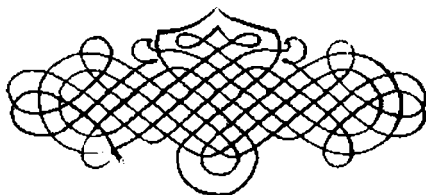
Ўқийдир: бул бобда бундайин маъни:
“Ҳар бир иш бир ҳолда қолмағай”, яъни:
Ҳар бир камчилик қолмас мангулик:
Бир кун чиққуси яна янгилик...

Эл шоири Андалибнинг “Юсуф, Зулайҳо”сидан:

... Кўрмасам бир замон тоқатим йўқдир,
Мени зор ингратиб, қўзим, айрилма.

Сен кетарсан, мен қолурман зор йиғлаб,
Ҳижрон ути бирлан бағримни доғлаб,
Қайси бир ошнодин сени сўроғлаб,
Шунқорим, лочиним, қўзим, айрилма.

Мана шу ўрнаклар¹⁷ Навойи замони, Умархон замони ҳам бу куннинг услублари орасидағи айирмани кўрсатгани каби бу шоирлардан ҳар бирининг ўзига махсус бир услубини ҳам кўрсатадир, ҳам оларнинг тизим-сочим асарларидағи ўзгариш кўриниб турадир.

ИЗОҲЛАР

БАДИЙ СЎЗ ТАБИАТИ, ШОИРЛИК ТАЪРИФИ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ «ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА» ДАН

Форобийнинг ушбу асари Арасту Ҳаким (эр. ав. 384-322)нинг машхур «Поэтика» («Нафис санъат китоби») асарига шарҳ тарзида ёзилган бўлиб, асар Лондондаги «Индиан офис» («Ҳинд девони») кутубхонасида сақланади. Асар 1937 йилда Артур Арберри томонидан ва 1963 йили араб олими Абдурахмон Бадавий томонидан нашр этилган. Форобийнинг «Китобу-ш-шеър» асари ҳозирги кунда Братиславада сақланаётган мантиқ илмига оид асарлар қўлёзмаси (уч жилд) билан бир муқова остига кирган. Бу асарлар ўн қисмдан иборат бўлиб, математика, мантиқ санъати, категория, ибора, қиёс, таҳлил, музолат, бурҳон (исбот, далил) диалектика, хандаса, ниҳоят сўнги ўнинчи бўлим - «Шеър китоби»дан иборат.

Форобий асарларининг ҳассос таржимони А. Ирисов амалга оширган сўнги нашр асосидаги матн ушбу мажмуага киритилди. Асар дастлаб «Шоирлар санъати қонунлари ҳақида» сарлавҳаси билан Абу Наср Форобийнинг «Шеър санъати» китобида (Т., 1979) ва «Аристотель. Поэтика» (Т., 1980; 2004) асарига илова равишда эълон қилинган. Қайта нашрда таржимон фақат асар сарлавҳасини ўзгартирибгина қолмай, балки унинг матнини аслига солиштириб чиққан, эътиборга молик тузатишлар қилган. Демак, ушбу нашрга асос бўлган манба: Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. - Б. 116-125.

Табийки, асардан айрим намуналар сайлаб олинди. Таржимон изоҳлари ҳар бир саҳифа остида қолдирилди. Таржимон изоҳларига (тарж.) белгиси қўйилди. Қуйида тушунилиши қийин бўлган истилоҳ, исм ва тушунчаларга шарҳлар берилди.

1. Арасту Ҳакимнинг «Поэтика» асари шундай арабча ном билан мантиқда келади. Асарнинг ўзбекча наشري учун қаранг: Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). Русчадан М. Маҳмудов ва У. Тўйчиев таржимаси. - Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. - 150 б; Арасту. Поэтика, Ахлоқи кабир. - Т.: Янги аср авлоди, 2004.

2. *Софистика* - (арабчада «ал-муғолага» - тарж.) юнонча сўз бўлиб, «музокарани айёрлик билан олиб бориш» маъносини англатади. Софистика фалсафий оқим сифатида қадимги Юнонистонда шаклланган. Илмий мулоҳаза ва исбот-далиллардан кўра кўпроқ фараз ва тахминларга таяниб иш кўради. Софистика формал логика талабларидан четга чиқиб бўлса-да, сўз усталлиги ва нотик устамонлиги билан воқеа-ҳодисанинг асидан маънони олиб қочишга хизмат қилган ўринлари ҳам бор. Форобийнинг «Фалсафату-л-Аристутолис» («Арасту фалсафаси») асарида шундай таъриф бор: «Арасту айтиб ўтган айёрликка асосланган бу санъат унинг

фикрича, одамни ҳамда бошқа биров томонидан билдирилайдиган фикрни рад этиш ва машқларга асосланган санъат воситаларидан чалғитувчи санъат бўлиб, уни олим «ас-суфитаний» («софистика») деб атайдн.

3. «Софистика санъати» - Арастунинг асари. «Софистанийа» деб номланган ушбу асар «О софистических опровержениях» сарлавҳаси билан М. И. Иткин томонидан русчага таржима қилинган. Асарнинг тўла матни учун қаранг: Аристотель. Сочинения. - Т.2. - М.: Мысль, 1978. - С.533-593.

4. Тақлид - аввалги нашрларда «Ҳушатиш» сўзи келади. Ушбу истилоҳ биз тушунган маънодаги «ташбиҳ» ёки «тақлид» эмас, балки Арастунинг «Мимесис» назариясидан (ҳаётга тақлид қилиш эмас, балки ижод қилиш, иккинчи, янги ҳаёт яратиш) келиб чиқиб тушунилади.

5. Софист - Юнонистонда эр. ав. V-IV асрларда айрим файласуфлар гуруҳини шартли равишда шундай атаганлар. Асл софистларнинг асарлари бизгача етиб келмаган. Аристофан «Булутлар» комедиясида Сукротни «софист» сифатида талқин қилган. Манбалардан маълум бўлишича, софистлар: Протагор, Горгий, Антифонт ва бошқалардир.

6. Тақлидчи - бу ерда ижодкор маъносида. Чунки Арасту санъатга таъриф бераркан, уни «табиатга тақлид» деб атаганини унутмаслик керак.

7. Индуктив - факт ва воқеаларга рационал баҳо бериш. Арасту талқинича, Ҳушаш нарсаларга нисбатан бир ҳукмрон қарашнинг вужудга келишидир. Индуктив метод, кўпинча, аниқ фанларда (математика) ва мантиқ илмида алоҳида назария сифатида қўлланилади. «Мулоҳаза»ни ўрганувчи мантиқ илмининг қисми ҳам «индуктив мантиқ» деб номланади.

8. Аналогия - юнонча бу сўз «қисс», «мос келиш» деб таржима қилинади. Бирор предмет ёки ҳодисадаги қатор унсурларнинг мос келиши асосида улар ҳақида муайян хулосага келинган ёки ўша предмет ва ҳодисаларнинг хоссаси (умумий хусусиятлари) аниқланган. Индуктив методда ҳам «аналогия»нинг ҳиссаси катта.

9. Бурҳон - арабча сўз бўлиб, ҳужжат, далил маъноларини билдиради.

10. Диалектик (жадалли) - юнонча ушбу сўзнинг луғавий маъноси «мунозара қилиш» санъатидир. Алоқа ва муносабатлар, ҳолат ва тараққиёт, билиш ва ўрганишнинг умумий қонуниятлари ҳақидаги таълимот бўлиб, бу илмнинг илдизи Сукрот фалсафасига боради. Афлотун ва Арасту илмда диалектик услуб (қараш)нинг шаклланишида хизмат қилган. Диалектика фанининг отаси Ҳегел ҳисобланади.

11. Риторика - нафақат хитоб, нутқ, балки нотиклик санъати ҳам шу сўз билан юритилади. Қадимги Юнонистонда нотиклик санъати жуда ривожланган бўлиб, унинг отаси Цицерон (эр. ав. 106-43) саналган.

12. Бу ерда «тўқилган», «ижод қилинган» маъносида. Шоир Э. Воҳидовнинг «шеър муқаддас ёлгондир» иборасини эсланг.

13. Силлологизм - дедуктив фикрлашнинг шакли бўлиб, у мантиқ илмида икки мулоҳаза асосида (субъект-предикат) мутлақ бир хулосага келишдир. Ушбу назария билан шуғуланувчи мантиқ илмининг алоҳида бир узвий қисми «силлологистика» вужудга келган.

14. Интуиция - ушбу лотинча сўзнинг луғавий маъноси «ички кузатиш» бўлиб, исбот-ҳужжатсиз воқеанинг асл моҳиятига кўпинча интуиция (фаҳмлаш) орқали эришилган.

15. Форобийнинг шеър (умуман, бадиий адабиёт) навъларининг турлари хусусидаги фикрлари билан мажмуанинг «Адабий турлар ва шеър навълари» бўлимида танишасиз.

16. Куръони каримнинг «Шуаро» сурасидаги шоирлар ҳақидаги фикрларга ишора бор. Эсингизда бўлса, Каломуллоҳда «Шоирларга йўлдан озганлар эргашур. Уларнинг (сўз водийларидан) ҳар водийда дайдишларини (яъни ўзларига ёқиб қолган энг тубан кимса ё нарсаларни ҳам кўкка кўтариб, ёқтирмаганларини тупроққа қоришларини) ва ўзлари қилмайдиган нарсаларни айтишларини кўрмадингизми?! Магар иймон келтирган ва яхши амаллар қилган ҳамда доим Аллоҳни ёдда тутган ва (илгари) мазлум бўлганларидан кейин (Ислом зафар топгач) ғолиб бўлган кишилар (яъни шоирлар йўлдан оздиргувчи эмаслар). Золим кимсалар эса яқинда қандай оқибатга қараб кетаётганларини билиб қолурлар» (26:224-227) дейилган эди.

17. Одатда предмет ёки кишилар лотин ёзувидаги бош ҳарфлар билан белгиланса, А В С Д ... ва ҳоказо тартибда келади. Араб алифбосида эса, (алиф) ва (бе)дан сўнг, унга шаклдош бўлган (те) ва (се) ҳарфлари белгиланишда иштираётган этмайди. Шунинг учун навбатдаги ҳарф (жим) кейинги белгиланишни ифодалайди.

ЮСУФ ХОС ХОЖИБ «ҚУТАДҒУ БИЛИГ»дан

Илк турк достони сифатида адабиётимиз тарихидан ўрин олган бу асар Оврупада ҳам машҳур бўлиб, хоризжий мусташириклар Жоуберт Амадей (1823), А. Вамбери (1870) ва В. Радлов (1891-1900) томонидан нашр қилинган. Н. Гребнев таржимасида 1963 ва 1971 йиллари Тошкентда ва 1983 йилда Москвада чоп қилинган. Юргимизда ушбу асардан намуналар дастлаб, Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» (1928) мажмуасининг I жилдида, нихоят, 1971 йили Қаюм Каримов томонидан ўзбекча изоҳли таржимаси билан бирга нашр қилинган. 1990 йилда ҳозирги ўзбек тилидаги насрий баёни Б. Тўхлиев томонидан амалга оширилган.

Намуналар келтирилган манба: Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қаюм Каримов. - Т.: Фан, 1971. - Б.85-93, 101, 199-201, 203, 205-207; 657; 949.

Мажмуада келтирилган намуналар бугунги китобхонларига тушунарли бўлсин учун матн ҳозирги ўзбек тилидаги тавсифи билан бирга берилди.

1. *Сўз ерга яшил кўкдан тушди* - «Сўз» бу ўринда «Аллоҳнинг сўзи», яъни Куръони каримнинг нозил бўлиши маъносида келган.

2. *Сой тоши* - сув остидаги тош маъносида. Бу ўринда жавоҳирдан фарқлаш учун оддий тош назарда тутилган.

3. *Нобино* - кўрмайдиган киши.

4. *Элиг* (асар қахрамонларидан) Ойғулдига тилининг зарарини гапирдинг (ушбу парча мажмуанинг «Тил одоби» қисмида келтирилган), энди «Тилнинг нафъидан сўзлаб бергин» талабига кўра ушбу жавоб берилган.

5. *Донолар «ийлқи», «пода» деб атайди маъносида.*

6. Элитнинг «Сўзнинг ози қайсию, кўпи қайси?» саволига жавобан ушбу келтирилган.

7. *Андозала* - текмсла, тартибга сол.

КАЙКОВУС “ҚОБУСНОМА”дан

«Қобуснома» 44 бобдан иборат бўлиб, бундан тўрт боби илоҳиёт масала-ларига ва қолганлари дунёвий илм ва хунарларга бағишланган. Асарнинг 35-боби «Шоирлик ҳақида» деб номланиб, бунда муаллиф шоир бўлишликнинг ибтидоий талабларидан, бадий шеърга завқ бағишлайдиган маъно ва вазн жиҳатларидан сўз юритган. Ушбу асарнинг Огаҳий таржимаси («Мавъи-затномаи Кайковус») устоз педагог С. Долимов томонидан таъдил қилинган ва бир неча марта нашр қилинган. Нашр учун асос бўлган манба: Кайковус. Қобуснома. Тузатилган иккинчи нашри. Сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифи С. Долимов. - Т.: Ўқитувчи, 1968. - Б.97-99.

1. *Алғал* - тўла, солим маъносига. Аруз истилоҳотида бу сўз ўрнида кўпинча солим келади.

2. Мажмуанинг «Шеър илми» бобида айни истилоҳларнинг кўпчилиги келтирилгани учун уларга айрим-айрим изоҳлар бериш лозим кўрилмади.

3. Бу ўринда «арузнинг оғир вазни»да деб тушунилиши лозим. Аруз илмида комил ва мутадорик баҳрларининг 16 рукили вазни оғир вазн экани қайд қилинган.

4. *Тахаллус илми* - шеърда фақатгина маъқул тахаллус қўллаш эмас, балки уни ғазал мақтаъсида вазн ва шаклга мувофиқ тарзда қўллаш ҳам назарда тутилган.

5. *Аруз доиралари* - аруз баҳрларини баён қилишда маълум даражада энгилликлар туғдириш учун жузъ (Навоийда «рукн» истилоҳи қўлланилган, Бобурнинг «Аруз рисоласи»да айни истилоҳ учрайди)ларга нисбатан тенг ва ўзаро бир-бирига ўхшаш баҳрларни жамъ қилиш учун доиралар қабул қилинган.

6. *Бесутун тоғи* - Эроннинг ғарбида жойлашган тоғда барельеф - тошга ўйилган суратлар бор. Бу осори атиқа Доро I тилидан ёзилган бўлиб, машҳур Фарҳодга тегишлидир.

7. *Дулдул* - диний ривоятларга кўра, Пайгамбаримиз (с.а.в.) куёвлари Ҳазрат Алига тортиқ қилган (учар) от.

8. *Рахш* - афсонавий қаҳрамон Рустамнинг (Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си) учар оти.

9. Пайгамбаримиз (с.а.в.) Буроқ отли учар отда Меъроҷ кечаси Аллоҳ таъоло ҳузурига борганлар.

10. *Ҳажв* - Кайковус даврида, айниқса, ғазнавийлар саройида қасидачилик авжга минган бўлиб, ҳажв ёзиш нисбатан тубан касб саналган. Машҳур Фирдавсий «Маҳмуд Ғазнавий ҳажви» учун қандай маломатларга қолганини эслатмоқчи бўлади.

НИЗОМИЙ АРУЗИЙ САМАРҚАНДИЙ **«ЧАҲОР МАҚОЛА»** **(«Нодир ҳикоятлар»)дан**

Шарқда «Мажмау-н-навошир» ёки «Чаҳор мақола» номи билан машҳур бўлган ушбу асар ўзбек шоирлари учун ҳам дастуруламал бўлган. Хусусан, Алишер Навоий унга юксак баҳо берган. Асарнинг тўрт қўлёзма нусхаси илм аҳлига аён бўлиб, улар орасида 1432 йили Ҳиротда Бойсунгур Мирзо ташаббуси билан кўчирилгани энг мўтабар нусха ҳисобланади. Ҳозир у Истанбулда сақланади. «Нодир ҳикоятлар» 1899 йили Эдуард Броун томонидан инглиз тилига таржима этилиб нашр қилдирилган. Сўнгра Техронда Муҳаммад Қазвиний (1910), Муҳаммад Муъин (1957) томонидан ҳам нашр қилинган. Шунингдек, асарнинг урду ва турк тилларидаги таржималари ҳам мавжуд. Ушбу асар ўзбек мумтоз шоирлари томонидан қабул қилинганига қарамадан, ўзбек тилига таржима қилинмаган эди. Бу ишни шарқшунос олим Маҳмуд Ҳасаний амалга оширди. Мажмуадаги парча қуйидаги манба асосида нашрга тайёрланди: Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Сўзбоши муаллифлари Н. Норқулов, Ҳ. Ҳомидов. - Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. - Б.31-32.

1. *Қиёс* - Форобий асарида тилга олинган «аналогия»нинг айни ўзи.

2. Шарқда шеър шаклида ифода қилинган турли илмларни, хусусан, илоҳиёт, фалсафа, мантқ, нуҷум (астрономия) ва тиббиётга доир асарларни учратиш мумкин. Ибн Синонинг «Уржуза» тиббий дostonини эсланг.

3. *Шеър навълари* - бу ўринда мумтоз адабиётдаги шеър шакллари (жанрлари) назарда тутилган.

4. Абулҳасан Сараҳсий Баҳромий (XI аср) асарлари: «Ғойату-л-ару-зайн» («Икки арузнинг чегараси»), «Қанзу-л-қофия» («Қофиялар хазинаси»), «Нақди алфоз» («Иборалар қиймати»), «Сариқат» («Кўчириб олувчилар»), «Тарожим» («Таржимаи ҳоллар»).

5. *Мамдўҳ* - мақталган, мадҳ этилган.

6. *Рудакий эришган бахт* — шоирни Бухоро ҳокими Наср II ибн Аҳмад Сомоний (914-943) саройга таклиф этиб, «шоирлар султони» унвонини берган, у шуҳрат ва дабдаба билан умр кечирган, бироқ умрининг сўнг-гида саройдан қувилиб, ўз қишлоғига қайтган.

АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ **«ҲИБАТУ-Л-ҲАҚОЙИҚ»дан**

Асарнинг ўз даврида ёзилган қўлёзма нусхаси топилганича йўқ. Нисбатан дастлабки қўлёзмалардан бири уйғур ёзувида Зайнобиддин котиб томонидан Самарқандда кўчирилган (246 байт), иккинчи нусха Истанбулда Абдураззоқ бахши томонидан (уйғур ва араб ёзувида) кўчирилган. Булардан ташқари асарнинг унчалик тўла бўлмаган яна тўрт нусхаси мавжуд. Асар номини «Айбату-л-ҳақойиқ» («Ҳақиқат эшиклари»), «Атабату-л-ҳақойиқ» («Ҳақиқат сандиғи») каби ўқилишлар ҳам мавжуд. «Ҳи-бату-л-ҳақойиқ» ҳозирги китобхон учун тушунилиши енгил бўлишини

назарда тутиб, унинг ҳозирги ўзбек тилига изоҳли таржимасидан фойдаланилди. Нашр учун асос бўлган манба: Қ. Маҳмудов. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асари ҳақида. Танқидий матн, транскрипция, шарҳ ва луғат. - Т.: Фан, 1972. - Б.234-236, 242, 245.*

1. *Сўнак* - суяк.

2. Ушбу ва бундан кейинги «Пайғамбар сўзлари» деб келтирилган ҳикматларга мос мазмун айрим ҳадисларда бор.

3. Ушбу сўзлар Куръони каримдаги «Ҳар билгувчининг устида бир билгувчи бордир» («Юсуф» сураси, 76-оят) ҳикматининг мазмунига ҳамоҳангдир.

4. *Ажам* - араб бўлмаган мусулмон ўлкалар.

5. Ушбу байтдан аввал матнда «Алайҳи раҳма Амир Сайфиддиннинг таърифи» изоҳи бор.

САЙФИ САРОЙИ “ГУЛИСТОНИ БИ-Т-ТУРКИ”дан

Саъдий Шерозий «Гулистон» асарининг ижодий таржимаси бўлган бу асарда шоирлик ва шеър сифатига доир талайгина кузатишлар бор. Асарнинг муқаддимаси ва Хотима қисмидан айрим намуналар берилди. Асар сўнгида шоирлар ҳақида қисқа манзума келтирилган бўлиб, унда муаллифнинг шеърят ҳақидаги қисқа ва аниқ мулоҳазалари баён қилинган. Парча келтирилган манба: Сайфи Саройи. Гулистони би-т-турки. Китобда: 14 аср Хоразм ёдномалари. - Т.: Фан, 1973; Уч булбул гулшани. - Т.: 1986. - Б.170-172; 325.

¹ *Тақаттуъин* - тақтиъ ўлчови, шеърнинг аруздаги баҳрини аниқлаш.

² *Насоих* - насихатлар.

³ *Тўли* - телбаланиш, ошuftалик.

⁴ *Масобиху-л-қулуб* - қалблар ардоғи, мартабаси.

⁵ *Муфарраҳ* - шодлик келтирувчи.

⁶ *Малул* - ранжиган, ғамгин.

⁷ *Эйгу* - эзгу, яхши ном.

⁸ *Ҳожибу-л-ҳужжоб* - Ҳожиб: эшик оғаси; Бу ерда: ҳожибларнинг ҳожибии.

⁹ *Ёргу* - ёзги, номалар.

¹⁰ *Танаъум* - ноз-неъмат билан парваришлаш.

¹¹ *Жуд* - саҳийлик.

¹² *Бадр* - тўлин ой.

¹³ *Форис* - тинчиган.

¹⁴ *Меҳтар* - улуг.

¹⁵ *Мубассир* - назоратчи.

¹⁶ *Муфид* - фойдали.

¹⁷ *Дурар* - дур, гавҳар. Мажозий маънода: маънили сўз

¹⁸ «Халво деб шолғомдан ясалган сунъий таомни ейди» маъносида.

¹⁹ *Уш* - ўшал.

²⁰ *Лоҷарам* - иложсиз, чорасиз.

²¹ *Ануқ* - аниқ.

¹² Асарнинг ёзиб тамомланган санаси ҳижрий 793, милодий 1390-91 йиллар.

¹³ *Ҳасуд* – ҳасадгўй.

¹⁴ *Ёзуқларини ярлиға* – гуноҳларини мағфират қил.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ **“СИЛСИЛАТУ-З-ЗАҲАБ”дан**

Ушбу дoston Жомий «Хамса»сига «Солюмон ва Абсол» билан биргаликда қўшилиб, «Ҳафт авранг»ни ташкил қилади. Дostonнинг биринчи дафтарида олинган манзум парчаларда бир қатор ибратли ҳикоя ва масаллар, сўнгра «Ишқ афсонасидан танламалар» ҳамда «Шеър тўғрисида», «Улуғ шоирлар хотираси» ва бошқа руқналар остида бадий сўз табиатига доир Жомийнинг эстетик қарашлари акс этган. Келтирилган намуналар Васфий таржимасида берилди. Нашрга асос бўлган манба: Абдураҳмон Жомий. Танланган асарлар. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш. Шомухамедов). - Б.173-174, 176, 178-179.

“УЛУҒ ШОИРЛАР ХОТИРАСИ”

1. *Тирилтган* - тирилтирган. Вазн ва қофия талаби билан сўз қисқарган ҳолда келяпти.

2. Матнда ушбу сатрдан сўнг Рудакий, Муаззий, Анварий, Хоқоний, Шайх Саъдий, Санойи, Низомий ва бошқа шоирлар тавсифи берилган.

3. *Нуқта* - араб ёзувидаги ҳарф усти ва остидаги нуқталар назарда тутилган.

4. *Хувайдо* - аён, равшан; ошқора.

5. *Маҳак* - тош; олтин ва кумушларга суртиб унинг сифатини аниқлайдиган маъдан.

6. *Қофиясанч* - «санч»нинг луғавий маъноси чақмоқ; қофияси чақмоқдек таъсирли шеър ёзувчилар назарда тутилган.

7. *Сарроф* - луғавий маъноси: пул майдаловчи. «Осмон саррофи» дейилганда «Осмондан зар каби сўз ёмгинини ёғдирувчи суҳандонлар» маъносини беради. Ушбу бирикма Навоийда «Чарх саррофи» тарзида учрайди.

8. *Нофа* - мушк оҳусининг киндиги.

9. *Баҳравар* - баҳраманд, баҳра оловчи.

АЛИШЕР НАВОИЙ **«ҲАЙРАТУ-Л-АБРОР»дан**

Ислomий адабиётдаги анъанага кўра йирик асарлар (жумладан, «Хамса» ҳам) Ҳамд, Муножот, Наът ва бошқа муқаддималардан бошланади. «Ҳайрату-л-аброр»да 4 муножот, 5 наътдан сўнг хамсанавис буюк шоирлар Низомий ва Хусрав Деҳлавий, сўнгра алоҳида бобда Жомий таърифи келади. Шундан сўнгги боб (XI) «Сўз таърифи» деб номланган. «Хамса»дан ўрин олган бу назарий баҳслар қуйидаги манба асосида нашрга тайёрланди:

Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами (МАТ). Еттинчи том. Хамса: Ҳайрату-л-аброр. - Т.: Фан, 1991. - Б.57-58; 60, 61-63.

1. *Сипехр* - осмон.
2. *Жаҳонтоб* - жаҳонни ёритувчи.
3. *Маъдан* - кон, манба.
4. *Қирон* - икки сайёранинг бир буржда тўқнашуви, яқинлашуви.
5. *Самин* - қимматбаҳо.
6. *Иқтирон* - қарин, яъни ҳамсухбат бўлмоқ.
7. *Дилтазир* - ёқимли, хушрўй.
8. *Тўрт садаф гаъҳари* - бу ерда: тўрт унсур - сув, ҳаво, ўт, туфроқ. *Дурж* - қимматбаҳо тошлар солинадиган қутича (Ноширлар: А.Ҳайитметов ва И. Ҳаққулов изоҳи. Бундан сўнг (нашр.) тарзида бериллади.
9. *Етти фалак ахтари* - етти қават осмон.
10. *Қатми адам* - Адам (йўқлик) қатлами.
11. *Нухуфт* - яширин, пинҳон; гунча.
12. *Ношуғуфт* - очилмаган.
13. *Гулфишон* - гул сочувчи; хушбўй ҳид таратувчи.
14. *Зуфунун* - илм, билим эгаси.
15. «*Кофу нун*» - арабча «к» ва «н» ҳарфи бир-бирига қўшилса, «кун!» бўлиб, «ярат!», «ижод қил» деган маъноларни билдиради (нашр.)
16. «*Коф*» ила «*нун*» *зодаси* - Исломий талқинига кўра, «Кун! - Ярал» деган Аллоҳнинг буйруғи билан бутун мавжудот яралмишидир. Бу ерда: «яралмиш»ларнинг энг улуғи Инсон васфи келади.
17. *Валид -ота; валад* - ўғил фарзанд.
18. «Сўз жон бўлиб, руҳ анинг қолипидир. Кимнинг танида руҳи бор бўлса, у сўзга эҳтиёж сезади» (нашр.)
19. *Ҳуққа* - қимматбаҳо тошлар солинадиган қутича. Бу ерда: маъшуқанинг оғзи.
20. «Тилини агар пўлат ханжар дейилса, унинг қадалган инжулари сўзидир» (нашр.)
21. *Бу чаман* - инсоният ва ҳаёт чамани (нашр.)
22. *Фасиҳ* - фасоҳатли; чиройли сўзловчи.
23. *Масиҳ* - Исо Пайғамбарнинг лақаби. Диний афсоналарга кўра Исо ўз нафаси билан ўлганларни тирилтириш, жон ато этиш қобилиятига эга бўлган. «Яхши сўз билан ўлганни тирилтира олгани учун Исо пайғамбар ўзини «Жонбахш» лақаби билан атаган», - дейди шоир (нашр.)
24. *Халил* - Иброҳим пайғамбарнинг лақаби. Диний афсоналарга кўра, Намруд Халилни ўтда ёқиб ўлдирмоқчи бўлган, лекин у ўз поклиги ту-файли ўлмаган (нашр.)
25. *Жабраил* - Ислом динида тўрт фариштадан бири. У Худо билан пайғамбар ўртасида элчилик қилган. Ушбу сатрлардаги маънода ҳам шунга ишорат бор: «Жабраил ҳам сўз юкига ҳаммол бўлган» (нашр.)
26. *Ганжи роз* - Ҳазинанинг сир.
27. *Нуш лаб* - лаб суви.
28. «Агар бир гўзал ҳар қанча чиройли ва ой юзли бўлса-да, лекин гапирмаса, девордаги суратдан фарқ қилмайди» (нашр.)
29. Оддий сўзлашувда ёлгондан эътиборсиз - нописанд нарса йўқ. Лекин назмдаги ёлгон, ҳатто доноларга ҳам маъқул, яъни назмда муболагага

йўл қўйилади, дейилмоқчи. Бу байт Алишер Навоийнинг адабиётда бадий тўқима, муболага, фантазиянинг роли тўғрисидаги эстетик қарашини акс эттиради (нашр.).

30. «Тиш инжулари оғизда терилиб турса, назмдай кўркам бўлади, оғиздан тушиб насрдай сочилса, қиммати кетади». Уз даври анъанасига кўра бу ерда Навоий насрга нисбатан назмга юқори баҳо беради (нашр.).

31. Бу байт ташбиҳ санъати асосида қурилган. Унда шоир боғдаги гул ва даракларни назмга, тоғдагиларни (улар ўтин ҳисобида қаралади) насрга ўхшатади (нашр.).

32. *Ғафур* - кечирувчи, маърифат қилувчи; яъни Аллоҳнинг сифатларидан бири.

33. *Азми нишот* - шодлик, сурурга интилиш.

34. *Човуш* - сарой хизматчиси.

35. Бу ва бундан кейинги тўрт байтда назмнинг насрдан афзоаликлари шатранж - шахмат ўйини мисолида асосланган: «Шахмат тахтасига доналарни тўққан одам унинг ёғоч доналарини қанча мақтамасин, у чиройли кўриниши шу вақтдаки, биров - икки томонга у доналарни икки қатордан қилиб терса. Шахматнинг икки томонидаги икки қатор худди икки мисра шеърга, тўрт қатор эса шеърнинг икки матлаъига ўхшаб кетади. Бундаги ҳар дон ажойиб муаммо бўлиб, уларнинг орасида отлар ҳам пайдо бўлади. Одам қанча тўғри фикр қилмасин, бундан озгина парижонликка йўл қўйса, отнинг юриши тўғрайли мот бўлиб қолиши мумкин» (нашр.)

36. *Шероза* - китоб қатламларини ипак билан тикиб, муқовалашга тайёрлаш.

37. Бу икки сатрда гулнинг ўз شوҳида очилиб туриши назмга, хазон бўлиб сочилиши насрга ўхшатишган.

38. *Эъжоз* - мўъжиза кўрсатиш.

39. «Назмда ҳам асл (мақсад) маънидир» (нашр.).

40. *Марғуб* - маъқул бўлган; ёқимли.

41. «Ё раббий назмимни халқнинг дилини ёритувчи қилиб, Хаста Навоийга ҳам яна (шундай ёзишлиқни) насиб эт» (нашр.).

«НАЗМУ-Л-ЖАВОҲИР» дан

1485 йилда ёзилган бу асарда Ҳазрат Али ибн Абутолибнинг «Насрул-лаолу» («Наср инжулари») номли ҳикматлар китобига шеърини талқин сифатида рубоий ва тўртлик орқали муносабат билдирилган. Асарнинг сўз таърифи ва Ҳазрат Али ҳикматларига муносабат акс этган муқаддима қисмидан намуна келтирилди.

¹ *Соири махлуқотдин мумтоз ва мажмуи офаринишуа сарвар ва сарафроз* — барча махлуқлардан сараланган, танланган бўлиб, сарвар ва офаринга сазовор бўлганлар (сифатил)нинг йиғиндиси.

² Зоҳирий таржимаси: Одам болаларини сийладик.

³ Зоҳирий таржимаси: Биз инсонни энг яхши тузилиш билан яратамиз.

⁴ *Мужиб лутфи калом фархунда маол* — қутлуг лутфи калом сабабли.

⁵ *Исо* — диний ривоятларга кўра Исо пайгамбарнинг нафаси уликни тирилтирар экан. Лақаби Масиҳ бўлиб, масҳ — силовчи сўздан олинган.

⁶ *Солиҳ* – Солиҳ пайгамбар, Нуҳ пайгамбарнинг ўгли Сом фарзандларидан. Навоий айтмоқчи, агар инсон сўз сўзламаса, Исо билан унинг оти ва Солиҳ билан унинг туяси орасида фарқ бўларми эди?!

⁷ *Ноқаси ўртасида не муғбярот бўлғай* – ургочи туя (ноқа) қандай фарқланади. Матнда “Инсон сўз инжулари билан зийнатланмаса Исо билан туя ўртасида, Солиҳ билан ургочи туя орасида қандай фарқ қолади” дейилмоқчи.

⁸ Зоҳирий таржимаси: Инсонлар ақлларига яраша гапирадилар.

⁹ Зоҳирий таржимаси: Шунга ўхшаш сурани келтиришлари(га.)

¹⁰ *Авсат ва адно* – уртача ва қуйи.

¹¹ Зоҳирий таржимаси: У ўз хоҳиши билан гапирмаяпти.

¹² Зоҳирий таржимаси: Унга очялаётган вақт келяпти.

¹³ Зоҳирий таржимаси: Ҳақиқатан ҳам шеърда ҳикмат баёнида сеҳр бор.

¹⁴ Зоҳирий таржимаси: Аллоҳ улардан рози бўлсин!

¹⁵ Зоҳирий таржимаси: Мартабаларига лойиқ ҳолда.

¹⁶ *Арши аззам* – улугвор, юксак арш. Синоними: арши аъло.

¹⁷ *Масиҳи Марям* – Марямнинг ўгли Исо Масиҳнинг ҳаётбахш нафаси ҳам сўз билан ифода этилган.

¹⁸ *Мудғам* – идғом (икки ҳарфни бир-бирига бириктириб ўқиш) қилиш.

¹⁹ *Каломуллоҳ иштиғоли* – Қуръони карим ўқиш билан машғуллик.

²⁰ Зоҳирий таржимаси: Ва кўз қораси яширин дурдек.

²¹ Зоҳирий таржимаси: Сочма дурлар

ЗОКИРЖОН ФУРҚАТ **«ШОИР АҲВОЛИ ВА** **ШЕЪР МУБОЛАҒАСИ ХУСУСИДА»**

номли манзум лавҳа Фурқатнинг Тошкентдалик чоғида (1889-90) ёзилган бўлиб, ушбу манба асосида нашрга берилди: Фурқат. Танланган асарлар. – Тошкент: 1980.

1. *Қийл ила қол* - гап-сўз; маълум қилмоқ.

2. *Васив* - белоеён, ҳаддсиз.

3. *Рафив* - баланд, юксак. Бу ерда: «кўнгли кўтарилсин».

4. Муслиҳиддин Шайх Саъдий (1203/1210-1292)нинг 20 йилдан ортиқ муддат давомидаги Ҳижоз, Яман, Ҳинд, Рум, Қашғар ва бошқа юртлар бўйлаб саёҳати назарда тутилган. Машҳур «Гулистон» (1258) ва «Бўстон» (1257) китоблари мана шу саёҳатларнинг натижасида ёзилган.

5. *Тулув* - чиқиш, кўриниш.

6. *Қаср ила* - ҳашамат билан.

7. *Кунжойиш* - жойлаштириш (имкониятига қараб).

8. “...Бу даштда ер олтию, осмон етти қаватдир». Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидан.

9. *Муътод* - одатланган, урганган.

10. *Тақрир* - муқаррар (тасдиқлаш маъносида).

АБДУРАУФ ФИТРАТ “ШЕЪР ВА ШОИРЛИҚ”дан

Мақола 1919 йилда “Чигатоӣ гурунги” дастурий йўналишида ёзилган бўлиб, дастлаб “Иштирокиюн” газетасида (24, 25, 26 октябр) эълон қилинган. Қайта нашрлар (“Туркистон”, 1993 йил 1 июл; “Мулоқот”, 1996, 4-сон) айрим қисқартиришлар билан амалга оширилган. Тўла ҳолда Фитрат «Танланган асарлар»нинг IV жилдида нашр қилиниши режалаштирилган.

Куйида тушунилиши қийин бўлган сўз ва айрим истилоҳларнинг изоҳи берилади:

¹ *Наврас* – ўспирин.

² *Ияручилик* – тақлидчилик.

³ *Сингирлар* – пайлар: асаб толалари, айрим ўринларда мия.

⁴ *Жоҳилият шоирлари* – исломгача ўтган араб шоирлари назарда тутилган.

⁵ Куръони карим оятларида, хусусан, “Шуаро” сурасида шоирлар “ёлгон айтувчилар” деб баҳоланган. Бу ўринда Куръони каримдаги сўз ҳақида фикр бораркан, бу “шоир сўзи эмас”, демак, “муболаға эмас” мазмунида айтилгандир.

⁶ *Ҳаввоси хамса* – беҳ сезгич: кўриш, эшитиш, тана сезгиси, ҳид ва таъм билиш назарда тутилган.

⁷ *Ифрот* – чегарадан чиқиш, ҳаддан ошиш.

⁸ Мақоланинг I қисми шу ерда тугайди (қайта нашрларда қисқартириш туфайли қисмлар ўртасидаги айирма бузилган). Кейинги II қисм “Иштирокиюн” газетасининг бошқа сониди берилган.

⁹ *Рамида* – хурккан, чўчиган.

¹⁰ Таассуфки, Фитратнинг ушбу мавзудаги бошқа мақолалари ёзилмай қолиб кетган. Фақат турк вазиғи оид мулоҳазалари «Адабиёт қондалари» ва “Аруз ҳақида” қўлланмаларида акс этган.

“АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ”дан

Абдурауф Фитратнинг “Адабиёт қондалари” қўлланмаси 1926 йил ислоҳ қилинган араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида чоп этилган. Муаллиф тил ва услубини, қолаверса, ўша давр тил хусусиятларини мантада тўла сақлаш ниятида қўлланмадаги аслича қолдирилди. Айрим ўринлардагина (сўзнинг маъносига кескин таъсир этиши мумкин бўлган ҳолларда) жузъий ўзгартиришлар киритилди, тушуб қолган тиниш белгилари (асосан, вергул) тўлдирилди, лозим бўлганда “вергул” (.) “тире” (-) билан алмаштирилди. Атоқли отлар, айниқса, киши исмлари ўша даврдаги тартиб бўйича “қўштирноқ” ичида берилар эди, буни бутунги имло талабларига келтирилди. Нашрга асос бўлган манба: Абдурауф Фитрат. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев) – Т.: Уқитувчи, 1995.

¹ *Яхши* - асл нусхадаги “ё” лашув шакли билан «ёхши» деб берилган. Бу туркча сўз кўп манбаларда шундай қўлланилган. Унинг зидди бўлган “ёмон”га қиёс қилиш мумкин.

² *Тобоқчилик* - сўзининг ўзаги саналган “това” идиш дегани, “тобоқ” шундан олинган. “Тобоқчилик” деганда муаллиф кулолчиликни назарда тутатган бўлиши эҳтимолга яқин. Шунингдек, “тобоқ” сўзининг доира (муסיқа асоби) маъноси ҳам бор.

³ *“Ироқ” куйи* - Шашмақом тизимидаги олти мақомнинг номи. У куйидаги шўбачаларни ўз ичига олади: Мухаййири сафти, Талқин. Қашқарча, Соқийнома, Уфор, Ироқ катта уфори. Бу ҳақда муфассал маълумот учун қаранг: Фитрат. *Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи*. - Тошкент-Самарқанд: 1927, 34-35-бетлар.

⁴ *Муға ҳаракатлари* - имо, қош ва кўз ҳаракатлари, мимика: муқом қилмоқ шу сўздан олинган.

⁵ Ҳозирги замон адабиётшунослигида ҳам Фитрат кўрсатган “Гўзал санъатлар”нинг бу турлари ва туркумлари ҳам сақланган бўлиб, бу олти тур санъатнинг тасвирий турлари ҳисобланади. Улар, ўз навбатида, Фитрат кўрсатганидек, икки туркумга ажралади: “экспрессив” ва “синкретик”.

АБДУРАҲМОН САЪДИЙ «АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ»дан

Абдураҳмон Саъдийнинг адабиёт назариясидан қўлланма сифатида тақдим этилган илк асари 1923 йилда ўзбек тилида нашр қилинган. Асар таркиби, масаланинг қўйилиши ва ижтимоий йўналишда ҳал этилиши нуқтани назаридан Европача андозалар билан яратилган илк назарий рисоалалардандир. Ишда олим ўз даврининг машҳур назарий асарлари Фриченинг «Проблемы искусствоведения» (1919), А. Шальгининг «Теория словесности» (1910) таъсирида яратилган. А. Саъдий бу даврда Самарқанддаги Педакадемия (ҳозирги СамДУ)да адабиёт назарияси ва Фарб адабиёти тарихидан дарс берад эди. Ушбу қўлланма мумтоз шарқ адабиётшунослиги билан Фарбда яратилган адабиёт назарияларини нисбатан биринчилардан бўлиб синтез қилган назарий манба сифатида ҳам эъзозлидир. Асарнинг мавзуга дахлдор айрим қисмларидан танлаб олиниб, биринчи бор ҳозирги ёзувга таъдил қилинган ҳолда нашр қилинмоқда. Нашрга асос бўлган манба: Абдураҳмон Саъдий. *Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари*. - Т.: 1923.

¹ Бу ўринда муаллиф «литература»нинг Фарбда англантилишича, барча ёзма адабий манбаларга нисбатан қўлламоқда. Шу ўринда «литература» русча «словесность» тушунчалари ўртасига тенглик аломати қўйиш мумкин бўлса-да, Шарқда, хусусан, араб ва ажамда «адабиёт» *одоби куллиёт*, яъни одоб, ахлоқ мажмуаси эканини унутмаслик керак. Ҳар икки талқин ўртасида муайян фарқ ҳам мавжудки, бу бадий адабиётнинг кейинги даврлардаги тараққиётида очикроқ кўринади.

² Худди шу маънода «поэзия»ни фақатгина «шеърят» деб эмас, балки «адабиёт» деб таржима этиш маъқул экани англантилмоқда.

³ Юқорида «гўзал санъат»ларни олти тури келтирилгани ҳолда, бу ўринда негадир сўнги тури (танса, ўйин, рақс) тушириб қолдирилган.

⁴ Кейинги давр рус тилидаги адабиёт назарияларида бу тасниф «изобразительные виды искусства», яъни *санъатнинг тасвирий турлари* атамаси

билан қўлланилган. Қаранг: Введение в литературоведение. Под ред. Г. Н. Поспелова. – Т.: 1988.

³ Бу аъама Арастуниг машҳур «мимесис» назарияси асосига қурилгани, унинг моҳияти Форобий томонидан англатилгани учун ортиқча изоҳга ҳожат йўқ.

СУРАТ (ШАКЛ) ва МАЪНИ БИРЛИГИ

ФАРИДИДДИН АТТОР **«ИЛОҲИЙНОМА»дан**

Фаридиддин Аторнинг «Жавҳару-з-зот» асари ўзбекчада ҳали нашр этилмаган. Бироқ «Илоҳийнома»нинг ниҳоясида улуг мутасаввифнинг шориҳи сифатида проф. Н. Комилов ушбу асардан парчалар келтириб, уларни шарҳлаб берган. Биз ҳозирча «Жавҳару-з-зот»га фақатгина сурат ва маъни жиҳатидангина муносабатда бўлиб, бу мураккаб фалсафий муаммонинг талқинида Атор ҳазратларига мурожаат қилдик, холос. Мажмуадаги парчалар ушбу китобдан олинди: Фаридиддин Атор. Илоҳийнома. Насрий таржима, талқин ва тафсир (Амалга оширувчи Н. Комилов). – Т.: Ёзувчи, 1994. – Б.72-94.

¹ *Жавҳар* – ягона, туб моҳият, зоти асл маъносида Аллоҳга нисбатан қўлланилади.

² *Сурат* – шакл, жон, жасад маъносида.

³ *Кул* – барча, ҳамма. Бу ерда *бутун* маъносида, бутун борлиқнинг Яратувчиси Аллоҳга нисбатан қўлланилган. Мутлақият, моҳият маъносида суратнинг радди ҳам бўлиб келади.

⁴ *Аналҳақ* – мен Ҳақ, яъни мен Худоман. Менлик, ўзликдан бутунлай қутулиб, Аллоҳ ҳукмига ўзини топширишдир. Инсоний ўзликка барҳам берилса, фақат руҳ қолади. Шунда икки руҳ қўшилишидан хулул (сингиш) ҳолати юз беради. Аналҳақ ана шу икки руҳ қўшилишини ифодалаган каломдир.

⁵ *Жузъ* – бўлак, бутуннинг қисми; ўзга, бошқа.

⁶ *Аҳад* – бир, бирга, бутунликда.

⁷ *Жонон* – илоҳий маҳбуб, яъни Аллоҳ.

⁸ *Каён* – мавжудлик, борлик.

⁹ *Айн* – кўз, дийда, кўз қорачиғи.

¹⁰ *Аён* – улуг мартабали, юқорига эришган.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ **«ИЧИНДАГИ ИЧИНДАДИР»дан**

Нашрга асос бўлган матн: Мавлоно Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадир (Туркчадан Улугбек Ҳамдамов тарж.). – Т.: Ёзувчи, 1997, 2001.

¹ *Қобиқ* – сурат маъносида, *маиқ* – маъно.

² *Зоҳид* – тақводор, тарки дунё қилган киши. *Зухд* – уч ҳарфдан иборат бўлиб, улар тарки *зийнат*, тарки *ҳавою ҳавас* ва тарки *дунё* маъноларини

англатади. Тарқи дунё ўзини ўлимга маҳжум этиш эмас, балки дунё лаззатларини тарқ этишдир. Зоҳидлик Аллоҳ билан дўстлашиш йўлида ўзини ҳар жиҳатдан поклашдан иборат.

³ Ояти қарима Қуръони қаримдан олинган. Қаранг: Бақара сураси, 115-оят: «Машриқ ҳам, мағриб ҳам Аллоҳникидир. Бас, қай тарафга юз бурсангиз, ўша жой Аллоҳнинг тарафидир. Шубҳасиз, Аллоҳ (ҳамма томонни) қамраб олгувчи, билимдондир (Қуръони қарим. Ўзбекча изоҳли таржима. Тарж. ва изоҳлар муаллифи Алоиддин Мансур. – Т.: 1992. – Б. 15.

⁴ *Ишқ* – Аллоҳ ишқи, моҳият ва маънодир. Шунинг учун сурат (кўри-ниш) ишқ, яъни моҳиятнинг нури, шуъласидир.

⁵ Қуръони қарим. 47-сура, 36-оят.

⁶ Ушбу ояти қариманинг матни Қуръонда бундай келади: (Эй Мухаммад) сиздан руҳ-жон ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Рух ёлғиз Парвардигорим билаллиган ишлардандир». Сизларга жуда оз билим берилгандир». (Қуръон қарим, «Ал-исро» сураси, 85-оят)

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ «СИЛСИЛАТУ-З-ЗАҲАБ»дан

Келтирилган намуналар Васфий таржимасида берилади. Нашрга асос бўлган манба: Абдурахмон Жомий. Танланган асарлар (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш. Шомухамедов). – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

¹ Сўз чашма, булоққа ўхшатиш. *Кўнгул сўздан сўв ичади* иборасига ишора.

² *Нотиқа* – сўзловчи аёл; сўзлаш, гапиришга қобилиятли.

³ «Дунё тилсимларини сўз орқали оч!» дейилмоқчи.

АЛИШЕР НАВОЙИЙ «ҲАЙРАТУ-Л-АБРОР»дан

Қуйидаги манба асосида нашрга тайёрланди: Алишер Навоий. Мукам-мал асарлар тўплами (МАТ). Еттинчи жилд. Ҳамса: Ҳайрату-л-аброр (П. Шамсиев илмий-танқидий матни асосида дostonни изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар: А. Ҳайитметов, И. Ҳаққулов). – Т.: Фан, 1991.

¹ *Ғазоф* – ёлгон, уйдирма; риёкорлик.

² *Мунсиф* – инсофли.

³ *Ошом* – ейиш, ичиш.

⁴ *Мисбоҳ* – ялтироқ, нур сочувчи; чироқ. Байтнинг мазмуни: *Сўз шу қадар ажойиб сафали шаробки, кўнгулнинг энг қоронғу кунжларини чироқ бўлиб ёритади (нашр.)*

⁵ *Сипехр* – осмон, фалак.

⁶ Байт мазмуни: *Мен сўз майдан маст бўлиб, ўткинчи дунё кишилари сафига қўшилганман (нашр.)*

⁷ *Гарм* – иссиқ.

⁸ *Таркиби* – асар таркиби, яъни композицияси.

⁹ *Даъво* – даъво.

¹⁰ *Машиота* – зийнатгар, пардозчи.

¹¹ *Хуллай мавзун* – вазни ярашган, мос вазн танланган.

¹² *Макнун* – яширинган дур (маъно).

¹³ *Ҳажла* – чодир.

¹⁴ *Хулла* – безакли, нафис кийим.

¹⁵ *Мубоҳот* – фахрланиш, ифтихор қилиш.

¹⁶ *Рафий* – баланд, юксак (бино).

¹⁷ *Судманд* – фойдали, наф келтирувчи.

¹⁸ *Таъбия* – жойлаштириш, тартибга солиш.

¹⁹ *Арбада* – шовқин-сурон, тўполон.

²⁰ *Ҳарза* – бехуда валдираш, вайсаш.

²¹ *Савет* – овоз, товуш; куй, оҳанг.

²² Байтнинг мазмуни: *Барчага баробар бўлсанг, Худо сенга шоҳлик қудратини ато қилади.*

АБДУРАУФ ФИТРАТ “АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ”дан

Асардан келтирилаётган намуналар ушбу манбадан олинди: Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ва ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев). – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б.21-23.

¹ *Таълиф* (қилиш) - ижод қилиш, асар ёзиш (Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳи лугати, III жилд, Тошкент, 1984, 208-бет).

² *Тартиб* - асарнинг сюжети, воқеалар силсиласи.

³ *Ифода* - асарнинг шакли.

⁴ Алифбе тартибида белгиладиган тартиб а, б, в тарзида эмас, балки араб алифбоси тартибида келяпти. Фақат “те” ва “се” ҳарфлари ўз ёзув шаклига кўра “бе”га шаклдош бўлгани учун (нуқталари билангина фарқ қилади) «жим» келади.

⁵ *Ифрот* - ҳаддан ошиш, чегарадан ташқари чиқиш (АНАТИЛ, II жилд, 63-бет).

АДАБИЙ ТУРЛАР. ШЕЪР НАВЪЛАРИ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ «ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»дан

Бу асарнинг сифатлари ҳақида юқорида сўзланди. Энди адабий тур ва жанрлар назариясига дохил қисмлардан намуналар келтирилади. Нашрга асос бўлган манба: Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри (арабчадан таржима. Изоҳ ва муқаддималар муаллифи А. Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. Шунингдек, асарнинг ўзбек тилидаги илк наشري (Абу Наср Форобий. Шеър санъати. - Т.: 1979) билан ҳам солиштирилди.

¹ *Муфохара* – фахрия.

² *Васфий шеър* - қасида.

³ Матнда *навъ*, кўплиги *анво* – навълар. Форобий «навъ» - тур истилоҳини кўпроқ ҳозирги кунда қўланиладиган иблатиладиган «жанр» сўзи ўрнига ишлатади. Шунга кўра, унинг таснифи ҳам диққатга сазовор. Лекин жанрнинг қадимги даврдаги маъноси билан ҳозиргисининг фарқи тамомла бошқача.

⁴ *Дифирамб* - қадимги юнон адабиётида хор томонидан айтиладиган матбудлар мадҳиясидир. Баъзан рақс билан бирга ижро этилган. У эр. ав. VI-V асрларда машҳур бўлган, машҳур намояндаси Пиндар.

⁵ *Ёмб* – ямб, юнон шеър вазни. Метрик тизимда (v-) бўгинлар қўшилмаси. Жанр сифатида маҳзун шеърлар мана шу вазнга тўғри келади.

⁶ *Диagramма* – араб олими Бадавий бу сўз маъносини шарҳлашда Марголиусга ҳавола қилиб, «адолатли ишлар» деган маънога тўғри келадиган юнон истилоҳини келтиради (тарж.)

⁷ *Эфижотосоус* – Артур Арберри бу сўзни амфигенезисдан чиқаради, бунда у «зу кавнай» – «икки борлиқ этаси» деган маънога диққат қаратди. Лекин бу тилқинни Бадавий маъқулламайди, бу ўринли эмас, дейди (тарж.).

⁸ *Акустика* – матнда «акустукий» бўлиб, мусиқа билан эшитиладиган шеър туридир.

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ «ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

Асарнинг аввалги қисми шеър тақсимлари хусусида бўлиб, олим уни ўн навъга ажратади. Шарқ поэтикасида жанрларни бу қадар аниқлик билан ажратиш кам учрайди. Навоий ва Бобур ҳам аруз рисолалари муносабати билан шеър навъларини ажратган ва арузий асосини кўрсатган эдилар. Асарнинг охирида Мир Кўланки номи билан машҳур бўлган Мир Ҳусайн Ҳусайний котиб томонидан 989 ҳижрий-қамарийда кўчирилгани айтилган.

¹ *Азза ва жалла* – азиз ва улуғ (Аллоҳнинг сифати билан номи эсга олинади).

² *Рафаъаллаоҳу қадраҳу фи-д-дорайн* – Аллоҳ унинг икки йўлини ёритсин.

³ *Истисвоб* – тўғрилиқ.

⁴ *Авроқ висоқинда* – варақлар маконида.

⁵ *Каломи Изиди* – Аллоҳ сўзи, яъни Куръони карим.

⁶ *Аҳодиси набавий* – пайғамбар ҳадислари.

⁷ *Лаим* – хасис, нокас.

⁸ *Гурез* – илож, чора.

⁹ *Ал-фанну-л-аввал фи ақсоми аш-шеър* - Аввалги фан: шеър қисмлари.

¹⁰ *Ж* - «жавоб», «жамъ» каби сўзларнинг қисқартирилгани. Бу ўринда «жумладан»га тўғри келади (нашр.).

¹¹ *Сабаби таълиф* – китобнинг ёзилиш сабаби.

¹² *Ал-навъи аввал фи баъни-л-қасида* – биринчи тур - қасида баънида.

¹³ *Ақалли* – кичиги, ози.

¹⁴ *Хусни матлаъ* - қасиданинг «хусни матлаъ» бўлган дастлабки икки байтининг муаллифи келтирилмаган. Бироқ кўп мисолларни шоирнинг ўзи айтгани учун бунга ҳам муаллиф қаламига мансуб деб айтиш мумкин (нашр.).

¹⁵ *Мамдуҳ* - мақталган.

¹⁶ *Важҳ* - тартиб, тарих (нашр.).

¹⁷ *Бароати истиҳлол* - луғавий маъноси: ҳалол-пок.

¹⁸ *Аблағу-л-балағо* - балоғатлиларнинг балоғатлиси.

¹⁹ *Тазарв* - тустовуқ, қирғовул

²⁰ *Жоруб* - супурги.

²¹ *Хубоб* - осмон, фалак.

²² *Робита* - боғланиш.

²³ *Ан-навъу ас-салису фи баёни-л-қитъа* - учинчи тур: қитъа баёнида (нашр.).

²⁴ *Ал-навъи робеъ фил-баёни-р-рубойй* - тўртинчи тур: рубойй баёнида (нашр.).

²⁵ *Рубоййи мусарраъ* - сара рубойй ёки таронаи рубойй ҳам дерлар.

²⁶ *Мужаннас* - жинсдош (сўзлар иштирок этади). Бу туюқ жанрига тўғри келади.

²⁷ *Ан-навъу-л-хомис фил баёни маснавий* - бешинчи тур: маснавий баёнида.

²⁸ *Муқоффо* - ўзаро қофияланувчи.

²⁹ *Ан-навъи содис фи-л-баёни-т-таржмъ* - олтинчи тур: таржмъ баёнида.

³⁰ *Мафхари дунёву дин* - дунё ва диннинг фахри.

³¹ *Вухуш* - ваҳший ҳайвонлар.

³² *Ал-навъу-с-собеъ фил баёну-л-мусаммат* - еттинчи тур: мусаммат баёнида.

³³ *Ҳойш* - тўсувчи, моневъ бўлувчи.

³⁴ *Ал-навъу-т-тосеъ фил баёни-л-мутатаввил* - саккизинчи тур: мутатаввил (чўзилган) баёнида.

³⁵ *Ал-навъу-л-оширу фил баёни-л-фард* - ўнинчи тур: фард баёнида.

АЛИШЕР НАВОЙЙ **«САБЪАИ САЙЁР»дан**

Нашр учун асос бўлган манба: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Насрий баёни билан. Насрий баён муаллифлари Иноят Махсум, С. Ҳасанов. - Т.: 1991. - Б. 332-352.

¹ *Мансур* - голиб, музаффар.

² *Манҳум* - фойдали

³ *Мудрак* - идрок этилган.

⁴ *Самин* - қимматбаҳо.

⁵ *Талли гафлат* - гафлат шабнами.

⁶ *Насойиҳи* - насиҳатлар.

⁷ *Ҳайл* - жамоа, эл.

⁸ *Мавоиз* - ваъз, маъруза.

⁹ *Эҳтимом* - аҳамият бериш, диққат қаратиш.

¹⁰ *Ихтиом* - тамомлаш, тугаллаш.

¹¹ *Зишт* – хунук, ёмон.

¹² *Мардуд* – рад қилнинган, ҳайдалган.

¹³ *Руд* – ариқ, сой, дарё.

¹⁴ *Ниҳод* – таъб, табиат, мижоз.

¹⁵ *Тахаллуф* – ихтилоф, қаршилиқ.

¹⁶ *Номаи агмол* – савоб ва гуноҳ ишлар ёзиладиган номавжуд лафтар, у охирада ўқилади.

¹⁷ *Музд* – иш ҳақи, хизмат ҳақи.

¹⁸ *Амадо* – ёғоч, устун.

¹⁹ *Марнавишт* – юз минг марта.

АЛИШЕР НАВОИЙ «МЕЗОНУ-Л-АВЗОН»дан

«Мезону-л-авзон»нинг адабий навълар ва жанрлар назариясига оид қисмидан олиб тайёрланди. Нашр учун асос бўлган манба: Алишер Навоий. Мезону-л-авзон (нашр. тайёрл. И. Сулпон) Асарлар. Ҳн беш томлик. Т.14. – Т.: 1967. – Б.133-182.

¹ *Истихрож* – чиқариш, ажратиб олиш.

² *Хуш оянда* – хуш келувчи, маъқул келадиган.

³ *Рабоянда* – ўзига тортувчи, жозибали.

⁴ *Ихтисор* – қисқартириш, қисқа қилиб жойлаш.

⁵ *Харм* – лағавий маъноси «бурунни кесиш»дир. Ўзгаришга дуч келган аслининг биринчи қисми, қисқа ҳижоси туширилиб, ўзига тенг руқ билан алмаштирилиб, «ахрам» – кесик ҳолига келтирилади.

⁶ *Харб* – «вайрон қилиш» маъносида, юқоридаги тартибда ўзгартирилган ҳолатта «ахраб» деб юритилади.

⁷ *Шойиъ* – нуқсонли.

⁸ *Орғуштак* – халқ куйларидан.

⁹ *Адвор кутуби* – мусиқага оид китоблар.

¹⁰ *Суруд аъроб* – арабларнинг кўшиқлари.

¹¹ *Зуфоф* – майин, уқтам.

¹² *Матрук* – тарк қилинган, ташланган.

¹³ *Мутажойиз* – тажовуз қилувчи, меъеридан чиққан.

¹⁴ *Илтизом* – лозим кўриш.

МУҲАММАД ФУЗУЛИЙ («ДЕВОН ДЕБОЧАСИ»)дан

Фузулий девони дебочасида газал ва бошқа жанрлар назариясига оид қарашлар бўлгани учун улардан бир қисми тартибланди. Ушбу нашрга асос бўлган манба: Муҳаммад Фузулий. Асарлар (Озарбайжончадан нашрга тайёрл. Халид Расул). Икки жилдлик. 1-жилд. – Т.: 1968. – Б. 17-24.

¹ «*Дебоchau афсаҳум-шуаро девони Фузулий-Богдодий алайҳирроҳма* – Фузулий-Богдодий, унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин, фасоҳатли шоир девонининг дебочаси.

- ² *Суккони бихору-бухури-назми* – назм денгиз-дарёларини сокин қилган.
- ³ *Тамавуужси истиғроқ* - фикр мавжлари.
- ⁴ *Вашигуароу йаттабихуҷму-л-ғовун* – шoirларнинг кетидан бор-ганлар йўлдан озганлардир (Куръони каримдан).
- ⁵ *Илла-л-лазина оману* – иймон келтирганлардан бошқа.
- ⁶ *Басмалайи назм* – шеърый асарнинг анъанавий бошланмаси («Бис-миллоҳ...»дан сўнг, ҳамд, наът, муножот в. б.).
- ⁷ *Мазраайи қулуб* - қалблар кенглиги.
- ⁸ Девонда ҳар бир шеърый парча форс ва араб тилларида ҳам берилган, биз унинг туркчасини келтириш билан чекландик.
- ⁹ «*Ва мо алламнохуш шеғрра*» – биз унга шoirликни ўргатмадик.
- ¹⁰ «*Инна минниш - шеғри лоҳикматун*» – шеърда албатта ҳикмат бордир.
- ¹¹ *Ана афсаҳ* – фасоҳатлироқ.
- ¹² *Рифъат* – баланд, юксак.
- ¹³ *Ложарам* – шунинг учун, шу боисдан.
- ¹⁴ *Ҳарза-ҳарза* – беҳуда валдираш.
- ¹⁵ *Ийзод* – иззат, шараф.
- ¹⁶ *Ҳилйаи* – зийнатламоқ.
- ¹⁷ *Иқди* – тугун, чигал.

АБДУРАУФ ФИТРАТ «АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

Асардан келтириляётган намуналар ушбу манбадан олинди: Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ва ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев). – Т.: Уқитувчи, 1995. – Б.21-23.

- ¹ Бу парча Чўлпоннинг “Қор қўйнида лола” ҳикоясидан олинган.
- ² Ботунинг бу шеъри 1982 йили унинг “Ёз куни” шеърлар китобида (нашрга тайёрловчи С. Мамажонов) нашр қилинган.
- ³ Бизнингча, Фитратнинг бу фикрида бир оз янглиш бор. Чунки ҳар қандай икки мисрани ҳам байт деб бўлмайти, асарда уларнинг ўзаро фикрий боғлиқлиги, қофияси (шаклан) ва ритмикаси бўлади. Ботунинг бу шеъри “учлик” тарзида ёзилган, шунинг учун ҳам Фитрат домланинг “Олти мисрада уч байт бор” дейиши умуман тўғри бўлса ҳам, бу шеърга нисбатан тўғри айтилмаган.
- ⁴ *Босим* - ургу.
- ⁵ Асл матнда мана “пармоқ” шаклида, яъни жарангли “б” товушининг “п” жарангсиз шакли қўлланилган.
- ⁶ “Мадд”- чўзиқлик, бирор унли товушни чўзиб айтиш. Бу ерда сўз араб унлиларининг талаффузига асосланган аруз белгилари ҳақида кетяпти.
- ⁷ Навоидан келтирилган бу фазалнинг давомини ушбу манбадан кўриш мумкин. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 5-жилд, Тошкент, 1990. - Б. 307.
- ⁸ Фитратнинг бу даъвосини тушуниш учун “Мухтасар”га мурожаат этганимизда, Навоийга нисбатан Бобур бу масалада анча аниқликка

эришганининг гувоҳи бўламиз: "... Йигирма тўрт навъ келубтур, мажмуъи ўн вазндан мураккабдур". Қаранг: Бобур. Мухтасар. - Б. 55.

⁹ Бу рубоий ҳам Бобурнинг қаламига мансуб. Қаранг: Бобур. Танланган асарлар. - Б. 148.

¹⁰ Бу туюқнинг ҳар мисраси деярли барча нашрларда "дурур" деб ниҳояланади. 3-мисрадаги "Ўқин" ўрнига "новак" ишлатилганидан Фитрат туюқни ёдаки келтирганидан бўлса керак.

¹¹ *Тажнис* - ҳамжинс қилиш, шаклдош сўзларни қўллаш. Бу санъат ҳақида Фитрат куйироқда муфассал маълумот беради.

¹² *Мустазод* сўзининг лугавий маъноси: "ортирилган" дир.

¹³ Навоийнинг бу мустазоди "Бадоеу-л-васат"дан олинган. Мусаддасни ушбу манбадан тўла ўқиш мумкин: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 5-жилд. - Б. 453.

¹⁴ Бу мухаммаснинг давомини шу манбада ўқинг: Ҳусайн Бойқаро. Девон, рисола. - Т.: 1968. - Б.149.

¹⁵ *Таржибанд* - бадихада муайян байтнинг бир хилда такрорла-нишидир. Қаранг: АНАТИЛ, III жилд. - Б.197.

¹⁶ Қаранг: Алишер Навоий, Мукамал асарлар тўплами, III жилд. - Б.513.

¹⁷ Аввалги мухаммаснинг давоми келтириляпти. Фитрат таржибанддан олинган машхур байтни изоҳлаш учун ўша таржибанднинг ўзини келтирган эди. Лекин бу мухаммас ҳам тўла келтирилаётгани йўқ. Унинг 5-, 6-бандлари тушиб қолган.

¹⁸ *Таркиббанд* -баҳри жиҳатдан бир хил, қиёфаси ҳар хил шеър бўлиб, ҳар банд орасига қиёфаси ўзга байт ҳам келтирилган бўлади. АНАТИЛ, III жилд. - Б.190.

«ФОРС ШОИРИ УМАР ХАЙЁМ»дан

Фитратнинг ушбу асари 1929 йилда араб алифбосида нашр қилинган. Ушбу мавзуда Фитратнинг «Умар Хайём» номли мақоласи ҳам мавжуд бўлиб, олим мақолани 1928 йилда ўтказилган Умар Хайёмнинг 880 йиллик юбилейига мўлжаллаган ҳамда у «Қизил қалам» мажмуасида нашр қилинган эди. Олимнинг айтишича, «Янги топган «Татимату-с-савон ал-ҳикма» китобчасининг Хайём ҳақидаги сўзларини китобга қўшиб» ёзган. Бизнинг эътиборимизни назарий манба сифатида ушбу китобда эълон қилинган мумтоз шеърят жанрлари ҳақидаги қарашлар тортди. Шунинг учун китобдаги ушбу лавҳалар мажмуага киритилди. Нашрга асос бўлган манба: Абдурауф Фитрат. Форс шоири Умар Хайём. Китобда: Танланган асарлар (нашрга тайёрловчи Ҳ. Болтабоев). - Т.: Маънавият, 2000. - Б.136-142, 200-201.

¹ Бу *Шакур* (Абушукур ёки Абулшакур ҳам бўлиши мумкин) *Балхий* - айрим манбаларда Абулмуаййид Балхий (X аср) бўлиб келади. Насрий «Шоҳнома»нинг муаллифи. Жуда кўп манба ва тазкираларда, хусусан, «Тарихи Табарий», «Лубобу-л-албоб», «Тарихи Сийистон»да тилга олинган форсийзабон шоир.

² *Дақиқий* - тўла номи Абу Мансур Муҳаммад бинни Аҳмад Дақиқий (вафоти 980). Асли Балхдан, Бухорода Чағонийн амирлари саройида яшаб, ижод қилган. Балхийнинг насрий «Шоҳнома»сидан сўнг, форс тилида даэтлабки «Шоҳнома»ни шу шоир яратган. Унинг «бевақт ўлдирилиши билан асар тўхтаб қолган, уни «Гершаспнома» унвони билан Фирдавсий ўз асарининг кириш қисмида келтиради.

³ *Рудакий* - тўла номи Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий (тахм. 860-941). Форс-тожик шеърятининг асосчиларидан бири. Бухоро ҳокими Наср II Аҳмад Сосоний саройида ижод қилган. Шоир Асадий унинг 100 000 мисрадан 13 марта шеърини китоблар битганини қайд этади. Бизгача минг байт атрофида мероси етиб келган бўлиб, улар 2 қасида, 50 рубой, «Калила ва Димна» дostonидан парча ва қолгани турли жанрдаги шеърлардир.

⁴ *Асадий* - тўла номи Абу Мансур Али ибн Аҳмад Асадий-Тусий (10-11 аср) Ҳозирги Озарбайжон худудида яшаган шоир, форс тилида ижод этган. Асосий асарлари: «Гершаспнома» (1066) номли 9 минг байтдан иборат дoston. Форс тилининг қадимги изоҳли луғатларидан «Луғати форс» (1060)ни яратган. Мунозара жанрида «Ер ва осмон», «Кеча ва кундуз», «Найза ва камон», «Мусулмон ва кофир», «Араб ва аҷам» асарлари сақланган.

⁵ *Фирдавсий* - машҳур форс шоири Абулқосим Фирдавсий-Тусий (940-1030) 976 йилда Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг талаби билан Дақиқийнинг «Шоҳнома»сини давом эттирган. Асар 55 минг байтдан ташкил топган бўлиб, «афсонавий», «қаҳрамонлик» ва «тарихий» деб номланган уч қисмга шартли равишда бўлинади. «Шоҳнома»дан ташқари Фирдавсий шеърини асарлар, Маҳмуд Ғазнавий ҳажви ва «Юсуф ва Зулайҳо» дostonларини яратган.

⁶ *Мутақориб вази* - аруз тизимидаги баҳрлардан бири, луғавий маъноси: яқинлашувчи. Бу баҳр кўпроқ маснавийларда қўлланилади; дostonлар, асосан, мана шу баҳрда яратилган.

⁷ *Хорун ар-Рашид* - аббосий халифаларидан Абул Аббос Саффоҳ, Мансур, Маҳдийдан сўнг халифаликни эгаллаган. Халифалик даври 786-809. Унинг даврида Боғдод жаҳоннинг энг мўътабар илмий марказларидан бирига айланган. Фан, техника ва маданият жуда яхши тараққий қилган. Бу ҳақда Фитрат «Мухтасар ислом тарихи» рисоласида кенг маълумот берган.

⁸ *Қарина* - далил, аломат, нишона.

⁹ *Тахмил қилмоқ* - бойитмоқ, безамоқ.

¹⁰ *Маншай* - келиб чиқиши.

¹¹ «*Матлау-н-нужум ва мажмау-л-улум*» - Нужум (астрономия) илмининг бошланиши ва (бошқа) илмларнинг мажмуаси.

ШЕЪР ТУЗИЛИШИ. АРУЗ ИЛМИ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ «ШЕЪР САНЪАТИ»дан

Ушбу нашрга асос бўлган манба: Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри (Арабчадан таржима. Изоҳ ва муқаддималар муаллифи А. Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. Шунингдек,

асарнинг ўзбек тилидаги илк нашри (Абу Наср Форобий. Шеър санъати. - Т.: 1979) билан ҳам солиштирилди.

¹ *Маҳдуд* – чекланган.

² *Ритм* – маром, маълум ритмик бўлақлар (бўгин, туроқ)нинг^{*} бир маромда такрорланиб келиши.

³ *Зарб* – араб тилида ритм таржимаси сифатида ҳам қўлланилади.

⁴ *Туроқ* - бир неча бўгин асосида тузиладиган ритмик бирлик. Арузда туроққа тенг келадиган ритмик бирлик рундигар.

⁵ *Сабаб* – икки чўзиқ ҳижодан ташкил топган бўлак.

⁶ *Ватад* – «қозикча» маъносини билдиради. Арузда ҳаракатли икки бўгинли сўзлар сабаб (кўплиги асбоб), уч бўгиндилар ватад (кўплиги автод) деб юритилади. Бу ерда туроқ ўрнида келган арабча «салоҳиёт» сўзи билан Форобий аруздаги «фосила»ни айтмоқчи бўлса керак (тарж.).

⁷ Бу ерда Форобий шеърларнинг охири биринчи мисрада қандай келган бўлса, иккинчисида ҳам ўшандай келиши кераклигини айтмоқчи. Бу билан Форобий қофиядош сўзларни назарда тутатган бўлса керак. Чунки бундай ҳолларда мисра охиридаги ҳарфлар, товушлар донмо бир хил келади. Бунда айниқса, охириги бўгинлар шундай бўлади. Лекин улардан олдинги бўгинлар ҳамоҳанг ҳарф ё сўзлардан иборат бўлади (тарж.).

⁸ Бу ерда матнда *муҳокий* – тақлид қилиш, эргашиш деган маъно англашилади. Урта аср фалсафасида табиатдаги ҳар бир нарсанинг онгдаги акс таъсири, ифодасига тақлид деб қаралган. Ҳар бир файласуф ё шоир табиатда юз берган ҳодисаларнинг аксини, сурат-шаклини ифодалаган, демак, шу сабабдан у табиатдаги воқеаларга нисбатан тақлидчи ҳисобланган (тарж.).

⁹ Матнда «*ал-қоал*» – «сўз» келган. Бу ерда мусиқа матни, яъни шеър дейилмоқчи (тарж.).

¹⁰ Бу ерда Форобий ҳижонинг бузилишига ишора қилмоқчи. Баъзан байтнинг аввалги мисраси билан кейингиси бир хил вазнда бўлмай, бир-биридан бир бўгин кам ё ортиқ бўлса, шеър ўқилганда, иккала мисранинг вазни бир-бирига мос тушмайди. Шунинг учун Форобийнинг «ҳарф» деган сўзини «товуш» ё «бўгин» деб олсак, мақсадга мувофиқ бўлади (тарж.).

¹¹ Муаллиф бу ерда бўгинларнинг ортиқ-кам бўлишига зътибор беришни айтяпти (тарж.).

¹² Матнда «*фасиҳа*» келган. Бу ерда муаллиф шеърларда ишлатиладиган фасоҳат ва балоғатни айтмоқчи. Шеърда гўзал, ўйноқи ва образли иборалар ишлатса, унинг бадиийлиги кучаяди (тарж.).

¹³ Бу ерда Форобий шеърда ишлатиладиган сўзларнинг ҳаммага ҳам тушунарли бўлиши кераклигини айтмоқчи бўлади. Шунинг учун у шеърда қўлланиладиган сўзларнинг ҳар бири кўпчилик биладиган ва уларга тушунарли бўлиши шарт, демоқчи. Бу билан шеърлардаги образли иборалар, ундаги ўхшатишлар, қочирқиқлар, чўпчак, ҳикоя ё афсонага қилинадиган ишоралар ўша шеърни ўқийдиганларга тушунарли бўлиши керак. Шу нарсалар билан шеър фасоҳатли, гўзал бўлади, демоқчи (тарж.).

¹⁴ Бу ерда муаллиф шеър қофияси, туроқларининг маълум бир вазнда келишини айтмоқчи. Бундан кейинги жумла ҳам шунга далolat қилади.

¹⁵ Матнда «*хуруф-ҳарфлар*» келган. Бу ерда муаллиф бўгинни айтмоқчи. Араб алифбосида, асосан, унли ҳарфлар ёзилмаган ҳолда ярим унлилар

(қисқа унли ҳам дейилади) илашиб келади, уларнинг борлиги тасаввур қилинади. Булар ёзувда ҳарф ости устида келади, ўқилишда ўша унсиздан олдин ё кейин ўқилади. Бу ҳарфлар ўз навбатида бўгин ролини ўйнайди. Байтларда бирор бўгин кам бўлса, байт вазни бузилади (тарж.).

¹⁶ Буни «шеър бирор нарсага ўхшатиш (ё ташбиҳ қилинган) образли сўзлардан иборат бўлиши керак» деб тушунмоқ лозим (тарж.).

¹⁷ Муаллиф бу ерда шоир сифатида эмас, балки уларнинг нотик сифатида фикр юритишини айтмоқчи.

¹⁸ Матида «хутабо: хитоб қилувчи» — нотиклар. Кўпчилик нотиклар даставвал нотик бўлишлари билан бирга шоир ҳам бўладилар, демоқчи (тарж.).

¹⁹ *Зайд* — арабча исм. Мисол тариқасида кўпроқ шу исм қўлланилади. Асарнинг дастлабки нашрида *Зайд* ўрнида *Эшмат* сўзи ишлатилган. Чунки араблардаги *Зайд* ва *Амр* исмлари биздаги *Эшмат* ва *Тошмат* қабилида келиши англатилган.

²⁰ Шу ўринда котиб асар тугаганига ишора қилиб, шу сўзларни қўлёзмага қўшган: «Абу Насрнинг барча китоблари кўчирилиши шу билан бутунлай ниҳоясига етди» (тарж.).

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ «ҲИНДЛАРНИНГ ГРАММАТИКА ВА ШЕЪР ҲАҚИДАГИ КИТОБЛАРИ БАЪНИ»дан

Ушбу намуналар Беруний «Ҳиндистон» асарининг 13-бобидан олинган бўлиб, асар ҳинд тили грамматикаси ва фонетикаси қоидаларининг шеър илмида акс этишига бағишланган. Бундай илмий мулоҳазалар қаторида ушбу бобга тегишли саккизта китоб ҳақида маълумот берилган. Улар «Аиндра» (Индра тузган), «Чандра» (Будданинг суҳбатдошларидан Чандра ишлаган), «Шоката» (Шокатояна қабилиси томонидан тузилган), «Понини» (тузувчининг исми бўйича), «Котантра» (Шарваварман тузган), «Шашидедавритти» (Шашидева тузган), «Дургавивритти» (муаллиф исми билан юритилган) ва «Шишъяҳи-товритти» (Уграбхўти тузган). Берунийнинг бу асари нафақат ҳинд шеър тузилиши, балки ҳинд-оврўпа тилларидаги фонетик ҳодисаларни ҳам англатади ва араб арузини тушунишга ҳам ёрдам беради. Нашрга асос бўлган манба: Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. — Т.: Фан, 1965. — Б. 114-124.

¹ *Икки фан* — сарф ва наҳв (морфология ва синтаксис) назарда тутилади

² *Вьякарана* — таржумаси: қонун. Грамматика маъносига.

³ *Иштиқоқ* — ўзақдошлик, сўз ясалиши.

⁴ *Салавоат ва тасбеҳ* — тарж.: раҳматлар, дуолар. Салавоат Пайғамбар (с.а.в.) шарафига айтилади; тасбеҳ эса, Аллоҳнинг номини зикр қилишдир.

⁵ *Абул Асвад Дуалий* — араб адиби, 688 йилда ўлган. Нақл қилинишича, бу киши ҳам Беруний келтирган — сотоваҳона сингари воқеага дуч келиб, сўнг грамматика тузишга мажбур бўлган (тарж.).

⁶ *Чанда* — шеър тузилиши ва вазн ўлчови ҳақидаги фан.

⁷ *Сочма* — наср (насрий).

⁸ *Шлока* – «лока» олам дегани, бу ерда: замин, ер.

⁹ Эвклиднинг «Алмагеста» китоби. Мусулмон шарқи оламига кенг ёйилган ва кўп замонлар олимлар диққатини тортиб келган асар. «Магистэ» сўзи юнонча бўлиб, «улуғ деган маънони англатади. Бу албатта, асарга ҳурматан аталишдир. Бу асарни Беруний қилган ҳиндча таржимаси ҳозирча номатълум.

¹⁰ *Лагху* – енгил, осон.

¹¹ *Маддли* – Матнда «маддали» ёзилган. Матбаа хатоси бўлса керак. «Маддли» чўзиқ, чўзилувчан маъносини англатади.

¹² *Танвинли* – ноаниқ сўзларга ёзувда ифода қилинмайдиган «-ун» кўшиб айтилади. Бу ерда шундай ҳолат назарда тутилади.

¹³ *Шеър оёқлари* – шеърдаги мисранинг ритмик бўлаги, Берунийнинг айтишича, Сўзлардан тартиб топадиган оёқлар *силлабий* бўлади. Демак, бу аруз вазидаги рунга ва бармоқдаги туроққа тенг ҳолат.

АБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ «МАФОТИҲУ-Л-УЛУМ» ДАН

Мазкур асар ҳозирга қадар ўзбек тилига тўла таржима қилинмаган. У ҳақда айрим тадқиқотлар мавжуд бўлиб, Тошкент давлат шарқшунослик институтининг доценти М. Зиёвуддинова ўз тадқиқотларида асарнинг мазмун-мундарижасини келтирган. Ушбу мажмуага асарнинг аруз қисмидан намуналар киритилди. Нашрга асос сифатида қуйидаги рисола олинди: М. Зиёвуддинова. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» асарида поэтика. – Т.: 2001. – Б. 21-28.

¹ Бу ўринда сўзнинг аруз илми ёки луғавий маъноси (водий) назарда тутилмаган, балки байтнинг сўнгги сўзига нисбатан қўлланиладиган истилоҳ назарда тутилган.

² Ушбу қомусий луғатда ўн бешта баҳр назарда тутилган бўлиб, Х асрдаёқ бу баҳрлар шаклланиб улгурган эди. Бироқ Аҳфаш томонидан ишланган *жадид* ҳамда форс арузийлари томонидан қўшилган *қариб*, *хафиф* ва *мушокил* бунга ҳали киритилмаган эди.

³ Араб тилидаги мисоллар араб ёзувида берилган, биз уларнинг ўқилишини эмас, балки таржимасини бериш билан чекландик.

⁴ Бу ўринда муаллиф аруз атамаларининг луғавий маъноларини англаш билан чекланган, уларнинг истилоҳий мазмуни баён этилмаган.

⁵ Шеър танқиди ҳақидаги ушбу бобда муаллиф поэтик санъатлардан айримларининг номларини, мазмуни ва мисолларини бериш билан чекланган.

ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ «АЛ-МУЎЖАМ...» ДАН

Асарнинг ўзбек тилидаги нусхаси ҳали чоп этилмаган, унинг ўзбекча номи «Ахам шеърлари меъёрлари жамлангани» дир. Форс тилида бир неча ўн марта лаб нашр этилган. «Ал-Муўжам...» номи билан машҳур китобнинг Душанбе нашри Дебоча. Аввалги қисм (тўрт боб) ва иккинчи қисм (олти

боб), Хотимаи китоб, уч фасл, Изоҳлар, Луғат ва Истилоҳлар кўрсаткичи ва нашрга тайёрловчининг шарҳларидан иборат. Ушбу нашр асосида ўзбек тилига Х. Болтабоев ва Д. Юсупова томонидан ўтирилди. Таржима учун асос бўлган манба: Шамси Қайси Розий. Ал-Мўъжам (муаллифи сарсухани тавзеҳот ва ҳозиркуналда чоп У. Тоиров). – Душанбе: Адиб, 1991. – Б.31-38.

¹ «...бу фан илм аҳли орасида истилоҳдодир – бу фан илм орасида шундай атама билан юритилади» маъносида.

² *Tajirrot* – ўзгаришлар. Айрим сўзларни вазнга мувофиқлаштириш учун уларнинг таркибидаги товушлар, ҳарфлар ўрнини алмаштиришдир.

³ *Ажзънинг афойил фуруълари* – жузв (ритмик бўлак)нинг афойил руқни тармоқлари. Навоий «Мезону-л-авзон»да ёзади: «Араб ва аҷам шуаросининг жамиъ ашъори мураккаб бу аркон ижтимоидиндур ва аруз аҳли ани «афойил» ва «тафойил» дерлар» (Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. Ҳн беш томлик. Т.14. – Т.: 1967. - Б.133-182.

⁴ *Тақтий* – байтга айрим бўлақлар (руқн ва ҳижола)га ажратиб, вазни ўлчаш.

⁵ *Жинслари* – шърий жанрлар назарда тутилади.

⁶ *Ҳашв* – маъноси: қўшимча, мавзудан ташқари гап.

⁷ *Ҳабн* – ажратмоқ.

⁸ *Жумал* – абҷад ҳисобида ҳарфлар бўйича ҳисоблаш қоидаси.

⁹ Бугунги арузшуносликда чўзиқ ҳижола учун (-) аломати ва қисқа ҳижола учун эса (v) белгиси қўланилади. Бу ўринда икки сифр (00) аломати бугунги (vv) белгисига тўғри келади (нашр.).

¹⁰ *Мақрун* – яқин, пайваста, восил.

¹¹ *Мафруқ* - фарқланган, ажратилган. Бу сўз охириги руқн сифатини изоҳлашда вазн кўрсаткичида қўлланилади.

¹² *Мажмуъ* – икки ҳаракатли ва бир ҳаракатсиз (сокин) ҳарфлар бир-бирига яқин бўлгани учун уларни жамлаб ўқиш қоидаси.

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ «ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

«Балоғат илми» деб улуғланган ушбу китоб илмий жамоатчиликка номаълум эди. Туркшунос олим проф. Эргаш Умаров АҚШга қилган илмий сафари давомида бу мушарраф асарнинг қўлёзмасидан нусха келтирди ва у жуда оз алаҳда нашр этилди. Қаранг: Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға (нашрга тайёрловчилар А. Ҳайитметов, Э. Умаров) – Т.: 1996. Асардан айрим намуналар «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали (2001)да ҳам зълон қилинди.

¹ Асарнинг 4-бўлими аруз ҳақида бўлиб, уни муаллиф «шеър вазнларининг тўртинчи фани» деб номлаган.

² *Орий* – тоза, янги.

³ *Фааммо* – лекин, айтганларидек (нашр.).

⁴ «*Арузи Қустос*» – таржимаси: «Аниқ мезон». Маҳмуд Замаҳшарийнинг аруз ҳақидаги асари. Тўла номи: «Ал-Қустос ал-мустақим фи илми-л-аруз» («Аруз илмида тўғри ўлчовлар») - нашр.

⁵ «*Арузи Ундулусий*» – Аруз ҳақида Андалузия олимлари яратган асар номи, муаллифи номаълум.

⁶ «*Меъёру-л-ашъор*» – Носируддин Тусий (1201-1274) асарининг номи.
«Шеърлар меъёри» деб номланган бу асар форс тилда ёзилган ва у аруз ва қофия илмига бағишланган.

⁷ *Басе* – кўп, ниҳоятда, гоят.

⁸ *Мақдури* – қудрати, имконияти.

⁹ *Мутақаддимлар* – илгари замонда, мозийда ўтганлар.

¹⁰ *Мутааххирлар* – кейинги, кейин келган олимлар.

¹¹ *Силк* – ип, тизим.

¹² *Мушаррах* – «мушарраф» бўлса керак, матндаги «ф» ҳарфи «х» ўқилган: шараф, иззат топган.

¹³ *Мунаққаҳ* – соф, тоза; тўғри.

¹⁴ *Ва биллоҳу-л-ави ва-т-тавфиқ* – тавфиқ Аллоҳдандир.

¹⁵ *Фосилаи суғро* – кичик айирма.

¹⁶ *Фосилаи кубро* – улуг, катта айирма.

¹⁷ *Зобита* – қонун-қонда, низомга солмоқ.

¹⁸ *Ажзойи афойил* – афойил жузвлари (булақлари).

¹⁹ *Хумосий* – бешлик, бешталиқ.

²⁰ *Ухти* – опа-сингил, туғишган.

²¹ *Ирода* – иштиёр, истак.

²² *Арқони солима* – соғлом руқнлар.

²³ *Музоҳифлар* – ўзгарганлар.

²⁴ *Вазъи* – шакл, тузилиш; яралган.

²⁵ *Муттафиқу-л-ажзо* – бирлашган жузв.

²⁶ *Мухталифу-л-ажзо* – турлича жузв (қўшилмаган, бирлашмаган)

²⁷ *Фи асмору-л-буҳур* – баҳрларнинг мевалари.

²⁸ *Фи-авзону-л-буҳур* – баҳрларнинг вазнлари.

²⁹ *Авсат* – ўрта, ўртача.

³⁰ *Адно* – қуйи, паст.

³¹ *Таёр* – йўл, равиш.

³² *Мутаввал* – узун, чўзиқ.

³³ *Исқот* – олиб ташлаш, соқит қилиш.

³⁴ «*Қатъ*» – босиш, юриш.

³⁵ *Матбуъ* – ёқимли, манзур.

³⁶ *Хушоянда* – мақбул.

³⁷ *Саханот* – тўхташлар, пауза; соқинлар, ундошлар.

³⁸ «*Ва ҳува-р-ражал*» – режа, тартиб моҳияти.

³⁹ *Мушаддад* – ташдидли.

⁴⁰ *Жадд* – бобо, аждод.

АЛИШЕР НАВОИЙ «МЕЗОНУ-Л-АВЗОН»дан

Алишер Навоий аруз назариясига бағишланган «Мезону-л-авзон» («Вазнлар ўлчови», 1492) асарида араб ва форс арузи қодаларини туркий тилда аниқ ва равои тушунтирди. Турк ёзма ва оғзаки шеърини намуналарининг вазн хусусиятларини ўрганди. Туркий аруз табиятини ёритиш билан бирга турк шеърини мураккаб аруз тизимини бойитганини анг-

латди. Баҳрлар ва доиралар ҳақидаги тасаввурни кенгайтди. Аруз тизмига уч доира (доираи мужтамаи, доираи мухталита, доираи муштабиҳа) киритди. Тўққизта янги вазн ва шеърӣй шаклни аниқлади. Турклик тарихида илк бор миллий вазн ҳақидаги қарашларни илгари сурди. Нашрга асос бўлган манба: Алишер Навоӣй. Асарлар. Ун беш томлик. Т.14. – Т.: 1967. – Б.133-182.

¹ *Вофир* – мўл, кўп; аруз баҳрларидан бири.

² *Сониъ* – Яратувчи, Аллоҳ.

³ *Назм* – вазн ва қофияга солинган сўз, тизма.

⁴ *Аносир* – унсурлар, элементлар. Бу ерда ҳар бир сўз икки маънода: ҳам арузӣй, ҳам Аллоҳ томонидан дуненинг рукни (устуни) қилиб яратилган тўрт унсур ҳақида боради.

⁵ *Қариб дуруд* - қадимги дуо ва салом. Бу ерда Аллоҳ маъҳидан сўнг пайғамбар наъти келати: янги наът ва қадимги дуолар (унга бўлсин).

⁶ *Сиқли ҳашир* – оғир тўпланиш; қиёматда оғирни енгил қилиш.

⁷ *Каломӣ мажид* - Қуръони мажид назарда тугилади.

⁸ *Аҳодис* – Ҳадислар.

⁹ *Қаррамаллоҳу ваҷҳаҳу* - Аллоҳ унинг юзини ёруғ қилсин. Ҳазрат Али назарда тугилиб, унинг шоирлигига ишорат бор.

¹⁰ *Иштишҳод* – исташ шохид келтириш, гувоҳлик исташ.

¹¹ *Татвил* – чўзиш, узайтириш.

¹² *Мухталиф ақвол* – ҳар хил ихтилофли сўзлар.

¹³ *Иктифо* - қаноатланиш, қониқиш.

¹⁴ *Возии* – тузувчи, яратувчи.

¹⁵ *Аъроб* – араблар (кўпликда).

¹⁶ *Ҳайсият* - сабаби, эътибори.

¹⁷ *Мактум* – сир тугилган.

¹⁸ *Зиҳофот* – ўзгаришлар.

¹⁹ *Фуруғи* – тармоқлар, шоҳобчалар.

²⁰ *Кайфа муттафақ* - қандай иттифоқлашса (иттифоқ қилган ҳолда).

²¹ *Асолис* – исмлар.

²² *Фатҳа* – «а» ҳарфи учун қўйиладиган ҳаракат.

²³ *Замма* – «у» ҳарфи учун қўйиладиган ҳаракат.

²⁴ *Қасра* – қисқа «и», «э» ҳарфлари учун ҳаракат.

²⁵ *Ишбоъ* – тўлдириш, қўшиш.

²⁶ *Фараз* – мақсад, мурод.

²⁷ *Ҳужаста* - қутлуг, муборак.

²⁸ Ҳусайн Бойқаро назарда тугилган.

²⁹ *Давойир* – доиралар.

³⁰ *Булағо* – балоғат эгалари.

³¹ *Мултафит* – илтифот билан аҳамият бермоқ.

³² *Ибҳом* – шубҳа, гумон.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР («АРУЗ РИСОЛАСИ»дан)

«Рисолайи аруз» (1523-25)да туркий арузнинг табиати, тараққиёти ва шеърий асарлардаги кўринишлари; арузнинг 272 вазни ва 21 баҳрига илмий шарҳлар берилган. Нашр учун асос бўлган манба: Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Мухтасар. — Т.: 1971; Шу билан бирга ушбу манба билан қиёсланиб, ундаги айрим маълумотлардан фойдаланилди: Бобур. Трактат об арузе (подг. И. Стеблева). — М.: 1972.

¹ *Мадор* - қисм, бўлим.

² *Жузв* — бу истилоҳ бошқа арузийларда учраса ҳам, улар «жузв»ни ўрнига руқн сўзидан кўпроқ фойдаланганлар.

³ *Моқабл* — аввалги, илгариги.

⁴ *Қуёш* — маъбуллардан бири.

⁵ «*Меъёру-л-ашъор*» — Хожа Носириддин Тусий асари, «Шеърлар меъёри» деб таржима қилиш мумкин.

⁶ *Шаққ* - ёрилиш, икки бўлакка ажратиш.

⁷ *Сабил-л-инфирод*, - бир йўлга тизилиш.

⁸ *Мустаҳсани тибоъ* — маъқул кўрилган.

⁹ *Муғаййар* — ўзгартирилган.

¹⁰ *Аъам* — аломат, белги.

¹¹ *Мумилл* — ортиқча узун.

¹² *Маъжу* — аруз доираларида келтирилган саккиз руқнли (мусамман) солим вазни чорагига қисқартириб, олти руқнли (мусаддас) солим ўлчовга айлантирилган ҳолати.

¹³ *Маштур* - аруз доираларида келтирилган саккиз руқнли (мусамман) солим вазни ярмига қисқартириб, тўрт руқнли (мураббаъ) солим ўлчовга айлантирилган ҳолати.

¹⁴ Арузшунослар доим мунозара билан қабул қиладиган ҳолат Бобур томонидан орттирилган икки баҳр Ариз ва Амиқ ҳақидадир. Айримлари буни Бобурнинг кашфиёти сифатида қабул қилсалар, айрим арузийлар буни тан олмайдилар.

¹⁵ *Малфуз* — сўзланган, тилга олинган.

АБДУРАУФ ФИТРАТ «АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

¹ «*Ҳарф*» ўрнига «товуш» дейилса тўғрироқ бўларди.

² *Чўзғи*-унли товуш.

³ Ботунинг бу шеъри ҳам илк бор «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида чоп этилган.

⁴ *Эл сўзи* - мақол ёки ҳикматли сўзлар шундай ном билан аталади. Ўз навбатида халқ оғзаки адабиётига ҳам *эл адабиёти*, *олма адабиёти* номлари берилган.

⁵ Ботунинг бу шеъри ҳам «Ёз қуни» тўпламида эълон қилинган.

⁶ Чўлпоннинг бу шеъри 1922 йили чоп этилган «Ўзбек ёш шоирлари» мажмуасидан олинган.

⁷ Бу парча мусулмон халқ китобларидан бири «Қиссаи Зайну-л-араб» дostonидан олинган.

⁸ Ботунинг бу шеъри ҳам 1982 йили “Ёз куни” китобида чоп этилган.

⁹ (?) - муаллифи номаълум асарларга Фитрат шундай белги қўйган.

¹⁰ (Ф.) белгиси остида эса, Фитратнинг ўз шеърлари берилган. Айрим парчаларда эса, ҳар икки белги ҳам учрамайди. “Эл сўзи” тушунтириши ҳам учрамайди. Бизнингча, имзосиз келтирилган бу сатрлар айрим назарий тушунчаларнинг ифодаси учун шу ўринда мисол тариқасида ўйлаб топилган.

¹¹ Яссавий “Ҳикматлар” идан олинган бу парчалар тўла матни асарнинг кейинги нашрларида келтирилган.

¹² Бу шеър ҳам “Ёз куни” тўпламида чоп қилинган.

¹³ (Ф.) белгисини биз қўйдик. Парча Фитратнинг “Миррих юлдузига” шеърдан олинган.

¹⁴ “Адабиёт қондалари” китобининг ниҳоясида янглиш ёзилган сўзларнинг жадвали берилган бўлиб, унга кўра, бу сўз “мафобийлун” деб тўғрилланган.

¹⁵ Бу парча Бобурнинг “Таҳи соғин не бўлди зорларни...” деб бошланувчи ғазалининг 2-байтидир. Ғазалнинг тўла матни учун қаранг: Бобир. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 51-бет.

¹⁶ Фитрат бу қўлланмада ва кейинроқ яратилган “Аруз ҳақида” (1936) рисоласида арузшуносликдаги баҳр тушунчасига аниқлик киритиб, уларнинг 16 таси араб, кейинги 3 таси эса, форс адабиётидан қўшилганини айтади. Ҳолбуки, Навоий ва Бобурда ҳам бу аниқ тасниф учрамайди.

¹⁷ Бобуршоҳ ўз рисоласида “Яна икки баҳрким, Аруз ва Амиқдур, тавил доирасидан ҳосил бўлур, ул айри машҳурдир. Бу баҳрлар билан жамиъ бўлур йигирма бир бўлғай” деб яна ҳам чуқурроқ тушунтирилган. Қаранг: Бобир, Мухтасар. — Т.: Фан, 1971, 24-бет.

“АРУЗ ҲАҚИДА”дан

Ушбу рисола 1936 йилда лотин ёзувида Отажон Ҳошимнинг масъул муҳаррирлигида чоп қилинган бўлиб, ўз вақтида адабий шов-шувларга сабаб бўлган аруздай мураккаб вазн хусусиятларини замонавий шеършунослик билан боғлашга ҳаракат қилинган илк илмий-методик тажрибадир. Асар фақат ижодкорларгагина эмас, балки талаба ва мутахассисларга мўлжаллангани учун 1997 йили олий ўқув юртлири учун ўқув қўлланмаси сифатида қайта нашр қилинган (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев).

Муаллиф изоҳлари саҳифа остида қолдирилди. Зарур тушунча, адабий истилоҳ ва исм кўрсаткичларига қўйида изоҳлар берилади:

¹ *Илм уш-шеър* — шеър илми. Араб тилида ёзилган кўпгина рисоалар бор. Биргина Форобийнинг “Китобу-ш-шеър” асари бунга мисол бўлиши мумкин.

² Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Асарлар. XIV жилд, Тошкент, 1967, 133-182-бетлар.

³ *Ҳижо вазни* - бармоқ вазни назарда тутилади.

⁴ *Басит* - луғавий маъноси: ёйиқ. Халил Ибн Аҳмад тизимида учинчи баҳрнинг номи. Бу ерда: аслида оддий, жўн ҳодисани ёйиб тушунтириш.

⁵ “*Уштур ва шеъри араб дар ҳолатаст у тараб*” - Саъдий Шерозийнинг байти. Мазмуни: Араб шеърда туя унинг ҳолатидан дарак беради.

⁶ *Халил ибн Аҳмад* - машҳур араб арузчиси. Тўла исми Абд ар-Раҳмон ал-Халил ибн Аҳмад ал-Аздий (718-786). Араб тили ва адабиёти, товушлар назарияси ва мусиқа илми билан шугулланган. Аруз ҳақидаги рисоласи бизгача етиб келмаган, унинг асосий мазмунигина қайд сифатида мавжуддир. “Айн китоби”, оҳанг ва ритм масалаларига бағишланган рисоладан унинг назариясини ўрганиш мумкин. У ҳақда қаранг: Э. Талабов. Араб арузи. –Т.: ТошДУ нашриёти, 1977, 5-6-бетлар.

⁷ *Ахфаш* - тўла номи: Абу-л-Ҳасан-Саъид ибн Мусъад ал-Ахфаш, арузшуносларнинг Басра мактаби вакилларида. Халил ибн Аҳмаднинг назарияси бўйича арузда 15 та баҳр тавсия этилган. 16-баҳр, яъни Мутадорик (луғавий маъноси: кейин аёнлашилган) шу олим томонидан қўшилган.

⁸ *“Бурҳон Қотев”* – Муҳаммад Ҳусайн Бурҳон асари. 17-асрда яшаган муаллифнинг луғат китоби бўлиб, 1652 йилда Ҳайдарободда ёзиб тамомланган. Асарнинг 1-жилди А. Нуров томонидан Душанбеда 1993 йили нашр қилинган.

⁹ *Ибни Қайс* – Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайс Розий назарда тутилади (бу ҳақда қуйида маълумотлар бор).

¹⁰ *Маъхаз* - манба, материал. Бу ерда кўрсатилган “Табақату-ш-шуаро” китоби XIII асрга тааллуқли. “Табарий” - машҳур “Тарихи Табарий” (“Пайгамбар ва подшоҳлар тарихи”). Асарнинг тўла нашри бизгача сақланмаган, қисқа нашри 1879-1901 йилларда Де Гье тарафидан Лейденда нашр қилинган. Фитрат Юсуф Баёний таржимасидаги (1882) ўзбекча нусхани назарда тутатган бўлиши керак.

¹¹ *“Фирдавсий ҳақидаги мақоламиз...”* - Фитратнинг “Фирдавсий” (“Социалистик фан ва техника”, 1934, 10-11-бетлар), “Этрақлар ва ҳақиқат” (“Машғала”, 1934, 1-сон), “Абулқосим Фирдавсий замони ва муҳити” (“Ўзбек совет адабиёти”, 1936, 10-сон) мақолаларида бу фикр қайд этилган.

¹² *Ал-Маарий* – машҳур араб шоири. Милодий 979 йил 28 сентябрда Суриянинг Мааррат ан-Нуъмон шаҳрида туғилган. Байт унинг “Лузумийят” асридан олинган.

¹³ Бу ҳақда қаранг: Баҳром Сирус. Арузи тожики. Таҳқиқи интиқодий. Душанбе, 1936, 13-31-бетлар.

¹⁴ *Шамси Қайс* - тўла номи: Шамсуддин Муҳаммад бинни Қайс Розий, эрон арузчиларидан. Унинг “Ал-мўъжам фи маоири ашғор ал-ажам” асари (Техрон, 1935) назарда тутилади.

¹⁵ *“Фаръий) рукнлар”* - “Фаръ” сўзининг луғавий маъноси: қисм, бўлак. “Аслий руки”ларнинг қисқариши ёки орттирилишидан ҳосил бўлган ҳосила рукилар деб ҳам қабул қилиш мумкин.

¹⁶ *Зиҳфот* - зиҳофлар. Арузда бир баҳрнинг ичида бўладиган товуш ўзгаришлари. Масалан, қисқа уялнинг вази талаби билан чўзилиши каби ҳоллар.

ИЛМИ БАДИЙ (БАДИИЙ САЊЪАТЛАР)**АБДУЛЛОҲ ИБН МУЪТАЗЗ
«КИТОБУ-Л-БАДИЙ»дан**

Илми бадийнинг ибтидоси саналган ва 12 шеърый санъат баёнига бағишланган ушбу асар 887-888 йиллари ёзилган бўлиб, унинг биринчи котиби муаллифнинг дўсти олим Али Мунажжимдир. Китоб 1935 йили Лондонда факсимиле, таржима ва тадқиқот ҳолида И. Ю. Крачковский муаллифлигида илк бор нашр этилган. Маъмурага асос бўлган манба: И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения. Т. VI. — С. 97-178 (исследование), 179-257 (текст). Араб тилидан русча матн билан солиштирган ҳолда Маҳкам Маҳмуд таржимаси.

¹ *Башиар ибн Бурд* - VIII аср араб шоири.

² *Шоир Муслим ибн Валид ал-Ансорий (757-823)*.

³ *Абу Нуво*с - араб шоири (747-814).

⁴ Шу ердан «лирик чекиниш» характеридаги муқаддима тугаб, асрнинг асосий матни бошланади. Абдуллоҳ ибн ал-Муътазз бадий (бадийят санъати)нинг энг яхши намуналарини келтиради.

⁵ Қавс ичида шундай изоҳ келади: Саҳоба Абдурахмон ибн Али ибн Алқама сўзидан (тарж.).

⁶ *Иснод* - санад, манба ва уларнинг айтувчилари — ровийлари.

⁷ *Мутақаддимийн* - қадимги шоирлар. Бу ерда: уларнинг ўтмишдошлари.

⁸ Араб халифалигида давлатнинг юксалишига катта ҳисса қўшган эронлик вазирлар сулоласи.

**УМАР РОДУЁНИЙ
«ТАРЖУМОНУ-Л-БАЛОҒА»дан**

Нашрга асос бўлган манба: Мунтахаби Таржумону-л-балоға. Душанбе: Адиб: 1987.

¹ Хожа Имом Наср ибн Ҳасан - Балоғат илми ҳақидаги араб тилидаги машҳур асарлардан бири «Маҳосину-л-калом»нинг муаллифи Марғинонийнинг тўла исми.

² Машҳур шоҳ Фарруҳ Сейистонийга китоб бағишланган эди. Буни янглиш тушунган Давлатшоҳ Самарқандий асария ҳатто ушбу кишига нисбат берган эди.

³ Матнда «порсий» деб берилган, «форсий тил» ёки «форсий лугатда» деб тушуниш мумкин.

⁴ *Анбар* - хушбўй кулранг модда.

⁵ *Пурсу*з — куйдирувчи, кучли.

⁶ *Андароб* - Балх яқинидаги қишлоқ.

⁷ *Мутабиқ* - мувофиқ.

⁸ *Човгон* - юқори қисми қайрилган таёқ.

⁹ *Гуй* - човгон түпи.

¹⁰ Англатилишича, мувашшаҳда ҳар байтнинг биринчи ҳарфларидан асар бағишланган исм ёки бирор жой ва географик ном чиқиши керак. Бунда «Дарйо» сўзининг арабча ёзилиши назарда тутилган бўлиб, «а» қисқа унли бўлгани учун ёзувда ифода этилмаган.

РАШИДИДДИН ВАТВОТ

«ҲАДОЙИҚУ-С-СЕҲР ФИ ДАҚОЙИҚУ-Ш-ШЕЪР» дан

Асар илми бадеънинг форс тилидаги илк намуналаридан бири бўлиб, унга Ҳасан исмли шоир «Баҳру-с-санойиъ»¹ (14 аср), Шарафиддин Ҳасан бинни Муҳаммад Рамий Табризий (14 аср) «Ҳадойиқу-л-ҳақойиқ», Мирзо Аблуқосим Фарҳанг (19-20 аср) томонидан «Шарҳи Ҳадойиқу-с-сеҳр» номли шарҳлар ёзилган. Рисолада муаллифга қадар бу соҳада асарлар ёзган Абул Ҳасан Наср бинни Ҳасан ал-Марғинонийнинг (ваф. 1055) «Маҳосину-л-калом» («Нутқ гўзалликлари») ва Муҳаммад бинни Умар ар-Родуёнийнинг «Таржимону-л-балоғ» (1088-1114) аънаналари давом эттирилган. Асарнинг икки қўлёзма нусхаси Париж Миллий кутубхонасида (инв. 668) ва ЎРФАШИДа сақланади. Париж нусхаси асосида Аббос Иқбол Айтиёний (1929) нашрига суяниб, рус олимаси Н. Чалисова форсча матн (факсимиле)ни русча таржимаси билан бирга нашр эттирган. Ушбу нашр асосида форс тилидан (русча таржимани солиштирган ҳолда) Ҳ. Болтабоев айрим бобларни таржима қилган. Таржимага асос бўлган манба: Рашид ад-Дин Ватват. Ҳадонк ас-сихр фи дакаиқ аш-шиър (Сады волшебства в тонкостях поэзии). Перевод с персидского, исследование и комментарий Н.Ю.Чалисовой. – М.: Наука, 1985. – С. 84-171, 226-324.

¹ *Хоразмишоҳ Отсиз* – Алоуддин Отсиз (1127-56) салжукли султонлардан Санжар давридаги Хоразм ўқмдори, мустақилликка эришиш учун уч марта исён кўтарган. Ватвот ўттиз йилча муддат унга девонхона котиби ва сарой шоири бўлиб хизмат қилган.

² *Маърифати бадойиъ шеъри порси «Таржумону-л-балоғ»* – форсий шеър бадийятининг маърифати (илми) бўлган «Балоғат таржимони» асари. Муҳаммад бинни Умар Родуёнийнинг томонидан тахминан 1088-1114 йиллар орасида ёзилган.

³ *Маҳосин* – луғавий маъноси соқол ва мўйлаб; *зийнатлар, гўзалликлар* маънолари ҳам бор... Марғиноний уни «*нутқ гўзалликлари*» маъносида қўллайди. Ватвот ҳам бадийй санъатларнинг синоними сифатида маҳосин сўзини истифода қилади.

⁴ *Алқоб* – луғавий маъноси: мақтов сўзлар. Бу сўзни Ватвот вазиларнинг вариантлари маъносида қўллайди.

⁵ *Ундош* – бу ўринда равий бўлиб келган ҳаракатсиз ундошлар назарда тутилади.

⁶ «*Инна-л-аброра ла-фи наъмин ва-инна-л-фужъжора ла-фи жаҳимин*» – («Шак-шубҳасиз, яхшилар (яъни мўминлар) жаннат неъматларидадирлар. Фисқ-фужур қилувчи кимсалар (яъни Қуръон ва пайғамбарни ёлгончи қилувчи, жазо куни ва қайта тирилишни инкор қилувчи кимсалар) дўзахдадирлар!» 82:13,14). Бундан кейин ҳам Қуръони каримдан келтирилган мисоллар Алоуддин Мансур таржимасида берилади. Қавс ичида сура ва оятларнинг рақамлари кўрсатилади.

⁷ *Абу-л-Ҳасан Аҳвазий* – шоир ва котиб, ас-Саолибийнинг замондоши. У ҳақда Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Йатимат ад-даҳр» таъкирасида маълумот бор.

⁸ Таржимаси: Она ўлди ва чодрасини олиб кетдилар.

⁹ Таржимаси: Кимдир менга яширин айёр бўлиб келди, (айтдики) мени шеърда кўп эслайверма.

¹⁰ Таржимаси: *Эй, Сендан улуг юлдузлар мунаввар,
Сендан камолга етмиш муқаррар,
Сенинг сахий кўкрак бўстониң,
Сенинг улуг осмониңдан қадри.*

Бу каби ўнлаб шеърйи мисралар Ватвотнинг ўз девонидан олиниб, мисол тариқасида келтирилган.

¹¹ Таржимаси: Султоннинг олдига келгувчи йиртқич шернинг олдига келгувчи кабидир.

¹² Таржимаси: Эй, саройнинг ғазал айтувчиси ва ғазаллар куйловчиси, Қўлингга чангни олиб, ғазал куйла!

¹³ Таржимаси: Бурд – тўннинг қалини совуқдан сақлар.

¹⁴ Таржимаси: «Қарзлар (судхўрлардан) динни ҳалоқатга етаклайди»...

¹⁵ *Иқтидоб* – тақлид қилиш, эргашиш.

¹⁶ Таржимаси: «Эй бечора Юсуф-а!» ғам-алам ютавериб у зотнинг кўзлари оқарди - ожиз бўлиб қолди (12:84).

¹⁷ *Иънат* – луғавий маъноси: ноқулайлик туғдириш бўлиб, бошқа манбаларда *илтизом*, *тадмин*, *ташдид* номлари билан ҳам келади.

¹⁸ Таржимаси: «Етимга қаҳр қилманг! Сўровчи гадони (бирон нарса бермасдан) ҳайдаманг» (93:9,10).

¹⁹ Бу санъатта оид мисолларнинг асли берилмаган, негадир русча таржимаси билан чекланилган.

²⁰ *Хусну-л-матла* – матлаъ, яъни биринчи байт гўзаллиги. Ибн Муътаъ ўз асарида бу «маҳосин»ни хусну-л-ибтидоат деб атаган.

²¹ Таржимаси: Эй, сенинг лабинг шаробдан ранг олмиш, Сенинг ваъдаларинг эса саробдан одат олган (ўрганган).

²² Таржимаси: Мен қози орқали мулкимга эришдим, у саховат кўрсатди ва (менинг) қасамимга ишонди.

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ АЛ-ФАЙНУ-С-СОЛИС ФИС-САНОЕЪИ-Ш-ШЕЪР

(Учинчи фан шеърйи санъатлар ҳақида)

¹ *Ақсоми саноат* – шеър қисмлари.

² *Тазйин* – зийнат бермоқ.

³ *Каломи мажиду фурқони ҳамид* – яхши-ёмонни фарқлаб берувчи Аллоҳнинг сўзи, яъни Куръон.

⁴ Таржимаси: Кай (Хусрав)нинг оёғининг тупроғига бошимни қўяман, шунинг учун ҳам Кайнинг боши тоғга муҳтождир.

⁵ *Исмо* – аташ, ном қўйиш.

⁶ *Мухотабадин муғойибага бормоқ* - хитоб қаратилган шахсдан номаълум шахсга ўтмоқ.

⁷ *Жумал ҳисоби* – абжад ҳисобида ҳарф бўйича ҳисоблаш қондаси.

⁸ *Мустамий* – тингловчи.

АТОУЛЛОҲ ХУСАЙНИЙ «БАДОЙИҒУ-С-САНОЙИҒ»-дан

Асар форс тилида ёзилган бўлиб, унинг бир неча нусхалари бор. Шунингдек, 1974 йили китобнинг тожикча нашри анча қисқартиришлар билан Р. Мусулмонкулов томонидан амалга оширилган. Санкт-Петербургдаги Саитиков-Щедрин кутубхонасида сақланаётган қўлёзма нусхада ўзбек тилига ўтирилган. Таржимон томонидан бажарилган изох ва шарҳлар сақланди. Матн ушбу манбадан олинди: Атоуллоҳ Хусайний. *Бадойиғу-с-санойиғ* (Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси). – Т.: 1981.

¹ *Усунчим* – қаттиқ ишонч ва суйниш.

² *Карим* – ҳақ (мутлақ борлиқ)нинг карамини, саҳийлигини ифодаловчи лақаб. Олим унинг шу сифатига суйниб иш бошлайди ва рисо- ланинг муваффақиятли чиқишига ишонади.

³ Бу ерда *маънолар* (маоний)дан мурод ҳақиқат сирларидир. Бароати истиҳлол эътибори билан маоний (семантика) ва баён илмларига ишора бор.

⁴ *Тарсий* – луғавий маъноси: буюмни жавоҳир қадаб безаш (инкрустация)дир. Бу ўринда тарсий сўзи қўйроқдаги тажнис сингари бадий илмида санъат билдирувчи термин бўлгани учун бароати истиҳлол талаби билан қўлланган.

⁵ *Мақтул* – қотилнинг зидди, қатл этилган, ўлдирилган. Бу ерда ҳақ йўлининг фидокорлари назарда тутилган.

⁶ *Усу таҳқид* – ҳамдамлик, борлиқнинг ягоналигига эътиқод қилиш ва мутлақ борлиқ билан ягоналашиш. Бу ерда: ошиқ гоёси.

⁷ *Тажрид* – соф ҳолга келиш, муқаддас ҳолга келиш.

⁸ *Дор* – юрт маъносида, юқоридаги *дор* сўзи билан тажнис ҳосил қилган. Олим, ошиқ осилган меҳнат дори унга муҳаббат қабулхонасининг ўзидир, дейди. Бу меҳнат камолга етган нуқтада мақсад ҳосил бўлади, дегани.

⁹ *Мақбуллари* – қабул этилган, юқоридаги *мақтул* билан лафздош.

¹⁰ *Тажнис* – ҳамжинс, шаклдош. Бу ўринда *дор* тажниси ва бароати истиҳлол муносабати билан қўлланган.

¹¹ *Мазмуни*: Улуғ бўлсин лутфлари мақтулларига, инсин илтифоти мақтулларига!

¹² *Суханварлиқ аневорининг матлаи* – чечанлик; Осмон ёрит- қичларининг тугилиш ўрни ва вақти. Бу ерда *матлаа*нинг ишлатилишига унинг шеършуносликда қасида ва ғазалнинг биринчи байтини билдириши сабаб бўлган.

¹³ *Мақтаи* – бир нарсанинг кесилган, тутаган ери. Бу ерда *мақтаъ* қасида ва ғазалнинг охириги байтини билдиргани учун келтирилган.

¹⁴ *Сиеқати аъдоди* – санъатнинг номи: отларни уюштириш.

¹⁵ *Мазмуни*: Қандай яхшики, у ажам паноҳи, турк шоҳию араб ойидир, Унинг вужуди жин, нисон ва фаришталарнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

¹⁶ *Салла-л-лоҳу ғалайҳи ва ғало аҳи байтиҳи ва асхобиҳи-л-муқар- рабин ладайҳ* – унга, хонадонига ва қошидаги яқин дўстларига тангрининг ёрлиги ва саломи бўлсин.

¹⁷ *Тамҳид* – умумий тушунча.

¹⁸ *Санойӣ* – санъатнинг кўплиги. *Санъат* нутқни гўзал қилувчи, яъни бадиий воситадир.

¹⁹ *Лафз* – нутқ, жумладан, сўзнинг товуш томони ҳам тушунилади.

²⁰ *Уч санъат* – бу ерда бадиий воситани эмас, санъатлар қисмиини билдиради. Шунинг учун рисола уч санъат (бўлим)га бўлинган. Агар ҳар бир санъатнинг ўз номи борлигини ҳисобга олсак, санъат сўзини бундай кенг маънода қўллаш тўғридир. Нутқ гўзаллиги воситаларини бу хилда тасниф қилиш илмий жиҳатдан аҳамиятли бўлса, китоб бўлимларини бундай аташнинг бадиий аҳамияти бор.

²¹ *Хат* – лафз, яъни айтилиш оғзаки нутқнинг суврати бўлса, хат (ёзув) ёзма нутқнинг сувратидир. Демак, рисоланинг биринчи боби нутқ сувратига оид санъатлар баёнидан иборат экан.

²² *Матлаъ* – қасида ва ғазалнинг бош байти. Тарсий маснавийнинг ҳамма ерида ҳам келиши мумкин. Бу санъатни рубойда биринчи бўлиб Навоий яратган.

²³ *Мувофиқ* – қофияли.

²⁴ *Яқин* – чала қофиядош.

²⁵ Равий назмга хос бўлиб, насрда унга риоя қилиш шарт эмас.

²⁶ Бу байтдаги кўмакчи *зи* ва *ба* ўзга сўзларнинг ҳаммасида икки мисрага бир-бирига вазндош ва қофияли қилиб тизилган: *рўйи-кўйи, манфаъил-муттасил* ва ҳоказо. Байтнинг таржимаси: юзидин гуллар уятлиғ, бўстон тушмиш паришон ҳолга, кўйига (кўйида) муттасил кўнгуллар очилмиш, дўстлар хуррам.

²⁷ Вазндаги мослик – бир хил унлилар туфайли ҳосил бўлган шаклдошлик. Бу қофияли ва қофиясиз бўлиши мумкин. Мас.: *нодир-қодир, қарам-санам, олим-одил, мударрис-муаллим* сингари. Бу китобда бўғинларнинг сон ва сифат жиҳатидан мос келиши ҳам назарда тутилган. Бунда унлилар бир хил бўлиши шарт эмас: *алам-одил* сингари.

²⁸ Таржимаси:

*Адашиб биз томонга йўл олганинда
Бироз ўтир, юзингни кўрсат!
Ҳамма дилу жонини беради, тотганда
Лабингдан шакар, уни ҳаммага етказ!
Эй санам, эшигинг тагида турганлар орасида
Бир мен кабиси ўзга бўлмагай вафода.*

²⁹ Таржимаси:

*Қизил лола даврида, эй жон, далага чиқ,
Қизил май соғарини яхшилаб тотиб, гўзал юзингни ёндир:
Ҳажрингдан охири кўнглимиз сўлди, бери кел,
Утли юзингни кўрсатиб, жономизга ўт ёқ!
Бунчалик истиғно қилма, эй жон, биздан юзингни яширма,
Юзингдан ниқобни кўтариб ташла, ғамдан юрагимизни ёндирма!*

³⁰ Рубойининг таржимаси:

*Агар толеинг саъду юлдузинг ёр бўлса,
Доро сенга тобиъ бўлиб, уйинг олтинга тўлади.
Агар Атойишдек толеинг бўлмаса, шу туфайли
Меҳнатинг зойиъ бўлади, ишинг хуржун бўлади*

³¹ Бу байтдаги тавжиҳнинг асоси бигуз зорад намоздадир, Буни намоз адо қилади деб ҳам, намозни кўяди, ўқимайди деб ҳам тушуниш мумкин. Байтнинг таржимаси: Ишвагар бутларнинг қош меҳробини кўрган чоғда шаҳарнинг шайхи намоз адо қилса (ёки намозни ташласа).

³² Байтнинг таржимаси: Ул дам хушдурким, ёр билан кучоқ олишиб, бу зор жоним ғамдин халос бўлса.

³³ Байтнинг таржимаси: Эй шўх, менга доим сўкиб нома юборасан, Ўзинг лабингни оч, қачонгача хат орқали ўласан?

³⁴ Байтнинг таржимаси: Сўфий, мен ринднинг сўзига кулоқ солмади, симоъни, куй эшитишни билмагач, сула қийшиқ экан, деди. Яъни туриб кетди. Сўфийларнинг куй эшитишдан тийинадиганлари ҳам бор.

³⁵ *Иллат* - сабабнинг маънодоши. *Таълил* – сабаб, далил келтиришдир.

³⁶ Байтнинг биринчи мисраида мазкур сифат берилган, иккинчисида шу сифатнинг бадий сабаби берилган. Таржимаси: Қазо қалами унинг мушқин юзига бир хат ёзмиш, Ёмон кўзни дафъ этиш учун қайтариғу дуо бўлсин учун.

³⁷ Байтнинг таржимаси: Васл уни менга шаробни ҳар қанча кўп берсанг ҳам, Сендан йироқлашган тунда кўзимга ҳам уйқу келмайди.

³⁸ Байтнинг таржимаси: Агар бир назар қилсанг, кўп эмасдир, йўқ, сендан бу миқдорда бўлса кўпдир.

³⁹ Байтнинг таржимаси: Агар сени инсон дейдиган бўлсам, ҳайф бўлади, чунки инсоннинг тани нопокдир, сен эсанг жондек поксан.

⁴⁰ Байтнинг таржимаси: Оёқ ейилди, энди эшигиндан кетолмайман, лекин «кет!» десанг, бошим билан кетаман.

⁴¹ Байтнинг таржимаси: Гарчи тан заруратдан сендан йироқ бўлса ҳам, аммо кўнглим доим сенинг олдиндадир, ҳақиқатан ҳам ва яна ҳақиқатан.

⁴² *Важҳи шибҳ* – ўхшаш томони.

⁴³ Байтнинг таржимаси: Гулханда сандалу уд ёндирсанг, гулшанда тутун тутатган каби бўласан.

⁴⁴ Байтнинг таржимаси: Лаъл тошдир, тошқозон ҳам тош, Лекин ораларида фарқ кўп.

⁴⁵ Байтнинг таржимаси: Фазл йўлига ул сабабдин отландимки, талабда кўп кавш йиртдим.

⁴⁶ Асарнинг давомида *Учинчи санъат*да лафзю маънавий гўзалликлар, яъни қоришиқ санъатлар хусусида фикр юритилган. Хотимада шеърнинг вазну қофиясида учровчи «айб»лар ҳам баён этилган. Булар умумий айблар ва маънога тақалувчи айблардир.

ҚОФИЯ ИЛМИ

АБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ «МАФОТИҲУ-Л-УЛУМ»дан

Мазкур асарнинг 3-боби тўлиқ ҳолда Қофия илмига бағишлангани учун, ўша манбадаги қофияга тегишли истилоҳларнинг шарҳи ушбу манба бўйича келтирилди: М. Зиёвуддинова. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотиҳ ал-улум» асарида поэтика. – Т.: 2001. – Б. 35-40.

¹ Матнда «шеърнинг охириги сўзи».

² Кинойи буни таъсис олдидаги ҳаракат деб таъкидлайди (тарж.).

³ Ушбу изоҳлар таржимон томонидан берилган.

⁴ Олим В. Фрейтаг ҳам шундай таъриф берган (тарж.). Қаранг: Жирмунский В. М. Рифма, ее история и теория. – Петроград: 1923. – С.117.

⁵ Тарсий категориясини Абу Абдуллоҳ Хоразмий Кудаман ибн Жаъфар шеърятдан ўзлаштириб, уни шеърятга татбиқ қилган. Бунинг маъносини, энг аввало, Хоразмийнинг ўзи изоҳлайди, шунингдек, луғатларда, жумладан, Лен луғатида ҳам унга изоҳ берилди (тарж.).

⁶ Шеърларнинг фақат ўзбекча таржимаси берилди. Муаллиф, шунингдек, Қуръони каримдан «Зеро ёлғиз Узимизга қайтишлари бордир! Сўнгра уларни ҳисоб-китоб қилиш ҳам ёлғиз Бизнинг зимамиздадир» (88: 25-26) ояти карималарни ҳам мисол тариқасида келтирган..

⁷ Қасидаи мусаммата – мусаммат усули (яъни мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман ва муашшар шакллари)да яратилган қасида (шеърлар).

⁸ Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг замондоши луғатшунос олим Абу Наср Жавҳарийнинг ёзишича: «Ас-самт бу шеърятда чорак байтнинг қофияланишидир» (тарж.).

⁹ Бундай хулоса И. Ю. Крачковский томонидан шундай шарҳланади: «Мусажжаъ шеърятнинг бошланғич байтларни тенг қисмларга (тасмит деб номланувчи) бўлиб ташлайдиган ички қофия кўринишида қадимда ҳам кўриш мумкин эди, лекин мустақил мавжудликка у фарба эришган» (тарж.). Қаранг: Крачковский И. Ю. Арабская поэтика в IX веке / Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: 1956. –С.360-373.

¹⁰ «Шеърый нуқсонлар» асарнинг 4-боби бўлиб, ундан фақатгина қофияга тегишли нуқсонлар қисми келтирилди.

¹¹ Ушбу таъриф Юсуф Саккокийда шундай келади: «Ийтó – бу бир хил маънода сўзларнинг такрори... бунда у сўзлар бир-бирига яқин масофада туриши керак». Қаранг: Китоби Мифтоҳу-л-улум Яъқуб Юсуф ибн Али ас-Саккокий. УРФАШИ. 9161 рақамли кўлёма (тарж.).

¹² Кудаман ибн Жаъфар фикрича, синад бу иккита қофия шакллариинг ўзгарилишидир. Қаранг: Крачковский И. Ю. Арабская поэтика в IX веке / Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: 1956. –С.360-373.

¹³ Икфо Хоразмий асаридан берилган шеърят нуқсонларидан энг охиригисидир. Икфо категориясини Хоразмийгача яшаб ижод этган араб филологларига ҳам маълум эди. Мазкур атамани Юнус ибн Хабиб, Абу Амр ибн Ала (хар иккиси VIII асрда яшаганлар) ва Халил ибн Аҳмад, Ибн Муътазнинг устозлари Муфалдал (VIII) ва Мубаррад (IX) асар-ларида ҳам учраган (тарж.).

ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ «АЛ-МУЪЖАМ...»дан

Китобнинг иккинчи қисми олти бобдан иборат. Уларнинг фақат икки бобдан парчалар келтирилди.

Форс тилидан Х. Болтабоев ва Д. Юсупова таржимаси. Нашр учун асос бўлган манба: Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам (муаллифи сарсуҳани тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Тоиров). – Душанбе: Адиб, 1991. – Б. 161-167, 264-269.

¹ Маҳосин – гўзалликлар.

² Мураттаби маъновий суҳан – маъноси тартибга солинган.

³ Яъруб ибн Қаҳтон ибн Обир ибн Шолух ибн Арфаршад ибн Сом ибн Нўҳ – араб тилли шоирлардан бири бўлиб, у Нўҳ тўфонидан кейин ўтган (нашр.).

⁴ Салавату-л-лоҳ алайҳа – Аллоҳнинг унга салавати бўлсин.

⁵ Сурёний – суриялик.

⁶ Баҳром Гўр – сосоний сулоласи шоҳларидан бири (438), «Тарихи Табарий», «Шоҳнома», «Сиёсатнома», «Ҳафт пайкар» асарларида номи тилга олинган (нашр.).

⁷ Яздигурд – Яздигурд III, сосонийларнинг охириги ҳукмдорларидан. Унинг даврида Саъд Ваққос халифа Умарнинг топшириғи билан Эронга кўшин тортган ва бу жангда енгиб, Эроннинг пойтахти Мадойин араблар қўлига ўтган. Яздигурд ҳам арабларга қарши жанг қилган.

⁸ Муваддаб – одобли.

⁹ Таржимаси: *Мен даҳшатли фил, шижоатли шерман,
Менинг номим Баҳром Гўр, кўниятим Бўжабасс.*

¹⁰ Таржимаси: *Тоғ оҳуси даштда нима қилади,
Ёр бўлмаса, ёрсиз нима қилади.*

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ «ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

¹ Ал-фанну-с-соний фи-л-қофия ва-р-радиф – Иккинчи фан қофия ва радиф хусусида.

² Ҳарора – қофиясиз шеър, унда радиф келтириш билан чекланилади.

³ Зурафо – зарифлар, нозик дид эгалари (шеършунослар).

⁴ Равий – луғавий маъноси «арқон», байтда қофияни боғловчи товуш.

⁵ Мавлоно Халил – тўлиқ номи Абдураҳмон ал-Халил ибн Аҳмад ал-Азҳий (718-786). Ироқнинг Басра шаҳрида туғилган. Араб арузининг асосчиси. Тилшунос ва муҳаддис. «Айн китоби»да арузнинг назарий асосларини ишлаб чиққан. Ритм, оҳанг ва мусиқага доир китоблар ҳам ёзган.

⁶ Ҳарфи равий – мумтоз қофия таркибидаги ҳарфлардан бири. Луғавий маъноси «арқон», байтда қофияни шу товуш билан боғлайдилар. Одатда чўзиқ унлилар (о, у, ў) ва ҳаракатсиз ундошлар равий бўлиб келади.

⁷ Ҳарфи ридф – «отга мингашиш» маъносини билдиради. Қофиядош сўзларда (ёпиқ бўғинда) ундош равийдан олдин келган чўзиқ унли.

⁸ Қавл – сўз, гап.

⁹ Хокистар – кул.

¹⁰ Дархур – муносиб, яраша.

¹¹ Густар – кенг, катта.

¹² Ҳушгувор – хуштаъм, мазали.

¹³ Мутавотир – пайдарпай, кетма-кет.

¹⁴ Мутародиф – ридфли (қофия).

¹⁵ Мутарокиб – бандли, боғланган.

¹⁶ Мутадорик – етишувчи, орқадан келиб кўшилувчи.

¹⁷ Мутаковис – роҳатсиз бўлмоқ.

¹⁸ Моъмул – амалдаги.

¹⁹ Раҳгузар – серқатнов йўл.

²⁰ Таржимаси: Сўнг Ковус айтди: “Эй, донишманд...”

²¹ Таржимаси: *Бизнинг ёрнинг боши баланддир, балан деб айтаман. Сўнгра яна айтаманки, рақиблар дастидан сўз яна кўпайиб кетди.*

²² *Инфиол* – ҳаяжонланиш, таъсирланиш.

²³ Таржимаси: *Менки бу хунарга боғланганман, у ҳар қаерда мен билан боғланган.*

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ «РИСОЛАИ ҚОФИЯ»

Ушбу рисола 1465 йилда Шамсиддин Қайс Розийнинг «Ал-Мўъжам...» асарининг Қофия қисмига асосланиб ёзилганлигини тожик жомийшунослари А. Афсаҳзод, А. Зухриддинов бир овоздан таъкидлайдилар. Асар Муқаддимадан ва Хотимадан ташқари «Хуруфи қофия» (1), «Ҳаракоти қофия» (2), «Мутарофиду мутавотир ва мутадориду мурақориб ва мутаковис» (3), «Муқайяди мутлақу мужаррад» (4), «Уйуби қофия (иктову икфо ва синоду йто)» (5) каби қисмлардан иборат.

Жомийдан сўнг ушбу йўналишда форс тилида Нуриддин Аҳмад ибн Аблужалилнинг «Қофия», Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайннинг «Дар қавойиди илми қофия» («Қофия илми қондалари ҳақида») каби рисолалари тартиб берилган. Асарнинг бир қанча қўлёзма нусхалари мавжуд бўлиб, мазкур нашр учун асос бўлган манба «Рисолаи қофияи Мулла Жомий» сарлавҳаси билан «Арузи Сайфий Бухорий» таркибида Калькуттада 1867 йилда нашр қилинган. Ушбу асар нусхасини ЎЗМУ доценти А. С. Эркинов Берлин Давлат кутубхонасидан келтирган.

Рисола матни форс тилидан юқоридаги манба асосида Д. Юсупова томонидан таржима қилинди. Асар матни Абдураҳмон Жомийнинг «Асарлар»ининг 8-жилди (Душанбе: Адиб, 1990)даги рисола билан солиштирилди. Тожик олими А. Зухриддинов тузган изоҳлар (нашр.) белгиси остида сақланди ва улар тўлдирилди.

¹ *Воҳибу-л-атойоти жалла жалолуҳу* – Улуғ Аллоҳга шарафлар бўлсин.

² Ушбу жумла асарнинг Душанбе нашрида тушиб қолган.

³ Жомий анъанага мувофиқ аввал қофиянинг маъносини бериб, сўнгра Шамс Қайс Розий сингари унинг таърифига ўтади. Муаллиф ушбу таърифини Шамс Қайс Розий ва Носириддин Тусийга нисбатан аниқроқ ва равшанроқ баён этади. Фақат таърифнинг бир мушкуллиги борки, у араб тилшунослиги истилоҳлари асосида амалга оширилган (нашр.).

⁴ *Мурдаф* - қофия турларидан бири. Бугунги шеършуносликда ридфли қофияни ҳам, радифли қофияни ҳам бир истилоҳ - *мураддаф қофия* деб аташ одат тусига кирган. Гарчи “радиф” сўздан мураддаф ясалмаса ҳам, бу икки тушунчани бир-биридан фарқлаш учун ридфли қофияни *мурдаф* ва радифли қофияни *мураддаф* деб аташ тўғрироқ бўлади (нашр.).

⁵ *Равий* - қофияни ташкил қилувчи ҳарф. *Келтирилган байтдаги “дил” ва “гил” сўзларида “л” ҳарфи равий ҳисобланади (нашр.).*

⁶ *Ридф* - равийдан аввал келувчи чўзиқ унли ҳарфдир. Бу унсур тожик шеъриятида ўзига хос хусуниятларга эга. *Таъсис, дахил* ва *ридф* қофия

таркибидаги равийдан аввал келувчи уч унсурдир. Ридф икки турли бўлади: ридфи муфрад (аслий) ва ридфи зонд (нашр.).

⁷ Туртинчи изоҳга қаранг.

• ⁸ Равий ҳарфи ва ридфи муфрад орасида келувчи ундош ҳарфни *ридфи зонд* деб атарлар. Шамси Қайс Розий ва Жомий ридфи зонд ҳарфларини олгта санайдилар. Булар Х, Р, С, Ш, Ф, Н ҳарфларидир (нашр.).

⁹ Душанбе нашрида «дошт» ёзилган.

¹⁰ *Ишбоғ-қофия* унсури бўлиш билан бирга фонетик истилоҳ ҳам ҳисобланади. Унга кўра, “а”, “и”, “у” ҳаракатлари чўзиқ унлилар: “о”, “ий” ва “ў” сингари талаффуз қилинади (нашр.).

¹¹ “Нур” ва “лир” сўзларидаги “ў” ва “йо” товушлари талаффузда “у” ва “й” дан фарқ қилади.

¹² Муаллиф чўзиқ “у” ва “ў”ни, чўзиқ “и” ва “йо”ни назарда тутмоқда.

¹³ *Имола* - фонетикада “о” ва “а” унлиларини “и” ва “е” сингари талаффуз қилишдир. *Китобни китаб, ҳисобни ҳисаб, китобани китеба* сингари (нашр.).

¹⁴ Равийдан аввал келувчи ундош ҳарфни қайд деб атарлар. “Чанг” ва “оҳанг” сўзларидаги “и” ҳарфи қайд ҳисобланади.

¹⁵ *Жомий ҳам Қайс Розий сингари қайд ҳарфларини ўнта деб ҳисоблайди: Б, Х, Р, З, С, Ш, Ф, Н, Ҳ (нашр.).*

¹⁶ *Юқоридаги мисоллар абр ва сабр, тахт ва бахт, мард ва дард, базм ва назм, маст ва даст, гашт ва дашт, мағз ва нағз, суфт ва гуфт, панд ва банд, чеҳр ва меҳр* каби сўзларда Б, Х, Р, С, Ш, Ф, Н, Ҳ ҳарфлари қайд ҳисобланади

¹⁷ *Таъсис* - қофия унсурларидан бири бўлиб, кўпроқ “алиф”и таъсис номи билан машҳур. Чунки у “алиф”, яъни “о”дан бошқа ҳарф бўла олмайдди (нашр.).

¹⁸ Даҳил - қофия унсури бўлиб, қофияга доир барча рисолаларда унга бир хил таъриф берилган, яъни даҳил равий ва “о” (таъсис)нинг ўртасида келувчи ҳарфдир. *Тоҷик шеърятинида бу унсурга риоя қилиш шарт эмас (нашр.).*

¹⁹ *Васл* - қофия унсури бўлиб, равийдан кейин келувчи чўзиқ унли ёки ундош товушдир (нашр.).

²⁰ *Хуруж* - васлдан кейин келувчи қофия унсуридир (нашр.).

²¹ *Мазид* - қофия унсури бўлиб, хуруждан кейин келувчи чўзиқ унли ва ундош ҳарфларни мазид деб атарлар. *Келтирилган байтда “сиеҳасташ” ва “нигоҳасташ” қофияларидаги “и” ҳарфи мазиддир (нашр.).*

²² *Ноира* - мазиддан кейин келувчи қофия унсури бўлиб, “а”, “и” ва “у”дан бошқа барча ҳарфлар ноира ҳисобланади, санаб ўтилган унлилар тилшуносликда ҳаракат деб аталиб, улар алифбода алоҳида шаклга эга эмаслар (нашр.).

²³ *Қофия ҳаракатлари* - ҳаракат ва ҳарфлар бўлиб, араб тилида қисқа унлилар “а”, “и” ва “у”лар ҳаракат деб аталиб, улар алифбода алоҳида шаклга эга эмаслар. Бу унлиларни ифодалаш учун ҳарфларларнинг усти ёки остига белги қўядилар. Аммо ҳарфлар бугунги кун тушунчаси билан олганда, ҳам ҳарф, ҳам товушга эга бўлган белгилардир (нашр.).

²⁴ *Расс* - қофия унсуридир. Бу унсурдан бошлаб муаллиф қофияга тааллуқли бўлган ҳаракатлар (унлилар)ни шарҳлашга ўтади. Бу унсуруларга

Б. Сирус ўзининг “Қофия” асарида батафсил шарҳ берган (Қаранг: Б. Сирус. Қофия дар назми тожик. Сталинобод, 1955).

²⁵ *Ишбоъ* – Учинчи изоҳга қаранг. Бу дахилнинг ҳаракати бўлиб, дахилдан фарқли ўлароқ шеърда унинг иштироки зарурийдир (нашр.).

²⁶ *Ҳазв* – ридфдан аввал келувчи ҳаракатдир. Тожик шеършунослигида араблардан фарқли ўлароқ ридфнинг бир неча турлари борлигини ва унинг шарҳи мураккаблик туғдиришини ҳисобга олиб, Б. Сирус *ҳазв* деганда қайддан аввал келган унлини назарда тутган (Қаранг: Б. Сирус. Қофия дар назми тожик. Сталинобод, 1955).

²⁷ *Тавжех* – қофия унсури бўлиб, ишбоъ билан деярли бир тушунчани англатади. Фарқи шундаки, агар равий сокин ҳарф бўлса, ундан аввал келувчи унлини *тавжих* деб атайдилар (нашр.).

²⁸ *Мажро* – равийнинг ҳаракатидир. Б. Сируснинг фикрича, мажро фақат қисқа “а” товушидир (Қаранг: Б. Сирус. Қофия дар назми тожик. Сталинобод, 1955). Лекин араб шеърлятида ҳар учала унли ҳам *мажро* бўлиши мумкин. Шу сабабдан Хўжа Насириддин ва Жомий уни таърифлашда “мутаҳаррик равийнинг ҳаракати” деган таъбирни қўлайдилар (нашр.).

²⁹ *Нафоз* – қофия унсури бўлиб, Жомий уни “васлнинг ҳаракати” деб атайди (нашр.).

³⁰ *Мутародиф* – “бир-бирининг маънодоши”, қофия унсуллари миқдорига қараб бешинчи қофия тури (нашр.).

³¹ *Мутаботир* – “пайваста”, “пай дар пай”, қофия унсуллари миқдорига қараб тўртинчи қофия тури (нашр.).

³² *Мутаборик* – “бир-бирини топиб олган”, “бир-бирига яқин”, қофия унсуллари миқдорига кўра учинчи қофия тури (нашр.).

³³ *Мутарокиб* – “отнинг устида ўтирмақ”, қофия унсуллари миқдорига кўра иккинчи қофия тури (нашр.).

³⁴ *Мутаковис* – барча қофия унсуллари унли ичига олувчи қофия тури. Тўртта мутаҳаррик ҳарф (улардан иккитаси сокин бўлади)дан иборатдир (нашр.).

³⁵ *Муқайяд қофия* – боғланган, вобаста қофия, зеро унинг равийси сукунга боғланган бўлади.

³⁶ *Мутлақ қофия* – озод қофия. Бундай қофиянинг равийси озод ҳисобланади, чунки ундан кейин унли ҳарф келади.

³⁷ *Мужаррадли муқайяд қофия* – тажридлиланган, яъни содда, ёлғиз қофия. Жомий бунда таъсис ва ридфдан холи қофияни мужаррад деб ҳисоблайди.

³⁸ *Иқво* – холи қилмоқ, тарк қилмоқдир. Қофия айбларидан биридир. Б. Сирус уни “ақво” деб атаб, уни “ҳазв ва тавжихнинг қарама-қаршиси” деб таърифлайди (нашр.).

³⁹ *Икфо* – тескари қилмоқдир. Талаффузда ўхшаш ҳарфларнинг равий вазифасида келишидир. Б. Сирус бу айбни “акфо” деб атайди (нашр.).

⁴⁰ *Синод* – Шамси Қайс бу сўзнинг маъносини “ихтилоф” (қарама-қарши) деб атайди. Аммо луғатларда “ишонч билдириш”, “қўлга олиш” маъноларида келади. Қофия илмида равийдан аввал келувчи ҳар қандай айбни синод дерлар (нашр.).

⁴¹ *Ийто* – суворий (отлиқ) бўлмоқдир, қофия айбларидан бири ҳисобланади, бунда бир сўз бир шакл ва мазмунда такрорланади (нашр.).

⁴² “Йо”и танкир - номуайян “йо”.

⁴³ “Дол”и истиқбол - ҳозирги замон феъли охиридаги “дол” (д) ҳарфи.

⁴⁴ “Нун”и таҳсис – “ин” қўшимчаси таркибидаги “н” ҳарфидир, “заррин”, “панжумин”, “порин” сўзларидаги каби.

⁴⁵ Қофияшунослар шойгон қофия турларидан бири сифатида ийтоҳ жалийини санайдилар, зеро бу қофия тури аниқ тарзда қўшимча (суффиксдан) ташкил топади.

⁴⁶ Қофияи шойгон - Қаранг: Қофия, 68-бет.

⁴⁷ Ийтоҳи ҳафий - номтаълум, яширин ийто.

АБДУРАУФ ФИТРАТ «АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

¹ Бобурнинг ушбу ғазали Фитратда тўла ҳолда келтирилмаган. “Орзу...” деб бошланувчи 4-байти тушиб қолган. Асарни тўла ҳолда тасаввур қилиши Фитрат англаётган фикрларни тушунишга ёрдам бериши учун байтни келтираман:

Оразу қаддингни таъриф этсалар юз йил ҳануз,

Эй, юзи гул, сарви қад, юздин бири айтилмагай.- йаъд.-

Бобур. Танланган асарлар. 55-бет.

² Бу сўзлар радиф эмас, қофиядир. Радиф эса “яна” сўзидир.

ТИЛ ОДОБИ. БАДИИЙ НУТҚ. УСЛУБ.

БИШР ИБН МУЪТАМИР «СИНОЪАТ-У-Л-ИНШОЪ» («ЁЗУВЧИЛИК СИРЛАРИ»)дан

Хорун ар-Рашиднинг замондоши бўлган Бишр ибн Муътамир муътазил ақолининг вакили бўлган. И. Ю. Крачковскийнинг «Бадий ижод ҳақида VII асрга доир муътазил руҳидаги рисола» мақоласида ёзишича, бу асарнинг асл қўлёзма нусхаси сақланган қолмаган бўлса-да, IX ва XI асрларда яшаб ижод қилган тўрт машҳур муаллиф Жодизнинг «Китобу-с-синоатин» («Икки санъат китоби»), Ибн Рашиқнинг «Ал-Умда» («Асослар») ва Зубайр ибн Баккорнинг «Ас-Самиъат» («Тингловчилар») асарларида Бишр ибн Муътамирнинг бадий ижод назариясига оид асарининг матни тўлиқ ҳолда келтирилгани сабабли бу асар бизгача етиб келган. Булардан ташқари атоқли араб адиби, Мустофо Манфалутийнинг «Сайланма асарлари тўплами» («Мухторот Манфалутий»)да Ибн Муътамирнинг асари «Синоату-л-иншоъ» деб номланган. Таржимада ҳам шу ном сақланди. Нашр учун ёсоқ бўлган манба. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. —М.-Л.: ИАН, 1956. —С. 223-229. Русчадан арабча матн билан солиштирган ҳолда Маҳкам Маҳмудов таржима қилган. Матн ўзбек тилида китобхонларга ялқ бора тақдим этиляпти.

¹ *Иброҳим ибн Жабал ибн Маҳрам Сакуний* -

² *Найча* – Ислом шарҳида матн ёзилган қоғозни саллага қистириш ва бошқа жойларда тутиш учун қулай бўлсин учун найсимон қилиб ўралган ҳолда сақланган.

³ *Маъзун* – вазиға солинган.

⁴ *Мақшуф* – кашф этилган.

⁵ *Маъруф* – маърифатли.

⁶ Араб олимнинг бу фикрлари Арастунинг «Риторика» («Хитоба») асаридаги фикрларга мувофиқ келади.

ҚУДАМА ИБН ЖАЪФАР «НАҚДУ-Н-НАСР»дан

IX асрда яшаган араб алломаси Кудома ибн Жаъфарнинг асарлари бутун араб оламида танолиниган бўлиб, у ҳақда Ибн Халдун юксак баҳо берган ва уч асарини алоҳида таъкидлаб кўрсатган. Улардан бири «Нақдуш-шеър» («Шеър танқиди») бўлиб, бу асарнинг шухрати Фарбий Оврўпа олимларига қадар етиб борган. Иккинчи асари «Нақду-н-наср» («Наср танқиди») бўлиб, уни «Китобу-л-баён» ҳам дейишади. Оврўпада эса «Риторика» номи билан машҳур. Учинчи асари «Жавоҳиру-л-алфоз» («Лафз-нутқ жавоҳирлари») бўлиб, у асар ҳақида биргина Довуд Чалабийнинг «Махтутот Маусил» (Бوغдод, 1346/1927. – Б. 206–207) асарида маълумот бор. Машҳур каталогларда бу асар учрамагани учун унга И. Ю. Крачковский шубҳа билан қараган.

Биринчи марта ўзбек китобхонларига намуна ҳавола қилинаётган «Нақду-н-наср» асарининг ушбу нашрига асос бўлган манба: Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л.: ИАН, 1956. – С. 373–387. Русчадан арабча матн билан солиштирган ҳолда Маҳкам Маҳмудов таржима қилган.

¹ Эътибор сўзини араблар ибрат, панд, насиҳат маъносида тушунадилар.

² Ҳадиснинг луғавий маъноси янги демакдир. Бу ерда: янги хабар ёки янгилик.

³ Бу сўзлар И. Ю. Крачковскийга тааллуқли бўлиб, тушунарли бўлсин учун матн ичиди сақланди.

⁴ Шу муносабат билан нотиклик санъати ва шеърят санъати ҳақида фикр юритилади ҳамда Жоҳизнинг «Ал-Баён» асаридаги айрим фикрлари билан баҳс, мунозара қилади. Шеър ва шоир ҳақида гапирганида Муҳаммад пайғамбарнинг Куръонда айтилган шоир эмаслиги ҳақидаги фикрга эътибор берилади (тарж.).

⁵ Бу турдаги шеърят жоҳилия даврида ривожланган ва исломият даврида ўзгаришларга учраган (тарж.).

⁶ Турли тарихий воқеалар олдидан ёки якунида сўзланган хутбалар (тарж.).

⁷ Бу ерда номаларнинг мазмунидан кўра уларнинг хусниҳат билан ёзилиши ва мактуб билан юбориладиган элчиларнинг сифатлари келтирилган (тарж.).

⁸ *Ижмол* – гўзал, чиройли ҳал этиш.

⁹ Айрим муътабар фақиҳлар, уламоларнинг биргаликда ҳам яқка ҳолда билдирган ҳукмлари

¹⁰ Қўлимизда асарнинг тўлиқ нусхаси йўқлиги сабабли бу мисолларни таржима қилолмадик (тарж.).

ЮСУФ ХОС ХОЖИБ
“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”дан

Мажмуада келтирилган намуналар шу кун китобхонларига тушунарли бўлсин учун матн ҳозирги ўзбек тилидаги насрий баёни билан бирга берилди. Шунинг учун изоҳларга ортиқча ҳожат қолмади. Намуналар келтирилаётган манба: Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қайюм Каримов. - Т.: Фан, 1971. - Б.85-93, 101, 199-201, 203, 205-207; 657; 949.

АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ
“ҲИБАТУ-Л-ҲАҚОЙИҚ”дан

Нашр учун асос бўлган манба: Қ. Маҳмудов. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л- ҳақойиқ» асари ҳақида. Танқидий матн, транскрипция, шарҳ ва лугат. - Т.: Фан, 1972. Б.234-236, 242, 245. Ушбу манбадаги нашр тамойиллари сақланди. Унда асарнинг ҳар банди тўртлик эмас, балки иккилик тарзида берилган. Ҳолбуки, асар поэтикасини ўрганганда муаллиф араб ва форс адабиётида урф бўлган иккилик (маснавий)га эмас, балки турк адабиётидаги тўртликларга амал қилинганини аниқлаш мумкин. Ҳар бир банддан сўнг унинг насрий баёни келтирилгани учун тушунарли сўз ва истилоҳлар изоҳига ҳожат қолмади.

АЛИШЕР НАВОЙИЙ
«МУҲОКАМАТУ-Л-ЛУҒАТАЙН»дан

Асардан келтирилаётган намуналар Порсо Шамсиев томонидан нашрга тайёрланган манбадан олинди. Изоҳ ва шарҳлар ҳам ушбу олимга тегишли. Нашрга асос бўлган манба: Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Асарлар. Ун беш томлик. Т.14. -Т.: 1967. - Б.103-132, 260-266.

¹ *Тақаллум аҳли* — сўз эгаси, сўзловчи; шоирлар ва адиллар.

² *Муфарриқ* — хурсанд қилувчи; марваридни янчиб қўшилган хушбўй дори. Мазмуни: Инжуни дори учун олганда, майдалаб бир мисқоли бир тангага сотилади. Подшоҳ қулоқ соладиган бўлса, бутун ҳолда олинади, демак, қиймати мулкдигига, эътибори моллигига қараб бўлади.

³ Мазмуни: Сўз шундай гавҳардирки, мартабасини аниқлашдан нутқ эгалари ожиздир; мартабаси — ёмон сўзнинг ҳалок қилувчанлигидан тортиб, яхши сўз билан Исонинг мўъжиза кўрсатишига (одамни тирилтиришига) қадар боради.

⁴ *Туур ва баҳойиш ва сибов* - қушлар, ҳайвонлар ва йиртқичлар.

⁵ *Мутанаввий шаҳр ва қуро ва жибол ва саҳро ва беша* — турли хил шаҳарлар, қишлоқлар, тоғлар, саҳро ва жангал.

⁶ *Қойил* — сўзловчи.

⁷ *Фурӯ* — шаҳобча, тармоқ.

⁸ *Рисолат* — элчилик.

⁹ *Сорт* — Навоий бу сўз билан форсий тилда сўзловчиларни назарда тутди.

¹⁰ *Ихтилохот ала-с-савия* – аралашув тенг, баб-баравар.

¹¹ *Биажмашҳим* – ҳаммалари.

¹² *Муҳиқ* – ҳақли.

¹³ *Вазъ* – яшаш (сўзни); *возеъ* – ясовчи.

¹⁴ *Мубтадий* – бошловчи, янгитдан бошловчи.

¹⁵ *Муътод* – одатланган.

¹⁶ *Мутакааллим* – сўзловчи, сўз эгаси, сўз устози.

¹⁷ Рубойида айтилишича, асарнинг ёзилиш тарихи жумоди-л-аввал оғи, чоршанба куни, 905 ҳижрий йилидир. Бу тарихни ҳозир амалдаги милодий йил ҳисобига айлантирилса: 1499 йил 18 декабрга тўғри келади. Рубойида ойнинг нечанчиси экани кўрсатилмаган, декабрь ойида тўртта чоршанба (4, 11, 18, 25) бор. Биз булардан ўртағини олиб, 18 декабрь дедик.

Навойи бу якуновчи асарини ўлимидан икки ойча муқаддам ёзиб тугатганлиги мазкур таърихдан маълум бўлди

АБДУРАУФ ФИТРАТ «АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ» дан

¹ *Хисрав* – форсигўй турк шоири Амир Хисрав Деҳлавий ва унинг “Хамса” сига кирган “Лайли ва Мажнун” достони назарда тутиляпти.

² *Таржиъ* – қайтариш, такрорлаш, қайтариқ (АНАТИЛ, III, 187-бет).

³ Маълумки, Фитрат бўйича “Навойи” эмас, балки “Навоийи” ёзилади.

⁴ Чўлпоннинг “Кетганингда” номли шеъри. Сарлавҳа остида “Клеопатрага” деган изоҳ бор. 1922 йилда ёзилган бу шеър Чўлпоннинг “Яна олдим созимни” китобида қайта нашр қилинган. Қаранг: “Чўлпон. Яна олдим созимни. – Т.: 1991, 441-бет.

⁵ “Мажолис” – Алишер Навоийнинг “Мажолисун-нафоис” асари назарда тутилган.

⁶ *Сочим-тизим* – Фитратга кўра, назм ва наср атамалари шундай туркий истилоҳ билан бериладики, бунинг адабиётшуносликдаги аҳамияти катта.

⁷ “*Ҳижрий тўртинчи аср*” – милодий X-XI асрларга тўғри келади.

⁸ “*Ҳижрий саккизинчи аср*” – милодий XV асрдир.

⁹ Бу мисра Навоий асарларининг кейинги нашрларида “Қазо фарроши чекти субҳнинг сиймин супургисин” деб берилган. (Қиёслаш учун қаранг: Алишер Навоий. *Хазойину-л-маоний*. Наводиру-ш-шабоб. – Т.: 1959, 610-бет ва Алишер Навоий. *Мукамал асарлар тўплами*. 4-жилд. – Т.: 1989, 437-бет). Бизнингча, мазмун ва вазн нуқтаи назаридан Фитратдаги мисра асосий матнга яқин туради. Бироқ Фитратда ушбу байтдан кейингиси

“Китоба сунъи қилки суғраи шамс тафсири,

Фалак тоқи ҳавоиссида зарҳалдин рақам чекти”

байти тушуб қолган. Бу каби “тушиб қолиш ва тўлдириш” лар Навоий асарларининг турли нашрларида турлича учрайди.

¹⁰ Навоийдан келтирилган бу наср парчаси буюк шоирнинг “Маҳбубу-л-қулуб” асаридан олинган. Қаранг: Навоий. *Асарлар*. XV жилдлик. 13-жилд, 23-бет.

¹¹ Бобурнинг бу ғазали кейинги нашрлар (қиёслаш учун қаранг: Бобур. *Танланган асарлар*. Тошкент, 1958, 120-бет) да айрим ўзгаришларга учраган.

Хусусан, 2- ва 3-байтларнинг 1-мисраси айнидир. Бу каби матн хатоликларини тўғрилашда Фитрат келтирган парчалар асқотиши мумкин.

¹² “Бобурнома”дан олинган бу парча бир шоирнинг наср ва назмда (Фитратчасига айтганда “сочим” ва “тизим”да)ги асарларнинг услубий хусусиятларини тушунтириш учун келтирилган.

¹³ Фитрат бу мисолларни турли даврда яшаган шоирлар ижодидаги мавзудош асарларда услубий ўзига хосликни кузатиш учун келтирган. Амир Умархондан олинган бу ғазални Бобурнинг юқоридаги ғазали билан қиёслашни зукко ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилган ҳолда, биз нашрдаги айрим тафовутларни келтириш билан чекланамиз: Фитрат келтирган

“Ким сенга Лаълидин айру тушкани жон қолдуму?”

мисраси кейинги нашрда (Амирий, Девон, Тошкент, “Фан”, 1972. Нашрга тайёрловчи М.Қодирова) шундай берилган: “Ким менга лаълидин айру тушгани жон қолдуму?” Бизнингча, Фитрат келтирган мисранинг мазмуни ҳақиқатга яқин келади. Чунки, аввалги мисрада “сен”нинг аҳволи баён этилгач, кейин мазмун “мен”га кўчади ва англашилмадики, бу ерда ошиқ шоирнинг кўнгли “сунбул” воситаси билан баён этилган. Бироқ Фитрат келтирган парчанинг мақтаъсидан аввалги байт тушиб қолган. Тула тасаввур учун ўша байтни келтирамиз:

Нисбати йўқ мен билан Фарҳод ила Мажнунниким,

Ишқида мен кезмаган тоғу биёбон қолдиму?-

Амирий. Девон. — Т.: 1972, 213-бет. Девоннинг қўлёзма нусхасида Умархон деб ёзилганига қарамай, бу нашр Амирий номи билан зълон қилинган.

¹⁴ Чўлпоннинг “Тола йўлларида” шеъри “Маориф ва ўқитғучи” жарналининг 1925 йил, 5-6-сонларида босилган. Бу шеър нисбатан мукаммал нашрлардан бирида (1991 йил, “Яна олдим созимни” номи остида) анча хатоликлар билан чоп қилинган.

¹⁵ Фитрат айна бир ижодкорнинг наср ва назмдаги услубий жиҳатлари уйғунлигини ва шу билан баробар адабий жинснинг талабларидан келиб чиқиб, ўша фикрни баён қилиш шакл ва усулларининг ҳар қиллигини кўрсатиш учун Чўлпоннинг “Йўл кечинмалари” мавзусидаги асарларини келтирган. Бу насрий парча унинг “Қор қўйнида йола” ҳқоясидан олингандир.

¹⁶ Бу шеър Элбек қаламига мансуб бўлиб, дастлаб “Ўзбек ёш шоирлари” (Т., 1922) тўпламида чоп этилган.

¹⁷ *Урнаклар* - намуналар.

КЎРСАТКИЧЛАР

Исмаил кўрсаткичи

- Абай - 71
Абдурахмонов А. - 102
Абдул Ҳамид Котиб - 103
Абу Абдуллоҳ Ҳасан ибн Саҳл - 234
Абу Абдуллоҳ Боғдодий - 287
Абу Амр ибн Аъла - 153,275
Абу Дарда - 236,238
Абу Исҳоқ Низом - 316
Абу Нувос - 230,234,237
Абу Сарван Укли - 80
Абу Саъид - 46
Абу Таммом - 234,235
Абу Толиб - 232
Абубакр ибнн Саъд - 184
Абу Бакр Сиддиқ - 232
Абул Аббос - 235
Абу-л-Амайсал-81
Аваз - 13
Авлоний - 349
Азар А. - 276
Азизий Юсуф - 157,276
Али ибн Абу Толиб - 232
Алқаб ва ибн Абдо - 233
Ал-Муваллад ад-Дабби - 80
Ат-Табий - 234
Амир ибн Абдуллоҳ - 235
Амирий - 12, 143
Андалиб - 358
Антара ибн Муовия - 233
Ануширвон - 232
Арат Рашид Раҳмати - 152
Арасту Ҳаким - 7,8,12,14,15,16,101
Ардашер - 232
Асадий (Тусий) - 146,151,222
Асҷадий - 150
Аскарый Абу Ҳилол - 81,153
Асмаъий - 80, 110,153,234,274
Асокир Халил - 229
Атобак Саъд - 184
Аттор Фаридиддин - 6,51,77,85
Ахвазий Ҳасан - 251
Ахмадуллина Б. - 280
Ахфаш Абул Ҳасан - 153,212
Аҳмад Оташ - 223,239
Балхий Бу Шакур - 146
Баранов - 103
Бартольд В. В. - 175
Башиева С. - 274
Бахиллий - 153
Башишар - 230
Бақиллоний - 222
Баҳодир Мирзо - 62,83
Беруний Абу Райҳон - 28, 154, 155, 171, 275
Бесутун - 30
Бишр ибн Муътамир - 316,317,328
Болтабоев Х. - 13,14,83,106,161,221, 279,316,319,325
Боғдодий Шайх Мажириддин - 85
Бобир Заҳириддин Муҳаммад - 118,158,196,279,349
Бобур Абулқосим - 46
Бойқаро Ҳусайн - 46
Боту - 98,145,202,362
Боғдодий Абдулқодир - 229
Булгаков П. Г. - 175
Буроқ - 30
Бухтурий - 81,153
Валад Муҳаммад Баҳовуддин - 88
Валад Султон - 88
Ватвот Рашидиддин 114,222,239
Волид ибн Ҳишам - 235
Восил ибн Аъта - 316
Вотикий Аҳмад - 242
Ганжавий Қавомиддин - 118
Гаспаров М. Л. - 279,280
Гегель (Хегел) - 12, 78
Гилоншоҳ - 28
Гухартош Амир Бадриддин - 88
Голдшиер - 79
Гринцер П. А. - 279
Грюнебаум - 79
Даманхурий - 275
Дақиқий - 146
Дулдул - 30

- Джафар А. – 164
 Жабал Маъаз – 326
 Жаҳонсуд Алуудин Хусайн – 32
 Жирмунский Б. – 83,279
 Жомий Абдурахмон -9,46,51,80,92,
 157,276,277,278,301,318,328,351
 Жоҳиз – 221, 237,317
 Жувайний Алоуддин – 249
 Журжоний Абду-л-Каҳир – 222
 Журжоний Қамарий – 241
 Замахшарий Маҳмуд – 154,157
 Зиёвудинова М. – 156,175,275
 Зиёд ал-Ажам – 234
 Зийнатий – 151
 Зуҳайр – 235
 Ибн Аббос – 232,236
 Ибн Абдус – 81
 Ибн Арабий – 80
 Ибн Жинний – 153
 Ибн Кунас-80,161
 Ибн Мискавайҳ – 71
 Ибн Муътаз – 175,237,318
 Ибн Рашиқ - 222, 229, 317
 Ибн Сино – 151,154
 Ибн Халдун – 107,274
 Ибн Умар – 235
 Ибн Қутайба – 80,81,153, 274
 Ибн Ҳожиб – 159
 Ибн Ҳолликон – 229
 Иброҳим ибн Аббос – 238
 Иброҳим ибн Жабал Сақуний – 326
 Иброҳим ибн Маҳдий – 238
 Имру-л-Қайс- 233
 Исо а.с. – 56
 Исфаранги Сайфи – 62
 Исфаҳоний Абул Фараж - 229
 Исфаҳоний Роғиб – 71
 Иқбол Аббос – 249
 Кайкавус Унсур-л-Маолий – 8,28
 Камол Исмомл – 120, 310
 Камолий Имом Умид – 118
 Кантемир – 280
 Каримов К. - 7
 Киктев - 79
 Комилов Н. - 77
 Кононов А. – 21
 Котиб Имом Рашидиддин – 250
 Котетишвили В. – 276
 Кошифий Хусайн Воиз – 223, 276
 Кошгарий Маҳмуд – 6, 101
 Кошгарий Саъиддин – 46
 Крачковский Ю. И. - 79, 103, 107,
 175, 274, 289, 316
 Куделин А. Б. – 79, 109, 153, 222, 279
 Кунтуғди – 21
 Курғулу – 103
 Лабибий – 243
 Лайс ибн Музаффар – 153
 Мансур ибн Фараж – 237
 Марра – 235
 Марғиноний Наср ибн Ҳасан –
 223,239
 Марвазий Абул Аббос – 147
 Марям – 57
 Масиҳ – 57,341
 Машраб – 62,83, 354
 Маъаз Жабал - 252
 Маъмун – 234, 238
 Мижмар – 62
 Мирзажўжаев Н. – 158
 Молик ибн Динор – 221, 234
 Мубаррад – 283
 Муборак Муствафий ибн Аҳмад - 229
 Муваққарий – 247
 Муслим ибн Волид – 230,235, 237
 Мустафо Манфалутий – 317
 Мусулмонкулов Р. – 224,276
 Муфаллал – 283
 Муътазз Абу Аббос – 229, 221, 230
 Муҳаммад Отсиз – 249
 Навоий Мир Алишер – 7,8,9, 10,11,
 35, 46, 51, 59, 62, 66, 71, 81, 94,
 128, 143, 158, 193, 208, 223, 269, 279,
 311, 322, 325, 341, 349, 358
 Надр ибн Шумайл – 81, 153
 Насафий Аҳмад – 151
 Нахмас – 81
 Низомий – 32,46,147,276, 351
 Нодира – 12
 Норматов У. – 4, 324
 Нуҳ б. Мансур – 175
 Шидфар - 79
 Оганесян Д. А. – 274
 Оғаҳий – 28
 Одам а.с. - 56,86, 287
 Озар Лутф Алибек – 222,239

- Ойбек – 227
 Ойтўлди – 21,26,27
 Ойша р.а. – 233
 Олимов М. – 164
 Орзибеков Р. – 101,108
 Отабек Султон Алонддин – 88
 Поливанов – 83
 Поспелов Г. Н. – 323
 Райҳоний Али – 81,153
 Рамий Шараф – 223
 Расулиллоҳ с.а.в. – 37,38,222,227,230
 Рашид(иддин Ватвот) – 222, 239, 249,256
 Рахш – 30
 Раҳмонов В. – 227
 Ритгер – 79
 Родуёний Умар – 222,223,239,240
 Рожий – 143
 Розий Шамсуддин Қайс – 157,184, 276,277,286
 Рудаки(й) – 34,146,151,244
 Рукниддин Шайх – 85
 Румий Жалолоддин – 5,77, 78,88
 Руний Абул Фараж – 151
 Рустам – 117
 Рустамов А. – 158, 225,280,324
 Саълаб Абу Аббос – 81, 153
 Салом Қосим – 153
 Садуси Муарриж – 81
 Саййид ибн Хумайд – 235
 Сайфий Бухорий – 157
 Саккокий Юсуф – 154,157,222, 275,318, 320
 Саид ибн Масада ал-Ахфаш – 80
 Салмон – 256,257
 Салтиков-Щедрин – 262
 Самарқандий Низомий Арузий -8, 32,151,152,276
 Самарқандий Давлатшоҳ – 85,222, 239,249
 Самойлов Д. – 279
 Саройн Сайфи – 9,41,44,45
 Сарахсий Бахромий – 34,276
 Саъдий Абдурахмон – 13,71,227,278, 311,321,346
 Саъдий Шерозий – 41,149,211,259
 Сивавайҳ – 153
 Сидоров Е. Ю. – 323
 Сиккит – 153
 Силоҳсолорбек – 35
 Сийистоний Фарруҳий – 239
 Сирус В. – 158, 276
 Соколов А. Н. – 323
 Солиҳ (а.с.) – 56
 Солиҳ Муҳаммад – 62,279,311
 Стеблева И. В. – 274
 Суйутий Жулолиддин – 229
 Сулаймон Қул – 354
 Сулаймон Ш. – 98
 Султон Иззат – 14,227,280
 Сухроб – 117
 Табризий Абу Закариё – 229
 Табризий Воҳид – 114,157,276
 Тайхосбек – 43
 Талабов Э – 153
 Тарозий Шайх Аҳмад – 12,106, 114,120,158,188,225, 254,278, 290
 Темур Амир – 41
 Тоний – 230,235
 Толстой Л. – 12
 Томастиус (Темистий) – 113
 Томашевский Б. В. – 83
 Турди – 62
 Тусий Носириддин – 114,157,276
 Тўйчиев У. – 164,280
 Тўйчиева Г. – 158
 Уайт – 6
 Умар ибн Убайда – 235
 Умархон Амир – 352,353,355, 358
 Умайсал – 153
 Унсурий – 147,150, 241
 Усманов Х.К. – 164
 Утбий Абул Ҳасан – 175
 Фазлий – 352
 Фараздақ – 238
 Фарёбий Зоҳир – 149
 Фарруҳ – 240
 Фарруҳий – 150,239, 243
 Фахрий Шамси – 157, 223,276
 Фирдавсий – 62,122,146,147
 Фитрат Абдурауф – 13,14, 21,62,83,98,101,109,104,139,157, 158,161,201, 227,278,314,322,351
 Флотен – 175
 Форобий Абу Наср – 7,15,71,101, 102,110,151,154,155,161,165

- Фузулий – 134,323,351
 Фурқат Зокиржон – 12,59,158,169
 Хайём Умар – 62,151
 Хайён ибн Робиъа – 235
 Хайруллаев М. – 175
 Хайр Абу Саъид – 151
 Халавий Тоҳ – 223
 Халил ибн Аҳмад – 153,162,
 175,194,212,235
 Халифа Ҳожи – 222,229
 Хамраев М. – 164
 Хисрав (Дехлавий) – 351
 Хожа Аҳрор – 196
 Хожа Камол – 256, 260
 Холид ибн Сафвон – 233
 Холмирзаев Ш. – 324
 Хоразмий Абу Абдуллоҳ – 154,
 156,175,222,275,282
 Хоразмий Абу Бақр – 103
 Хоразмий Ҳайдар – 118
 Хорун ар-Рашид – 316
 Хос Ҳожиб Юсуф - 7, 20,334
 Хузайлий Абу Зуъайб – 234
 Хуросоний Тоҳидин Мўътаз – 88
 Чалабий Ҳисомиддин – 88
 Чалисова Н. Ю. – 222
 Чичерин А. В. – 323
 Чўлпон – 98,311,353,357
 Шайбоний – 355
 Шайхзода М. – 227,324
 Шалыгин А. – 321
 Шарафуддинов О. – 324
 Шарипов Х. – 158,223
 Шабъий – 236
 Шерозий Абу Саъид Барҳаш-151
 Шидфар – 79
 Шкловский Б. В. – 83
 Шомухамедов Ш. – 9,158
 Шоҳруҳ Мирзо – 46
 Элбек – 98,279,311,353,357
- Эйхенбаум Б. – 83
 Югнакий Адиб Аҳмад – 7,35,41,
 320,338
 Юҳанно - 6
 Юнус ибн Ҳабиб – 275
 Яссавий Аҳмад – 62,71,311,349,354
 Яъқуб ибн Қаҳтон – 287
 Уғдулмиш – 21
 Узғурмиш – 21
 Қазвиний Закариё – 249
 Қазвиний Мирзо Муҳаммад - 32
 Қамарий – 243
 Қаҳҳор А. – 324
 Қязил Арслон – 149
 Қиноий – 275
 Қобус Шамсу-л-Маоли – 28
 Қодирий (Жулқунбой) – 98,312
 Қудамма б. Жаъфар - 80,102,
 107, 175,274,275,318,319,329
 Қутайба – 81
 Ғазорий Абу Язид – 148
 Ғаззолий Имом – 71
 Ғазнавий Маҳмуд – 148
 Ғафуров И. – 324
 Ҳабаший Дод Сипоҳсолорбек – 35
 Ҳажжож – 236
 Ҳайфон Абу - 229
 Ҳамадоний Бадиуззамон – 103
 Ҳарақоний Абул Ҳасан – 151
 Ҳасан Басрий – 235,236
 Ҳасан ибн Рашиқ - 153
 Ҳасан Қора – 21
 Ҳидоят Ризоқулихон – 222,239
 Ҳожнаҳмедов А. – 164,227,281
 Ҳофиз Шерозий – 61
 Ҳумавий Ёқут – 222,229,239,249
 Ҳусайн Удий – 355
 Ҳусайний Атоуллоҳ – 223,264
 Ҳусайний (Бойқаро) – 143

Асарлар кўрсаткичи

- Авесто – 6,220
Адабиёт қондалари – 13,62,68, 83,
109,139,201,314
Адабиёт муаллими – 71
Адабиёт назарияси – 14,280
Адабиёт усуллари – 71
Айн китоби – 153
Акбару-л-афкор фи расоил ва-л-
ашъор ал-жомеъ фил-ғино – 229,249
Ал-Китаб – 153
Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-
ажам – 157,184,185,276, 277, 286
Ал-Умда – 222
Ал-уйуб фи муқаффий ашъору-л-
араб – 184
Ал-ҳошияу-л-кабири али матну-л-
кофий фи илму-л-аруз вал қавофий
– 275
Амалий ҳам назарий адабиёт
дарслари – 12,71,72,311
Амир Олимхоннинг ҳукмронлик
даври – 62
Анису-л-қалб – 134
Ан-Найм – 103
Армуғон – 311
Аруз – 157
Аруз рисоласи – 114,158, 160,196
Аруз ҳақида – 60,158,161,208
Арузи Сайфий – 157
Арузи Кустос – 159
Арузи Ундулусий – 159
Ашъору-л-мулук – 229
Аҳмадбек – 354
Бадойиъи Атоий – 224,262
Бадойиъу-с-санойиъ – 224,249,263
Бангу бода – 134
Барбод – 213
Баҳористон – 9,46
Бобурнома – 196
Вафоъту-л-азён – 229
Введение в литературоведение – 104
Волидийя – 196
Гайситу – 155
Гул ва Наврӯз – 114
Гулистон – 41,42
Гулистони би-т-турки – 9,41
Гўзал санъат дунёсида – 71
Диван ал-ма'ани – 81
Девони кабир – 88
Девони луғатит турк – 6,81,220
Девони Фузулий – 134
Етти жом – 134
Жавҳару-з-зот – 77
Жамъи мухтасар – 157
Зайну-л-араб – 203
Зуфунун – 354
Илми мусикий – 196
Илоҳийнома – 6,77,85
Иршод – 229
Ичиндаги ичиндадир – 78,88
И'жазу-л-Қуръон – 222
Иҳсо ал-улум ва-т-таъриф – 15
Калом шеър ва-л-қавофий – 7,15
Канзу-л-қофия – 34,246
Катта мусиқа китоби – 15
Кашфу-з-зунун – 229, 239
Китоб асрору-л-балоға – 222
Китоби луғат – 7,14
Китоби санъати ал-китобий – 6,14
Китоби хитоба – 7,14
Китобу-з-заҳра ва ар-риёз – 229
Китобу-л-ажнос – 241
Китабу-л-ма'ани – 81
Китобу-л-одоб – 229
Китобу-л-бадиъ – 229,230
Китобу-л-баён – 103, 318,329
Китобу-л-жаворих ва ас-сайд – 229
Китобу-л-фухулату-ш-шуаро – 274
Китабу-л-санъатайн – 153
Китабу-с-сина'атайн – 222
Китобу-с-сайдана – 171
Китобу-с-суруқот – 229
Китобу-ш-шеър – 6,154,165
Китабу-л-ҳайвон – 318
Комплексе усули – 71
Лавҳу-л-маҳфуз – 5, 10

- Лайли ва Мажнун – 134,322
 Латойифи Тарозий – 114
 Лисону-т-тайр – 51
 Мавлуду шариф ёхуд хайрул
 башар – 62
 Мажмаъу-л-фусаҳо – 239
 Мажмуату-л-маъни – 81
 Мажолисун-н-нафоис – 325
 Мактубот – 88
 Маснавийи маънавий – 88
 Матлаъу-л-этиқод – 134
 Мафотиҳу-л-улум – 154,
 156,175,222,282
 Мақома – 103
 Маҳориху-л-хуруф (Ҳикмати аруз)
 – 154
 Маҳосину-л-калом – 221,223
 Мезону-л-авзон – 131,152,159,193,208
 Меъёр фи авзону-ш-шеър – 153
 Мезону-л-заҳаб фи синоат шеър-
 л-араб – 275
 Меъёру-л-ашъор – 114,157,159
 Меъёру-л-жамоли – 157
 Меъёру-л-нusrати – 157
 Мифтоҳу-л-улум – 154,275
 Мубаййн – 196
 Муӣиниддин Парвона китоби – 88
 Муқотиботу-л-яхрон би-ш-шеър – 236
 Мунозара – 62
 Мунтахаби Таржумону-л-балоға –
 223,239
 Муסיқа китоби – 15
 Муסיқа ҳақида сўз – 15
 Мутавассит – 262
 Муфассал – 296
 Муфрадат – 51
 Мухтасар – 159,196
 Мухтасар ислом тарихи
 Мухтороту-л-Манфалутий – 317
 Муҳаддима – 274
 Муҳокамату-л-луғатайн – 51,320
 Муъжаму-л-удабо – 239
 Муъжам фи илму-л-арузи – 153
 Накиса – 213
 Нақди маоний – 34
 Нақди алфоз – 34
 Нақду-ш-шеър – 80,103,175,221,
 274,319,329
 Нақду-н-наsr – 103, 319,329
 Назму-л-жавоҳир – 51,56
 Насиҳатномаи Кайковус – 28
 Насоӣму-л-муҳаббат – 35,51
 Нодир ҳикоятлар – 8,33
 О прозе. О поэзии – 83
 О теория прозы – 83
 Оғани – 214
 Оташкада – 239
 Поэтика – 7,15
 Раҳбари нажот – 62
 Ринду Зоҳид – 134
 Рисолаи қофия – 46,277,301
 Рисолаи аруз – 46,157
 Рисолаи асғари манзума дар
 муаммо – 46
 Рисолаи кабир дар муаммо – 46
 Рисолаи мусиқий – 46
 Рисолаи мутавассит дар муаммо – 46
 Рисолаи сағир дар муаммо – 46
 Ритмлар ҳақида китоб – 15
 Риторика – 15,103,329
 Сабъан сайёр – 51,128
 Сайҳа – 62
 Сарикот – 34
 Сарфи форсии манзум ва мансур – 46
 Саркаш – 213
 Сибҳату-л-аброр – 46
 Силсилату-з-заҳаб – 9,46,81,92
 Символизм тўғрисида – 71
 Синоату-л-иншоъ – 317,326
 Сиҳдат ва мараз – 134
 Соломон ва Абсол – 46
 Софистика – 16
 Суҳайл ва Гулдурсун – 41
 Суҳбату-л-асмор – 134
 Табоширу-с-сурур – 229
 Табақоту-ш-шуаро – 214,229
 Тарихи Табарий – 214
 Тазкирату-л-авлиё – 51
 Тазкирату-ш-шуаро – 239
 Табақоту-н-наҳвийин ва ал-
 луғавийин – 229
 Таржимону-л-балоға – 222, 223,
 240
 Тарожим – 34
 Таянч – 153
 Теория литературы – 83

- Тибъёну-л-луғата-т-турки ало
лисонун-л-қанғали – 184
Тилимиз – 62
Турк адабиёти намуналари – 41
Туркий адабиётнинг қадимги
даври – 101
Тухфату-л-аҳрор – 46
Фавоиди Зиёия – 46
Фазл аҳлининг шеърда айтилган
фикрларини баён қилиш китоби –
179
Фарҳод ва Ширин – 51
Фи-с-саноату-ш-шеър – 7, 15
Фи-т-тавҳид ва-л-адл – 316
Фиҳи ма фиҳи – 78, 88, 89
Фозил одамлар шаҳри – 154
Форс шоири Умар Хайём – 111, 146
Форсий Куръон – 88
Фунуну-л-балоға – 12, 114, 115, 159,
188, 254, 290
Футуризм – 71
Хазойину-л-маоний – 51
Хамса – 9, 51, 111
Хамсаи Низомий – 213
Хатти Бобурий – 196
Хирадноман Искандар -46
Хусраву Ширин – 42
Чаҳор мақола – 8, 32, 33
Шоҳнома – 213
Шеър ва шоирлик – 13, 62, 63, 101
Шеър ва шоирлар китоби – 80, 274
Шоир аҳволи ва шеър муболиғаси
– 12, 60
Шоирларнинг шеър ёзиш санъат-
лари хусусида – 16, 110
- Шоирларнинг шеър ёзиш санъати
қонунлари ҳақида – 110
Энг эски турк адабиёти намуналари
– 62
Юсуф ва Зулайҳо – 46, 354
Ўзбек ёш шоирлари – 62
Ўзига хослик сирлари – 324
Уртоқ шоир – 324
Уқув – 62
Ўзбек адабиёти намуналари – 62
Ўзбек классик мусиқаси ва
унинг тарихи – 62
Ўрхун-Энасой обидалари – 6, 220
Қавойиди адабия – 71
Қобуснома – 8, 28, 29
Қофия – 262
Қутадғу билиг – 5, 20, 21, 320
Қустосу-л-аруз – 154
Ғиёсу-л-луғот – 103
Ғояту-л-арузайн – 34, 276
Ҳайрату-л-аброр – 8, 51, 52, 82, 94
Ҳадойиқ-с-сеҳр – 114, 223,
224, 239, 249
Ҳадойиқу-л-муъжам – 184
Ҳалли ахбор – 229
Ҳарб иши – 196
Ҳафт авранг – 46
Ҳибату-л-ҳақойиқ – 6, 35, 238
Ҳинд сайёҳи баёноти – 62
Ҳиндистон – 154
Ҳиндларнинг грамматика ва шеър
ҳақидаги китоблари баёни – 155, 172
Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад – 51
Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер – 51

Истилоҳлар кўрсаткичи

- Аблағу-л-булағо - 124
Абтар - 177
Авзони мавозин - 197
Авсат - 190
Адаб - 14
Адабиёт - 69,70,72
Адабиёт дарслари - 72
Адабиёт илми - 109
Адабиёт назарияси - 14
Адабиёт тузуқлари - 70
Адабиёт қондалари - 70
Адабиётшунос - 13
Адабиётшунослик - 12
Адабий ижод - 72
Адабий навъ - 107
Адабий тур - 101, 110
Адабий турлар - 107,110
Адабий ҳодиса - 72
Адабий юмуш - 98
Адаб - 341
Адвор кутуби - 132
Адиб услуби - 322
Адно - 190
Ажам шуароси - 160
Ажз - 116
Ажзойи афойил - 159,189
Ажзоя - 185
Ажиб - 159
Аз-зорр (зарарли) - 333
Айбли - 333
Айн - 87
Акс - 244
Акси камил мутаҳодий - 245
Акси махражси мутаҳодий - 245
Акустика - 113
Ала-с-садр - 226
Алифот фи-с-сифат - 238
Аллоҳ сўзи - 10
Альал - 29
Алқоб - 250
Амиқ - 162
Аналогия - 17
Аналдақ - 86
Аноми бағоят - 225
Англотиш равиши - 348
Аниқ хабар - 330
Араб арузи - 140,152,156,158
Араб филологияси - 154
Араб-форс арузи - 156, 158
Араб-эрон арузи - 216
Ариз - 160,162
Аркон - 116
Аркон шарҳи - 185
Аруз - 29,107,114,140,176,185, 193,197,204,208,249
Аруз вазни - 208,209,210
Аруз вариантлари - 164,182
Аруз илми - 163,176
Аруз маъноси - 193
Аруз тарихи - 158,159,162
Аруз техникаси - 158
Аруз усули - 205
Аруз фани - 161
Аруз(и) арабий - 208
Аруз(и) форси(й) - 208,214
Арузийлар - 157
Арузворий - 226
Арузи мақбуз - 177
Асар - 98
Асб - 199
Асл ваъзи - 190
Аслам - 179
Асли(й) руки - 213,216
Ат-тарқиқ - 226
Ат-томм (туғал) - 333
Афойил - 185
Афзулу-л-уламо - 116
Аҳазз - 181
Аҳраб - 131
Аҳрам - 131,136,220
Аҳсал - 226
Ашула - 143
Аъло - 190
Аъён - 87
Ақалли - 116
Ақд - 198,211

- Ақсоми саноят – 226,264
 Бадеъ - 231
 Бадиий нутқ - 83
 Бадиий сўз - 9,15
 Баён - 103
 Байт – 122,145,170,203,218,221
 Балоғат - 72
 Банд тузилиши – 108
 Бандшунослик - 108
 Бармоқ вазни- 201
 Басмалайн назм - 140
 Баҳрлар - 162
 Билиг - 102
 Билим - 22
 Биҳору бухур - 135
 Босим - 139
 Бронза - 73
 Булбул - 64
 Бурҳоний (исботли) - 15
 Бўёқлар - 73
 Бадиий санъатлар - 220
 Бадиий тил ва услуб - 316
 Бадиият санъати - 232
 Бадоийғу-с-санойиъ - 263
 Бароати истиҳлол – 117,226
 Басит - 159,177,190,194,199,207
 Баҳр - 177
 Бимо - 226
 Бимо йушиби ҳуззам - 226
 Бирлашган ватад (ал-ватаду-л-жамъ) - 176
 Битим (қофия) - 311
 Битимларда оҳанг - 313
 Болиғ (балоғатли) - 333
 Бўлим - 162
 Вазн – 13,64,65
 Вазн бўлаклари - 162
 Вазн муаммолари - 155
 Вазн турлари- 153
 Вазн назарияси – 162
 Васл – 281
 Васф - 332
 Ватад – 159,165,188,212
 Ватади ирода - 189
 Ватади мажмуъ - 188
 Ватад(и) мафруқ - 188
 Вақс - 198
 Вақф - 198
 Вофир – 30,159,178,190,194,199
 Гул - 64
 Гуру - 173
 Гузал санъатлар – 68
 Дабирлик - 33
 Дактилическая рифма - 280
 Дарвиш - 89
 Дахил - 281
 Дебоча – 116,134
 Левон – 41, 134
 Дисирамби (дифирамб) – 102,111
 Доираи мужтамаи - 199
 Достон - 13
 Драма - 111,112
 Драма (дамото) – 102,111
 Ду байтӣ - 131,
 Жабб - 198
 Жадалли (диалектик) -17
 Жадид – 159,178,190,194,199
 Жазл - 198
 Жазм - 198
 Жазф - 191
 Жазъ - 198
 Жам - 198
 Жамъу-л-муфрад - 226
 Жамъун ма ат-тафриқ
 ва-т-тақсим – 226
 Жанрий бирлик - 107
 Жаҳф - 198
 Женская рифма - 280
 Жузв - 162
 Жанр – 108,109
 Жанрий ўзгаришлар - 107
 Жанрлар генеологияси - 100
 Жисм ва жон - 86
 Жом - 64
 Жонон - 87
 Жоҳилия - 107
 Жузь ва кулл - 87
 Заковат - 24
 Зарб – 29,116,176,186,198
 Зариф – 333
 Зехний юмуш - 98
 Зоҳид - 89
 Зулқофиятайн – 29
 Заиф - 333
 Залал - 198
 Замон - 319

- Зиҳоф - 198
 Зиҳофот - 194,214,217
 Зулқофиятайн мурадбиф - 299
 Ибдоъ - 226
 Ибтидо - 116,186
 Измор - 198
 Ижод - 98
 Изофа - 319
 Ийто - 275
 Ийҳом - 267
 Икфо - 275,277,284,309
 Иллат - 175
 Илми адаб - 223
 Илми аруз - 164,182
 Илми бадеъ - 85,105,229,236
 Илмул аруз - 208
 Илму-ш-шеър - 208
 Илтифот - 182,226,254
 Интибоҳ - 226,254
 Иншо - 103
 Иншо санъати - 325
 Ирсолу-л-масал - 226,254
 Ирсолу-л-масалайн - 226,254
 Ирқ битиги - 102
 Исломий адабиёт - 106
 Ист - 162
 Истикро (индуктив) - 17
 Истидлол - 226
 Истидрок - 226
 Истиора - 226,249,254,261,263,279,339
 Истифҳом - 226,254
 Итлоқ - 307
 Итмом - 183
 Ифода - 98
 Ифода йўсуни - 98
 Ифода шакллари - 101
 Ифтихор - 332
 Ихтироъ - 332
 Ишқол - 257
 Иштиқоқ - 177,231,233,248,260,263,266
 Ишқ нури - 77, 89
 Иънат - 183
 Иънату-л-қарина - 224
 Иътироз (эътироз) - 183
 Иқво - 275
 Иқтибос - 226,254,256,260,261, 263,267
 Иқтидоб - 252
 Иқтов - 277
 Иғроқ - 269
 Иғроқ фи-с-сифат - 226,254
 Ихом - 226,254,256
 Ихому-т-том - 226,254,256,3
 Ихом - Қ. Ийҳом
 Йир - 101
 Йиғи-йўқлов - 102
 Кабл - 198
 Калому-л-мавзуну-л-муқаффа - 12,63
 Каломул мужомеъ - 226,255
 Кафф - 198
 Кизб (ёлғонли) - 333
 Киноя - 238
 Комил - 30,199
 Кул - 86
 Кавн - 87
 Касф - 198,211
 Кулгили газалиёт - 110,114
 Кўт - 102
 Кўз - 64
 Кўчим табиати - 84
 Лавҳа - 332
 Лағзу - 173
 Лафз (алфоз) - 79, 95
 Лафз вази - 166
 Лафзий гузалликлар - 221,264
 Лафзий санъатлар - 271
 Лаффу-н-нашр - 261
 Лаффи нашири мураттоб - 226
 Лаффи нашири мушавваши - 226
 Лаҳн (ашула) - 331
 Лирика - 104
 Литература - 105
 Луғат таркиби - 282
 Луғз - 110,254,331,332
 Лузуму ма ло йалзаму - 252
 Лутф - 332
 Маа-т-тажнис - 254,256
 Мабсут - 180
 Мавзу - 80,98,99
 Мавзун (вазили) - 166
 Мавсил - 226,251,254
 Мавқуф - 183
 Маддлик - 140
 Маддли - 177

- Мадид – 30,159,178,190,194,199
 Мадиди мусаммани солим - 132
 Маҳзия – 31,114,328
 Маҳд – 116
 Маҳзу – 180,181
 Маҳзу музал – 181
 Маҳзу салим – 181
 Маҳмуъ – 189
Маҷро – 281,307
 Мазаммат - 116
 Мазид - 287
 Мазмун жиҳатлари - 84
 Майни куйлаш (васф ал-хамр)- 333
 Макон – 88,319, 338
 Макшуф - 183
Малиҳ – 226
 Малику-ш-шугуро - 117
 Малоҳатли - 333
 Мамдуҳ - 116
 Манзум сўз – 106,186
 Манзум шеърлар - 65
 Маноқиб - 116
 Мансур – 132,133
 Мансур сўз – 106,186
 Мансур шеър - 65
 Мансуҳи кабири басит - 31
 Манхук – 182,183
 Манқабат - 116
 Манҳум – 128
 Мардуд (рад этилган) -334
 Марсия – 30,116
 Масал - 72
 Масаммаъ - 319
Масоқа - 275
 Маснавий – 107,108,122,141,150
 Матал - 63
 Матвий мақтуф - 182
 Матвий мавкуф – 182
 Матляъ - 116
Мафолун - 193
 Мафозилатун – 182,197
 Мафозийлун – 66,169,183,
 185, 197,206,219
 Мафъилоту - 217
 Мафъул - 187
 Мафъулоту – 182,193,197,219
 Мафъулу – 131,206
 Мафъулун - 131
 Маҳбун - 180
 Маътур – 182
 Маҳдуд сўзлар - 165
 Маҳзуф - 180
Маҳосину-л-калом - 223
Маънавий гўзалликлар - 267
Маънавий санъатлар - 224
 Маъни ва лафз – 79,80
 Маъни – 87,92
 Маъно - 318
Маърифати бодойиъ маҳосин - 259
 Маъкул - 334
 Мақбул (қабул қилинган) - 334
 Мақбул мақтуф - 182
Мақлубу-л-баъз – 226
Мақлубу-л-кулл – 226
Мақлубу-л-муҷаннаҳ – 226
Мақлубу-л-мустваий – 226
 Мақома - 103
 Мақомот (манқабалар) - 106
Мақтаъ – 116
 Мақтуфъ - 181
 Мақтуъ - 180
Мағлата – 226
 Мерос - 25
 Метр - 156
 Метрик - 152
 Метрик тизим – 153,157
Метрика - 153
 Мезморчилик - 73
 Миздивож (ҳамжинс байтлар) - 319
 Мисол (аналогия) - 18
Мисраъ – 162
 Миқдор – 328
 Моҳият - 79
Муаммо – 254,261
 Муболаға - 332
 Муваана (параллел) - 29
Муважжиаҳ – 226
 Мувассал (уланган) - 29
Мувашишаҳ – 226
 Мувофиқ - 159,191
 Мужаннас – 121,159
Мужаррад – 224,226
Мужаррадли муқайло - 308
 Мужонаса - 185
 Мужтасс – 184,195,199,207,219
 Музал - 180

- Музаҳиф – 190, 191
 Музореи аҳраб – 31
 Музорий – 159, 180, 190, 201, 205, 213, 225
 Музмар – 159, 178
 Музҳар – 167, 159, 190
 Мукаррар – 250, 254
 Мукаррари қабих – 226, 251, 254
 Муламмаъ – 226, 247, 254
 Мумтоз адабиётшунослик – 82
 Мумтоз поэтика – 106
 Мундариж – 159
 Мундарижа – 106, 190
 Мунсариж – 159, 190
 Мунсариҳ – 187, 201, 205, 213, 225
 Мунсариҳи матвийи мавқуф – 132
 Мунтаҳаб – 159, 190
 Мураббаъ – 226, 254
 Мураббаъ мухаммас мусаддас – 148
 Мураддаф (радифли) – 29
 Мурафғал – 182
 Мураддаф – 306
 Муруту-и-назир – 226, 254
 Мусалсал – 226, 254
 Мусаммат – 106, 107
 Мусиқа назарияси – 162
 Мусиқий – 73
 Мустаар (кўчма маъноли) – 29
 Муставий (равон) – 29
 Мустазод – 107, 108, 133
 Мустазоди мусаммат – 142
 Мустафъилун – 182, 184, 185
 Мустаҳийёт (ўзгариш) – 29
 Мутааххирлар – 189
 Мутаввал – 107, 191
 Мутавосий – 293
 Мутавотир – 292
 Мутадорик – 159, 190, 193, 226, 290, 299, 317
 Мутадорикун мурақориб – 285
 Мутазалзал – 226, 251, 254
 Мутазод – 236, 251
 Мутазойид – 282, 292, 293
 Мутаковис – 292, 293, 294
 Мутаммиму-л-анқос – 124
 Мутародиф – 281, 282
 Мутародифи матлун – 226, 251, 254
 Мутарожиҳ – 282, 292
 Мутарокиб – 292, 293, 308
 Мутасови – 282, 292
 Мутатаввил – 126
 Мутағоьилун – 182, 198, 217
 Мутақаддимлар – 190
 Мутақориб – 30, 159, 185, 191, 199, 219
 Мутақориби мусаммани маҳзуф (маснавий вази) – 20
 Мутаҳодий – 244, 245
 Мутлақ руҳ – 86
 Мутобақа – 182
 Мутойиба – 116
 Муттафиқу-л-ажзо – 190
 Муфғолатун – 217
 Муғохара – 110
 Муҳаллаъ (бўртмоқ) – 30, 181
 Муҳталифу-л-ажзо – 190
 Муҳтамили-з-зиддайн – 226, 251, 254
 Мушаббаҳ – 271
 Мушаббаҳ биҳ ваъжи – 271
 Мушавваш – 260
 Мушажжар – 226, 251, 254
 Мушоара – 107
 Муҳаббатнома – 132
 Муҳит – 159, 167, 190
 Муҳтамалу-з-зиддайн – 267
 Мутакаллим (сўзловчи нотик) – 328
 Мутародиф – 282, 308
 Мутазод – 242, 251, 254
 Мутаносиб – 226, 251, 254
 Мувашиҳа – 247
 Мумтоз поэтика – 221
 Мустафъилун – 198
 Мутаносиф – 159, 190
 Мусаммати муашшар – 125
 Мусаммати мураббаъ – 125
 Мусаммати мусаддас – 125
 Мусаммати мухаммас – 125
 Муножот – 115
 Муаммо – 11, 106
 Муаммо аркони – 114
 Муаммо усули – 114
 Муаллиф – 104
 Мувашиҳа (безатилган) – 29
 Мужонис (жинсдош) – 29
 Муздаваж (жуфт) – 29
 Музмар (яширин) – 29
 Мукаррар (такрор) – 29

- Мулавван (бўялган) - 29
 Мумтоз жанрлар - 107,108
 Мумтоз шеърят - 107,108
 Мундарижа - 77,98 *
 Муншид (ўқиб берувчи) - 19
 Мусажжаъ (қофиядош) - 29
 Мусаммат - 29
 Мутазод (қарама қарши) - 29
 Муталойим - 159,190
 Муташобих (аллегорик) - 29
Мутақариб - 194
 Мутобиқ (уйғун) - 29
 Мушоқил (шаклдош) - 30,167,
 197,201,205,213,226
 Муқаддима - 33
Муқаййади мутлақу мужаррад - 285
Муқайяд - 308
 Муқаттаъ (кесик) - 29
 Муқаффо (манзум қисса) - 126
 Муқорин - 159,190
Муқтадоб - 224
Муқтазаб - 30, 159, 188, 197,
 201, 205, 213, 225
 Муғаййарий - 198
Муғолат - 260
 Навҳа (марсия) - 110
 Назарий манбалар - 78
 Назарий талқин - 77
 Назира - 106
 Назм - 30,102
 Назм шакллари - 106
Насри мусажжаъ (қофияли наср)
 - 212
 Насиҳат кўлиги мавоъиз - 329
 Наср - 30, 102, 104
 Наср ва назм - 11,102
 Наср санъати - 320
 Насрий нома - 103
Нафаз - 281
 Нафъли - 333
 Нақс - 198
 Наҳв - 72,318
 Наҳв илми - 155,318
 Наҳр - 198
 Наът - 116
Ноаниқ қофия - 260
 Нозик - 333
Ноирали мутлақ
- Нойира* - 281
 Нома - 130, 131
 Номаи аъмол - 130, 131
 Нотиклар - 168
 Нофеъ - 333
 Ноқис (нуқсонли) - 334
 Нутқ - 320
 Нутқ гўзаллиги - 7
 Образ - 83
Овозли ҳижо - 281
 Одоби қуллиёт - 103
 Олқиш - 99
 Орғуштак - 131
 Оҳанг - 153
 Оҳанглик битим - 322
 Оҳангсиз услуб - 320
 Панд - 332
 Поэма - 102,104,111
 Проза - 103
 Рабоянда - 131
 Рабъ - 198
Равий - 302
Радду-л-матлаъ - 226,254
Радду-л-фажр - 226,254
Радиф - 277
 Ражаз - 159,190,191,193,219,319
 Ражази матвий - 30
Рамал - 159,191,193,205,219
 Рамали мажнун - 30
 Рамали мансуҳ - 30
Рамали мусаммани мақсур - 133
 Рамз - 122
 Рамзий қаҳрамон - 20
 Расоил (мактуб) - 333
Расс - 287,306
 Рассом - 19
Рақто - 226,254
 Ривоят - 99,133
Ридф - 290,302,303
Ридфи эод - 330,304
Ридфли мутлақ - 309
 Ритм (зарб) - 155,165
 Ритмик бирлик - 156,157
 Ритмик бўлак - 163
 Ритмли - 163
 Риторика (риторий) - 102,110
 Рост - 333
 Рубоий - 88,107,108,109,120,142

- Рубойи мусарраъ - 120
 Рубойи ҳиссий - 121
Ружуъ - 2769
 Рукн - 156, 164, 214
 Рукуб (маркуб) - 192
 Рух - 82
 Рўмон - 13
Сажъ - 264
Сабаб - 167
Сабаб(и) сақил - 176, 214
 Сабаби таълиф - 115
 Сабаби хафиф - 214
 Сав - 101
 Савобли - 333
Саволу жавоб - 226, 254
Садир - 296
 Садр - 115, 186, 199, 204
Сажъу-л-мувозана - 226, 254
Сажъу-л-мутаворий - 226, 254
Сажъу-л-мутарраф - 226, 254
 Салжукдилар сарой адабиёти - 109
 Салиб - 190
 Салиб сабаб - 161
 Салим - 179, 191
 Салм - 198
 Сандруч - 102
 Саноеъ - 157
 Санъат - 73
 Санъат аҳли - 19
Санъатлар - 229
 Санъатлар илми - 107
 Сарёъ - 160, 190
 Сарих - 160, 190
Сарих - 179, 190, 194, 199
 Сарм - 198
 Сарф - 75
 Сарф ва наҳв - 153
 Сарфийлар - 160
 Сатира (сатуро) - 104, 115, 116
Сақил - 160, 186
 Сақил сабаб (огир сабаб) - 156, 184
 Саҳиҳ - 160, 190
Сехри ҳилол - 226, 254
 Сидқ садоқатли - 333
Сидқу-л-эъдод - 226, 254
 Силлабик - 152
 Силлабо-тоник - 152
Синад - 275, 277
 Сокин (ҳаракатсиз) - 186
 Сомий (эшитувчи) - 19
 Софист - 17
 Сочик сўз - 65
 Сочик шеър - 65
 Сочим - 104
 Сочим шеър - 65
 Сочма - 104, 172
 Сочма услуб - 321
Стопа - 162
 Строфика - 108
 Сугро ва кубро - 197
Суку (*маълум*) - 268
 Сукунли (ҳаракатсиз) ҳарфлар - 155
 Сулужисмус (силологизм) - 18
 Сурат - 77, 84, 87
 Сурат ва маъни - 77, 85, 88
 Суруф (мадҳия) - 332
 Сўз - 4, 22, 92
 Сўзлар - 73
 Сўзнинг бадоеъи - 116
 Сўз баҳри - 94
 Сўз гуҳари - 52
Сўз гузалликлари - 223
 Сўз майи - 94
 Сўз панжаси - 47
 Сўз сайқали - 47
 Сўз услуби - 322, 349
 Сўз-ғояти - 133
 Сўз кудрати - 47
 Сюжет - 83, 274
Таажжуб - 226, 254
 Табзуғ - 102
Тавжжих - 267
Тавил - 177, 210, 217
 Тавил доираси - 163
Таврия - 268
 Тавфиқ (мувофиқлик) - 86
 Тавҳид - 85
Тажнисот - 251, 256
Тажнис - 137, 241
Тажниси мукаррар - 224, 226, 254
Тажниси мураддад - 224, 226, 254
Тажниси мураккаб - 224, 226, 254
Тажниси мутарраф - 224, 226, 254
Тажниси ноқис - 224, 226, 254
Тажниси том - 224, 226, 254
Тажнису-з-зойид - 226, 254, 256

- Тасҳиф – 259, 263, 265
 Тажнису-л-хат – 226
 Таҷоҳилу-л-ориф – 226
 Таҷрид – 263
 Тазмин – 226, 254
 Тазмину-л-муздаваж – 224, 226, 254
 Тайй – 198
 Тамаддуҳ – 116
 Тамсил – 16, 272
 Тамсилий (аналогия) – 17
 Танвин – 185
 Танвинли – 173
 Тангрикла – 102
 Тансиқу-с-сифот – 226, 254
 Тарду-л-акс – 226, 254
 Таржеъ – 123
 Таржима – 226, 254
 Тарийъ – 183
 Таркиб (композиция) – 82, 84, 95
 Таркиббанд – 108, 145
 Таржиббанд – 108, 145
 Тарсиъ (тарсеъ) – 226, 254, 275, 284
 Тартиб (сюжет) – 84
 Тарфия – 198
 Тасбиғ – 198
 Тасвир воситалари – 84
 Тасмит – 275, 284
 Тасриъ – 284
 Тасҳиф – 226
 Тафсир – 103
 Тафсиру-л-жало – 226
 Тафсиру-л-хафо – 226
 Тахаллус – 122
 Тахаллус илми – 29
 Ташбеҳи мутлақ – 226, 254
 Ташбеҳу-л-акс – 226, 254
 Ташбеҳу-л-измор – 226, 254
 Ташбеҳу-л-киноят – 226, 254, 279
 Ташбеҳу-л-муфрад – 226, 254
 Ташбеҳу-т-таъсият – 226, 254
 Ташбеҳу-т-таъзил – 226, 254
 Ташбиҳ – 20, 182
 Ташбиҳи макний – 224, 271
 Ташбиҳи маъруз – 271
 Ташбиҳи муздавиж – 224, 271
 Ташбиҳи мутлақ – 271
 Ташбиҳи сарих – 271
 Ташбиҳи таъвийят – 226, 271
 Ташбиҳи таъзил – 271
 Ташриҳ – 198
 Таҳлил ва талқин – 84
 Таъаххара – 322
 Таъкиду-л-мадҳ – 226
 Таълиф (ё тасниф) – 99
 Таъриз – 273
 Таъсис – 313
 Таътиъ қондалари – 163
 Тақдим – 322
 Тақлид – 16
 Тақлидий бўлмаган санъатлар – 75
 Тақлидий санъатлар – 75
 Тақлид (ташбиҳ) – 176
 Тақлидчи – 17
 Тақтиъ – 116
 Тизим – 139
 Тилак (ғоя) – 98
 Тимсол (образ) – 339
 Трагүзиё (трагедия) – 102
 Туйуқ – 102
 Турк илми – 110
 Турк лафзи – 105
 Туркий – 134
 Туркий адабиёт – 101
 Туркий алфоз – 162
 Туроқ – 162, 164, 209
 Туяғ – 132
 Туяқ – 104, 108
 Тулик ҳ(и)жо – 209
 Тўплам – 162
 Тўртлик – 102
 Удабо – 72
 Ударные слоги – 279
 Уйуби қофия – 277
 Улуму-л-хамса – 318
 Умумаруз илми – 161
 Умумий тил услуби – 360
 Услуб – 97
 Усули ситта – 188
 Фаал – 206
 Фаилун – 206
 Фалсафий шеър – 332
 Фард – 108, 127
 Фаросат (интуиция) – 18
 Фаръи(й) рукнлар – 114, 117
 Фасиҳ – 333

- Фасоҳатли - 333
 Фаулун - 187,217,224
 Фаулунчилик - 163
 Фаулу - 218*
 Фаълун - 218
 Фикр - 74
 Фоилун - 218
 Фоиълотун - 218
 Форс - 140
 Форс арузи - 157
 Форс арузийлари - 163
 Форсийзабон арузийлар - 157
Форс-тожик арузи - 158,164,172
 Фосила - 167,176,201,219
Фосилаи суғро - 189
Фосилаи қубро - 189
 Фозилотун - 218
 Фозилун - 218
 Фузул (яроқсиэ) - 333
 Фуруъ - 185
 Хабар (ҳадис) - 330
 Хаби - 191
Ҳазф - 283
 Хайл - 125
Ҳайфо - 225,254
 Харб - 131
 Харм - 131
Ҳафиф - 156,201,292
Ҳашву-л-қабих - 226
Ҳашву-л-малех - 226
Ҳашву-л-мутаваассит - 226
 Хитоба (риторика) - 7,16,102,168
Хуруж - 307
 Чанда - 172
Чинга - 132
Чирманда усули - 163
 Чистон - 108
 Чубчак - 64
 Чўзги - 205
 Шакл - 204
 Шакл ва мазмун - 77
 Шакл ва маъни - 77
 Шакл ва мундарижа - 77
 Шакл унсурлари - 83
 Шаклий санъатлар - 74
 Шароб - 65
 Шатр - 204
 Шаққ - 193
 Шейр - 19,34,65,154,258,
 Шейр жинслари - 157
Шейр исмлари - 248
 Шейр навълари - 101,110
 Шейр санъати - 7,15,165
 Шейр табияти - 140
 Шейр таъби - 160
 Шейр танқиди - 107,182,329
 Шейр таърифи - 8
 Шейр таҳлили - 110
 Шейр тузилиши - 152,165
 Шейрий асар - 102
Шейрий жанрлар - 107
 Шейрий мулоҳаза - 17
Шейрий санъатлар - 11,227
 Шейрий сўзлар - 154
 Шейрият танқиди - 153
Шейринг қофияси - 209
 Шейринг ақсоми - 116
Шейринг вазнлари - 209
Шейринг таърифи - 209
Шибҳ - 279
 Ширинкалом - 34
 Ширу шакар - 108
 Шлока - 156,173
 Шоир - 16
 Шоирлар санъати - 16
 Шоирлик қондаси - 25,30
 Шоирлик масъулияти - 133
 Шоирлик таърифи - 12
 Эйнӣй - 111
Эник шеърият - 243
 Эпика ва риторика - 123
 Эпос - 102,111
 Эртақ - 71
 Этуқ - 101
 Эфижонсоус - 102,111
Эънот - 254
 Юракчилик ва кўчирик - 105
 Яқин (аниқ) - 330
 Яқин (ишончли) - 320
 Янги (ҳадис) давр - 107
 Ўз сурати - 90
 Ҳйун (танс) - 63
 Ҳлан - 62
 Ҳтлуқ - 102,104
 Қабз - 191
Қавл - 290

- Қайд - 280
 Қайдли муқайяд - 310
 Қайдли мутлақ - 310
 Қабиҳ (тубан) - 335
 Қаргаш - 102
 Қариб - 167,201,205,226
 Қариби ахраб - 32
 Қасида - 107,108,140,147
 Қаср - 191
 Қатф - 206
 Қатъ - 193
 Қиёс - 32,321
 Қиёслаш (ташбиҳ) - 331
 Қисса - 94
 Қисқа ҳ(и)жсо - 211
 Қитъа - 108,140
 Қобиқ - 90
 Қофия - 12,65,69,121,285
 Қофия айблари - 294
 Қофия ва саноеъ - 175
 Қофия илми - 113
 Қофия маънолари - 275
 Қофия назарияси - 282
 Қофия синфлари - 275
 Қофия тарихи - 282
 Қофия шойгон - 294
 Қофия қондалари - 301
 Қофия ҳарфи - 302
 Қофия ҳарфлари - 302
 Қофия ҳарфларининг ҳаракатлари - 291
 Қофия ҳудуди - 291
 Қофиясанч - 52
 Қофиясиз шеър - 290
 Қош - 65
 Қўнуг - 103
 Қўшиқ - 103,137,146
 Қазал - 31,89,107,108,140
 Қариб - 160,190
 Қоя - 81
 Ҳажв - 30,126
 Ҳажвия - 114,328
 Ҳазаж - 136,185,,191,207,220
 Ҳазажи ахраб - 31,136
 Ҳазажи ахрам - 136
 Ҳазажи мураббаъ - 136
 Ҳазажи мусаммани солим - 139
 Ҳазаж(и) мусаддас(и) маҳзуф - 136,220
 Ҳазажи макфуф - 31
 Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф - 138
 Ҳазаз - 204
 Ҳазв - 204,315,340
 Ҳазил (мутойиба) - 342
 Ҳазм - 211
 Ҳазф - 217
 Ҳайкалчилик - 69
 Ҳамд - 33
 Ҳаракатлантирувчи - 320
 Ҳаракатланувчи - 320
 Ҳаракатли ҳарфлар - 162
 Ҳаракоти қофия - 285
 Ҳарф - 290
 Ҳарфи ровий - 290
 Ҳарфи ридф - 290
 Ҳасби ҳол - 108
 Ҳашр - 193
 Ҳикмат - 320
 Ҳижо вазни - 210
 Ҳикоя - 12,73,101,341
 Ҳинд метрикаси - 162
 Ҳулуб (маҳлуб) - 192
 Ҳол - 65,330
 Ҳусни тазмин - 254
 Ҳусни-л-ибтидоъ - 254
 Ҳусну-т-талаб - 254
 Ҳусну-л-матлаъ - 254
 Ҳусну-л-мақтаъ - 254
 Ҳусну-л-тахаллус - 254
 Ҳусну-т-таълил - 254

МУНДАРИЖА

Ҳ.Болтабоев. Мумтоз адабиётнинг бадийлик асоси ва лисоний гўзалликлари.....5

БАДИИЙ СЎЗ ТАБИАТИ. ШОИРЛИК ТАЪРИФИ

Абу Наср Форобий. «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида» асаридан (арабчадан А. Ирисов таржимаси).....	15
Юсуф Хос Ҳожиб. «Кутадғу билиг»дан (Қ. Каримов таъдбири асосида).....	20
Кайковус. «Қобуснома»дан (форсийдан Огаҳий таржимаси).....	28
Низомий Арузий Самарқандий. «Нодир ҳикоятлар»дан (форсчадан М. Ҳасаний таржимаси).....	32
Адиб Аҳмад Юғнакий. «Ҳибату-л-ҳақойиқ»дан (Қ. Маҳмудов таъдбири ва насрий баёни асосида).....	35
Сайфи Саройи. «Гулистони би-т-турки»дан (Н. Даврон таъдбири асосида).....	41
Абдурахмон Жомий «Силсилату-з-заҳаб»дан (Боқир таржимаси).....	46
Алишер Навоий. «Ҳайрату-л-аброр»дан (А. Ҳайитметов нашри асосида).....	51
«Назм-л-жавоҳир»дан (С. Ғаниева таъдбири асосида).....	56
Зокиржон Фурқат. «Шоир аҳли ва шеър муболағаси хусусида» асаридан (Х. Расул таъдбири асосида).....	59
Абдурауф Фитрат. «Шеър ва шоирлик»дан (Ҳ. Болтабоев таъдбири асосида).....	62
«Адабиёт қондалари»дан (Ҳ. Болтабоев таъдбири асосида).....	68
Абдурахмон Саъдий. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»дан (Ҳ. Болтабоев таъдбири асосида).....	71

СУРАТ (ШАКЛ) ВА МАЪНИ БИРЛИГИ

Ҳ.Болтабоев. Сурат (шакл) ва маъно муносабати.....	77
Фаридиддин Аттор. «Жавҳару-з-зот» асаридан (Н. Комилов талқини асосида).....	85
Мавлоно Жалолиддин Румий. «Фиҳи ма фиҳи»дан (Туркча орқали У. Ҳамдамов таржимаси).....	88

Абдурахмон Жомий «Силсилату-з-заҳаб»дан (Боқир таржимаси).....	92
Алишер Навоий. «Ҳайрату-л-аброр»дан (А. Ҳайитметов таъдбири асосида).....	94
Абдурауф Фитрат. «Адабиёт қоидалари»дан (Ҳ. Болтабоев таъдбири асосида).....	98

АДАБИЙ ТУРЛАР. ШЕЪР НАВЛАРИ

Ҳ. Болтабоев. Адабий тур ва шеър навълари.....	101
Абу Наср Форобий. «Шоирларнинг шеър ёзиш қонунлари ҳақида»дан (арабчадан А. Ирисов таржимаси).....	110
Шайх Аҳмад Тарозий. «Фунуну-л-балоға»дан (А. Ҳайитметов таъдбири асосида).....	114
Алишер Навоий. «Сабъи сайёр»дан (П. Шамсиев нашри асосида).....	128
«Мезону-л-авзон»дан (Иззат Султон матни асосида).....	131
Фузулий. «Девон» дебодасидан (Ҳ. Расул таъдбири асосида).....	134
Абдурауф Фитрат. «Адабиёт қоидалари»дан (Ҳ. Болтабоев таъдбири асосида).....	139
«Форс шоири Умар Ҳайём»дан (Ҳ. Болтабоев таъдбири асосида).....	146

ШЕЪР ТУЗИЛИШИ. АРУЗ ИЛМИ

Ҳ. Болтабоев. Мумтоз шеър тузилиши ва унинг метрик асослари.....	152
Абу Наср Форобий. «Шеър санъати»дан (арабчадан А. Ирисов таржимаси).....	165
Абу Райҳон Беруний. «Ҳиндларнинг грамматика ва шеър ҳақидаги китоблари баёни»дан (арабчадан А. Ирисов таржимаси).....	171
Абу Абдуллоҳ Ҳоразмий. «Мафотиҳу-л-улум»дан (арабчадан М. Зиёвуддинова таржимаси).....	175
Шамсиддин Қайс Розий. «Ал-Мўъжам»дан (форсчадан Ҳ. Болтабоев ва Д. Юсупова таржимаси).....	184
Шайх Аҳмад Тарозий. «Фунуну-л-балоға»дан (А. Ҳайитметов таъдбири асосида).....	188

Алишер Навоий. «Мезону-л-авзон»дан (Иззат Султон матни асосида).....	193
Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Аруз рисоласи»дан (С. Ҳасанов таъбири асосида).....	196
Абдурауф Фитрат. «Адабиёт қоидалари»дан (Ҳ. Болтабоев таъбири асосида).....	201
«Аруз ҳақида»дан (Ҳ. Болтабоев таъбири асосида).....	208

БАДИИЙ САНЪАТЛАР

Ҳ. Болтабоев. Бадий санъатлар талқини.....	220
Ибн Муътаз. «Китобу-л-бадиъ»дан (русчадан Маҳкам Маҳмудов таржимаси).....	229
Умар Родуёний. «Таржумону-л-балоғ»дан (форсчадан Ҳ. Болтабоев ва Д. Юсупова таржимаси).....	239
Рашидиддин Ватвот. «Ҳадойиқу-с-сеҳр»дан (форсчадан Ҳ. Болтабоев таржимаси).....	249
Шайх Аҳмад Тарозий. «Фунуну-л-балоғ»дан (А. Ҳайитметов таъбири асосида).....	254
Атоуллоҳ Ҳусайний. «Бадойиъу-с-санойиъ»дан (форсийдан А. Рустамов таржимаси).....	262

ҚОФИЯ ИЛМИ

Ҳ. Болтабоев. Қофия ҳақидаги манбалар баёни.....	274
Абу Абдуллоҳ Хоразмий. «Мафотиху-л-улум»дан (арабчадан М. Зиёвудинова таржимаси).....	282
Шамсиддин Қайс Розий. «Ал-Муъжам»дан (форсчадан Ҳ. Болтабоев ва Д. Юсупова таржимаси).....	286
Шайх Аҳмад Тарозий. «Фунуну-л-балоғ»дан (А. Ҳайитметов таъбири асосида).....	290
Абдурахмон Жомий. «Рисолаи қофия» (форсчадан Д. Юсупова таржимаси).....	301
Абдурахмон Саъдий. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»дан (Ҳ. Болтабоев таъбири асосида).....	311
Абдурауф Фитрат. «Адабиёт қоидалари»дан (Ҳ. Болтабоев таъбири асосида).....	314

ТИЛ ОДОБИ, БАДИИЙ НУТҚ ВА УСЛУБ

Ҳ.Болтабоев. Тил ва услуб муаммолари.....	316
Бишр ибн Муътамир. «Санъату-л-иншоъ»дан (русчадан М. Маҳмудов таржимаси).....	326
Кудама ибн Жаъфар. «Нақду-н-наср»дан (русчадан М. Маҳмудов таржимаси).....	329
Юсу Хос Хожиб. «Кутадғу билиг»дан (Қ. Каримов табдили асосида).....	334
Адиб Аҳмад Югнакий. «Хибату-л-ҳақойиқ»дан (Қ. Маҳмудов табдили ва насрий баёни асосида).....	338
Алишер Навоий. «Муҳокамату-л-луғатайн»дан (И. Султон матни асосида).....	341
Абдурахмон Саъдий. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»дан (Ҳ. Болтабоев табдили асосида).....	346
Абдурауф Фитрат. «Адабиёт қондалари»дан (Ҳ. Болтабоев табдили асосида).....	351
Изоҳлар.....	359
Исмлар кўрсаткичи.....	405
Асарлар кўрсаткичи.....	409
Истилоҳлар кўрсаткичи.....	412

ШАРҚ МУМТОЗ ПОЭТИКАСИ

манбалари

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

талқинларида

Масъул муҳаррирлар:

Н. ИБРОҲИМОВ,

Н. КОМИЛОВ

Муҳаррир: В. Раҳмонов

Техник муҳаррир: Б. Болтабоев

Мусахҳиҳ: Д. Юсупова

Расм: У. Солиҳов

IB № 651

Теришга берилди: 2007 йил 18 сентябрь.

Босишга рухсат этилди: 2008 йил 14 январь.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли б.т. 27. Нашр табоғи 26.75.

Адади 1000 нусха. 25-рақамли буюртма.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Ўзбекистон Миллий энциклопедияси»

Давлат илмий нашриёти,

Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

ХТ «Ҳамидов Н.Ҳ.» матбаа корхонасида чоп этилди.

Мирпўлатова кўчаси, 36-уй.

Тел.: 111-04-89

Шарқ мумтоз поэтикасининг нодир намуналари жамланган ушбу мажмуада Шарқ адабиётининг бадиийлик асослари ва лисоний гўзалликларидан баҳс юритган бирламчи манбалар бугунги поэтика илми даражасида туриб талқин қилинган. Мажмуа ва ундаги манбалар талқинлари олий ўқув юртлари бакалаврият ва магистратура босқичлари талабалари, аспирант ва тадқиқотчилар ҳамда мумтоз адабиёт масалалари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.